محمود قاشقری

تورکی تسللر دئوانی

(2)

دیوان لغات الترک

شنجانگ خلق نشریاتی

مەھمۇت قەشقەرى

تۈركى تىللار دىۋانى

ئىككىنچى تۇم

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

محمود کاشغری

دیوان لغات الترک

جلد
۲

اوروبجی ۱۴۰۳

مەھمۇت قەشقەرى

تۈركى تىللار دىۋانى

(دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك)

ئىككىنچى توم

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى
ئۈرۈمچى 1983

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائى پەنلەر ئاكا-دېمىيىسى ئۇيغۇشتۇرغان «تۇركى تىللار دىۋانى»نى نەشرگە تەييارلاش گۇرۇپپىسى نەشرگە تەييارلىدى.

نەشرگە تەييارلىغۇچىلار

(ئېلىپبە تەرتىۋى بويىچە)

ئابدۇسالام ئابباس، ئابدۇرېھىم ئوتكۇر، ئابدۇرىشىت قارىم سابىت، خەلىم سالىخ، ئوسمان مەھەممەتنىياز، سابىت روزى، ئىبراھىم مۇتىئى (مەسئۇل مۇھەررىر)، ئىمىن تۇرسۇن (مۇھەررىر)، مىرسۇلتان ئوسمانوۋ (مۇھەررىر).

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمْ

گايخۇچى، كويۇنگۇچى تەگرىنىڭ ئېتى بىلەن
باشلايمەن

سالىم ئىسىملار بولۇمى
ئىككى ھەرپلىكلەر باپلىرى

تَبْدِي tapdi تېۋىندى، خىزمەت قىلدى. قُل تَنْگرىكا تَبْدِي *kul təŋrigə tapdi* — قۇل تەگرىگە تېۋىندى. اُل خانقا تَبْدِي *ol hanka tapdi* — ئۇ خانقا خىزمەت قىلدى. باشقىلاردىمۇ ئوخشاش.

تَبْدِي tapdi تاپتى. اُل ڤانكنى تَبْدِي *ol nəŋni tapdi* — ئۇ (يۇتكەن) نەرسىنى تاپتى (تَبار - تَبماق *tapar - tapmak*).

تَبْدِي təpdi تەپتى. اُلْ قُلْنْ تَبْدِي *ol kulïn təpdi* — ئۇ قۇلىنى تەپتى (تَبارْ - تَبْماكْ *təpar - təpmək*).

جَبْدِي qapdī ئۇزدى؛ ئۇردى؛ چاپتى؛ چاپلىدى، سۇۋىدى. اَرْ سُڤْدا جَبْدِي *ər suvda qapdī* — ئادەم سۇدا ئۇزدى. اُلْ اَتْنِي جِبِقْ بِرْلا جَبْدِي *ol atnï qïbïk birlə qapdï* — ئۇ ئاتنى چۇنۇق بىلەن (ئاستا) ئۇردى. جُمَقْ تَتْ بُيْنِنْ جَبْدِي *qomak tat boynīn qapdï* — مۇسۇلمان قات (كاپىر)نىڭ بوينىنى چاپتى. ئۇيغۇرچە. اَرْ اَۋِنْ جَبْدِي *ər əvin qapdï* — ئادەم ئويىنى (لاي بىلەن) چاپلىدى (جَبارْ - جَبْماقْ *qapar - qapmak*).

سَبْدِي sapdī ساپتى، ئوتكۇزدى. يِيجِي يِكْنا سَبْدِي *yiqi yignə sapdï* تىكىمچى يىگنىگە يىپ ساپتى.

سَبْدِي sapdï سەپلىدى، ئۇلىدى. اُلْ قُشْ قَنَتِنْ سَبْدِي *ol kux kanatïn sapdï* — ئۇ قۇش قانىتىنى سەپلىدى. ھەرقانداق كەمتۈك نەرسىنى ئوز جىنسى بىلەن ئۇلاشقا ياكى سەپلەشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَبارْ - سَبْماقْ *sapar - sapmak*).

قَبْدِي kapdi تۇتتى؛ تارتمۇالدى، بۇلدى، داردى. اَر تُون قَبْدِي *ər ton kapdi* — ئادەم تونىنى تارتمۇالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُغْلانغ يِيل قَبْدِي *ooqlanïoq yəl kapdi* — بالىمغا يەل (شامال) داردى (قَبار - قَبماق *kapar - kapmak*). تون ۋە تونغا ئوخشاش نەرسىلەرنى شامال ئۇچۇرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قُبْدِي kopdi قوپتى. اَر يُقارُو قُبْدِي *ər yokarï kopdi* — ئادەم ئۇرە قوپتى. تُبِي قُبْدِي *tüpi kopdi* — بوران قوپتى (چىقتى). قُش قُبْدِي *kux kopdi* — قۇش قوپتى (كوتىرىلدى). باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قُبار - قُبماق *kopar - kopmak*).

بِجْدِي piqdi پىچتى، كەستى. اَر اَت بِجْدِي *ər ət piqdi* — ئادەم گوش كەستى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بِجار - بِجْماق *piqar - piqmak*).

سَجْتِم saqtïm ساچتىم ~ چاچتىم. مَن يِبار سَجْتِم *mən yïpar saqtïm* مەن ئىپار چاچتىم. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَجار - سَجْماق *saqar - saqmak*). اُل اَفكا سُوق سَجْدِي

ol əvgə suv saqdï — ئۇ ئويگە سۇ چاچتى. باش-
قىلاردىمۇ شۇنداق (سَجارْ ـ سَجْماقْ *saqmak* ـ *saqar*).

سِجْدِي sïqdï چىچتى. اَرْ سِجْدِي *ər sïqdï* — ئادەم چىچتى.
باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سِجارْ ـ سِجْماقْ *sïqmak* ـ *sïqar*).

قَجْدِي kaqdï قاچتى. اَرْ قَجْدِي *ər kaqdï* — ئادەم قاچتى.
باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَجارْ ـ قَجْماقْ *kaqmak* ـ *kaqar*).

قُجْدِي kuqdï قۇچتى، قۇچاقلىدى. اُلْ مَنِي قُجْدِي *ol* —
məni kuqdï ئۇ مېنى قۇچاقلىدى (قُجارْ ـ قُجْماقْ *kuqmak* ـ
kuqar).

كَجْتِي kəqti كەچتى، ئوتتى. اَيْ كُونْ كَجْتِي *ay kün* —
kəqti ئاي، كۈن كەچتى (ئوتتى). اَرْ سُوقْ كَجْتِي
ər suv kəqti — ئادەم سۇ كەچتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.
اَرْ كَجْتِي *ər kəqti* — ئادەم (ئالەمدىن) ئوتتى،
يەنى ئولدى (كَجارْ ـ كَجْماكْ *kəmək* ـ *kəqər*).

كُجْتِي kəqti كوچتى. سۇ كُجْتِي *sü kəqti* — قوشۇن كوچ-
تى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُجارْ ـ كُجْماكْ *kəmək* ـ
kəqər).

ئىختىيارسىز بولغان مۇشۇ شەكلى ياخشى.

قۇتۇردى koturdi توكتى، بوشاتتى. ئۇ ئۇنىڭ قۇتۇردى ol — unuoq koturdi ئۇ ئۇنىڭ (بىر تاغاردىن باشقا بىر تاغارغا) توكتى (قۇتۇر - قۇتۇرماق koturur - koturmak).

قوپۇردى kopurdi قوپۇردى ~ قوپقۇزدى. ئۇ مېنى ئورنۇمدىن قوپۇردى ol məni ornumdin kopurdi — ئۇ مېنى ئورنۇمدىن قوپۇردى. ھەرقانداق نەرسىنى ئورنىدىن قوزغىتىشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قوپۇر - قوپۇرماق kopurur - kopurmak). ماقالدا مۇنداق كەلگەن: tütün kopursa ixlanur① — تۈتۈن قوپۇرسا ئېچىلىنۇر (كىم) تۈتۈن قوپۇرسا، (ئوزى) ئىسلىنۇر. بۇ ماقال بىرەر پىتنە قوزغاتقان كىشىنىڭ ئوزىگە ئۇنىڭ بالاسى تېگىدۇ، دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

كۆپۈردى kopürdi كۆپۈكلىدى. ئاشنىڭ كۆپۈردى axiq kopürdi قازان كۆپۈكلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

① بۇ پېئل يازما نۇسخىدا «ش» نىڭ ئۈچ چېكىتى ئوچۇرىلىپ، قايتا ئاستىغا قويۇلۇپ «ئېچىلىنۇر» شەكلىدە بېزىلغان. بىز سوز يىلتىزىنىڭ ئەسلىدە «ئاش ix — ئىس» (يازما نۇسخا 30 - بەت) ئىكەنلىگىنى نەزەردە تۇتۇپ، «ixlanur» دەپ ئالدۇق.

سُوتْ كُبْرْدِي *süt köpürdi* — سۈت كۆپۈكلىدى. ئادەمنىڭ ئاغزى كۆپۈكلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كُبْرُرْ - كُبْرْماكْ *köpürür - köpürmək*).

بْتْرْدِي pütürdi پۈتۈردى ~ پۈتـۈردى، ساقايتتى. اَتْ باشْغْ بْتْرْدِي *ot baxıq pütürdi* — دورا ئوت يارىنى ساقايتتى. اَنِكْ اُزا اَلِمِنْ بْتْرْدِي *anıŋ üzə alimin pütürdi* — ئۇنىڭ ئۈستىدىكى ئېلىمىنى (هوججەت بىلەن ئىسپاتلاپ) پۈتـۈرۈۋالدى، يەنى ئۇنىڭدىن ئالدىنقان قەرزىنى پۈتـۈرۈۋالدى. قەرزدىن باشقا نەرسىلەرنى پۈتـۈرۈۋېلىشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بْتْرُرْ - بْتْرْماكْ *pütürür - pütürmək*).

بَتْرْدِي paturdi پاتۇردى؛ يوشۇردى. اُلْ سُوزِينْ مَنْدِينْ بَتْرْدِي *ol sözin məndin paturdi* — ئۇ سۆزنى (ۋە سىر - نى) مەندىن يوشـۇردى. اُلْ اَنِي سُقْقَا بَتْرْدِي *ol anï suvka paturdi* — ئـۇ ئـۇنـى سـۇغا پـاتـۇردى. ئەدەرەكنى بۇلماقتا پاتۇرغاندەك، بىرەر نەرسىنى سۇيۇق ياكى يۇمشاق نەرسىگە پاتۇرۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بَتْرُرْ - بَتْرْماقْ *paturur - paturmak*).

تَتَرْدُمْ taturdum تېپتىتتىم. مَنْ اَنَكَرْ اَشْ تَتَرْدُمْ *mən* —

تَتُرْمَن- (تترمن men aŋar ax taturdum)
تَتُرْماق (taturmaq - tatururmən).

تُتُرْدی tütürdi کۇشكۇرتتی. اُل اَنكَر اِتْ تُتُرْدی ol — aŋar it tütürdi ئۇ ئۇنىڭغا ئىتنى كۇشكۇرتتى. بۇ سوز بەزىدە «تُتْكُرْدی tütkürdi» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بۇ سوز ئەسلىدە «اِتْ تُتُرْدی it tüttürdi» دىگەن شەكىلدە ئۇچ «ت - t» بىلەن كېلەتتى. يېنىكلىتىش ئۇچۇن «ت - t» نىڭ بىرى قىسقارتىلغان (تُتُرر - تُتُرْماك tüttürür - tüttürmək).

تُقُرْدی tuvurdī دىڭ قىلدى، دىڭگايتتى. اَتْ قُلاقِن تُقُرْدی at kulakīn tuvurdī — ئات قۇلىقنى دىڭ قىلدى. ئات بىرەر نەرسىنى تۇيسا، قۇلىقنى دىڭ قىلىدۇ (تُقْيرار - تُقْيرماق tuvīrar - tuvïrmak).

قَتَرْدی katardī قايتۇردى، چېكىندۇردى. اُل اَتِغْ قَتَرْدی ol atīq katardī — ئۇ ئاتنى (كېتىۋاتقان تەرەپىدىن) قايتۇردى. يَغی قَتَرْدی yaqï katardī — دۇشمەننى قايتۇردى (چېكىندۇردى). باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَتَرُر - قَتَرْماق katarur - katarmak). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

ئەردى ئاشىن تەتۇرغان
يەلەك يەغىق قاتارغان
بويۇن تۇتۇپ قازىرغان
باستى ئۆلۈم ئاختارو

ərdi axïn taturoqan
yavlak yaoqïoq kataroqan
boynïn tutup kaźïroqan
bastï ölüm aoqtaru

[ئۇ ئېشىنى تېتىتقان (ئادەم) ئىدى،
ياۋۇز دۇشمەننى قايتۇرغان ئىدى،
بويىنىنى تۇتۇپ قايرىغان ئىدى،
ئۇنى ئولۇم ئاغدۇرۇپ باستى (يېقىتتى).]

مەرسىيىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: ئۇ ئېشىنى (باشقىلارغا) تېتىتقان، دۇشمەن قوشۇنىنى قايتۇرغان ۋە ئۇلارنىڭ بويىنىنى قايرىغان ئەر ئىدى، ئولۇم ئۇنى بېسىپ يېقىتتى.

قَتَرْدِى katurdi قاتۇردى. اُلْ يُمْشاقْ نانْكْنِي قَتَرْدِى

ol yumxak nəŋni katurdï — ئۇ يۇمشاق نەرسىنى قاتۇردى، يەنى يۇمشاق (بوش) تومۇرنى تاۋلاپ

چىگىتقاندەك، يۇمشاق نەرسىنى قاتتىققا ئايلاندۇردى.
تاش يېرْ آنى قَتُردِي tax yər anï katurdï — مۇزگە يۇرت ئۇنى چىنىقتۇردى، يەنى مۇساپىرچىلىق ئۇنى تەجرىبىلىك قىلىپ پىشۇردى (قَتُرر - قَتُرماقْ - katurur - katurmak).

قُتُردِي kuturdï قۇتۇردى ~ قۇتۇرىدى. اُغلانْ قُتُردِي ooğlan kuturdï — بالا قۇتۇردى، يەنى كەپسىز ۋە بەكۈڭاش بولۇپ كەتتى. تَرِغْ قُتُردِي tarïoğ kuturdï — ئاشلىق قۇتۇراپ ئوسۇپ كەتتى، باشقا ئوسۇملۇكلەردىمۇ شۇنداق. ئەسلىدە ھەرقانداق نەرسە ھەددىدىن ئېشىپ كەتسە، «قُتُردِي kuturdï» دىيىلىدۇ (قُتُرر - قُتُرماقْ kuturur - kuturmak).

كُتُردِي kətürdi كۆتۈردى ~ كوتەردى. آر يُكْ كُتُردِي ər yük kətürdi — ئادەم يۈك كوتەردى. خوتۇنلارنىڭ ئېغىر - ئاياق بولۇشىغىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (كُتُرر - كُتُرماكْ kətürür - kətürmək). ماقالدا مۇداق كەلگەن: تَقَى يُكْ كُتُرسا قَمچْ يَما كُتُرر tavə yük kətürsə kamïq yəmə kətürür — يۈكنى كوتەرگەن توگە چومۇچنىمۇ كوتىرىدۇ. بۇ ئەرەپلەرنىڭ «اِتْبَعِ الفَرَسَ لِجا مَها» دىگەن ماقالىغا ئوخشايدۇ.

سۈجرْدی süqirdi چۇچمدی، چۇچۇكلەشتی. اَجغ نانْڭ سۈجرْدی aqïoq nəŋ süqirdi — ئاچچىق نەرسە چۇچمدی، يەنی چۇچۇكلمشمپ، تەم كىردی (سۈجرار ـ سۈجرْماڭ süqirər ـ süqirmək).

قَجرْدم kaqurdum قاچۇردۇم. مَنْ انی قَجرْدم mən anï — kaqurdum مەن ئۇنی قاچۇردۇم، يەنی مەن ئۇنی يېڭمپ قاچۇردۇم (قَجرْرمَن ـ قَجرْماق kaqurmak ـ kaqururmən).

كَجرْدی kəqürdi كەچۇردی، ئوتكۇزدی. اُل منی سُفْدَن كَجرْدی ol məni suvdan kəqürdi — ئۇ مېنی سۇدىن ئوتكۇزدی. بَكْ اَنْنڭ يازُقْن كَجرْدی bəg anïŋ yazukïn kəqürdi — بەگ ئۇنىڭ گۈنايىنی كەچۇردی (كَجرْر ـ كَجرْماڭ kəqürür ـ kəqürmək).

كُجرْدی kəqürdi كوچۇردی. اُل انی اَفْدِن كُجرْدی ol anï əvdin kəqürdi — ئۇ ئۇنى ئويدىن كوچۇردی. اُل بِتِكْ كُجرْدی ol bitik kəqürdi — ئۇ كىتاپ كوچۇردی. بىرەر نەرسىنى بىر جايدىن باشقا جايغا كوچۇرۇش ـ كمۇ شۇنداق دىيىلمدۇ. اُل كُجتْ كُجرْدی ol kəqüt kəqürdi — ئۇ ئات ـ ئۇلاق كوچۇردی، يەنی

ئات - ئۇلاقنى بىر يەردىن باشقا بىر يەرگە يوتكىدى (كۆچۈرۈ - كۆچۈرمەك köqürür - köqürmək).

تۇزۇردۇم tozurdum تويدۇردۇم ~ تويغۇزدۇم. مَنْ اَنِي تۇزۇردۇم — mən anī tozurdum مەن ئۇنى تويدۇردۇم. بۇ سوزنىڭ ئەسلى «تۇزۇغۇردۇم tozoqurdum»دۇر (تۇزۇرمەن - تۇزۇرماق tozurmən - tozurmak).

قَذِرْدِي kaźirdī قايىرىدى. اُلْ اَنِنْڭ بُيْنِنْ قَذِرْدِي ol — anīŋ boynīn kaźirdī ئۇ ئۇنىڭ بويىنىنى قايىرىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُلْ اَنِڭْ سُوزِنْ قَذِرْدِي ol — anīŋ sözin kaźirdī ئۇ ئۇنىڭ سوزىنى قايىرىدى، يەنى رەت قىلدى (قَذِرار - قَذِرْماق kaźīrar - kaźīrmak).

قُدُرْدِي kudurdī قۇتۇردى ~ قۇترىدى، كۆچىدى، ھەددىدىن ئاشتى. اُلْ بُو ايشْتا قُدُرْدِي ol bu īxta kudurdī — ئۇ بۇ ئىشتا قاتتىق كۆچىدى (قُدُرُر - قُدُرْماق kudurur - kudurmak).

گَذُرْدِي kəźürdi كىيدۇردى. اُلْ مَنكا تُونْ كَذُرْدِي ol — maŋa ton kəźürdi ئۇ ماڭا تون كىيدۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كَذُرُر - كَذُرْماق kəźürür - kəźürmək).

سوزنىڭ ئېيتمىشقا گەپلىك بولۇشىنى نەزەردە تۇتقاندا، قاتتىق ھەرپ بىلەن ئاياقلاشقان پېئىلدىكى ئوتكەن زامان قوشۇمچىسى بولغان «د ـ d» ھەرپىنى «ت ـ t» ھەرپىگە ئالماشتۇرۇش توغرىراق بولىدۇ. قاتتىق «ب ـ p»، قاتتىق «ج ـ q»، «ق ـ k» ۋە قاتتىق «ك ـ k» ھەرپلىرى قاتتىق ھېسابلىنىدۇ. بۇلاردىن باشقا ھەرپلەر بىلەن ئاياقلاشقان پېئىلدا ئوتكەن زامان قوشۇمچىسى «د ـ d»نى ساقلاپ قېلىش مۇۋاپىقراق. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تُنْلا بِلا كُجالِمْ
يَمَرْ سُفْ كَجالِمْ
تَرْنُكُوكْ سُفْ اِجالِمْ
يُفْغا يَغِي اُفْنُسُونْ

tünlə bilə kөqəlim
yamar suvin kəqəlim
tərŋük suvin iqəlim
yuvoqa yaoqī uvulsun

[كېچە بىلەن كوچەيلى،
يامار سۇيىنى كېچەيلى،
بۇلاق سۇيىنى ئىچەيلى،
ئاجىز دۇشمەن يانچىلسۇن.]

كېچه بىلەن كوچەيلى، يامغۇر (بۇ بىر ۋادى) سۈيمنى كېچەيلى، بۇلدۇقلاپ چىقىقان بۇلاق سۈيمنى ئىچەيلى، ئىتائەتسىز دۇشمەن بىتچىت بولسۇن.

بَرْدِي bardi باردى. اُلْ اَفْكا بَرْدِي bardi əvgə — ol ئۇ ئويگە بارىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بَرِيرْ - بَرْماقْ barïr - barmak).

بُرْدِي bürdi بۇردى ~ پۇردى. اُلْ يَنْجُقْ اَغْزِي بُرْدِي yanquk aqzï bürdi — ol ئۇ يانچۇقنىڭ ئاغزىنى پۇردى. ئىشتاننىڭ لېمزى ۋە شۇنىڭغائوخشاش نەرسىلەرنى پۇرۇشكە - مۇ بۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (بُرارْ - بُرْماقْ bürər - bürmək).

بُرْدِي burdi بۇردى ~ پۇردى؛ پۇرقۇردى. يِپارْ بُرْدِي yïpar burdï — ئىپار پۇردى، پۇراپ كەتتى. ھەرقانداق خۇشپۇراق نەرسىنىڭ پۇرىشىمۇ شۇنداق دەيىلىدۇ. سُوقْ بُرْدِي suv burdï — سۇ پۇرقۇردى، يەنى سۇنىڭ ھورى پۇرقۇراپ چىقتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُرارْ - بُرْماقْ burar - burmak).

تُرْدِي turdï تۇردى، قويۇلدى، ئورنىدى. اَرْ يُقارُو تُرْدِي ər yokaru turdï — ئادەم ئورە تۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. تُمانْ تُرْدِي tuman turdï — تۇمان ئورنىدى

(تۇرۇ - تۇرماق turmak - turur).

تۇرۇ turur بۇ كەلگۈسى زامان پېئىلى بولۇپ، ئۇنىڭ ئوتكەن زامان ۋە مەستەر شەكلى ئادەتتە ئىشلىتىلمەيدۇ ۋە «دۇر»، «تۇر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «ئۇل تاش تۇرۇ ol tax turur — ئۇ تاشتۇر؛» «ئۇل قۇش تۇرۇ ol kux turur ئۇ قۇشتۇر» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ سوز جۈملىدە باغلىغۇچى بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ. ئەرەپچىدىكى ئوتكەن زامان ۋە مەستەر شەكلى بولمايدىغان «ينبغي — يارد - شۇر» دېگەن سوزگە ئوخشاپ كېتىدۇ.

تۈردى türdi تۇردى، تۇرتەكلىدى. ئۇل بىتىك تۈردى ol bitik türdi ئۇ كىتابنى تۇردى (تۇرتەكلىدى). باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تۈرار - تۈرماك türar - türmak).

سەردى sərdi چىدىدى. ئۇل سەردى ol sərdi — ئۇ (بىر ئىشقا) چىدىدى، چىداشلىق بەردى (سەرار - سەرماك sərar - sərmak).

سۈردى sürdi سۈردى، قوغلىدى. ئۇل ات سۈردى ol at sürdi ئۇ ئات سۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ار ئىتىغ سۈردى ar itiq sürdi — ئادەم ئىتنى قوغلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سۈرار - سۈرماك sürar - sürmak).

بەگ بىرەر ئادەمنى شەھەردىن سۈرگۈن قىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قُرْدِي kurdī توپلىدى؛ قۇردى. خانْ سُوسِنْ قُرْدِي *han süsin kurdī* — خان ئەسكەرلىرىنى توپلىدى، قۇراشتۇردى. خانْ جُواجْ قُرْدِي *han quwaq kurdī* — خان چېدىر (بارگاه) قۇردى، تىكتى (قُرارْ - قُرْماقْ - *kurar - kurmak*)[1].

قِرْدِي kīrdī قىردى. اَرْ يِرِكْ قِرْدِي *ar yərig kirdī* — ئادەم يەرنى قىردى. باشقىلارمۇ شۇنداق (قِرارْ - قِرْماقْ *kīrar - kirmak*).

قُرْدِي kurdī قۇردى. اَرْ يا قُرْدِي *ar ya kurdī* — ئادەم يا قۇردى (قُرارْ - قُرْماقْ *kurar - kurmak*).

كَرْدِي kərdi كەردى، سوزدى؛ كېرەلىدى، توستى. اَرْ يِبْ كَرْدِي *ar yip kərdi* — ئادەم يىپ - تاناڭا كەردى. باشقىلارمۇ شۇنداق.

---

① بۇ پېئىلنىڭ ئاددى دەرىجىسى بۇ يەردە ۋە بۇنىڭدىن كېيىنكى سوزدىن كېيىن ئايرىم - ئايرىم سوز قىلىپ بېرىلگەن. يازما نۇسخا 361 - بەتتىكى مەجبۇرى دەرىجىسىدە بولسا، ھەر ئىككى مەنە بىرلەشتۈرۈلۈپ بىر پېئىل سۈپىتىدە ئىزاھلانغان. بىز ئەسلىنى ساقلىدۇق.

بَكْ يُولْ كَرْدِي *bəg yol kərdi* — بەگ يول توستى، يەنى بەگ دۇشمەندىن خەۋپسىرەپ، ناتونۇش ئادەملەرنى ئوتكۇزمەسلىك ئۈچۈن كۈزىتىش ئورۇنلىرىغا ئادەملەرنى قويدى.

كَرْدِي kərdi ئۇردى، قاۋىدى. اِتْ كَرْدِي *it kərdi* — ئىت ئۇردى. قارلۇقچە (كَرارْ ـ كَرْماكْ *kərmək ـ kərar*).

كُرْدِي kərdī كوردى، قاردى. اُلْ مَنِي كُرْدِي *ol məni kərdi* — ئۇ مېنى كوردى (كُرارْ ـ كُرْماكْ *kərmək ـ kərar*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن: يۈزْكا كُرْما اَرْزَمْ تِلا *yüzgə kərmə arżəm tilə* — يۈزىگە قارىما، ئەردەمنى تىلە، يەنى رەگگى ـ رويىغا، چىرايىغا قارىما، ئەدەپ ـ ئەخلاقىغا قار!.

كِرْدِي kirdi كىردى. اُلْ اَفْكا كِرْدِي *ol əvgə kirdi* — ئۇ ئويگە كىردى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق (كِرُرْ ـ كِرْماكْ *kirmək ـ kirür*).

بَزْدِي bəzdi بەزگەك تۇتتى، تىترىدى؛ بەزدى. اَرْ تُمْلِغْدِنْ بَزْدِي *ər tumlioqdin bəzdi* — ئادەم سوغۇقتىن (بەزگەكتەك) تىترىدى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق (بَزارْ — بَزْماكْ

.(*bəzər - bəzmək*

بُزْدِي buzdi بۇزدى. اُلْ اَقْ بزْدِي *ol əv buzdi* — ئۇ ئوي بۇزدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بزْار - بزْماق - *buzar - buzmak*).

تَزْدِي təzdi تەزدى. كَيِاكْ تَزْدِي *kəyik təzdi* — كېيىمك تەزدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق(تَزاْر - تَزْماكْ - *təzər - təzmək*).

تُزْدِي tüzdi تۇزدى، تۇزلىدى. بَاكْ ايلِنْ تُزْدِي *bəg əlin tüzdi* — بەگ ئېلىنى تۇزدى. اُلْ يِيرِكْ تُزْدِي *ol yərig tüzdi* — ئۇ يەرنى تۇزلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُزاْر - تُزْماكْ *tüzər - tüzmək*).

تِزْدِي tizdi تىزدى. اُلْ يِنْجُو تِزْدِي *ol yinqü tizdi* — ئۇ ئۇنچە تىزدى. ھەرەر كىشى سوز تىزسا (شېئىر يازسا) مۇ «اُلْ سُوزْ تِزْدِي *ol səz tizdi*» دېيىلىدۇ (تِزاْر - تِزْماكْ *tizər - tizmək*).

جِزْدِي qizdi بەل قويدى، جون بولدى. يِغِرْلِغْ اَتْ جِزْدِي *yaqirliq at qizdi* — يېقىر ئات (مىنىش ۋاقتىدا دۇمبىسىنى ئاياپ) بەل قويدى. ھەرقانداق يېقىر ئۇلاغ

يۇك ئارتىلىدىغان چاغدا شۇنداق قىلىدۇ (جِزار ـ جِزماق *qizar ـ qizmak*). بۇ سوز ئىككى مەخرەج ئارىسىدىكى «ز ـ z» بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

جُزدى qəzdi سوزدى. اُراغتْ يِبْ جُزدِي *uraqut yip* — *qəzdi* خوتۇن يىپ سوزدى. ئاغامچا ۋە قوي ئۇچىيىگە ئوخشاش سوزغىلى بولىدىغان نەرسىلەرگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ سوزمۇ ئىككى مەخرەج ئارىسىدىكى «ز ـ z» بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ (جُزار ـ جُزماك *qəzər ـ qəzmək*).

سُزدى süzdi سۈزدى، سۈزۈلدۈردى. اُل سُوڤ سُزدِي *ol suv süzdi* ئۇ سۇ سۈزۈلدۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُزار ـ سُزماك *süzər ـ süzmək*).

سِزدى sizdi سىزدى، ئېرىدى. ياغ سِزدِي *yaq sizdi* — ياغ ئېرىدى. كُون سُزدِي ① *kün sizdi* — كۈنىمىك ئۇچى سۈزۈلۈپ چىقتى. سُكَل سِزدِي *səkəl sizdi* — ئاغرىق (كەمشى) سىزدى (ئورۇقلاپ ئاجىزلىدى). باشقى

---

① بۇ يېپىل يازما نۇسخىدا «سُزدِي» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، «سِزدِي» دېگەن يېپىل ئېچىدە بېرىلگەنلىكتىن، بىز «*sizdi*» دەپ ئالدۇق.

لاردىمۇ شۇنداق (سِزار ـ سِزماق sīzar - sīzmak).

قَزْدى kazdī قازدى. اَر اَرِق قَزْدى — ər arīk kazdī ئادەم ئېرىق قازدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اَت قَزْدى at kazdī — ئات يەر تاتلىدى، يەنى ئات توسۇنلۇق قىلىپ، ئالدىنقى ئاياقلىرى بىلەن يەرنى قېزىۋەتتى (قَزار ـ قَزْماق kazar - kazmak).

گَزْدى kəzdi كەزدى. اُل يِرِكْ گَزْدى — ol yərig kəzdi ئۇ يەر يۇزىنى كەزدى، كېزىپ چىقتى (گَزار ـ گَزْماك kəzər - kəzmək).

بَسْدى basdī باستى. اَنِي بُرْتْ بَسْدى — anī burt basdī ئۇنى قارا باستى. بَكْ ايِلْ بَسْدى — bəg əl basdī بەگ ئەلنى باستى، يەنى خۇددى قارا باسقاندەك بېسىۋالدى. بَكْنِي يَغِي بَسْدى — bəgni yaoqi basdī بەگنى يىغا (دۇشمەن) كېچىلەپ باستى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اَر قِيزِغْ بَسْدى — ər kīzioq basdī ئادەم قىزنى باستى. اِتْ كَيِكْنِي بَسْدى — it kəyikni basdī ئىت كېيىكنى باستى، بېسىۋالدى (بَسار ـ بَسْماق basar - basmak).

بُسْدی bəsdi بوسدی؛ راسا ئۇردی. آر قۇلنى بُسْدی ar — kulīn bəsdi ئادەمنى قۇلىنى تازا ئۇردی (بُسار ـ بُسْماق bəsar ـ bəsmak).

بُسْدی pusdi پىستۇرما قىلدی، بوكتی ~ موكتی. بَكْ يَغِى‌قا بُسْدی bəg yaqīka pusdī — بەگ دۇشمەنگە پىستۇرما قىلدی، يەنى بەگ دۇشمەنىنى پايلاش ئۈچۈن موكتى (بُسار ـ بُسْماق pusar ـ pusmak).

قُسْدی kusdī قۇستى؛ ئوگدی، بۇزۇلدی. آر قُسْدی ar — kusdī ئادەم قۇستى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قُسار ـ قُسْماق kusar ـ kusmak). بُذُغ قُسْدی bozuoq kusdī — بوياق قۇستى، بۇزۇلدى.

قِسْدی kīsdī قىستى. قَبُغ آرِك آذاقِنْ قِسْدی① kapuoq — ərig aʒakīn kīsdī قوۋۇق (ئىشىك) ئادەمنىڭ ئايىغىنى قىستى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ بىرەر نەرسىنى قىسمى

---

① بۇ جۈملە يازما نۇسخىدا «قَبُغ آنِكْ آذاقِنْ قِسْدی» شەكلىدە يېزىلىپ، ئەرەپچە «قوۋۇق ئادەمنىڭ ئايىغىنى قىستى» دەپ ئىزاھلانغان. بىز ئەرەپچە ئىزاھنى ئاساس قىلىپ، «قَبُغ آرِكْ آذاقِنْ قِسْدی» شەكلىدە ئالدۇق.

شىغمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قِسار ـ قِسماق kīsar ـ kismak).

ئۇ ئانىڭ تونلۇقىن قِسدى — ol anïŋ tonlukïn kïsdï

ئۇ ئۇنماق تونلۇغىدىن (چاپانلىغىدىن) قىسىۋالدى، ھەر قانداق نەرسە ئوز ئولچىمىدىن قىسقارتىۋېتىلسىمۇ، يەنى تۆتۈپ قېلىنسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

گَسْدى kəsdi كەستى. ئۇ يِغاچ گَسْدى — ol yïoqaq kəsdi

ئۇ ياغاچ كەستى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كَسار ـ كَسْماك kəsər ـ kəsmək). ماقالدا مۇنداق كەلگەن: ئۇزۇن يِغاچ ئايغۇر گَس تَمۇر قِسقا گَس — uyoqur yïoqaq uzun kəs təmür kïska kəs

ھەي ئۇيغۇر، ياغاچ كەسسەڭ ئۇزۇن كەس، تومۇر كەسسەڭ قىسقا كەس؛ چۈنكى تومۇرنى ئۇزارتقىلى بولىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ بىر جارچىسى بارىكى، ئۇ ھەر كۈنى شۇنداق ھېكمەتلىك سوزلەرنى (خەلقە) ئۇقتىدۇ.

كُسْدى küsdi كەچتى، يۇز ئوردى. ئۇ ئاندِن كُسْدى — ol andïn küsdi

ئۇ ئۇنىڭدىن كەچتى (كُسار ـ كُسْماك küsər ـ küsmək). ئوغۇزچە.

بُشْدُم puxdum ئىچىم پۇشتى، زېرىكتىم. مَن بُو ايشدِن بُشْدُم — mən bu ïxdïn puxdum

مەن بۇ ئىشتىن زېرىكتىم (بُشْمازمَن ـ بُشْماق puxmazmən ـ puxmak).

ماقالدا مۇنداق كەلگەن: بۇشماسار بوز قۇش تۇتار ايڤماسار ئۇرۇنلۇق قۇش تۇتار — *puxmasar boz kux tutar* ئىچى پۇشمىسا بوز قۇش تۇتار، ئالدىرمىسا ئاق قۇش تۇتار. ئادەم زېرەكمىسە (دىققەت بولمىسا)، ئاق لاچىننى ئوۋلىيالايدۇ؛ ئالدىراق-سانلىق قىلمىسا، لاچىنلارنىڭ ئەڭ ياخشىسىنى ئوۋلىيالايدۇ. بۇ ماقال بىرەر ئىشتا كوزلەنگەن مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن ئالدىراقسانلىق قىلماسلىققا ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

پىشدى pīxdī پىشتى، پىشىلدۇردى. ئاچ پىشدى *əxiq pixdī* — قازان تەييار بولدى، يەنى شورپا پىشتى. يېمىش پىشدى *yəmix pixdī* — يېمىش (مېۋە) پىشتى. ئار قىمىز پىشدى *ər kīmiz pixdī* — ئادەم قىمىز پىشىلدۇردى (پىشماق - *pīxmak* پىشماز - *pīxmaz*).

تاشدى taxdī تاشتى. ئاچ تاشدى *əxiq taxdī* — قازان تاشتى. سۇغا تاشدى *suv taxdī* — سۇ تاشتى. سۇ دەريادىن ياكى قاچىدىن تاشىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تاشماق - *taxmak* تاشار - *taxar*).

تۇشدى tuxdī دۇچكەلدى، تۇدۇل كەلدى، تۇچراشتى. ئۇ

مَنکا تُشْدِی *ol maŋa tuxdi* — ئۇ ماڭا ئۇدۇل كەل-
دى، ئۇچراشتى (تُشار - تُشماق *tuxar - tuxmak*).
تُشْدِی tüxdi تۇشتى ~ چۈشتى. اَر اَتّن تُشْدِی *ər* —
attin tüxdi ئادەم ئاتتىن چۈشتى. اَر تامدِن تُشْدِی
ər tamdin tüxdi — ئادەم تامدىن (يىقىلىپ) چۈشتى.
ئاتتىن يىقىلىپ چۈشۈشكىمۇ شۇنداق دىيىلىدۇ. ھەرقانداق
نەرسىنىڭ بىرەر جايدىن يىقىلىپ چۈشۈشىگىمۇ مۇشۇ سوز
ئىشلىتىلىدۇ (تُشار - تُشماك *tüxər - tüxmək*). شېئىردا
مۇنداق كەلگەن:

تَكْرا اَلِبْ اَكْرَلِمْ
اَتّن تُشُبْ يُكْرالِمْ
اَرْسلَنْلَيُو كُكْرَلِمْ
كُوجِي اَنِنْ كَفِلْسُونْ

təgrə alïp əgrəlim
attïn tüxüp yügrəlim
arslanlayu kəkrəlim
küqi anïn kəvilsün

[چوربىدەپ ئېلىپ قورشايلى،
ئاتتىن چۈشۈپ يۈگرەيلى،

ئارسلاندەك هوكىرەيلى،
شۇنداق بىلەن كۆچى ئاجىزلاشسۇن.]

دۇشمەننى چوربەپ قورشايلى، ئاتتىن چۈشۈپ ئارسلاندەك هوكىرىگەنچە يۈگرەيلى، شۇنداق قىلىپ، دۇشمەن زەئىپلەشسۇن. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:
ايۋەك سىنەك سۈتكا تۈرۈ — *əvək sinək sütkə tüxür*
ئالدىراقسان چۈۋىن سۈتكە چۈشەر. بۇ ماقال هەر ئىشتا ئالدىراقسانلىق قىلماسلىققا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

سەشتى səxdi ~ يەشتى. ئار ئاتتىن كىشەن سەشتى *ər attïn kixən səxdi* — ئادەم ئاتتىن كىشەننى يەشتى، يەنى ئادەم ئاتنىڭ كىشىنى ئېلىۋەتتى. بىرەر نەرسىنىڭ بېغىنى يېشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سەشار ـ سەشماك *səxar ـ səxmək*).

قۇشدى koxdi قوشتى. ئۇل قويغا ئۆكۈز قۇشدى *ol koyka əqkü koxdi* — ئۇ قويغا ئوچكە قوشتى، يەنى ئۇ ئوچكىنى قويغا قوشتى. شۇنىڭدەك، بىر نەرسىنى باشقا بىر نەرسىگە قوشۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. ئۇل يېر قۇشدى *ol yïr koxdi* — ئۇ قوشاق قوشتى، ناخشا ئېيتتى، ئىرددى (قۇشار ـ قۇشماق *koxar ـ koxmak*).

بوغدى booqdi بوغدى. ئۇل ئارنى بوغدى *ol ərni booqdi* — ئۇ

ئادەمنى بوغدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُغار - بُغماق *boqar - boqmak*).

تُغْدى tuoqdi تۇغدى، تۇغۇلدى. كُون تُغْدى *kün tuoqdi* — كۈن تۇغدى، كۈن چىقتى. اُغُل تُغْدى *oqul tuoqdi* — ئوغۇل تۇغۇلدى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: مُوشْ اُغْلى مُياۋ تُغار *mux ooqlī muyawu tuoqar* — مۇشۇك بالىسى مياۋلاپ تۇغۇلار، يەنى مۇشۇك بالىسى ئانىسىدەك مياۋلايدۇ. بۇ ماقال خۇلق - مىجەزى ئاتىسىنى دورىغان بالىلارغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ (تُغار - تُغماق *tuoqar - tuoqmak*).

تِغْدى tïoqdi قايىردى، ئەگدى. اُق بَشَقِنْ تاش تِغْدى *ok baxakïn tax tïoqdi* — ئوقنىڭ باشقىنى تاش قايىردى، يەنى تاش ئوقنىڭ باشقىنى قايىرىپ ئوتمەس قىلىپ قويدى (تِغار - تِغماق *tïoqar - tïoqmak*).

جِغْدى qïoqdi چىگدى ~ چەگدى. اُل تُرْكاك جِغْدى *ol türgak qïoqdi* — ئۇ تۈرگەك چەگدى. باشقىلار - دىمۇ شۇنداق (جِغار - جِغماق *qïoqar - qïoqmak*).

سَغْدى saoqdi ساغدى. اَر قُوْى سَغْدى *ar koy saoqdi* —

ئادەم قوي ساغدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُغار ـ سَغماق saoqar ـ saoqmak).

سَغْدى sooqdi① سوغۇرت ئالدى؛ قۇرت ئالدى. اُل قويدَن قُرتْ سَغْدى ol koydan kurt sooqdi — ئۇ قوي (سۇتى)دىن قۇرت ئالدى (سُغار ـ سُغماق sooqar ـ sooqmak). بۇ سوزنىڭ گەسلى «سُغْردى sooqurdi — سوغۇرت ئالدى»دۇر.

سِغْدى siqdi سىغدى، پاتتى؛ ياقتى. بُو سُوز كُنكْلكا سِغْدى bu søz køŋülgə sıqdi — بۇ سوز كوڭۈلگە سىغدى، ياقتى. اُونْ قاپقا سِغْدى un kapka siqdi — ئُون قاپقا سىغدى. باشقا ھەرقانداق نەرسە ئۇچۇنمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (سِغار ـ سِغماق siqar ـ siqmak).

تَقْدى təvdi تارتتى، ئوتكۈزدى. اُل آتِنْ سِشْقا تَقْدى ol atig sixka təvdi — ئۇ گوشنى زىققا ئوتكۈزدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَقار ـ تَقْماك təvar ـ təvmək).

---

① بۇ پېئل بۇ يەردە فەتھە بىلەن «سَغْدى» قىلىپ يېزىلىپ قالغان، بىز مەسىئەر ۋە كەلگۈسى زامان شەكلىگە ئاساسەن، «sooqdi» دەپ ئالدۇق.

سَۋْدِي səvdi سويدى. اُلْ مَنِي سَۋْدِي *ol məni səvdi* — ئۇ مېنى سويدى (سَۋار ـ سَۋْماكْ *səvər ـ səvmək*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن: تَيْغانْ يُكُرْكَنِ تِلْكُو سَۋْماسْ *tayoqan yügrügin*① *tilkü səvməs* — تايغانلىق يۈگرۈگىنى تۈلكە سويمەس، چۈنكى تايغان تۈلكە ئالدۇ. بۇ ماقال ئوزىنىڭ ئىلىم ۋە پەزىلىتى بىلەن تەڭتۇشلىرىنىڭ ئارىسىدا ئۇستۇن تۇرغانلىقى سەۋەبىدىن ھەسەت ۋە ئوچمەنلىككە ئۇچرىغان كىشى توغرىسىدا ئېيتىلىدۇ.

قُقْدِي kovdi قوغلىدى. اِتْ كَيِكْنِي قُقْدِي *it kəyikni* — *kovdi* ئىت كىيىكنى قوغلىدى. بىركىم بىر نەرسىنى قوغلىسا ياكى ئارقىسىدىن ئىزلەپ ماڭسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قُقارْ ـ قُقْماقْ *kovar ـ kovmak*).

كَۋْدِي kəvdi چاينىدى. اَرْ سُوزُكْ كَۋْدِي *ər səzüg* — *kəvdi* ئادەم سوزنى چاينىدى (تىلنى چايناپ سوزلىدى). بۇ سوز «تَنْجُونِي كَۋْدِي *tanqunī kəvdi*— لوقمىنى چاينىدى»، يەنى «لوقمىنى يۇتماي چاينىۋەردى»

① بۇ سوز يازما نۇسخىدا «يُكُرْكَنْ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بىز بۇ ماقالنىڭ يازما نۇسخا 521 ـ بەتتە «يُكُرْكُنْ» شەكلىدە يېزىلغانلىغىغا ئاساسەن، «*yügrügin*» دەپ ئالدۇق.

دیگەن مەنىدىن ئېلىنغان (كَڤَارْ ـ كَڤْماكْ kəvər ـ kəvmək).

بَقْدِي bakdī باقتى، قارىدى. اُلْ مَنكا بَقْدِي — ol maŋa bakdī ئۇ ماڭا باقتى (بَقَارْ ـ بَقْماقْ bakar ـ bakmak).

بُقْدِي bukdī پۇكتى، يىغدى. اُلْ اَذاقِنْ بُقْدِي — ol ažakīn bukdī ئۇ ئايىغىنى پۇكتى، سوزغان پۇتىنى يىغدى (بُقارْ ـ بُقْماقْ bukar ـ bukmak).

تِقْدِي tikdī تىققتى. اُلْ قاپقا اُونْ تِقْدِي — ol kapka un tikdī ئۇ قاپقا ئۇن تىققتى. ھەرقانداق نەرسىنى بىرەر قاچىلاق ئىچىگە چىڭداپ تىققىشقىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ. دانىلىرى غۇجمەكلىشىپ، تىقىلىپ تۇرغان ئۈزۈم «تِقما اُزُم tīkma üzüm» دېيىلىدۇ.

تَقْدِي takdī تاقتى ـ تاقىدى، ئوتكۇزدى. اَر بُرُنْدُقْ بَتلُوقا تَقْدِي — ər burunduk butluka takdī تادىم بۇيلىغا بۇرۇن ـ دۇق تاقىدى، يەنى چۇلۇككە چۇلۇۋۇر باغلىدى. ئوغۇزچە. شۇنىڭدەك ھەرقانداق تانا بىرەر نەرسىگە باغلانسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَقارْ ـ تَقْماقْ takar ـ takmak).

جَقْدِي qakdī چاقتى. اُلْ سُوزُكْ اَنِكْ قُلاقا جَقْدِي — ol sözüg anīŋ kulakka qakdī ئۇ سوزنى ئۇنىڭ قۇلىغا چاقتى، يەتكۇزدى (گەپ توشۇدى). ئوغۇزچە.

اُل اِکّی کِشی اَرا جَقْدی — *ol ikki kixi ara qakdi* ئۇ ئىككى كىشى ئارىسىدا چېقىشچىلىق قىلدى. اُل جَقْماق جَقْدی — *ol qakmak qakdi* ئۇ چاقماق چاقتى (جَقار - جَقْماق *qakar - qakmak*). بۇ سوز ھەم ئىسىم، ھەم مەستەر بولۇپ كېلىدۇ.

جُقْدی qokdi قوندى؛ ئېتىلدى. قُش جُقْدی — *kux qokdi* قۇش قوندى، (پەسكە) ئېتىلدى (جُقار - جُقْماق *qokar - qokmak*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَرَنْ قَمُغ اَرْتَدی نانْلَرْ اُذُو

تَقارْ كُرُبْ اُسْنْلَيو اَسْكا جُقارْ

ərən kamuoq artadī nəŋlər uzu

*tavar kərüp uslayu*① *əskə qokar*

[نەرسە قوغلىشىپ، ھەممە ئادەم ئادىدى،

تاۋار كورسە، تاپقۇشتەك تاپقا ئېتىلۇر.]

مال - دۇنياغا بولغان تاماگەرلىك سەۋدۇندىن كىشى - لەرنىڭ ئەخلاقى بۇزۇلدى، ئۇلار مالنى كورسە، خۇددى تاپقا قوندىغان ئۇس (تاپقۇش)تەك ئېتىلمدۇ.

---

① بۇ سوز بۇ يەردە «اُسْن» شەكلىدە يېزىلىپ قالغان، بىز بۇ سوزنىڭ ئەرەپچە «تاپقۇش، مادا» مەنىسىدە ئىزاھلانغانلىغىنى ئاساس قىلىپ، «اُسْ *us*» دەپ ئالدۇق.

جِقْتِي qikti چىقتى. آر آدِن جِقْتِي *ar ədin qikti* — ئادەم ئويدىن چىقتى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: كۈچ آلدِين كِرسا تۈرو تۈكۈلۈكتىن جِقار *küq əldin kirsə törü tüŋlüktən qikar* — زورلۇق - زومبۇلۇق ئىشىكتىن كىرسە، ئىنساپ ۋە قائىدە - يوسۇن تۆكۈلۈكتىن چىقار (جِقار - جِقماق *qikar - qikmak*).

سُقْدُم sukdum سۇقدۇم، كىرگۈزدۇم. مَن آنى آفكا سُقْدُم *mən* — *ani avgə sukdum* مەن ئۇنى ئويگە سۇقۇپ قويدۇم. باشقىلاردەمۇ شۇنداق. ساپنى پالتىمىنىڭ چۈلدىسىغا چوقاپ كىرگۈزگەندەك، بىرەر نەرسىنى باشقا نەرسىگە كىرگۈزۈش - كىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ.

سُقْدِي sokdi سوقتى، يەنچىدى. آر تُوز سُقْدِي *ər tuz* — *sokdi* ئادەم تۇز سوقتى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق.

سُقْدِي sokdi چوقۇدى. قُش مَنْك سُقْدِي *kux məŋ sokdi* — قۇش دان چوقۇدى.

سُقْدِي sokdi چاقتى. آنى يِلان سُقْدِي *ani yilan sokdi* — ئۇنى يىلان چاقتى. ئوغۇزچە (سُقار - سُقماق *sokar - sokmak*).

سِقْدِي sikdi سقتى. آل اُزُم سِقْدِي *ol üzüm sikdi* —

ئۇ ئۆزۈم سىقتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سِقْدِي - سِقْماق sikar① - sikmak).

بُكْدِي bokdi بوكتى ~ موكتى، يوشۇرۇندى. اُل مَنِي كُرُبْ بُكْدِي ol məni kərüp bokdi — ئۇ مېنى كۆرۈپ موكتى، يەنى مېنى كۆرۈپ موكمەن دەپ يەرگە چاپلىشىۋالدى.

بُكْدِي bokdi تويدى ~ بوكدى. اُل اَشْدِن بُكْدِي ol — axdin bokdi ئۇ ئاشتىن تويدى، يەنى سەسكەنگۈدەك تويدى. اُل تَشْارْقا بُكْدِي ol tavarka bokti — ئۇ تاۋارغا تويدى، ئۇنىڭ كوزى مالغا تويدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُكارْ - بُكْماكْ bokar - bokmak).

بُكْدِي bokdi // bogdi بوگدى ~ بوكتى، توستى، يىغدى. اُل سُغْ بُكْدِي ol suvuoq bogdi — ئۇ سۇنى بوگدى، يەنى توغان بىلەن توستى. شۇنىڭدەك، بَكْ سُوسِنْ بُكْدِي bag — süsin bogdi بەگ ئەسكىرىنى يىغدى دېيىلىدۇ (بُكارْ -

① بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى ئۇچۇن يازما نۇسخىدا ئوتكەن زامان شەكلى «سِقْدِي» بېرىلىپ قالغان، بىز كەلگۈسى زامان شەكلىنى بەردۇق.

بُكْماك (bəgər - bəgmək). شۇنى بىلگىنىكى، ئادەتتە، گەسكەرنىڭ جىقلىغى كوپىنچە سۇغا ئوخشىتىلىدۇ. مەسىلەن: «سُوقْ اَقْتِي suv akti — سۇ ئاقتى»، «سُو اَقْتِي sü — akti قوشۇن ئاقتى، يەنى ماڭدى».

تُكْدِي tökdi توكتى. اُغْلانْ سُوقْ تُكْدِي ooylan suv — tökdi بالا سۇ توكتى (تُكارْ - تُكْماكْ tökər - tökmək)[1]. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اُغْلانْ سُوقْ تُكارْ اُلُغْ يانِي سِنُورْ ooylan suv tökər uluoq yani sünur — بالا سۇ توكەر، چوڭنىڭ يانىمشى سۇنار، يەنى بالا سۇ توكمەيدۇ، چوڭلار تېيىلماپ كېتىپ يانىمشى سۇنىدۇ. بۇ ماقال كىچىكلەرنىڭ يامان ئىش قىلماپ قويۇشى بىلەن چوڭلار - نىڭ زىيان تارتىپ قېلىشىغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

تَكْدِي təgdi تەگدى، يەتتى. اُلْ اَفْكا تَكْدِي ol avgə — təgdi ئۇ ئوۋىگە يەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَكِيرْ - تَكْماكْ təgir - təgmək). ماقالدا مۇنداق كەلگەن: ايَقْكْ اَفْكا تَكْماسْ avək avgə təgməs — ئالدىرىغان ئوۋىگە يېتەلمەس. چۈنكى، ئۇ ئالدىراپ چاپتۇرغانلىقتىن

① يازما نۇسخىدا بۇ يېرىنىڭ مەسىدە شەكلى بېرىلمىگەن، بىز قوشۇپ قويدۇق.

ئۇلىغى ھېرىپ كاردىن چىقىدۇ - دە، ئۇلاغسىز قېلىپ ئارماندا قالمدۇ. بۇ ماقال كىشىلەرنى ئىشلاردا ئالدىراقسان بولماي، تەمكىن بولۇشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَتْغَلِرْ اُقْنِي اَزاقْ
تَكْمَدِي بُو سافْ اُشاقْ

atoqalïr okni azak
təgmədi bu sav uxak

[ئازما ئوق ئاتماقچى بولدى،
بۇ ئۇششاق سوزلەر (ماڭا) تەگمىدى.]

بىر ئويناق خوتۇن ماڭا ئېزىتقۇ ئوقىنى ئېتىۋىدى، ئۇ پەتنە سوزلەر ماڭا تەگمىدى.

تُكْدِي tügdi تۈگدى. اَرْ تُكُونْ تُكْدِي *ər tügün tügdi* — ئادەم تۈگۈن تۈگدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُكارْ - تُكْماكْ *tügər - tügmək*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تِيلِنْ تُكْمِشْنِي تِيشِنْ يَزْماسْ *tïlïn tügmixni tïxïn yazmas* — تىل بىلەن تۈگۈلگەن چىش بىلەن يېشىلمەس، يەنى تىل بىلەن تۈككەن تۈگۈچنى چىش بىلەن يەشكىلى بولماس. بۇ ماقال ۋەدىگە ۋاپا قىلىشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

تِكْدِي tikdi تىكتى؛ چاقتى. اَرْ تُونْ تِكْدِي *ər ton tikdi* —

ئادەم تون تىكتى. اَتِغْ يِلانْ تِكْدِي *atiq yīlan tikdi* — ئاتنى يىلان چاقتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. چايان چاقسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اَرْ يِغاچْ تِكْدِي *ər yīqaq tikdi* — ئادەم دەرەخ تىكتى. ھەرقانداق نەرسىنى تىكلەشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تِكارْ ـ تِكْماكْ *tikər ـ tikmək*). ماقالىدا مۇنداق كەلگەن: تِكْماكِنْجا اُنْماسْ تِلامَكِنْجا بُلْماسْ *tikməginqə ünməs tiləməginqə bulmas* — تىكمەگۈچە ئۇنمەس، تىلىمەگۈچە تېپىلماس، يەنى دەرەخ تىكىمەگۈچە ئۇنمەيدۇ، مۇرات ـ مەقسەت ئىزدەنمەگۈچە قولغا كەلمەيدۇ. بۇ ماقال بەرەر ئىشتا كوزلەنگەن مەقسەتكە يېتمىش ئۈچۈن تىرىشىش لازىمىغىنى ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

جَكْدِي qəkdi چەكتى، چىكىت قويدى. اُلْ بِتِكْ جَكْدِي *ol bitik qəkdi* — ئۇ پۈتۈككە (خەتكە) چىكىت قويدى. اُلْ اَتِنْ جَكْدِي *ol atin qəkdi* — ئۇ ئېتنى چەكتى، يەنى ئېتىدىن قان ئالدى (جَكارْ ـ جَكْماكْ *qəkər ـ qəkmək*).

جُكْدِي qəkdi چوكتى. اُلْ بَگْكا جُكْدِي *ol bəgkə qəkdi* — ئۇ بەككە چوكتى (تىزلاندى). باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

تَفَى جُكْدِي *təvə qəkdi* — توگه چۆكتى. تَمُر سُقْدا جُكْدِي *təmür suvda qəkdi* — تومۇر سۇدا چۆكتى، يەنى تومۇر سۇنمىڭ تېگىگە چوكتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (جُكارْ - جُكْماكْ *qəkər - qəkmək*).

جَكْدِي qəgdi چەگدى ~ چىگدى. اُلْ تَرْكاكْ باغْ جَكْدِي *ol türgək① baqïn qəgdi* — ئۇ تۈرگەك بېغىنى چىگدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (جَكارْ - جَكْماكْ - *qəgər qəgmək*).

سُكْتِي səkti سوكتى، چۈۋىدى. اُلْ يَماغْ سُكْتِي *ol yamaq səkti* — ئۇ ياماق سوكتى، يەنى كىيىمدىن ياماقنى سوكتى. اُلْ اَفِنْ سُكْتِي *ol əvin səkti* — ئۇ ئويىنى چۈۋىدى.

سُكْتِي səkti چوكتى. اُلْ بَكْكا سُكْتِي *ol bəgkə səkti* — ئۇ بەككە تىز چۈكتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. «سُكا اُلتُرْ *səkə oltur* — چوكۈنۈپ ئولتۇر، يەنى تىزلان»

① «تۈرگەك، بوقچا» مەنىسىدىكى بۇ سوز بۇ يەردە فەتھە بىلەن «تَرْكاكْ» قىلىپ يېزىلغان، لېكىن يازما نۇسخا 171 - ۋە 410 - بەتلەردە «تُرْكاكْ» دەپ يېزىلغان. شۇڭا بىز «*türgək*» دەپ ترانسكرىپسىيە بەردۇق.

دىگەن سوزمۇ شۇنىڭدىن ئېلىنغان (سُكارْ ـ سُكْماكْ sekər ـ sekmək).

سِكْتِي sikti سكتى. اَرْ اُراغْتِنِي سِكْتِي ər uraoqutnī ـــ sikti ئەر خوتۇننى سكنى (سكارْ ـ سِكْماكْ sikər ـ sikmək).

بُلْدِي buldi تاپتى. اُلْ يَرْماقْ بُلْدِي ol yarmak buldi ـــ ئۇ يارماق (پۇل) تاپتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُلُورْ ـ بُلْماقْ bulur ـ bulmak).

بِلْدِي bildi بىلدى، ئۇگەندى. اُلْ بِلِكْ بِلْدِي ol bilik ـــ bildi ئۇ بىلىم بىلدى، يەنى ئۇ ئەقىل، ئىلىم ـ بىلىم ۋە ھېكمەت ئۇگەندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بِلِيرْ ـ بِلْماكْ bilir ـ bilmək). ئارغۇرلار «بِلِيرْ» سوزىنى «بِلُورْ bilür» شەكلىدە، يەنى «ل ـ l» ھەرپىنى زەمىملىك قىلىپ ئېيتىدۇ، بۇ باشقىلارنىڭ تەلەپپۇزىغا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ.

تَلْدِي təldi تەشتى. اَرْ تامْ تَلْدِي ər tam təldi ـــ ئادەم تام تەشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

تَلْدِي təldi قوشتى، قاتتى. اُلْ اَغْلاقِغْ سَغْلْقا تَلْدِي ol ـــ

ooylakïoŋ saoŋlïkka təldi ئۇ ئوغلاقنى (ئېھتىمش ئۇچۇن) ساغلىققا قويشتى. ئوچكەلىك سۈتى تارتىلىپ قالسا، ياكى ئوچكە ئولۇپ ئوغلاق يەتىم قالسا، ياكى قوزا ئولۇپ كەتسە، شۇنداق قىلىنىدۇ (تَلِيرْ ـ تَلْماكْ *təlir - təlmək*).

تُلْدى tuldi ئوردى. اَرْ تُبْقِنِي اَذْرِي بِلا تُلْدِي *ər topïkni azrï bilə tuldi* — ئادەم توپنى ئارا (ئاچا تاياق) بىلەن ئۇردى. بۇ تۈركىلەرگە خاس بىر خىل ئويۇن بولۇپ، ئويۇن قاتناشقۇچىلىرىدىن بىرى ئوزى ئويۇننى باشلاپ بېرىشنى خالىسا، توپنى ئارا (ئاچا تاياق) بىلەن ئۇرىدۇ. كىم توپنى قاتتىق ئۇرالسا، شۇ كىشى ئويۇننى باشلىغۇچى بولىدۇ. توقماق ئويۇنىدىكى ئۇرۇشمۇ «تُلْدِي *tuldi*» دېيىلىدۇ (تُلارْ ـ تُلْماقْ *tular - tulmak*).

تِلْدِي tildi تىلدى. اَرْ يَرِنْداقْ تِلْدِي *ər yarïndak tildi* — ئادەم قېيىش تىلدى. ھەر نەرسىنى ئۆزۈنسىغا تىلىشقىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (تِلارْ ـ تِلْماكْ *tilər - tilmək*).

جَلْدِي qaldï چالدى، يەتتى؛ ئاگلاتتى، ئىشتۇردى. اُلْ اَنِي جَلْدِي *ol anï qaldï* — ئۇ ئۇنى چالدى، چېلە - شىپ يەتتى. اُلْ سُوزُكْ مَنِكْ قُلاقا جَلْدِي *ol səzüg mənïŋ kulukka qaldi* — ئۇ سوزنى مېنىڭ قۇلىغىمغا

گەشتىتۇردى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: جَقْسا تُتْنُرْ جَلْسا بِلْنُرْ *qaksa tutnur qalsa bilnür* — چاقماق چېقىلسا گۈت تۇتمىشار، سوز ئاگلىتىلسا مەقسەت بىلىنۇر.

جَلْدى qaldī ئۇردى. تُونُغْ تاشْ ئۇزا جَلْدى *tonuoq tax üzə qaldī* — تونۇش تاش ئۇستىدە ئۇردى، يەنى كىم كەيمىنى تاش ئۇستىدە ئۇردى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اِتِمْ تُوتُبْ قُذِى جَلْدِى
اَنِكْ تُوسِنْ قِرا يُلْدِى
بَشْنْ اَلِبْ قُذِى سَلْدِى
بُغْزْ اَلِبْ تُكَلْ بُغْدِى

ïtïm tutup kuzï qaldī
anïŋ tüsin kïra yuldī
baxïn alïp kuzï qaldï
booquz alīp tügəl booqdī

[گەتىم تۇتۇپ توۋەن چالدى،
گۈنماڭ تۈكلىرىنى راسا يۇلدى،
بېشىدىن ئېلىپ توۋەنگە قايرىدى،
بوغۇزىدىن ئېلىپ تازا بوغدى.]
مېنىڭ گەتىم (بوردىنى) تۇتۇپ، يەرگە باستى،

تۇكلىرىنى يۇلدى، بېشىنى ئارقىغا قايرىپ، بوغۇزىدىن ئېلىپ راسا بوغدى (جَلاڭ - جَلْماق qalar - qalmak).

سَلْدى saldi سالدى؛ يۇلاڭلاتتى؛ ئەۋەتتى، چىقاردى؛ ئېلىپ كەتتى. اُلْ مَنكا تُونِنْ سَلْدِي ol maŋa tonïn saldï — ئۇ ماڭا تونىنى يۇلاڭلاتتى، يەنى چاپىنى بىلەن ئىشارەت قىلدى. اُلْ مَنكا كِشِيدا اَلْتُنْ سَلْدِي ol maŋa kixidə altun saldï — ئۇ ماڭا (بىر) كىشىدىن ئالتۇن سالدى (ئەۋەتتى). سُوقْ يِغاچِغْ سَلْدِي suv yïoqaqïoq saldï — سۇ ياغاچ (لار)نى ئېلىپ كەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَلاڭ - سَلْماق salar - salmak)، بىرەر كىشىنىڭ يىراقتا تۇرۇپ، قوللىرى بىلەن ئىشارەت قىلىشى، يەنى قوللىرىنى يۇلاڭلىتىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قَلْدى kaldï قالدى. اَرْ كِيذِنْ قَلْدِي ər kəzin kaldï — ئادەم كېيىن قالدى. اُلْ اِيُونْدا قَلْدِي ol oyunda kaldï — ئۇ ئويۇندا (يەنى ئۇتۇشۇشتا) قېلىپ قالدى (ئۇتتۇرۇپ قويدى). قالغان ۋە تاشلانغان نەرسىلەر ئۇ - چۇنمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: ايلْ قَلْدِي تُرُو قَلْماسْ əl kaldï turu kalmas — ئەل قالار، ئادەت قالماس. يەنى ئەل - يۇرت قالىدۇ، قائىدە-يوسۇن قالمايدۇ. بۇ ماقال كىشىلەرنى قائىدە - يوسۇن

بويىچە تەشى قىلىشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ (قَلِيرْ - قَلْماقْ kalïr - kalmak).

قُلْدِى koldï تىلىدى، سوردى. اُلْ مَنْدِنْ نانْكْ قُلْدِى ol — məndin nəŋ koldï ئۇ مەندىن (بىر) نەرسە تىلىدى (قُلُورْ - قُلْماقْ kolur - ko'mak).

قِلْدِى kïldï قىلدى. اَرْ ايشْ قِلْدِى ər ix kïldï —

ئادەم ئىش قىلدى. اَرْ قِيزِغْ قِلْدِى ər kïziоq kïldï — ئادەم قىزنى قىلدى. بۇ سوز مۇشۇنداق ئىشلىتىلگەندە ئەركەشىنىڭ خوتۇن بىلەن جىنسىي ئالاقە قىلىشىدىن كىنايە بولغاچقا، ئوغۇزلار بۇ سوزدىن قېچىپ، «قِلْدِى kïldï»نىڭ ئورنىغا «ايتّى ətti» سوزىنى ئىشلىتىدۇ. مەسىلەن: ئادەم نامازنى ئوقۇدى دېيىشكە توغرا كەلگەندە، ئوغۇزلار «اَرْ يُكْنَجْ ايتّى ər yüküŋ ətti» دەيدۇ. تۈركىلەر بولسا، «قِلْدِى» سوزىنى ئىشلىتىدۇ (قِلُورْ - قِلْماقْ kïlur - kïlmak).

گَلْدِى kəldi كەلدى. اَرْ اَفْكا گَلْدِى ər əvgə kəldi — ئادەم ئويگە كەلدى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق (گَلِيرْ - گَلْماكْ kəlir - kəlmək). ماقالدا مۇنداق كەلگەن: بِيرْ قَرْغا

بِرْلا قِشْ كَلْماسْ — *bir karoqa birlə kix kəlməs*

بىر قاغا بىلەن قىش كەلمەس. بۇ ماقال ھەمرالىرى ئۇلگۈرۈپ كېلىپ ياردەم بەرگۈچە، ئوز ئىشلىرىدا تەمكىن بولۇشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

كُلْدِي küldi كۈلدى. اَرْ كُلْدِي *ər küldi* — ئادەم كۈلدى. كُلَر - كُلْماقْ *külər - külmək*) باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُلارْ - كُلْماقْ). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كُلْسا كِشِي اَتْما اَنَكَرْ اُرْتَرْ كُلا
بَقَلْ اَنَكَرْ اَذْكُولُكُنْ اَغْزِنْ كُلا

*külsə*① *kixi atma aŋar ərtər külə*
bakkil aŋar əzgülükün aoqzin külə

[كىشى (ساڭا قاراپ) كۈلسە، ئۇنمىڭ (يۈزى) غا ئىورتەيدىغان كۈل چاچما،
ئۇنمىڭنا ياخشىلىق بىلەن كۈلۈپ قار!.]

بىر كىم ساڭا كۈلۈمسىرەپ قارىسا، سەنمۇ ئۇنىڭغا

① بۇ مىسرادىكى «كُلْسا» سوزى ئۇيغۇرچە I توم 174 - بەتتىكى مۇشۇ شېئىردا «كَلْسا *kəlsə*» شەكلىدە كەلگەن.

تەبەسسۇم بىلەن قارا، يەنى «ياخشىلىق قىلغانغا ياخشىلىق قىل» دېمەكچى.

تَمْدى tamdi تامدى. سُوغ تَمْدى *suv tamdi* — سۇ تامدى.

باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَمار - تَمّاق *tamar - tammak*).

جُمْدى qomdi چومدى، چۆمۈلدى. اُغْلان سُقْدا جُمْدى *ooqlan suvda qomdi* — بالا سۇدا چومۇلدى (جُمار - جُمّاق *qomar - qommak*).

جُمْدى qɵmdi چومدى، شۇڭغىدى. اُرْدَك سُقْقا جُمْدى *ɵrdək suvka qɵmdi* — ئۆردەك سۇغا چومدى (شۇڭغىدى) (جُمار - جُمّاك *qɵmər - qɵmmək*). بۇ سوز بىلەن يۇ - قۇرىدىكى سوزنى پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن، بۇنىڭ مەسىلىرى «ك - *k*» بىلەن، ئالدىنقىسىنىڭ «ق - *q*» بىلەن يېزىلىدۇ.

قَمْدى kamdi دۇمبالىدى، ئۇردى، ساۋىدى. اُل آنى قَمْدى *ol ani kamdi* — ئۇ ئۇنى (ھالىدىن كېتىپ ئولگۈچە) ئۇردى (قَمار - قَمّاق *kamar - kammak*).

قُمْدى komdi تىمىلدىدى، دولقۇنلىدى. سُوغ قُمْدى *suv komdi* — سۇ دولقۇنلىدى (قُمار - قُمّاق *komar - kommak*).

كُمْدى kɵmdi كومدى. اُل اُلْكنى كُمْدى *ol ɵlügni* —

kəmdi ئۇ ئولۇكنى كۆمدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كۆمەر ـ كۆمەك *kəmər - kəmmək*). كۇزمان كۆمدى *kəzmən kəmdi* ــ كومەچ كومدى.

بَنْدى bandi باغلاندى. قوي بَنْدى *koy bandi* ــ قوي باغلاندى. ھەرقانداق نەرسىنى باغ بىلەن باغلاشقىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (بانىر ـ بَنماق *banir - banmak*). بۇنىڭدا «ل ـ *l*» ھەرپى «ن ـ *n*»غا ئالماشقان.

تُنْدى tundi تۇتۇلدى؛ ئېتىلدى، توسالدى. كوك تُنْدى *kək tundi* ــ ھاۋا تۇتۇلدى، ئاسمان بۇلۇتلاندى. قَبُغ تُنْدى *kapuoq tundi* ــ قوۋۇق ئېتىلدى. داۋان قار بىلەن قاپلانسا (توسالسا)، «ارت تُنْدى *art tundi*» دېيىلىدۇ (تُنور ـ تُنماق *tunur - tunmak*). ئوغۇزلار بىلەن تېچاقلار مۇنداق كەلگۈسى زامان پېئىلنى ئەتھە بىلەن «تُنار *tunar*» شەكلىدە ئىشلىتىدۇ.

تِنْدى tindi تىندى، توختىدى. يَغْمُر تِنْدى *yaoqmur tindi* ــ يامغۇر توختىدى. ار اُلُغ تِنْدى *ər uluoq tindi* ــ ئادەم ئۇلۇغ ـ كىچىك تىندى. اَرُق تِنْدى *aruk tindi* ــ ھارغان تىندى، يەنى ھارغان ئادەم ئارام ئالدى

(تِنار - تِنماق *tïnar - tïnmak*). ئوغۇزلار بەزەر كەشمنى سوزلدشتىن توختاتماقچى بولسا، «تِنما *tïnma* — توختما» دەپ تەتۇردنى ئېيتمدۇ. باشقا تۇركلەر «توختا» ياكى «جسم بول» دنگەن مەنىدىكى «تِن *tïn*» سوزنى ئىشلىتمدۇ. ئوغۇزلارنىڭ «تِنما *tïnma*» دنگەندىن «توختما» دنگەن مەنە چىقىدۇ. دىمەك، ئوغۇزلار بۇ يەردە خاتا قىلغان.

سَنْدى sandi سانالدى. اُل اَر خيل[1] بِلا سَنْدِى *ol ar həyl bilə sandi* — ئۇ ئادەم ئاتلىقلاردىن سانالدى. بەزكەمنى باشقا نەرسىلەر قاتاردا سانىشقا (كورۇشكە) توغرا كەلمسۇ شۇنداق دىيىلمدۇ (سانُر - سَنْماق *sanur-sanmak*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن: بارِغْ اُتْرُو تُتْسا يُوقا سَنْماس *barïoj utru tutsa yokka sanmas* — بارنى ئوتتۇردغا قويسا، يوققا سانالماس، يەنى بار نەرسە مېھمانغا ئېلىپ كېلىنسە، مېھمان قىلمدىغ دەپ ھېسابلانماس.

---

[1] بۇ جۇملىدىكى «خيل» ئەرەبچە سوز بولۇپ، «ئات، يىلقا» مەنىسىنى بىلدۇرىدۇ. جۇملىنىڭ تۇزۇلۇشىدىن قارىغاندا، بۇ سوز بۇ يەرگە خاتا كىرگۇزۇلگەن. بۇ ھەقتە بېسىم ئاتالايمۇ تۇركچە II توم 28 - بەتتە «اتلغ *atlïoj* — ئاتلىق» بولسا كېرەك، دەپ ئىزاھ بەرگەن.

سۇندى sundï سۇندى، ئۇزاتتى، تۇتتى. ئۇ مەنكا ئاتماك سۇندى
ol maŋa ətmək sundï — ئۇ ماڭا نان سۇندى (سۇ -
ئۇپ بەردى). باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سۇنار - سۇنماق
sunar - sunmak).

سۇندى sïndï سۇندى ~ سۇندى. يىغاچ سۇندى yïoqaq —
sïndï ياغاچ سۇندى. سۇ سۇندى sü sïndï — ئەسكەر
(قوشۇن) سۇندى، يەنى يېڭىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق
(سۇنۇر - سۇنماق sïnur - sïnmak). «سۇنار sïnar» دەپمۇ
ئېيتىلىدۇ.

قۇندى kundï بۇلمۇئالدى، تارتمۇئالدى. ئوغرى تەۋار قۇندى
oqrï tavar kundï — ئوغرى مالنى بۇلمۇئالدى. شېئىردا
مۇنداق كەلگەن:

كىچىك بۇلۇپ ياغىنى يۈرگۈ ئەمەس
ئەزگەرمەزىپ كوزسا ئانى ئالنى قۇنار

kiçik bulup yaoïnï yərgü əməs
əzgərməzip kozsa anï əlni kunar

[دۇشمەننى كىچىك كورۈپ كەستەمسىگىن،
ئۇنى كوزگە ئىلماي قويساڭ، ئەلنى تارتمۇئالىدۇ.]

دۇشمەن ھەرقانچە كىچىك بولسىمۇ، ئۇنى مەنسىتمەسلىك لايىق ئەمەس، ئېھتىياتسىزلىق قىلىپ ئۇنى كۆزگە ئىلمىغاي قويساڭ، ئۇ ئەلنى سەندىن تارتمۇالمىدۇ (قۇنار - قۇنماق kunar - kunmak).

كُنْدى kəndi كوندى، تۈزەلدى، ئىقرار بولدى، ماقۇل بولدى، ئۇگەندى. يىغاچ كُنْدى yïoqaq kəndi — يىغاچ كوندى، تۈزەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُغْرى كُنْدى oorï kəndi — ئوغرى ئىقرار بولدى. بىرەر نەرسىدىن تېنىمۇالغان ئادەمنىڭ ئۇنى ئىقرار قىلدىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اَر يُولْغا كُنْدى ər yolka kəndi — ئادەم يولغا چۈشتى، يەنى توغرا يولنى تېپىۋالدى.

كُنْدى kəndi كويدى. اُتْنُڭ كُنْدى otuŋ kəndi — ئوتۇن كويدى. بۇ ئارغۇچە سوز بولۇپ، يۇقۇرىدىكى قائىدىدە ئېيتىلغىنىدەك، ئارغۇلار «ى - يا» ھەرپىنى «ن - n» ھەرپىگە ئالماشتۇرىدۇ.

كُنْدى kəndi كوندى، ئۇگەندى. تُسُوْن اَتْ كُنْدى tosun at kəndi توسۇن ئات كوندى. ھەرقانداق ئىش تۈزەلمەپ (توغرا) يولغا چۈشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كُنار - كُنماڭ kənar - kənmak).

مَنْدى mandi تاقىدى، ئاستى؛ مانىدى، مىلىدى. اَر تُلُم مَنْدى ər tolum mandi — ئادەم جەڭ قورالىنىڭ تاقىدى.

ئار ئاتماق سىركاكا مَنْدى *ar ətmək sirkəgə mandi* — ئادەم نانىنى سىركىگە مانىدى. ھەرقانداق نەرسىنى باشقا بىر نەرسىگە بۇلاش ياكى سالاشقىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (مَنار ـ مَنماق *manar - manmak*).

مُنْدى mundi ئالجىدى. قَرى ئار مُنْدى *kari ər mundi* — قېرى ئادەم ئالجىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (مُنار ـ مُنماق *munar - munmak*).

مُنْدى mündi مندى. ئار ئات مُنْدى *ər at mündi* — ئادەم ئات مندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (مُنار ـ مُنماك *münər - münmək*).

قائىدىلەر، پېئىللارنىڭ تۈرلىنىشى ۋە سۈپەتلەرنىڭ بايانى ھەم بۇلارنىڭ تەتبىقلىنىشى

تەگرىنىڭ ياردىمى بىلەن شۇلارنى ئېيتىماقچىمەن: پېئىللارنىڭ ياسىلىشىدا پېئىلنىڭ ئوتكەن زامان شەكلى بىلەن بۇيرۇق شەكلى ئاساس بولىدۇ. يۇقۇرىدا «پېئىللار ياسىلىش جەھەتتە پېئىلنىڭ ئوتكەن زامان شەكلى ئەتراپىدا دەۋر قىلىدۇ» دىگەن ئىدىم، چۈنكى سوزنىڭ باش ھەرپى ئوتكەن زامان شەكلىدە ۋەتەپسىلىك بولسا،

كەلگۈسى زامان شەكلى بىلەن مەسىەردىمۇ شۇنداق بولمىدۇ. ئۇنىڭ باش ھەرپى ئوتكەن زامان شەكلىدە زەمىملىك بولسا، كەلگۈسى زامان شەكلى بىلەن مەسىەردىمۇ شۇنداق بولمىدۇ. ئەگەر كەسرىلىك بولسا، كەلگۈسى زامان شەكلى بىلەن مەسىەردىمۇ شۇنداق بولمىدۇ. مەسىلەن: «بەردى bardi — باردى» پېئىلىنى ئالساق، بۇ سوزنىڭ باش ھەرپى ئوتكەن زامان شەكلىدە فەتھىلىك كەلگەن، شۇڭا كەلگۈسى زامانى «بەرر barir — بارار (بارىدۇ)» شەكلىدە، مەسىلەن ئەمرىمۇ «بەرماق barmak — بارماق» شەكلىدە فەتھىلىك بولمىدۇ. يەنى «ب ـ b» ھەرپى فەتھىلىك كېلمىدۇ. باش ھەرپى زەمىملىك كەلگەنگە مىسال ئالساق، پېئىلنىڭ ئوتكەن زامانى «تۇردى turdi — تۇردى» شەكلىدە زەمىملىك كەلگەن بولسا، ئۇنىڭ كەلگۈسى زامانى «تۇرر turur — تۇرار (تۇرىدۇ)»، مەسىدرى «تۇرماق turmak — تۇرماق» شەكلىدىمۇ زەمىملىك بولمىدۇ. يەنى «ت ـ t» ھەرپى زەمىملىك كېلمىدۇ. باش ھەرپى كەسرىلىك كەلگەنگە مىسال ئالساق، «يىنجو تىزدى yinqü tizdi — ئونچە تىزدى» دېگەن ئىبارىدىكى «تىزدى tizdi» پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامانى «تىزار tizar — تىزار (تىزىدۇ)»، مەسىدرى «تىزماق tizmək — تىزماق» شەكلىدە، يەنى «ت ـ t» ھەرپى كەسرىلىك بولمىدۇ.

بۇ تىلنىڭ تۈزۈلۈشى ئەرەپ تىلىنىڭ تۈزۈلۈشىگە ئوخشىمايدۇ. ئەرەپ تىلىدا پېئىلنىڭ ئوتكەن زامان، كەلگۈسى زامان، مەستەر شەكىللىرى ھەر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن: تۈپ پېئىلنىڭ ئوتكەن زامانى «قَعَدَ» شەكىلىدە «ق - k» ھەرپى فەتھىلىك بولسا، ئۇنىڭ كەلگۈسى زامانى «يَقْعُدُ» شەكلىدە «ق - k» ساكىنلىق، مەستىرى «قُعُوداً» شەكلىدە «ق - k» زەممىلىك كېلىدۇ. شۇنىڭدەك ئوتكەن زامانىدا «مَطَرَ» شەكلىدە «م - m» ھەرپى فەتھىلىك كەلگەن پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامانىدا «يَمْطُرُ» شەكلىدە، «م - m» ساكىنلىق، مەستىردە «مُطُوراً» شەكلىدە «م - m» ھەرپى زەممىلىك بولىدۇ. دىمەك «م - m» ھەرپى ئوتكەن زامانىدا فەتھىلىك، مەستەردە زەممىلىك، كەلگۈسى زامانىدا ساكىنلىقتۇر. ھەرپ ئارتتۇرۇلغان (ياسالما) پېئىل باپلىرىغا كەلسەك، ئوتكەن زامان شەكلى «اَكْرَمَ» بولغان پېئىلدا «ا - ئېلىف» فەتھىلىك كەلگەن بولسا، ئۇنىڭ كەلگۈسى زامانى «يُكْرِمُ» شەكلىدە «ى - يا» زەممىلىك، مەستىرى «اِكْراماً» شەكلىدە «ا - ئېلىف» كەسرىلىك كېلىدۇ. «اِسْتَغْفَرَ، يَسْتَغْفِرُ، اِسْتِغْفاراً» شەكىللىرىمۇ شۇ جۈملىدىندۇر، يەنى «ا - ئېلىف» ئوتكەن زامان شەكلىدە كەسرىلىك كەلگەن.

دىمەك، ئەرەپ تىلىدا ھەممە پېئىللارنىڭ ئوتكەن

زامان، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرى بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. تۈركى تىللاردا مۇنداق ئەمەس، ھەممە پىللار بىر قائىدىگە بويسۇنىدۇ، يەنى ئىككى، ئۈچ، تورت، بەش ۋە ئۇنىڭدىن كوپ ھەرپلىك پىللارنىڭ ئوتكەن زامان، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرى بىر خىل قائىدە بويىچە كېلىدۇ.

ئىككىنچى قائىدە: پىللىنىڭ ئوتكەن زامان شەكىللىدىلا مۇزائىفى بولىدۇ، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرىدە مۇزائىفى بولمايدۇ.

ئۈچىنچى قائىدە: پىللاردىن ياسالغان سۈپەتلەر ئوغۇز، قىپچاق، يەمەك، ياغما، ئارغۇ ۋە سۇۋارلاردىن پەيدا بولغان كوچمەنلەر تىلىدا ئوتكەن زامان پىللىدىن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «بَرْدى bardï — باردى» دىگەن پىللىدىن ئوتكەن زامان بەلگىسى بولغان «د - d» بىلەن «ى - يا» ئاردىسىغا بىر «ج - q» قوشۇلۇپ، «بَرْدَجِي bardaqï — بارغۇچى، باردىغان» دىگەن سۈپەت ياسىلىدۇ. شۇنىڭدەك، «تُرْدى turdï — تۇردى (قوپتى)» دىگەن پىللىدىن ئوتكەن زامان بەلگىسى «د - d» بىلەن «ى - يا» ئاردىسىغا بىر «ج - q» قوشۇلۇپ، «تُرْدَجِي turdaqï — تۇرغۇچى، تۇرىدىغان» دىگەن سۈپەت ياسىلىدۇ. بۇ قائىدە ھەممە باپلاردىكى پىللار ئۈچۈن ئومۇمىدۇر. پىللارنىڭ بۇيرۇق شەكلىگە كەلسەك،

بىز يۇقۇرىدا پىللاردىن ياسىلىدىغان سۈپەتلەر كوپچىلىك تۈركى تىللاردا، جۈملىدىن چىگىل ۋە باشقىلارنىڭ تىلىدا پىلانىڭ بۈيرۇق شەكلىدىن ياسىلىدىغانلىقىنى ئېيتىپ ئوتتۇق. گەپنىڭ قىسقىسى، تۇرلۇك مەقسەتلەر ئۈچۈن پىللارغا قوشۇلىدىغان قوشۇمچىلار بۇيرۇق شەكلىگە ئۇلىنىدۇ. خۇدا خالىسا، بۇنى توۋەندە بايان قىلىمىز.

شۇنى بىلگەنكى، پىللارنىڭ ئوتكەن زامانى ھەممە پىللاردا «دى *dill di*» بىلەن ئىپادىلىنىدۇ، زادى باش-قىچە بولمايدۇ. پەقەت قاتتىق ھەرپلەر ھېسابلىنىدىغان «ب-*p*»، «ت-*t*»، «ج-*q*»، «ك-*k*» لەر بىلەن قوشۇلغاندىلا ئۇلارنىڭ تەلەپپۇزى قاتتىق بولغانلىقتىن، بۇ «د-*d*» ھەرپى «ت-*t*»غا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن: «تَبْتِي *tapti* — تەپتى»، «تُتِّي *tutti* — تۇتتى»، «قَجْتِي *kaqti* — قاچتى»، «تَفِّي جُكْتِي *tavə qokti* — توگە چوكتى» دىگەن سۆزلەردە-كىگە ئوخشاش. شۇنىڭدەك، «ق-*k*» ھەرپىمۇ مۇشۇ خىلدا قاتتىق «ك-*k*» ھەرپىگە ئوخشاش بەزىدە قاتتىق ھەرپلەر قاتارىغا كىرىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ مَنكا بَقْتِي *ol maŋa baktı* ئۇ ماڭا باقتى» دىگەنگە ئوخشاش.

بۇ مىساللاردا كۆرسىتىپ ئوتكەن ھەرپلەرنىڭ تەلەپ-پۇزى قاتتىق بولغىنى ئۈچۈن، بۇ مىساللاردىكى «د-*d*» ھەرپى يۇقۇرىدا سۆزلىگىنىمىزدەك «ت-*t*»غا ئايلىنىپ كەتكەن. بۇ ئەسلىدە «د-*d*» دۇر، لېكىن مۇشۇ ھەرپ-

لەرنىڭ يېنىدا كەلگەندە، «ت ـ t» بىلەن تەلەپپۇز قىلىـ
غان چىرايلىقراق. بۇ قائىدە ھەرقايسى بولۇمدىكى تۆپ
پېئىللار ۋە ھەرپ ئارتتۇرۇلغان پېئىللارنىڭ ھەممىسىگە
ئومۇمىدۇر.

پېئىلارنىڭ كەلگۈسى زامانى ھەممە بولۇمدىكى
پېئىلاردا «ر ـ r» قوشۇلۇش بىلەنلا ياسىلىدۇ. ئەگەر ئەسلى
سوز «ر ـ r» بىلەن ئاياقلاشقان بولسا، ئۇنىڭغا يەنە
بىر «ر ـ r» قوشۇلىدۇ. بۇنىڭ بىرىنچىسى پېئل يىلتىزىـ
دىكى «ر ـ r»، ئىككىنچىسى كەلگۈسى زامان ئۈچۈن قوشۇلـ
غان «ر ـ r» بولىدۇ. بۇ تىلىدىكى كەلگۈسى زامانىنى بىلـ
دۇرىدىغان «ر ـ r» ھەرپى ئەرەپ تىلىدىكى كەلگۈسى
زامانىنى بىلدۇرىدىغان «ا ـ ئېلىف، ت ـ t، ن ـ n، ى ـ يا»
ھەرپلىرىگە ئوخشايدۇ. سوزنىڭ ئەسلىدە «ر ـ r» بولمـ
سا، كەلگۈسى زامان ئۈچۈن بىر «ر ـ r» قوشۇلىدۇ.

بۇ قائىدىنى ئوتكەن زامان پېئلى ۋە بۇيرۇق
پېئلىغا تەتبىق قىلساق مۇنداق بولىدۇ: پېئلنىڭ ئوتكەن
زامان شەكلىدە «د ـ d» نىڭ ئالدىدا بىر «ر ـ r»
بولسا، بۇ «ر ـ r» ساقلىنىدۇ. پېئلنىڭ بۇيرۇق شەكلىدە
ئوتكەن زامان بەلگىسى بولغان «د ـ d» بىلەن «ى ـ يا»
ئېلىپ تاشلىنىپ، «ر ـ r» ساكىن ھالەتتە ساقلىنىدۇ.
بۇ «ر ـ r» سوزنىڭ يىلتىزىدىكى (ئەسلىدىكى) «ر ـ r»
دۇر. بۇ ئەھۋالدا كەلگۈسى زامان ئۈچۈن پېئلنىڭ
ئاخىرقى ھەرپى بولغان «ر ـ r» دىن باشقا
يەنە بىر «ر ـ r» قوشۇلىدۇ. ئەگەر ئوتكەن زامان
ۋە بۇيرۇق پېئللىرىنىڭ ئاخىرىدا «ر ـ r» ھەرپى بولمىسا،

كەلگۈسى زامان ئۇچۇن بىر «ر ـ r» قوشۇلمىدۇ. مەسىلەن: ئوتكەن زاماندا «بَرْدى bardi—باردى» بولسا، بۇيرۇق ـ تا «بَرْ bar — بار» دېيىلمىدۇ. دېمەك، بۇيرۇقتا ئوتكەن زامان قوشۇمچىسى «دى di‖di» ئېلىپ تاشلىنىپ، «ر ـ r» ساقلانغان. بۇ سوزنىڭ يىلتىزدىكى «ر ـ r» دۇر. كەلگۈسى زاماندا «اُلْ بَرِيرْ ol barïr — ئۇ بارىدۇ» دېيىلمىدۇ. بۇنىڭدا بۇيرۇق شەكلىدە كەلگۈسى زامان ئۇچۇن يەنە بىر «ر ـ r» قوشۇلغان. بۇ يەردىكى «ر ـ r» نىڭ بىرى پېئىلنىڭ يىلتىزدىكى «ر ـ r»، يەنە بىرى كەلگۈسى زامانىنى بىلدۈرىدىغان «ر ـ r» دۇر. شۇنىڭدەك، ئوتكەن زاماندا «اُلْ تُرْدى ol turdï — ئۇ تۇردى (ئۇ قوپتى)» دېيىلسە، بۇيرۇقتا «تُرْ tur — تۇر (قوپ)» دېيىلمىدۇ. كەلگۈسى زاماندا «اُلْ يُقَارُو تُرُرْ ol yokaru turur — ئۇ ئوره تۇرىدۇ» دېيىلمىدۇ. بۇ سوزدە ئىككى «ر ـ r» بار، بۇنىڭ بىرى سوزنىڭ ئەسلى (يىلتىزى) دىكى «ر ـ r»، ئىككىنچىسى كەلگۈسى زامان بەلگىسى بولغان «ر ـ r» دۇر. ئوغۇزلار يېنىكلەتمەش ئۇچۇن كوپلىگەن پېئىللارنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلىدە «ر ـ r» نىڭ بىرىنى چۈشۈرۈپ قالدۇرۇپ، پېئىلنى بۇيرۇق شەكلىدىكىدەك بىرلا «ر ـ r» بىلەن سوزلەيدۇ. بۇ چىرايلىق ئەمەس ھەم قائىدىگە خىلاپ.

«ر ـ r» بىلەن ئايالاشمىغان پېئىللارنى ئالايلى:

ئوتكەن زامان شەكلى «كَلْدِي kəldi ـ كەلدى» بولغان پېئىلنىڭ بۇيرۇق شەكلى «كَلْ kəl ـ كەل» بولىدۇ. كەلگۈسى زامانى «كَلِيرْ kəlir ـ كېلەر، كېلىدۇ» بولىدۇ. «كُلْدِي اَرْ küldi ər ـ ئادەم كۈلدى» دېگەن ئىبارە- دىكى «كُلْدِي küldi ـ كۈلدى» پېئىلىمۇ شۇنداق. بۇنىڭ كەلگۈسى زامانى «كُلَرْ külər ـ كۈلەر، كۈلىدۇ» بولىدۇ. بۇ مىسالىلاردا پېئىلنىڭ يىلتىزىدا «ر ـ r» يوق، كەلگۈ- سى زامانى ئۇچۇن بىر «ر ـ r» قوشۇلغان.

يىلتىزىدا «ر ـ r» ھەرپى بولمىغان مۇنداق پېئىللاردا ئۇغۇزلارمۇ تۈركلەرگە ئوخشاش «ر ـ r»نى چۈشۈرۈپ قويمايدۇ.

بۇ قائىدە ئۈچ، تۆت ۋە ئۇنىڭدىن كۆپ ھەرپتىن تۈزۈلگەن پېئىللار ئۈچۈن ئومۇمىدۇر.

ئەمدى شۇنى بىلگىنكى، تۈركى تىلىدىكى پېئىللارنىڭ تۈزۈلۈشى ئەرەپ تىلىدىكى پېئىللارنىڭ تۈزۈلۈشىگە ئوخ- شايدۇ. ئوتكەن زامان پېئىلى فَعَلْ fə'la شەكلىدە، كەل- گۈسى زامان پېئىلى فَعِلْ fəil شەكلىدە، مەسىەر فَعْلانْ fə'lan شەكلىدە بولىدۇ. مەسىلەن: «بَرْدِي bardi — باردى» دېگەن ئوتكەن زامان شەكلى ئەرەپچىدىكى

«عَقْرَى»ۋە «حَلْقَى» شەكلىگە ئوخشايدۇ. «بَرِيْر barir — بارار، باردۇ» دېگەن كەلگۈسى زامان شەكلى ئەرەپچەدىكى «نَمِرْ، رَجِلْ، بَكِرْ» شەكلىگە ئوخشايدۇ. «بَرْماق barmak — بارماق» دېگەن مەستەر شەكلى ئەرەپچەدىكى «قَرْقارْ» ۋە «خَلْخالْ» شەكلىگە ئوخشايدۇ.

بۇ تىلدا مەيلى تۈپ پېئللار بولسۇن، مەيلى ھەرپ ئارتتۇرۇلغان پېئللار بولسۇن، ھەممىسىنىڭ تۈزۈلۈشى مۇشۇنداق بولىدۇ.

ئىككى ھەرپتىن تۈزۈلگەن بىر پېئلنى تولۇق تەلەپپۇز قىلىش بىلەن ئۇچ ھەرپلىكلەر قاتارىغا كىرگۈزۈشكەمۇ بولىدۇ. مەسىلەن: «بَرْدِي bardī» دېيىلگەندەك «بارْدِي bardī» دېيىلسىمۇ بولىدۇ. شۇنىڭدەك، «تَرْدِي turdī» دېيىلگەندەك «تُوْرْدِي turdī» دېيىلسىمۇ بولىدۇ. بۇ ھال پەقەت ئوتتۇرىدىكى زامان شەكىللىرىدە بولۇشى مۇمكىن، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرىدە مۇمكىن ئەمەس. بۇ خۇددى تۈپ ئىسىملارغا يىلتىزدا بولمىغان «مەد» ھەرپلىرى ۋە «لىن» ھەرپلىرىنى قوشقىلى بولغانغا ئوخشايدۇ. مەسىلەن: «يِغَجْ[1] yīqaq — ياغاچ» نى «يِغاجْ

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سوز «يِغاْج yīqaq» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بېرىلىۋاتقان قائىدىنىڭ تەلەپپۇزىغا ئاساسەن «يِغَجْ yīqaq» شەكلىدە ئالدۇق.

«yïoqaq» دىسمۇ بولىدۇ، «تَنُق tanuk — گۇۋا» نى «تَنُوق tanuk» دىسمۇ بولىدۇ. لېكىن ئىسىم ۋە پېئىللاردا سوزنىڭ قىسقا، ئىخچام ئېيتىلىشى توغرا ۋە فەساھەت ھېسابلىنىدۇ.

مەسىلەن: پۇتۇن پېئىللارنىڭ مەستىرى بىر قائىدىگە بويسۇنىدۇ، تەركىۋىدە «ق - k» ياكى «غ - oq» ھەرپلىرى كەلگەن ياكى قاتتىق ئېيتىلمىدىغان سوزلەردە يىلتىزغا «ماق - mak» قوشۇلىدۇ؛ تەركىۋىدە «ك - k» كەلگەن ياكى ھەر ئۈچ ھەرىكىسى يۇمشاق ئېيتىلمىدىغان سوزلەردە يىلتىزغا «ماك - mak» قوشۇلىدۇ.

تەركىۋىدە «ق - k» كەلگەن سوزلەرگە مىسال: «ئۇل يا قُردى ol ya kurdï — ئۇ يا قۇردى» دىگەن جۇملىدىكى «قُردى kurdï» پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامانى ۋە مەستىرى «قُرار - قُرماق kurar - kurmak» بولىدۇ. بۇ سوزنىڭ تەركىۋىدە «ق - k» بولغاچقا، مەستەرمۇ «ماق - mak» قوشۇلۇپ ياسالغان.

تەركىۋىدە «غ - oq» كەلگەن سوزلەرگە مىسال: «ئۇل سُوت سَغْدى ol süt saoqdï — ئۇ سۈت ساغدى» دىگەن جۇملىدىكى «سَغْدى saoqdï — ساغدى» پېئىلنىڭ تەركىۋىدە «غ - oq» بولغاچقا، مەستىرى «ماق - mak»

بىلەن ياسالغان «سَغار ـ سَغماق saoqar ـ saoqmak».

قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان سوزلەرگە مىسال: «اَر بَردى ər bardi — ئادەم باردى» دېگەن جۈملە-دىكى «بَردى bardi» پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامانى ۋە مەستىرى «بَرر ـ بَرماق barir ـ barmak» بولىدۇ. «تُردى turdi — تۇردى» پېئىلىدىمۇ شۇنداق، بۇنىڭ كەلگۈسى زامانى ۋە مەستىرى «تُرر ـ تُرماق turur ـ turmak» بولىدۇ. دېمەك، سوز قاتتىق ئېيتىلىشىدى، مەستىرى «ق ـ k» بىلەن كېلىدى.

تەركىبىدە «ك ـ k» كەلگەن سوزلەرگە مىسال: «كَلدى kəldi — كەلدى» پېئىلنىڭ تەركىبىدە «ك ـ k» بولغاچقا، كەلگۈسى زامانى ۋە مەستىرى «كَلر ـ كَلماك kəlir ـ kəlmək» بولىدۇ. يۇمشاق «ك ـ g»لىك سوز-لەرمۇ قاتتىق «ك ـ k»لىك سوزلەرگە ئوخشايدۇ. مەسىلەن: «اُل مَنى اُكدى ol məni øgdi — ئۇ مېنى ماختىدى» دېگەن جۈملىدىكى «اُكدى øgdi» پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامانى ۋە مەستىرى «اُكار ـ اُكماك øgər ـ øgmək» بولىدۇ، يەنى سوزنىڭ يىلتىزىدا يۇمشاق «ك ـ g» بولسىمۇ، مەستىرى قاتتىق «ك ـ k» بىلەن كېلىدۇ.

يۇمشاق ئېيتىلمىدىغان سوزلەرگە مىسال: «ئار تَلِم سَرْدِي *ər təlim sərdi* — ئادەم كوپ چىدىدى» دىگەن جۈملىدىكى «سَرْدِي *sərdi*» پېيلى يۇمشاق ئېيتىلغاچقا، ئۇنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرى «سَرَر- سَرْماكْ *sərər - sərmək*» بولۇپ، مەستەرى «ك - *k*» بىلەن كەلدى.

دىمەك، قاتتىق ئېيتىلمىدىغان سوزلەرنىڭ مەستەرىدە «ق - *k*» كەلگەنلىكىدە، يۇمشاق ئېيتىلمىدىغان سوزلەرنىڭ مەستەرىدە «ك - *k*» كېلىدۇ. مەسىلەن: «بَكْ آنِي سَرْدِي *bəg ani sərdi* — بەگ ئۇنى كايىدى، دوشكەللىدى» (سَرَر- سَرْماكْ *sərər - sərmək*). «ار بِتِكْ تُرْدِي *ər bitik türdi* — ئادەم خەت (ۋە باشقا نەرسىلەرنى) تۇردى، يەنى تىزدى» (تُرَر - تُرْماكْ *türür - türmək*). «اُل يَرْماقْ تِرْدِي *ol yarmak tərdi* — ئۇ يارماق (پۇل) تەردى، يىغدى» (تِرَر - تِرْماكْ *tərər - tərmək*).

شۇنىڭدەك، «آتْ سُرْدِي *at sürdi* — ئات ھەيدىدى» (سُرَر - سُرْماكْ *sürər - sürmək*). مەن كورسەتكەن ئوتكەندەك، بۇ مىسالدا مەستەرلەر «ك - *k*» بىلەن كەلگەن.

هەربىر بولۇمنىڭ تۈپ پېئل باپلىرى ياكى ياسالما پېئل باپلىرىغا كىرىدىغان ھەممە پېئللار مۇشۇ قائىدىگە بويسۇنىدۇ، ھېچقايسىسى بۇنىڭدىن چەتكە چىقمايدۇ. مەستەرلەرنىڭ «ق ـ k»لىق (ماق ـ mak) ياكى «ك ـ k»لىك (مەك ـ mək) بولۇشى پېئلنىڭ يۇقۇرىدا بايان قىلىنغىنىدەك قاتتىق ياكى يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىشىغا باغلىق. تۈپ مەستەرلەر توغرىسىدىكى ئومۇمى قائىدە مۇشۇنىڭدىن ئىبارەت.

مەستەرلەرنىڭ بۇندىن باشقا يەنە خىلى بار. ئۇ بولسىمۇ ئىشلىگۈچى قىلمۇاتقان ئىش ـ ھەركەت ئىشلىگۈچىگە ئىزافەت يولى بىلەن (تەۋەلىك مۇناسىۋىتى ياردىمى بىلەن) باغلىنىدىغان ئىزافەتلىك مەستەر بولۇپ، بۇ مەستەر ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلىدۇ. بۇنىڭ قائىدىسى مۇنداق: تەركىۋىدە «ق ـ k» ياكى «غ ـ oj» كەلگەن ياكى قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان پېئل يېلتىزلىرىغا ئاۋال «ق ـ k»، ئاندىن «ى ـ يا» قوشۇلىدۇ، ياكى «غ ـ oj» بىلەن «ى ـ يا» قوشۇلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ئورۇنلاردا، يەنى ئىشلىگۈچىگە ئىزافەت يولى بىلەن باغلانغان مەستەر يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنغاندا، «ك ـ k ، g» بىلەن «ى ـ يا» قوشۇلىدۇ.

يېلتىز — پېئلنىڭ بۇيرۇق مەنىسىنى ئوز ئۈستىگە ئالغان تۈپ شەكلىدۇر. مەسىلەن: «اُلْ بَرِغْ بَرْدى ol — barīoq bardī ئۇ (ھېچنىمىگە قارىماي) ئۇدۇل باردى»، «اَنِكْ ايشْ قِلغِي بَلْكُولُكْ anīŋ ix kilïoqï bəlgülüg —

ئۇنىڭ ئىشى قىلىشى بەلگىلىك (ئاشكارە)»، «سُكَلْ تِنغِي
اَرْتَقْ *sokal tiniоqi artak* — كېسەل (ئادەم) نىڭ
تەنسىغى بۇزۇق». بۇ سوز «اَرْ اُلُغ تِنْدِي *ar uluoq*
tindi ئادەم ئۇلۇغ-كىچىك تەندى» دىگەن جۇملىدىكى
«تِنْدِي *tindi*» سوزىدىن ياسالغان. شۇنىڭدەك،
«مَنِڭْ يُرِقِمْ نَتَكْ *maniŋ yorikim nətəg* — مېنىڭ
يورۇقۇم (يۇرۇش-تۇرۇشۇم) قانداق»، «سَنِڭْ يُرِقِنْڭْ
نَتَكْ *səniŋ yorikiŋ nətəg* — سېنىڭ يورۇقۇڭ قانداق»،
«اَنِڭْ يُرِقِي نَتَكْ *oniŋ yoriki nətəg* — ئۇنىڭ يورۇقى
قانداق» دىيىلىدۇ. بۇ پېئىللاردا تەۋەلىك مۇناسىۋىتى
يارىدىمى بىلەن ئىزافەتلىك مەستەر ھاسىل قىلىنغان.
بۇنىڭ ئەسلى «يُرِيدِي *yorīdi* — يۇردى» بولۇپ، بۇ
پېئىلدا «ق-*k*» ھەرپى يوق. «غ-*oq*» ھەرپى «ق-*k*»
بىلەن كەلگەن مەستەرلەرگىلا قوشۇلىدۇ①. بۇ ئەھۋالدا
«غ-*oq*» ھەرپى پېئىللارنىڭ يىلتىزىغا، يەنى ئوتكەن

① بۇ يەردە ئىزافەت يولى بىلەن ياسالغان مەستەرلەر ھەققىدە
بەرىلگەن قائىدە بىلەن ئۇنىڭغا كەلتۈرۈلگەن مىسالار ئارىسىدا
ۋە كىتابنىڭ كىرىش قىسمىدا بۇ ھەقتە بەرىلگەن قائىدىلەر
ئارىسىدا ئازدۇر-كوپتۇر ئوخشىماسلىق بار. يۇنى كىتابخانلار-
نىڭ مۇلاھىزىسىگە قالدۇرىدۇق.

زامانىنى بىلدۇرىدىغان قوشۇمچە «دى *di‖di*» چۈشۈرۈپ قالدۇرۇلغاندىن كېيىنكى بۇيرۇق شەكلىگە قوشۇلۇپ مەستەر ياسىلىدۇ. «ك-*g*» ھەرپى مۇشۇ مەقسەتتە تەركىبلەشتۈرگەن «ق-*k*» بولمىغان (يۇمشاق) سوزلىرگە قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «اَنىڭْ يَرْماقْ تِيرِكِي كُورْ *anïŋ yarmak tərigi kør* — ئۇنىڭ يارماق (پۈل) تېرىشى (يىغىشى) نى قارا»، «تازْ كَلِكِي بُرْكْجِيكا *taz kəligi bərkqigə* — تازنىڭ كېلىدىغان يېرى بوكچىنىڭ دۈكىنى (يەنى تاز تېزدىنى ياپىدىغان ئەرسە سېتىۋېلىش ئۈچۈن بوكچىنىڭ دۈكىنىغا كېلىشكە مەجبۇر)» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ ماقال ئوزىگە زورۇر بولغان ئەرسىدىن قاچقان كىشىلەرگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ. بۇ پېئىلنىڭ ئەسلى «كَلْدِي *kəldi* — كەلدى» دۇر. دېمەك، بۇ مەنىدىن ئوزگەرتىلىپ، ئۇنىڭغا سەن كورۇپ تۇرۇۋاتقىنىڭدەك مەستەر ياساش ئۈچۈن «ك-*g*» قوشۇلغان. بۇ خىلدىكى مەستەر مۇشۇ مەنىدە بولسا، «غ-*oγ*» ئورنىغا «ق-*k*» كەلمەيدۇ. پەقەت مۇشۇ خىلدىن كېيىن «غ-*oγ*» نىڭ كېلىشى مۇمكىن بولمايدىغان يەردىلا «ق-*k*» كېلىدۇ ۋە بۇ «ق-*k*» ئوتتۇرىسىدا زامان قوشۇمچىسى بولغان «د-*d*» بىلەن «ى-يا» نىڭ ئارىسىغا قوشۇلىدۇ، شۇ يول بىلەن قائىدىگە ئۇيغۇن ئىزافەتلىك مەستەر ياسىلىدۇ. «ك-*k*» ھەرپى بولسا، يۇقۇرىدا مەن كورسەتكەندەك يەرلەردە كېلىدۇ.

بۇلارنىڭ مىساللىرى تۆۋەندىكىچە: «بَرْدِي bardī — باردى» دېگەن پېئىلدىن مەسىدەر ياسالسا، «اَنِڭْ بَرْدُقِي بَرْمادُقِي بِيرْ anīŋ barduqī barmaduqī bir» دېيىلىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى «ئۇنىڭ بېرىش - بارماسلىقى ئوخشاش» دېگەن بولىدۇ. «تُرْدِي turdī — تۇردى» پېئىلدىن مەسدەر ياسالسا، «مَنِڭْ تُرْدُقُم تُرْمادُقُم بِيرْ mənīŋ turdukum turmadukum bir» دېيىلىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى «مېنىڭ تۇرۇش - تۇرماسلىغىم ئوخشاش» دېگەن بولىدۇ. بۇنداق يەردە «غ - ǫ» ھەرپى كېلىش مۇمكىن ئەمەس. چۈنكى، «تُرْدُقِي turduqī» دېيىش ئورنىغا «تُرْدُقِي ① turduǫī» دېگىلى بولمايدۇ، شۇنىڭدەك، «مَنِڭْ بَرْدُقُم بَرْمادُقُم ② «mənīŋ barduǫum barmaduǫum

①② بۇ مىساللاردىكى «تُرْدُقِي turduqī» دېگەن سوزنىڭ ئىككىنچىسى «تُرْدُغِي turduǫī» بولۇشى، «بَرْدُقُم بَرْمادُقُم bardukum barmadukum» دېگەن سوزلەر «بَرْدُغُم بَرْمادُغُم barduǫum barmaduǫum» بولۇشى كېرەك. چۈنكى ئاپتور بۇ كېيىنكى سوزلەرنى قائىدىگە ئۇيغۇن كەلمەسلىككە مىسال قىلىپ كەلتۈرگەن.

دىگىلىنىۋ بولمايدۇ، بۇنداق ئورۇنلاردا «غ - *oɣ*» ئىشلىتىلمەيدۇ.

«ك - *k*» ھەرپى ئۇچۇن مىسال: «اَنَاڭ كَلْدُكِي كَلْمادُكِي بِيرْ — *aniŋ kəldüki kəlmədüki bir* — ئۇ- نىڭ كېلىش - كەلمەسلىگى ئوخشاش»، «سَنَڭ كُرْدُكُنَڭ كُرْمَدُكُنَڭ بِيرْ — *səniŋ kərdüküŋ kərmədüküŋ bir* — سېنىڭ كورۈش - كورمەسلىگىڭ ئوخشاش».

مۇنداق مەسىەرلەرنى ئىسىم ۋە پېئل ياپىلىرىنىڭ ھەممىسىدە سوزلەپ ئولتۇرمايمەن. چۇنكى يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان قائىدىلەرنى ياخشى ئوزلەشتۇرۇۋالغان كىشى سوزلەردىن مۇنداق مەسىەرلەرنى ئاسان ياسىۋالالايدۇ. تۇپ ۋە ياسالما پېئىللاردىن سەھە (تەركىۋىدە ھەرپى «لىن» بولمىغان)، ئىللەتلىك (تەركىۋىدە ھەرپى ئىللەت بولغان)، مۇزائىف (بىر ھەرپى تەكرارلانغان) قاتارلىق سوزلەرنىڭ ھەممىسى ئۇچۇن بۇ قائىدە ئومۇمىدۇر.

بۇ ياپىنىڭ بۇيرۇق شەكلى ئىككى ھەرپلىك بولىدۇ. شۇڭا بۇ ياپىنى «ئىككى ھەرپلىك» دىدۇق. مەسىلەن: «بَرْ *bar* — بار»، «كَلْ *kəl* — كەل» دىگەنگە ئوخشاش. ئەسلى يىلتىز مۇشۇ. كوپچىلىك تۇركىلەر تەركىۋىدە «ق - *k*» ھەرپى بولغان ياكى قاتتىق ئېيتىلىدىغان پېئىللارنىڭ بۇيرۇق شەكلىدە ئەگەر تىڭشىغۇچى شەخس بىرلىك بولسا، يىلتىزغا «غ - *oɣ*» بىلەن «ل - *l*»

(يەنى «غِل ـ oqil») قوشىدۇ؛ سوز «غ ـ oq» بىلەن ئاياقلاش-
سا، «ق ـ k» بىلەن «ل ـ l» (يەنى «قِل ـ kil») قوشىدۇ،
تەركىبدىكى «ك ـ k» بولغان ياكى يۇمشاق ئېيتىلمىدىغان سوزلەرگە
«ك ـ k» بىلەن «ل ـ l» (يەنى «كِل ـ gil // kil») قوشىدۇ.
شۇنىڭ بىلەن بۇيرۇق پېئىل ئىككىسى ھەرپلىكتىن
توت ھەرپلىككە، ئۈچ ھەرپلىكتىن بەش ھەرپلىككە،
توت ھەرپلىكتىن ئالتە ھەرپلىككە ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:
«بَرْغِل baroqil — بارغىن (كەتكىن)»، «تُرْغِل turoqil —
تۇرغىن» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ ئىككى سوز قاتتىق
ئېيتىلغىنى ئۈچۈن ئاخىرىغا ئاۋال «غ ـ oq»، ئاندىن
«ل ـ l» قوشۇلغان. «غ ـ oq» بىلەن ئاياقلاشقان سوز-
لەردە بولسا، مۇنداق: «تاغْقا اَغْقِل taoqka aoqkil —
تاغقا چىققىن»، «سُوتْ سَغْقِل süt saoqkil — سۈت
ساققىن». سوز «غ ـ oq» بىلەن ئاياقلاشقاچقا «ق ـ k»
قوشۇلۇپ كەلگەن.
تەركىبدە «ك ـ k» كەلگەن سوزلەرگە مىسال:
«اَوْقا كِرْكِل avga kirgil — ئويغا كىرگىن»، «يَرْماق
تِرْكِل yarmak tərgil — يارماق(پۇل) تەرگىن (يىققىن)».
يۇقۇرىدا ئېيتىلغان سەۋەبلەر بىلەن بۇ سوزلەرنىڭ ئايە-
غىغا «ك ـ k // g» بىلەن «ل ـ l» قوشۇلغان ۋە شۇنىڭ

بىلەن بۇ سوزلەر ئىككى ھەرپلىكتىن تۇت ھەرپلىككە ئايلانغان.

ئۈچ ھەرپلىك پېئىللارغا مىسال: «يۈك كەتۈر — yük ketür — يۈك كوتەر»، «تام ئاتۈر — tam etür — تام تەش» دېگەن جۈملىلەردىكى «كەتۈر — ketür»، «ئاتۈر — etür» پېئىللىرىدىن بۇ خىل بۇيرۇق ياسالسا، پېئىل ئۈچ ھەرپلىكتىن بەش ھەرپلىككە ئايلىنىپ، «كەتۈرگىل — ketürgil — كوتەرگىن»، «ئاتۈرگىل — etürgil — تەشكىن» شەكلىنى ئالىدۇ.

تۇت ھەرپلىك پېئىللارغا مىسال: «ئات سۇغار — at suvoqar — ئات سۇغار»، «مېنى ئوزۇر — məni ozoqur — مېنى ئويغات» دېگەن جۈملىلەردىكى «سۇغار — suvoqar»، «ئوزۇر — ozoqur» پېئىللىرىدىن بۇ خىل بۇيرۇق ياسالسا، پېئىل تۇت ھەرپلىكتىن ئالتە ھەرپلىككە ئايلىنىپ «سۇغارغىل — suvoqaroqil — سۇغارغىن»، «ئوزۇرغىل — ozoquroqil — ئويغاتقىن» شەكلىنى ئالىدۇ.

بۇ خىلدىكى بۇيرۇق شەكىللىرى پەقەت تەكشىغۇچى بىرلىك ھالىتىدە كەلگەندىلا قوللىنىلىدۇ. تەكشىغۇچى ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن كوپ (كوپلۈكتە) بولسا، بۇ شەكىللەر قوللىنىلمايدۇ. پېئىللارنىڭ ئىككى ۋە ئۇنىڭدىن كوپ ھەخسىكە قارىتىلغان بۇيرۇق شەكلى بىر قائىدە ئاساسىدا ياسىلىدۇ.

بۇنىڭدا ئەرلەر سىيغىسى بىلەن ئايالـلار سىيغىسى پەرق-
لەندۇرۇلمەيدۇ، مەسىلەن: بىر كىشىگە قارىتا «بَر bar —
بار» دېيىلسە، ئىككى كىشىگە قارىتا «بَرِينكْلارْ اِكِيكُو
barïŋlar ikigü — ئىككىـلار بىرىـكْلار»، كۆپلۈك
ئۇچۇن «بَرِينكْلارْ قَمُغْ barïŋlar kamuoj — ھەممىگلار
بىرىگلار» دېيىلىدۇ.

ئەگەر تەكشىمۇچى ياشانغانلىقى ۋە ئورنى ئۇچۇن
ھورمەتلىنىدىغان ئادەم بولسا، تۇركـلەر ئۇنىڭغا نىسبەتەن
كۆپلۈك شەكلىنى قوللىنىدۇ. مەسىلەن: «بار» دېيىش
ئورنىغا «بَرِنَاْ barïŋ» دەيدۇ. بۇ سوزنىڭ ئەسلى
مەنىسى «بىرىـكْلار»دۇر. ئۇغۇزلار بىلەن قىپچاقـلار
بىرلىكتە «بَرْ bar — بار»، كۆپلۈكتە «بَرِنَاْ barïŋ —
بىرىڭ» دەيدۇ. كۆپلۈك بەلگىسى بولغان «لارْ - lar ǁ lər»
نى چۈشۈرۈپ قالدۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئورنىغا بىرلىكتە ھور-
مەتلەش ۋە سويۇمـچانلىق ئۇچۇن ئاۋال غۇنـنىلىك كاف
(نك - ŋ)، ئاندىن «ز - z» («نكِز - ŋiz»)نى قوشىدۇ.
دېمەك، ئۇغۇز تىلىدا بىرلىكتىمۇ كۆپلۈك ئۇستىگە كۆپلۈك
قوشۇلغان بولىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَقْلَبْ مَنِي قَيْمَنكِزْ
اَيِقْ اَيِبْ قَيْمَنكِزْ

اَقَرْ كُزُمْ اُشْ تَنكِزْ
تَكْرا يُرا قُشْ اُجارْ

avlap məni koymaŋïz
ayïk ayïp kaymaŋïz
akar kөzüm ux təŋiz
təgrə yөrə kux uqar

[مېنى ئوۋلاپ، تاشلىۋەتمەڭ،
ۋەدە قىلىپ يېنىۋالماڭ،
كوزۇم خۇددى دېڭىزدەك ئاقىدۇ،
چوربىسىدە قۇشلار ئۇچىدۇ.]

سويگىنىمگە قارىتا شۇنداق دەيدۇ: مېنى ئوۋلىۋالماندىن كېيىن تاشلىۋەتمەڭ، قىلغان ۋەدىڭىزدە تۇرۇڭ، كوز يېشىم دېڭىز سۈيىدەك ئاقماقتا (ياش تۇزلۇقلۇقتا دېڭىز سۈيىگە ئوخشىتىلىدۇ)، ئۇنىڭ چوربىسىدە قۇشلار ئۇچۇپ يۈرۈشىدۇ.

بۇنداق شەكىل تەكشىۋچىغىلا قوللىنىلىدۇ، بىرىنچى شەخس ۋە ئۇچىنچى شەخسلەردە قوللىنىلمايدۇ. چۈنكى، غۇنىسلىك كاف (نك - ŋ) پەقەت تەكشىۋچىغا بۇيرۇق قىلمىنغاندىلا كورۇلىدۇ. «بَرْدِنْكْ *bardiŋ* — باردىڭ»، «كَلْدِنْكْ *kəldiŋ* — كەلدىڭ» دېيىلسە، بۇ

بۇيرۇق ئەمەس، تەكشۈرۈچىنىڭ ئىشىدىن خەۋەر بەرگەنلىك. شۇڭا بۇيرۇق شەكلىدە غۇنىلىدىغان كاف (ك - η) نى چۈشۈرمەي «بَرِنْكْ barïŋ — بېرىڭ» دېسىمۇ، ئۇ ئوتكەن زامان شەكلى بىلەن ئارىلاشمىپ كەتمەيدۇ.

ئوتكەن زامانىنى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچە «د - d» بەرمەيچى، ئىككىنچى، ئۈچىنچى شەخسلەرنىڭ ھەممىسىدە دائىم كەسىرلىك (ئاخىرىدا i/ïi ئۇلىنىپ) كېلىدۇ. مەسىلەن: «بَرْدِمْ bardïm — باردىم، بَرْدِنْكْ bardïŋ — باردىڭ، بَرْدِي bardï — باردى» ئوخشاشلار. مۇشۇ ھالىلارنىڭ ھەممىسىدە «د - d» كەسىرلىمەك كېلىدى. «بَرْدِمْ bardïm» دېگەندىكى «م - m» ئىش - ھەرىكەتنىڭ بەرمەيچى شەخس تەرىپىدىن قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچە، «بَرْدِنْكْ bardïŋ» دېگەندىكى «نك - η» ئىككىنچى شەخسنىڭ قوشۇمچىسى، «بَرْدِي bardï» دېگەندىكى «ى - يا» ئۈچىنچى شەخسنىڭ قوشۇمچىسى.

تۇرىغان ئىككىنچى شەخس بەرلىككە ھورمەت يۈزىسىدىن «بَرْدِنكِزْ bardïŋïz — باردىڭىز» دەيدۇ. غۇنىلىمەك كاف (نك - η) بىلەن «ز - z» ئەسلىدە كوپلۇك قوشۇمچىسى ئىدى. ئوغۇزلار بۇنى كوپلۇك ئۇچۇن قوللىنىدۇ. مەسىلەن: «بَرْدِنكِزْ bardïŋïz —

باردىكلار». بۇ نۇقتىدا ئوغۇزلارنىڭ قوللانمىشى قائىدىگە ئۇيغۇن بولسىمۇ، لېكىن سوزنىڭ چىرايلىق بولۇشى ۋە چوڭ بىلەن كىچىكنى پەرق ئېتىش يۈزىسىدىن ئالغاندا تۈركىلەرنىڭ يەنىلا مۇۋاپىقتۇر.

يۇقۇرىدا كورسەتكىنىمىزدەك، بۇ مىسالىلارنىڭ ھەممىسىدە «د ـ d» ھەرپى كەسرىلىك كېلىدۇ. پۈتۈن تۈركىلەرنىڭ تىلىدا ھەرقايسى بولۇملەردىكى ھەممە پېئللار مۇشۇ قائىدە بويىچە بولىدۇ.

فائىل (ئىشلىگۈچى): بۇ باپتا ۋە باشقا باپلارنىڭ ھەممىسىدە فائىللار بىلدۈرىدىغان مەنە پەرقىگە قاراپ بەش خىلغا بولۇنىدۇ. ئىش ـ ھەركەتنى سادىر قىلغۇچىنى بىلدۈرىدىغان فائىللارنى قانداق ئىپادىلەشتە تۈركىلەر ئۇنىڭ بىرلىك بولىمىمۇ، باشقىلىرىدا، مەسىلەن: پېئللاردىن ياسالمىدىغان سۈپەتلەردە بىرلىك بار؛ ھەممە تۈركىلەر ئۇقۇمىدا ھەر خىل بولۇشنى قارىماي، بۇلارنى بىر قېلىپتا سوزلەيدۇ.

بىرىنچى، تۈركىلەردە پېئللاردىن ياسالمىدىغان سۈپەتلەرنىڭ ھەر خىللىقى توغرىسىدا. مەسىلەن: «بَرْدَجِي bardaqī — بارغۇچى»، «تُرْدَجِي turdaqī — تۇرغۇچى، قوپقۇچى» دېگەن سۈپەتلەرنى ئالساق، بۇ سۈپەتلەر ئوتكەن زامان پېئللىرىدىن ياسالغان، يەنى پېئللىق ئوتكەن زامانىنى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچە «د ـ d» بىلەن «ى ـ يا» ئارىسىغا «ج ـ q» قوشۇلۇپ ياسالغان. ئوغۇز، قىپچاق، ياغما، ئوغراق، سۇۋارلار ۋە

رۇس تىلىدا قەدەر بولغان پەچەنەكلەر تىلىدا مۇشۇنداق قوللىنىلىدۇ. قائىدىسىمۇ مۇشۇنداق. چۈنكى «بَرْدِي bardī — باردى» پىلىدا «د - d» ھەرپى ئوتتۇرىدا زامانىنى بىلدۈرىدۇ. «ى - يا» ھەرپى پىلىنىڭ ئۇچىنچى شەخسكە تەۋەلىكىنى بىلدۈرىدۇ. پىل ئىككىنچى شەخسكە قارىتىلغان بولسا، «بَرْدِنْكْ bardiŋ — باردىڭ» دەپ ئىپىتىلىپ، «ى - يا» ھەرپى چۈشۈپ قالىدۇ. ئەگەر بىرىنچى شەخسكە قارىتىلغان بولسا، «بَرْدِمْ bardīm — باردىم» دەپ ئىپىتىلىپ، «ى - يا» ھەرپى چۈشۈپ قالىدۇ. دىمەك، پىلىنىڭ ئوتتۇرىدىكى زامان ئالامىتى بولغان «د - d» ھەرپى جايىدا قالىدۇ، يەنى ئۇچ خىل ئەھۋالنىڭ ھەممىسىدىلا چۈشۈپ قالمايدۇ. بۇنىڭدىن «بَرْدَجِي bardaqi — بارغۇچى» دېيىلمىشى بىلەن بۇ يەردىكى «ج - q» ۋە «ى - يا»نىڭ سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە ئىكەنلىگى بىلىنىدۇ. بۇ يەردىكى «ى - يا» ئوتتۇرىدىكى زامان پىلىنىڭ ئۇچىنچى شەخس قوشۇمچىسى ئەمەس. شۇنداق بولغاچقا، بۇ «ى - يا» نىسبەتنى، سۈپەتنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن كېلىدۇ. مەسىلەن: «اَتْجِي atqi — قايساپ»، «اَتْمَكْجِي atmakqi — ناۋاي» دېگەنلەردىكىگە ئوخشاش.

پۈتۈن تۈرك قەبىلىلىرى ھۈنەر - كەسپ قىلغۇچىلارنىڭ سۈپەتنى ئىپادىلەشتە ئىسىمنىڭ ئاخىرىغا

ئوخشاشلا «ج - q» بىلەن «ى - يا» يەنى «جى - qi || qï»نى قوشىدۇ. مەسىلەن: «تَرِغْ tarïoq — تاشلىق» سوزىدىن «تَرِغْجِي tarïoqqi — دىخان»، «اَتُكْ ətük — ئوتۇك» سوزىدىن «اَتُكْجِي ətükqi — ئوتۇكچى، موزدۇز» دىگەن سوزلەرنى ياسىغانغا ئوخشاش.

دىمەك، تۈركلەرنىڭ «بَرْدَجِي bardaqi — بار-غۇچى»، «تُرْدَجِي turdaqī — تۇرغۇچى» دىگەن سوزلىرى پېئللاردىن ياسالىدىغان سۈپەتلەر، ئالدىنقىلارى ئىسىملاردىن ياسالمىدۇ. بۇ ئىككىسىنىڭ بىر خىل قائىدىدە بولغىنى مۇۋاپىقراق.

تەركىبىدە «ق - k» ياكى «ك - k» كەلگەن، ياكى قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان سوزلەردە، ياكى باشقىلاردا بۇ قائىدە ئوزگەرمەيدۇ. پەقەت چىگىل، قەشقەر، بالاساغۇن، ئارغۇ، بارسىغان ۋە يۇقۇرى چىنغىچە بولغان ئۇيغۇر تىللىرىدا بۇ مەنىدىكى پېئلدىن ياسالىدىغان سوزلەر پېئلنىڭ بۇيرۇق شەكلىدىن ياسالمىدۇ. تەركىبىدە «ق - k» ياكى «غ - q» ھەرپى كەلگەن، ياكى قاتتىق (توشقۇزۇپ) تەلەپپۇز قىلىنىدىغان سوزلەردە پېئلنىڭ ئوتكەن زامانىنى ياسىغۇچىدىغان «د - d» ئورنىغا «غ - q» كېلىدۇ، باشقىلاردا يۇمشاق «ك - g» كېلىدۇ، «ج - q» بىلەن «ى - يا» ئوز پېتىمچە قالىدۇ، يەنى بۇلارنىڭ تىلىدا «بَر bar — بار» دىگەن بۇيرۇق

پىملدىن «بَرْغُوجِي baroquqī — بارغۇچى» دىگەن سۆپەت، «تُر tur — تۇر» دىگەن بۇيرۇق پىملدىن «تُرْغُوجِي turoquqī — تۇرغۇچى» دىگەن سۆپەت ياسىلىدۇ.

تەركىۋىدە «ق - k» كەلگەن سوزلەرگە مىسال: «يا قُرْغُوجِي ya kuroquqī — يا قۇرغۇچى»، «تَقَارْ قَبْغُوجِي tavar kapoquqī — مال بۇلمغۇچى».

تەركىۋىدە «غ - oq» كەلگەن سوزلەرگە مىسال: «اَتْ سُقْغَرْغُوجِي at suvoqaroquqī — ئات سۇغارغۇچى»، «مَنِي اُذْغُورْجِي məni ozoquroquqī① — مېنى ئويغاتقۇچى» دىگەنگە ئوخشاشلار.

تەركىۋىدە «غ - oq» ھەرپى كەلگەن ئىككى ھەرپلىك سوزلەردە بۇ قوشۇمچىدىكى «غ - oq» ھەرپى «ق - k» غا ئايلانىدۇ. مەسىلەن: «تاغْقا اَغْقُوجِي taoqka aoqkuqī — تاققا چىققۇچى»، «قُوى سَقْقُوجِي koy saoqkuqī — قوي ساققۇچى» دىگەنگە ئوخشاشلار.

---

① بۇ سوز يازما نۇسخىدا «اُذْغُورْجِي» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، شۇ بەتتىكى قىرغىزچا «اذغورغوجى» دەپ تۈزىتىلگەن. شۇڭا بىز بۇ سوزنى «ozoquroquqī» دەپ ئالدۇق.

بۇ يەردە ئىككى بوغۇز ھەرپى («غ - oɣ») نى يانمۇ-يان تەلەپپۇز قىلىش قىيىن بولغاچقا، يېنىكلىتىش ئۈچۈن ئىككىنچى «غ - oɣ» ھەرپى «ق - k»غا ئايلاندۇرۇلغان.

«غ - oɣ» بىلەن ئاياقلاشقان بۇيرۇق پېئىل شەكىللىنىمۇ قائىدە مۇشۇنداق، يەنى «غ - oɣ» ھەرپى «ق - k»غا ئايلىنىدۇ: «تاغقا ئاغقىل taqka aqkil — تاققا چىققىن»، «سۈتنى سىغقىل süt saqkil — سۈت ساققىن» دېگەندەك ئوخشاش.

تەركىبىدە «ك - k» كەلگەن سوزلەردە پىئىلنىڭ ئوتتۇرىكەن زامانىنى بىلدۈرىدىغان «د - d» قوشۇمچىسىنىڭ ئورنىغا يۇمشاق «گ - g» قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «كۈلكۈچى ئار külgüqi ar — كۈلگۈچى ئادەم»، «ئاۋكا كىرگۈچى avgə kirgüqi — ئويغا كىرگۈچى». يۇمشاق ئىيتىلىدىغان سوزلەردىمۇ شۇنداق. مەسىلەن: «يارماق تىرگۈچى yarmak tərgüqi — يارماق (پۇل) يىققۇچى»، «ئات سۈرگۈچى at sürgüqi — ئات سۈرگۈچى، ئات ھەيدىگۈچى» دېگەندەكلەر ئوخشاش. ئوغۇزلار ۋە مەن ئۇلار بىلەن بىللە بايان قىلغان قەبىلىلەرنىڭ تىلىدىكى يۇقۇرقى قائىدە بويىچە بولىدۇ. ئوغۇزلار ۋە مەن ئۇلار بىلەن بىللە بايان قىلغان قەبىلىلەرنىڭ تىلىدىكى بۇ خىل سۈپەتلەر چىگىل تۈركىلىرى ۋە باشقا تۈركىلەرنىڭكىگە

بەزىدە ئوخشاپ قالىدۇ، ھەتتا ئاردىلىرىدا پەرق كورۈلـ
مەيدۇ. مەسىلەن: قۇددالار (قېيىن - بويانلار) ئوتتۇرىسىدا
بىرىپ - كىلىپ يۈرىدىغان ئادەمنى ئوغۇزلار «يۇرىدَجى
yoridaqi» دىمەي، پۇتۇن تۈركى تىللاردىكىگە ئوخشاش
«يۇرغْجى yorioqqi» دەيدۇ؛ دىخانلىرىمۇ «تَرىدَجى
taridaqi» دىمەي، «تَرغْجى tarioqqi» دەيدۇ.
بۇنداق سۈپەتلەر بۇيرۇق ئاساسىدا ياسالمىدىغانلىقى ۋە
بۇيرۇق شەكلىنىڭ ئاخىرقى ھەرپى ساكىنلىق بولغىنى
ئۈچۈن، سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە «جى qi||qi»نى
قوشۇش بىلەنلا كۇپايىلەنمىگەكە بولمايدۇ. بۇيرۇق شەكلىنىڭ
ئاخىرىغا بىر ھەرىپكە بېرىلىش بىلەن «بَرجى baruqi»،
«تُرجى turuqi» قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئەگەر مۇشۇنـ
داق قىلىنمىدىغان بولسا، پەيلىنىڭ بۇيرۇق شەكلى يوقالغان
بولىدۇ. شۇڭا ئۇلار تەركىۋىدە «ق - k» كېلىدىغان ياكى قاتتىق
ئېيتىلمىدىغان سوزلەرگە «غ - q»نى، يۇمشاق ئېيتىلمىدىـ
غان ۋە تەركىۋىدە «ك - k» كېلىدىغان سوزلەرگە
يۇمشاق «ك - g»نى قوشىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بۇيرۇق
شەكلىنىڭ ئاخىرقى ھەرپىي ساكىنلىق پېتى قالمىدۇ.
دىمەك، بۇنىڭدىن بۇنداق سۈپەتلەرنىڭ مەن كورسەتىپ
ئوتكەن قەبىلىلەرنىڭ تىللىرىدا بۇيرۇق شەكلى ئاساسىدا
ياسالمىدىغانلىقى مەلۇم بولدى.
ئاندىن قالسا، بۇ خىل سۈپەتلەردە مۇشۇ مەنە

ئۇچۇن باشقا ھەرپلەرنى قوشقاندىن كورە، «غ - oɣ» ياكى «ك - g» ھەرپلىرىنىلا قوشۇش ياخشىراق، چۈنكى بۇ ئىككى ھەرپ ئىزافەتلىك مەستەرلەردىمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن: «اَنِكْ تُرْغِي نَتَكْ *anïŋ turuoɣï nətəg* — ئۇنىڭ تۇرۇشى قانداق»، «تازْ كَلِكِي بُرْكْجِيكا *taz kəligi bərkqigə* — تازنىڭ كېلىدىغان يېرى بوكچىنىڭ دۇكىنى» دىگەن جۇملىلەردىكى «تُرْغِي *turuoɣï*» ۋە «كَلِكِي *kəligi*» سوزلىرىگە ئوخشاش.

ئەرەپچىدە فائىل بەزىدە مەستەرئارقىلىق سۇپەتلىنىدۇ. مەسىلەن: «رجل نوم ورجل صوم» ئىبارىلىرى «رجل نائِم ورجل صائِم» دىگەن مەنىدىدۇر.

ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ «قُلْ اَرَاَيْتُمْ اِنْ اَصْبَحَ مَاؤُكُمْ غَوْرًا» دىگەن ئىبارىسىدىكى «غَوْرًا» سوزى «غائِرًا» مەنىسىدىدۇر. ھەممە بولۇمالەردە، تۈرك قەبىلىلىرى ئارىسىدا ھەرخىل قوللىنىلىدىغان سۇپەتلەر مۇشۇنىڭدىن ئىبارەت.

ئىككىنچىسى، ئىش - ھەرىكەتنىڭ داۋاملىشىشى ۋە تەكرارلىنىشىنى بىلدۈرىدىغان سۇپەتلەر توغرىسىدا. مۇنداق سۇپەتلەر ھەممە باپلاردا پۈتۈن تۈركى قەبىلىلەر ئارا بىردەك بۇيرۇق شەكىلدىن ياسىلىدۇ. بۇ سۇپەتنى ياساشتا، تەركىبىدە «ق - k» ھەرپى بولغان ۋە قاتتىق

ئېيتىلمىدىغان سوزلەرگە «غان ـ oqan» قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ، تەركىبىدە «ك ـ k» كەلگەن ۋە يۇمشاق ئېيتىلمىدىغان سوزلەرگە «غ ـ oq» ئورنىدا يۇمشاق «ك ـ g» (يەنى «كان ـ gən») قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «بار bar — بار» دېگەن بۇيرۇق پېئىلىدىن ئىشلىگۈچىدە ئىش-ھەرىكەتنىڭ تەكرار پەيدا بولىدىغانلىقى ئىپادىلەنمەكچى بولسا، «اُلْ اَرْ اُلْ اَفْكا بَرْغانْ ol ar ol avgə baroqan — ئۇ ئويگە بېرىپلا تۇرىدىغان ئادەم ئۇ» دېيىلىدۇ. شۇنىڭدەك، «اُلْ اَرْ اُلْ ايشْلارْقا تُرْغانْ ol ar ol — ixlarqa turoqan ئۇ ئىشقىلا تۇرغان ئادەم ئۇ» يەنى «ئۇ ھېمىشە چوڭ ئىشلار ئۈستىدە تۇرىدىغان ئادەم ئۇ» دېيىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تُرْغانْ اُلُغْ اِشْلَقا
تْرْكِي اُرُبْ اَشْلَقا
تُمْلُغْ قَدِرْ قِشْلَقا
قُذْتِي اَرِكْ اُمْدُرُو

turoqan uluoq ïxlaka
tərgi urup axlaka
tumluoq kadïr kïxlaka
koztï ərig umduru

[ئۇلۇغ ئىشلارغىلا تۇرىدىغان،
داستىخان سېلىپ ئاش بېرىدىغان (ئادەم ئىدى)،
راسا سوغۇق قىشلاردا،
كىشىلەرنى ئۆيۈندۈرۈپ قويىدى.]

بىر ئادەم توغرىسىدىكى مەرسىيىدە شۇنداق دېيىلىدۇ:
ئۇ ئۇلۇغ ئىشلار ئۈستىدە چىڭ تۇرىدىغان، قاتتىق قىشلاردا داستىخان سېلىپ (كىشىلەرگە) ئاماق بېرىپ تۇرىدىغان ئادەم ئىدى، ئەمدى كىشىلەرنى ئۈزىنىڭ ياخشىلىقى ۋە سەخىلىگى بىلەن ئۆيۈندۈرۈپ قويۇپ، تاشلاپ كەتتى.

تەركىۋىدە «ك ـ k» كەلگەن سۆزلەرگە مىسال ئالىساق، «كۈلگان ار külgən ar — كۈلگەك ئادەم» دېگەن ئىبارىدىكى «كۈلگان külgən» دېگەن سۆزنىڭ «كۈل kül — كۈل» دېگەن بۆلىكى شەكلىگە «كان ـ gən» قوشۇلۇپ ياسالغان.

ئىش ـ ھەركەتنى سۈپەتلەيدىغان يەنى ئىشلىگۈچىنىڭ تەكرار سادىر قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان «غ ـ oq» ۋە «ك ـ g» ھەرپلىرىنىڭ بۇنداق سۈپەتلەردە كېلىشى توغرا بولغىنىدەك، تەكرار سادىر قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سوز ئاساسىدا ياسىلىپ، بىر قېتىم سادىر قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان «بارغۇچى baroquqi — بارغۇچى»، «كەلگۈچى kəlgüqi — كەلگۈچى» دېگەن سۆزلەردە

كېلىشى تېخىمۇ توغرا. بۇ ئەرەپچىدىكى «فَعَّال fa'al» ياكى «مِفْعال mif'al» ۋەزنىدىكى سوزلەرگە ئوخشايدۇ. ئۇلار ئىش-ھەرىكەتنىڭ كوپ قېتىم پەيدا بولۇشىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن «شَرّاب»، «طَلّاع»، «مِطْعام» ۋە «مِطْعان» شەكىللىرىنى قوللىنىدۇ.

ئۈچىنچىسى، ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىش-ھەرىكەتنى ئورۇنلاشتىن بۇرۇن مەزكۇر ئىش-ھەرىكەتنى قىلغۇسى كەلگەنلىكىنى، ئۇنى ئارزۇ قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۆزپەت بولۇپ، بۇ بۇيرۇق شەكلىدىن ياسالمايدۇ. بەلكى بۇنداق سۆزپەتنى ياسىشتا تەركىۋىدە «ق-k» ياكى «غ-oq» كەلگەن ۋە قاتتىق ئېيتىلمىدىغان سوزلەرنىڭ يىلتىزىغا «غساق-oqsak» قوشۇلمىسى قوشۇلىدۇ ۋە تەركىۋىدە «ك-k» كەلگەن سوزلەرنىڭ يىلتىزىغا مەز-كۇر قوشۇمچىدىكى «غ-oq» ھەرپى ئورنىدا «ك-g»، «ق-k» ھەرپى ئورنىدا «ك-k» كېلىدۇ[1]. بۇيرۇق شەكلىدە ساكىنلىق كەلگەن ئاخىرقى ھەرپ كەسرىلىك قىلىنىدۇ. «بَر bar—بار» دېگەن بۇيرۇق پېئىلدىن مۇشۇ مەنىدىكى سۆزپەت ياسالسا، «اُل اَقْكا بَرِغْساق اُل ol — avga barīoqsak ol ئۇۋنىڭ ئويىگە بارغۇسى بار»

① ئاپتور بۇ سۆزپەتتە سوز يىلتىزىنىڭ ساكىن ھالەتتە قالمىغىنىنى نەزەردە تۇتۇپ، «بۇيرۇق پېئىلدىن ياسالمايدۇ» دىسە كېرەك.

دېيىلىدۇ. «تۇر مۇندا *tur munda* — مۇنداق تۇر» دېگەن جۈملىدە كەلگەن بۇيرۇق پېئل «تۇر- *tur*»دىن مۇشۇ مەنىدىكى سۈپەت ياسالسا، «ئۇل مۇندا تۇرغاق ئول *ol munda turuoqsak ol* ئۇنىڭ مۇنداق تۇرغۇسى بار» دېيىلىدۇ. تەركىبىدە «ك- *k*» كەلگەن سوزلەرگە مىسال ئالساق، «ئۇل بارو كېلگاك ئەردى *ol barü kəligsək ərdi* — ئۇنىڭ بېرى كەلگۈسى بار ئىدى»، «ئۇل ئەۋگا كىرگاك ئول *ol əvgə kirigsək ol* — ئۇنىڭ ئويغە كىرگۈسى بار ئىدى». يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سوزلەردە «ئۇل تەئار تېرىكساك ئول *ol tavar təriqsək ol* — ئۇنىڭ مال يىققۇسى بار» دېيىلىدۇ. بۇ قائىدىلەرنى ئېسىگدە تۇت.

بۇ ئۇقۇم ئەگەر ئىسىملاردا ئاگلىتىلماقچى بولغاندىمۇ، كىشى شۇنىڭ بىلەن سۈپەتلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن: «ئۇل ئەر ئۇل تەئرساق *ol ər ol tavarsak* — ئۇ مالپەرەس ئادەم ئۇ»، «بۇ ئۇراغت ئۇل ئەرساك *bu uraoqut ol ərsək* — بۇ ئەرسەك (ئەر خۇمار) خوتۇن» دېگەنگە ئوخشاشلار. لېكىن مۇنداق ئىسىملارغا ئۇلىنىدىغان قوشۇمچىنىڭ بېشىدا «غ- *oq*» ياكى «ك- *g*» ھەرپى كەلمەيدۇ.

توتىنچىسى، خەۋەر قىلىنماقچى بولغان مەلۇم بىر ئىش-ھەرىكەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئىشلىگۈچىنىڭ بۇرچى

ئىكەنلىگىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەت بولۇپ، بۇنىڭدا ئىشلىگۈچىنىڭ شۇ ئىش-ھەرىكەتنى قىلىشقا جەزم قىلغانلىغىنى بىلدۈرىدىغان مەنىمۇ بولىدۇ. مۇنداق سۆزلەت پېئىلنىڭ بۇيرۇق شەكلى ئاساسدا ياسىلىدۇ، يەنى بۇيرۇق شەكلىنىڭ ئاخىرقى ھەرپى ساكىنلىق ھالەتتىدە قالىدۇ. تەركىبىدە «ق-k» كەلگەن ياكى قاتتىق ئېيتىلىدىغان سوزلەردە «غ، ل، ق — غۇلۇق oquluk» قوشۇلىدۇ؛ يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سوزلەردە بۇ قوشۇمچىدىكى «غ-oq» ھەرپىنىڭ ئورنىغا «ك-g»، «ق-k» ھەرپىنىڭ ئورنىغا «ك-k» كېلىدۇ. مەسىلەن: «بار bar — بار» دېگەن ئىش-ھەرىكەتنى قىلمىش ئىشلىگۈچىنىڭ بۇرچى ئىكەنلىگىنى بىلدۈرمەكچى بولساق، «ئۇل بارغۇلۇق ئەردى ol — baroquluk ərdi ئۇ بارغۇلۇق ئىدى» دەيمىز، بۇ «ئۇنىڭ بېرىشى كېرەك ئىدى ياكى ئۇ بارماقچى بولدى» دېگەن بولىدۇ. شۇنىڭدەك «ئۇل مۇنداق تۇرغۇلۇق ئەردى ol — munda turoquluk ərdi ئۇ مۇنداق تۇرغۇلۇق ئىدى» دىسەك، بۇ «ئۇ بۇ يەردە تۇرۇشى كېرەك ئىدى ياكى ئۇ بۇ يەردە تۇرماقچى بولدى» دېگەن بولىدۇ.

ئوغۇزلارنىڭ بىر قىسمى بۇ قوشۇمچىدىكى «ل-l» ھەرپى ئورنىغا «س-s» ھەرپىنى قوللىنىدۇ. مەسىلەن:

«اُل مُنْدا بَرِغْسَقْ اَرْدِي *ol munda turuoqsak*① *ərdi* — ئۇ بۇ يەردە تۇرۇشى كېرەك ئىدى»، «اُل مُنْدِن بَرِغْسَقْ تَكُلْ *ol mundin barïoqsak təgül* — ئۇ بۇ يەردىن كەتمەكچى ئەمەس» دېگەندەك.

بۇنداق سۆيەتلەر ئىككى ھەرپلىك پېئىللاردىن ياسالسا بەش ھەرپلىككە ئايلىنىدۇ، ئۈچ ھەرپلىك پېئىللاردىن ياسالسا ئالتە ھەرپلىككە، تۆت ھەرپلىك پېئىللاردىن ياسالسا يەتتە ھەرپلىككە ئايلىنىدۇ. خۇدا خالىسا، بۇلار ئوز ئورۇنلىرىدا سۆزلىنىدۇ.

بەشىنچى، ئەشلىگۈچىنىڭ ھەر ئىش-ھەرىكەتنى قىلىشنى كوگلىگە پۈككەنلىگىنى بىلدۈرىدىغان سۆيەت بولۇپ، بۇ سۆيەت ھەر ئىش-ھەرىكەتنى قىلىشقا جەزم قىلغانلىقنى بىلدۈرۈش جەھەتتىن يۇقۇرىدا سۆزلەنگەن سۆيەتكە يېقىن. بۇ سۆيەت بۇيرۇق شەكلىدىن ياسالماي، سوزنىڭ ئاخىرقى ھەرپى كەسرىلىك قىلىنىدۇ. مەسىلەن: «بَرْ *bar* — بار» دېگەندەك. قوشۇمچىنىڭ باش ھەرپى ھەممە باپلاردىكى پېئىللاردا ساكىنلىق كېلىدۇ.

---

① بۇ سوز يازما نۇسخىدا «بَرِغْسَقْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز ئەرەپچىسىنى ۋە ئاپتورنىڭ يۇقۇرىدا «بَرْ *bar*» ۋە «تُرْ *tur*» پېئىللىرىنى مىسالغا ئېلىپ كېلىۋاتقانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، بۇ سوزنى «*turuoqsak*» دەپ ئالدۇق.

بۇ سۈپەت تەركىۋندە «ق ـ k» كەلگەن ۋە قاتتىق ئېيتىلىدىغان سوزلەردە بۇيرۇق شەكلىدىن كېيىن «غ، ل، ى — غْلي oqli» ۋە تەركىۋندە «ك ـ k» كەلگەن ياكى يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سوزلەردە «غ ـ oq» ھەرپىنىڭ ئورنىغا «ك ـ g» (يەنى «كْلي gli») كەلتۈرۈش بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «مَنْ سَنكا بَرغْلي مَنْ mən saŋa barioqli mən ــ مەن ساڭا بارغىلىۋاتىمەن، يەنى مەن سەن تەرەپكە بېرىشنى كۆڭلىۋىمگە پۈكتۈم»، «اُلْ مُنْدا تُرُغْلي اُلْ ol munda turuoqli ol ــ ئۇ بۇ يەردە تۇرغىلىۋاتىدۇ، يەنى ئۇ بۇ يەردە تۇرۇشنى كۆڭلىگە پۈككەن» دېگەن مىسالالاردىكى «بَرِغْلي barioqli»، «تُرُغْلي turuoqli» دېگەنلەرگە ئوخشاش. تەركىۋندە «ك ـ k، g» كەلگەن سوزلەرگە مىسال ئالساق، «اُلْ مَنكا كَلِكْلي تُرُر ol maŋa kəligli turur ــ ئۇ ماڭا كەلگىلىۋاتىدۇ»، «اُلْ مَنكا تَقارْ بِرِكْلي اُلْ ol maŋa tavar bərigli ol ــ ئۇ ماڭا مال بەرگىلىۋاتىدۇ» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

بۇنداق سۈپەتلەر ئىزافەتلىك مەستەرلەردىن ياسىلىدۇ. ئۇنىڭ ئوزى مەستەر بولىسمۇ، لېكىن «ل ـ l» بىلەن «ى ـ يا» (يەنى «لى li // li») قوشۇلۇش بىلەن

سۈپەتكە ئايلىنىدۇ. چۈنكى بىز يىلتىزنىڭ ئاخىرىدىكى ساكىنلىق كەلگەن ھەرپىنى ھەرىكىلىك ئىلىپ، ئۇنىڭغا «غ - oŋ» ياكى يۇمشاق «ك - g» قوشۇش بىلەن ئەزا - فەتلىك مەسىر ياسىلىدىغانلىقىنى ۋە بۇ مەسىر شۇ تاپ - تا ئىش - ھەرىكەتنىڭ قىلىنىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدىغانلىقىنى سۆزلەپ ئوتكەن ئىدۇق. مەسىلەن: «اَنِكْ بَرِغِي كُرْ anïŋ barïoŋï ker ــ ئۇنىڭ بېرىشىنى قارا»، «اَنِكْ كَلِكِي كُورْ anïŋ kəligi ker ــ ئۇنىڭ كېلىشىنى قارا» دېگەن جۈملىلەردىكى «بَرِغِي barïoŋï»، «كَلِكِي kəligi» دېگەنلەرگە ئوخشاش. بۇلار ئەسلىدە مەسىر بولسىمۇ، مەن يۇقۇرىدا كورسەتكىنىمدەك، «لى li // li» قوشۇ - لۇش بىلەن سۈپەتكە ئايلانغان.

ھەممە تۈرك قەبىلىلىرى مۇنداق سۈپەتلەرنى بىر خىلدا قوللىنىدۇ. بۇ جەھەتتە ئۇلار ئارىسىدا ئىختىلاپ يوق. مۇشۇنداق مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان بەش تۈرلۈك سۈپەت پىىلىنىڭ ھەممىسى مەن كورسەتكەن ئەشۇ قائىدە بويىچە ياسىلىدۇ.

ئىش - ھەرىكەتنىڭ بېجىرىلگەنلىگىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتداش ھەممە ياپىلاردا بىر قائىدە بويىچە بولىدۇ، يەنى پىىلىنىڭ بۈيرۇق شەكلى ئاخىرىغا «م - m» بىلەن «ش - x» (يەنى «مِش mix // mix») قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «يا قُر ya kur ــ يا قۇر» دېگەن

جۈملىدىكى «قۇر kur — قۇر» دېگەن پېئىلدىن ئىش-ھەرىكەتنىڭ بېجىرىلگەنلىگىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتداش ياساليدۇ. «قۇرمۇش يا kurmix ya — قۇرۇلغان يا» بولىدۇ. «قەزمۇش ئارىق kazmix arik — قېزىلغان ئېرىق» سوزىمۇ شۇنداق. ئوتتۇرىلىقى پېئىللاردا مۇشۇ ئىككى ھەرپ «م - m» بىلەن «ش - x» («مۇش mix // mix») قوشۇلىدۇ، يىلتىزنىڭ ئاخىرقى ھەرپى ساكىن ھالىتىدە قالىدۇ. ئوتتۇرىسىز پېئىللارنىڭ ئوتتۇرىسىغا زامان شەكلىمۇ بەزىدە «مۇش mix // mix» قوشۇمچىسى قوشۇلۇش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: «ئاۋكا بارمۇش avga barmix — ئۇ ئويغا بېرىپتىكەن»، «ئۇل مانكا كەلمۇش ol manga kəlmix — ئۇ ماڭا كەپتىكەن» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ مىسالىلاردا «مۇش mix // mix» قوشۇمچىسى «بەردى bardi»، «كەلدى kəldi» پېئىللىرىدىكىدەك ئوتتۇرىدىن زامانىنى بىلدۈرىدىغان «دى di // di» قوشۇمچىسى ئورنىغا كەلگەن. بۇلارنىڭ ئارىسىدىكى پەرق شۇكى، ئوتتۇرىدىن زامانىنى بىلدۈرىدىغان «دى di // di» قوشۇمچىسى سوزلىگۈچىنىڭ ئىش - ھەرىكەتنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەنلىگىدىن ۋە شۇ ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئەمەلىيەتتە بولغانلىغىدىن خەۋەر بېرىدۇ. مەسىلەن: «بەردى bardi — باردى» دېيىلىشى

بىلەن «ئۇ باردى»، «مەنمۇ ئۇنىڭ بارغانلىقىنى جەز-
مەن كۆردۈم» دېگەن مەنە بىلدۈرىدۇ. «مِشْ mix // mix»
قوشۇمچىسى ئىش - ھەرىكەتنىڭ سوزلىگۈچى يوق ۋاقىتتا
بولغانلىقىدىن خەۋەر بېرىدۇ. مەسىلەن: «اُل بَرْمِشْ ol —
barmix ئۇ بېرىپتۇ، مەن ئۇنىڭ بارغانلىقىنى كۆرمىدىم»،
«اُل كَلْمِشْ ol kəlmix — ئۇ كەپتۇ، مەن ئۇنىڭ كەل-
كەنلىكىنى كۆرمىدىم» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئوتۇمسز پېئللار ۋە ئۇلاردىن ياسالغان ئوتۇ-
كەن زامان پېئل شەكىللىرى ئىزچىل سۆزەتكە مۇشۇ
قائىدە بويىچە ياسىلىدۇ. بۇنىڭدا ئەرلەر سىيىسى بىلەن
ئاياللار سىيىسى، تەركىبىدە «ق - k» كەلگەن ۋە قاتـ
تىق ئېيتىلىدىغان، تەركىبىدە «ك - k، g» كەلگەن ۋە
يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سوزلەر پەرقلەنمەي بىر خىل قائىدە
بويىچە كېلىدۇ. «مِشْ mix // mix» قوشۇمچىسى
«بَرْمِشْ كِشِي barmix kixi — بارغان كىشى»، «كَلْمِشْ
اَر kəlmix ar — كەلگەن ئادەم» دېگەن ئىبارىلەردىكى
پېئللارنى سۆزلىگۈچىنىڭ ئايلاندۇرغان. بۇ يەردە «بَرْدِي»،
«كَلْدِي» سوزلىرىدىكىدەك «دى di // dī» قوشۇمچىسىغا
ئورۇن يوق.

پېئللارنىڭ تۈرلىنىشى (تەسرىف): ياغما، توخسى،
چىگىل، ئارغۇ ۋە ئۇيغۇر قاتارلىق چىنغا قەدەر جايلاش-

قان كوپچىلىك تۈرك قەبىلىلىرى پىلىنىڭ ئوتكەن زامان شەكلىنى بىر خىلدا «دى *di // dï*»نى ئۇلاش بىلەن ئىپادىلەيدۇ. بۇلار بىر كىم كەتكەن بولسا، «بَرْدى *bardi* — باردى» دەيدۇ.

ئوغۇز، قىپچاقلارنىڭ بەزىلىرى ۋە سۇۋارلار ئۇلاردىن پەرقلىنىدۇ. بۇلار «ى - يا» ئورنىغا تەركىۋىدە «ق - *k*» ياكى «غ - *oq*» كەلگەن، ياكى قاتتىق ئېيتىلىدىغان سوزلەردە «ق - *k*»نى، تەركىۋىدە «ك - *g*، *k*» ياكى يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سوزلەردە «ك - *k*»نى قوشىدۇ. بۇ خىلدا بىرلىك بىلەن كوپلۇك شەكلى بىر-بىرىدىن پەرقلەنمەي بىر خىل كېلىدۇ.

تەركىۋىدە «ق - *k*» كەلگەن سوزلەرگە مىسال: «يا قُرْدُق *ya kurduk* — ئۇ يا قۇردى»، ئۇنىڭدەك «مَن يا قُرْدُق *mən ya kurduk* — مەن يا قۇردۇم»، «بِز يا قُرْدُق *biz ya kurduk* — بىز يا قۇردۇق» دېگەنگە ئوخشاشلار.

تەركىۋىدە «غ - *oq*» كەلگەن سوزلەرگە مىسال: «اُل سُوتْ سَغْدِي[1] *ol süt saoqduk* — ئۇ سۈت

---

① بۇ پىيل يازما نۇسخىدا «سَغْدِي» شەكلىدە يېزىلغان. بىز يۇقۇرىدا سوزلەنگەن قائىدىگە ئاساسەن، بۇ پىيلنىڭ «سَغْدُق» بولۇشى تەلەپ قىلىنىدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، بۇ پىيلنى «*saoqduk*» دەپ ئالدۇق.

ساغدی»، «اُلارْ تاغقا اَغْدُقْ olar taoqka aoqduk — ئۇلار تاققا چىقتى» دىگەنگە ئوخشاش. بىرىنچى شەخس كوپلۇگىدە بولسا، «بِزْ اَغْدُقْ biz aoqduk — بىز چىقتۇق» دىيىلىدۇ.

قاتتىق ئېيتىلىدىغان سوزلەرگە مىسال: «اُلْ اَنِي اُرْدُقْ ol anï urduk — ئۇ ئۇنى ئۇردى»، «مَنْ مُنْدا تُرْدُقْ man munda turduk — مەن مۇندا تۇردۇم» دىگەنگە ئوخشاش.

تەركىبىدە «ك ـ g،k» كەلگەن سوزلەرگە مىسال: «اُلْ كَلْدُكْ ol kəldük — ئۇ كەلدى»، «بِزْ كَلْدُكْ biz kəldük — بىز كەلدۇق»، «اُلارْ اَفْكا كِرْدُكْ olar əvgə kirdük — ئۇلار ئويگە كىردى» دىگەنگە ئوخشاشلار.

يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سوزلەرگە مىسال: «مَنْ اَنَكَرْ تَغارْ بِيرْدُكْ man aŋar tavar bərdük — مەن ئۇنىڭغا مال بەردىم»، «مَنْ يَرْماقْ تِيرْدُكْ man yarmak tərdük — مەن يارماق (پۇل) تەردىم، يىغدىم» دىگەنگە ئوخشاشلار. كوروپ تۇرۇپسەنكى، بۇ مىساللاردا كوپلۈك بىلەن بىرلىك پەرقلەنمىگەن.

ئوغۇزلارنىڭ كوپچىلىگى بىرىنچى شەخس

بىرلىگىدە باشقا تۈركلەرنىڭ «بَرْدِمْ *bardim* — باردىم» دېگىنىدەكى «م ـ *m*» ئورنىغا «ق ـ *q*» ياكى «ك ـ *k*»نى كەلتۈرۈپ، «بَرْدُقْ *barduk* — باردىم» دەيدۇ، يەنى بىرلىك بىلەن كوپلۇكنى پەرقلەندۈرمەيدۇ. پەقەت ئوتكەن زامان خەۋەر پېئىلىنىڭ ئۈچىنچى شەخسىدىلا ساپ تۈركلەر بىلەن ئوخشاش بولۇپ «باردى»، «كەلدى» سوزلىرىنى «بَرْدُقْ *barduk*»، «كَلْدِي ①*kəldük*» دېمەيدۇ.

بۇيرۇق شەكلى: بۇ پۈتۈن تۈركى تىللاردا ئوخشاش. بولۇشسىز شەكلى «بَرْمادِمْ *barmadim* — بارمىدىم»، «كَلْمادِمْ *kəlmədim* — كەلمىدىم» دېيىلىدۇ. پېئىلنىڭ بىرىنچى شەخس بولۇشسىز شەكلى ھەممە تۈركى تىللاردا ئوخشاش.

پېئىلنىڭ ئۈچىنچى شەخس بولۇشسىز شەكلى «بَرْمادُقْ *barmaduk* — بارماپتۇ (بارمىغانلىقىنى ئاگاھلاندۇرۇش)»، «كَلْمادُكْ *kəlmədük* — كەلمەپتۇ (كەلمىگەنلىگىنى ئاگاھلاندۇرۇش)» دېگەندەك بولۇپ، بۇ شەكىل تۈزۈلۈش

---

① بۇ پېئىل يازما نۇسخىدا «كَلْدِي» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بۇ پېئىلنىڭ ئۇغۇزلاردا ئۈچىنچى شەخس ئۈچۈن قوللىنىلمايدىغان شەكلىگە مىسال كەلتۈرۈلگەنلىگىنى نەزەردە تۇتۇپ، «*kəldük*» دەپ ئالدۇق.

جەھەتتىن بىز كورستىپ ئوتكەن «بَرْمِش barmīx — بېرىپتۇ، لېكىن بارغانلىغىنى كورمىدىم»، «كَلْمِش kəlmix — كەپتۇ، لېكىن كەلگەنلىگىنى كورمىدىم» دېگەن بولۇشلۇق شەكلىگە ئوخشايدۇ. تەركىۋىدە «ق ـ k» كېلىدىغان، قاتتىق ئېيتىلمايدىغان ياكى تەركىۋىدە «ك ـ k» كېلىدىغان بولۇشسىز پېئىللارغا «ق ـ k» ياكى «ك ـ k» قوشۇلسا، ھەممە پېئىللاردا يەنە شۇ مەنە ئاڭلىنىدۇ. ئەگەر ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ بولمىغانلىغى (بولۇشسىز پېئىل) ئېنىق ئىپادىلەنمەكچى بولسا، «بَرْمادى baramdï — (ھەقىقەتەن) بارمىدى»، «كَلْمادى kəlmədi — (ھەقىقەتەن) كەلمىدى» دېيىلىدۇ.

ئۇغۇزلار پېئىلنىڭ بولۇشلۇق شەكلىدە تۈركىلەرنىڭ تىلىدا ئۇچىنچى شەخسته كېلىدىغان «ى ـ يا» ۋە بىرىنچى شەخسته كېلىدىغان «م ـ m» ئورنىغا «ق ـ k» ۋە «ك ـ k» نى قوللىنىپ، «بَرْدُق barduk — باردى»، «كَلْدُك kəldük — كەلدى» دەيدۇ؛ بولۇشسىز شەكلىدىمۇ يەنە شۇ ھەرپلەرنى قوللىنىپ، «بَرْمادُق barmaduk — بارمىدى»، «كَلْمادُك kəlmədük — كەلمىدى» دەيدۇ. بۇ ھەممە پېئىللار ئۇچۇن ئومۇمى قائىدە بولۇپ، ھېچقايسىسى بۇنىڭ سىرتىدا ئەمەس.

مەسىلەر: مەستەر كۇچەيتىش، تەكىت مەنىسىدە كەلسە، ئەرەپچىنىڭ ئەكسىچە پېئىلدىن ئاۋال كېلىدۇ. مەسىلەن:

«اُل بَرْماق بَرْدی *ol barmak bardī* — ئۇ كېتىشى كەتتى»، «اُل كَلْماك كَلْدی *ol kəlmək kəldi* — ئۇ كېلىشى كەلدى» دېگەندە، مەسىلەر پېئىلدىن ئاۋال كەلدى.

پېئىلنىڭ تۈرلىنىشى مۇنداق بولىدۇ: «بَرْدی *bardī* — باردى»، «بَرِيْر *barïr* — بارار، باردۇ»، «بَرْماق *barmak* — بارماق». بۇيرۇقنىڭ بىرلىكى «بَرْ *bar* — بار»، كۆپلۈكى «بَرِيْڭلار *barïŋlar* — بېرىڭلار».

بۇيرۇق پېئىلنىڭ ئىككىنچى شەخس كۆپلۈكى ئۇچۇن «لار *lar* // *lər*»نى قوشۇش تۈركىيەرگە خاس قائىدىدۇر. ئۇغۇزلار① بۇنىڭ ئۇچۇن غۇنىسىنىڭ كاف (ك - *k*) نى قوللىنىپ، «بَرِيْڭ *barïŋ*» دەيدۇ، بۇنىڭ مەنىسى «بېرىڭلار» دېگەن بولىدۇ. ۋاھالەنكى، تۈركىيەر بۇنى ھورمەت ئۇچۇن بىرلىك ئورنىدا قوللىنىدۇ.

بۇيرۇق پېئىلنىڭ بولۇشسىز شەكلى ئۇچۇن بىرلا قائىدە بولۇپ، پۈتۈن تۈركى تىللاردا بۇيرۇق شەكلىگە

---

① يازما نۇسخىدا بۇ ئورۇندا «ئوغۇز» دېگەن سوز يوق. بىسىم ئاتالاي جۇملىنىڭ ئورنىغا قاراپ بۇ سوزنى قوشقان. بىز بۇنى تۇغرا تېپىپ، تەرجىمىدە «ئوغۇز» دېگەن سوزنى قوشتۇق.

«ما // ma» قوشۇلمىدۇ. مەسىلەن: «بَرما barma — بارما»، «تُرما turma — تۇرما (قوپما)» دېگەنگە ئوخشاش. بۇنىڭ كوپلۇكى «بَرمانْلار barmaŋlar — بارماڭلار»، «تُرمانْلار turmaŋlar — تۇرماڭلار (قوپماڭلار)» بولىدۇ.

بۇيرۇق پېئىلنىڭ ئۈچىنچى شەخس بولۇشسىز شەكلىدە «اُل بَرماسُون ol barmasun — ئۇ بارمىسۇن»، «كَلْماسُون kəlməsün — كەلمىسۇن»، ئۈچىنچى شەخس بولۇشلۇق شەكلىدە بولسا، «بَرسُون barsun — بارسۇن»، «كَلْسُون kəlsün — كەلسۇن» دېيىلىدۇ. يەنى بۇيرۇق پېئىلنىڭ ئۈچىنچى شەخسى پۈتۈن تۈركى تىللاردا بۇيرۇق پېئىلنىڭ ئىككىنچى شەخسىگە «س، و، ن» يەنى «سُون sun // sün» قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ.

بۇنىڭ بىرىنچى شەخس شەكلىدە «بَرىرمَن barirmən — بارىمەن» دېيىلىدۇ.

ئوغۇزلار سوزۇنىڭ يىتىشىزلىكى «ر - r» ھەرپىنى ساقلاپ، كەلگۈسى زامانىنى ئىپادىلەيدىغان ئىككىنچى «ر - r»نى تاشلايدۇ - دە، «مَن بَرَن mən baran — مەن بارىمەن»، «مَن تُرَن mən turan — مەن تۇرۇمەن» دەيدۇ. ئەگەر ئەسلى سوزدە «ر - r» ھەرپى بولمىسا، ئۇ سوزگە كەلگۈسى زامان ئۇچۇن بىر «ر - r»

نی قوشىدۇ. مەسىلەن: «مَنْ كَلِرانْ *mən kəlirən* — مەن كېلىمەن»، «مَنْ كُلَرَنْ *mən külərən* — مەن كۈلىمەن» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ سوزلەرنىڭ ئەسلىدە (يەنى «كَلْدِي *kəldi*»، «كُلْدِي *küldi*» دېگەن سوز - لەردە) «ر - *r*» ھەرپى يوق. شۇنىڭدەك ئۇلار، «مَنْ بَرِيرمَنْ *mən barirmən* — مەن بارىمەن» دېگەن سوزدە پېئىلدىن كېيىنكى «م - *m*» ھەرپىنى «ا - ئېلىف» قا ئايلاندۇرىدۇ. يەنى ئۇلار «مَنْ يا قُرَرَنْ *mən ya kuraran* — مەن يا قۇرىمەن» دەيدۇ، تۈركىلەر بولسا، ئىككى «ر - *r*» بىلەن «قُرَرمَنْ *kurarmən* — قۇرد - مەن» دەيدۇ، ئىككى «ر - *r*»نىڭ بىرى ئەسلى (يىل - تىز) دېكى، ئىككىنچىسى كەلگۈسى زامانىنى ئىپادىلەش ئۈ- چۈن قوشۇلغان «ر - *r*» بولۇپ، بۇ «ر - *r*»دىن كېيىن «مَنْ *mən* — مەن» سوزىنى كەلتۈرىدۇ. ئەسلى قائىدە مۇشۇ. ئوغۇزلارنىڭ تۈتقان يولى قائىدىگە ئۇيغۇن بولمىسىمۇ، لېكىن سوزلەشكە ئەپلىك. بولۇشسىز شەكلىدە «اُل بَرماس *ol barmas* — ئۇ بارمايدۇ» ۋە «مَنْ بَرماسْ مَنْ *mən barmasmən* — مەن بارمايمەن» دېيىلىدۇ. بۇ نۇقتىدا تۈركى قەبىلىلەر ئارىسىدا ئىختىلاپ يوق.

كەلگۈسى زامان بولۇشسىز پېئىلىنىڭ بىرىنچى ۋە ئۈچىنچى شەخسى ئۈچۈن بۇيرۇق شەكلىگە «ماس

«mas‖məs»، ئاندىن كوپلۇك ئۇچۇن «لار lar‖lər» قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «ئالار بارماس لار - olar bar — maslar ئۇلار بارمايدۇ»، «بولار بارماس‌لار bular — barmaslar بۇلار بارمايدۇ» دگەندەك. بىرىنچى شەخس كوپلۇگىدە «بىز بارماس مىز biz barmasmiz — بىز بارمايمىز» دىيىلىدۇ.

ئىش - ھەركەتنىڭ يۈزىگە كەلگۈسىدە بولۇشىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، بۇيرۇق شەكلى ئاخىرىغا تەركىبلەنگەن «ق - k» كەلگەن ۋە قاتتىق ئېيتىلىدىغان سوزلەردە «غ، ا، ى» يەنى «غاى oɣay»، بۇنىڭدىن باشقا ئەھۋاللاردا «ك - k» يەنى «كاى kəy‖gəy» قوشۇلىدۇ. شۇنىڭدەك تەركىبلەنگەن «غ - ɣ» كەلگەن سوزلەردە «ق - q» (يەنى قاى kay)مۇ قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «ئال يا قۇغاى ol ya kuroɣay ئۇ (پات پۇرسەتتە) يا قۇرىدۇ»، «ئال سۈت ساغاى ol süt saoɣkay ئۇ (پات پۇرسەتتە) سۈت ساغىدۇ»، شۇنىڭدەك «ئال ئاۋكا بارغاى ol əvgə baroɣay ئۇ (پات پۇرسەتتە) ئويگەبارىدۇ»، «ئال مانكا كەلكاى ol maŋa kəlgəy ئۇ (پات پۇرسەتتە) ماڭا (مەن تەرەپكە) كېلىدۇ»، «ئال يارماق تىركاى ol yarmak tərgəy ئۇ (پات پۇرسەتتە) يارماق (پۇل) تېرىدۇ (توپلايدۇ)» دىيىلىدۇ. باشقا نەرسە توپلىسىمۇ شۇنداق دىيىلىدۇ.

يۇقۇرقى مەنىنى بىلدۇرۇشتە، بۇ قائىدە ھەممە باپلاردىكى پېئىللارغا ئومۇمىدۇر.

ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىش - ھەرىكىتىنى قىلىش ئالدىدا تۇرغانلىقىنى، ئۇنى قىلىشقا يېقىنلاشقانلىقىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، تەركىبىدە «ق - k» كەلگەن ۋە قاتتىق ئېيتىلىدىغان سوزلەردە بۇيرۇق شەكلىنىڭ ئاخىرىغا «غالىر - oɣalir»، ئاخىرىدا «غ - oɣ» كەلگەن سوزلەردە «قالىر - kalir»، بۇ ئىككىسىدىن باشقىلىرىدا «كالىر gəlir // kəlir» قوشۇلىدۇ. بۇ قائىدە ھەممە تىللارغا ئورتاق. مەسىلەن: «مَن بَرغالِرمَن man baroɣalirman — مەن يېتىپ باراي دەپ قالدىم»، «مَن تُرغالِرمَن man turoɣalirman مەن تۇرغىلى قوپتۇم» دېيىلىدۇ. شۇنىڭدەك «اُل يا قُرغالِر ol ya kuroɣalir — ئۇ يا قۇرغىلى قوپتى» ۋە «اُل تاغقا اَغقالِر ol taɣka aɣkalir — ئۇ تاققا چىقاي دەپ قالدى» دېيىلىدۇ. تەركىبىدە «ك - k، g» كەلگەن سوزلەرگە مىسال: «اُل اَفكا كِرگالِر ol əvgə kirgəlir — ئۇ ئويگە كىرەي دەپ قالدى»، «اُل يَرماق تِيرگالِر ol yarmak tərgəlir — ئۇ يارماق (پۇل) تەرگىلى قوپتى» دېيىلىدۇ.

بۇ پۈتۈن پېئالارغا ئومۇمى بولغان بىر قائىدە.

ۋاقىت - چاغ ئىسىملىرى، ئورۇن - جاي ئىسىملىرى

ۋە قۇرال - جابدۇق ئىسىملىرى: چىگىل، ياغما، توخسى، ئارغۇ، ئۇيغۇر قاتارلىق يۇقۇرى چىنغا قەدەر جايلاشقان قەبىلىلەر تىلىدا تەركىبۋىدە «ق - k» كەلگەن ۋە قاد - تىق ئېيتىلىدىغان سوزلەردە يىلتىزغا «غۇ - oqu»، تەركىب - ۋىدە «ك - k، g» كەلگەن، ئاجىزلاشتۇرۇپ يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سوزلەردە «غ - oq» ئورنىغا «ك» يەنى «كۇ - kü // gü» قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. ئوغۇز، قىپچاق، پەچەنەك، بۇلغار تىللىرىدا مۇنداق ئىسىملار بۇيرۇق پېئىلغا «س، و، ى[1]» قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ.

ۋاقىت - چاغ ئىسىملىرى ئۈچۈن مىسال: «بۇ يا قُرْغۇ اُغْر اَرْماس bu ya kuroqu ooqur ərməs — بۇ يا قۇرىدىغان ۋاقىت ئەمەس».

ئورۇن - جاي ئىسىملىرى ئۈچۈن مىسال: «بُو تُرْغُو يِرْ اَرْماس bu turoqu yər ərməs — بۇ تۇرىدىغان يەر ئەمەس».

ئوغۇزچىدا بۇلار «بُو يا قُراسِي اُغْر تَكْل bu ya

---

① ئوغۇز، قىپچاق تىللىرىدا بۇنداق ئىسىملارنى ياساش ئۈچۈن، «ا، س، ى — اَسِى asi // əsi» قوشۇمچىسى كېلىشى كېرەك ئىدى. يازما نۇسخىدا قانداقتۇر «س، و، ى» شەكلىدە يەنى «و» ھەرپى ئارتۇق يېزىلىپ قالغان.

kurasi ooqur təgül بۇ يا قۇرىدىغان ۋاقىت ئەمەس»،
«بۇ تۇراسى يېرْ تَكْلْ bu turasi yər təgül — بۇ
تۇرىدىغان يەر ئەمەس» دېيىلىدۇ.

يۇقۇرىدا كورسىتىپ ئوتكىنىمىدەك، سوزنىڭ ئاخىرىدا
«غ - oq» ھەرپى كەلسە، بۇ مەنىلەرنى ئىپادىلەش ئۈچۈن «قۇ -
ku» قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «بۇ تاغْ اَغْقۇ اَرْماسْ bu taoq —
aoqku ərməs بۇ تاققا چىقمىدىغان ۋاقىت ئەمەس» دە -
گەن جۈملىدە كەلگەن «اَغْقۇ aoqku» سوزىدىكى «قۇ -
ku» غا ئوخشاش. ئوغۇزلار بۇنى «بۇ تاغْ اَغاسى اُغْرْنكلْ
bu taoq aoqasi ooqur təgül — بۇ تاققا چىقمىدىغان
ۋاقىت ئەمەس» دەيدۇ؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە، ۋاقىت ۋە
ئورۇن ئىسىملىرى بولغان «اُغْر ooqur» ۋە «يېرْ yər»
گە ئوخشاش سوزلەرنى قوشۇپ قوللىنىدۇ.

تەركىۋندە «ك - k، g» كەلگەن سوزلەرگە مىسال: «بۇ
اَوْكا كِرْكۇ اُوذْ اُلْ bu əvgə kirgü öz ol — بۇ
ئۈيگە كىرىدىغان ۋاقىت»، «اُلْ بِزْكا كَلْكۇ بُلْدِى ol —
bizgə kəlgü boldi ئۇنىڭ بىزگە كېلىدىغان ۋاقتى
بولدى» دېگەنگە ئوخشاش. ئوغۇزلار بۇنى «اُلْ بِزْكا كَلَسِى
بُلْدِى ol bizgə kələsi boldi — ئۇنىڭ بىزگە
كېلىدىغان ۋاقتى بولدى» دەيدۇ.

مۇنداق پېللار ئىسىملارغا چېتىلىپ كېلىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن: «سَنِڭْ بَرْغُونْڭْ قَجانْ *sənin baroqun kaqan* — سېنىڭ بېرىشىڭ قاچان» دېگەندەك. بۇنى ئۇغۇزلار «سَنِڭْ بَراسِنْڭْ قَجانْ *sənin barasïn kaqan* — سېنىڭ بېرىشىڭ قاچان» دەيدۇ. شۇنىڭدەك، «مَنِڭْ بَرْغُومْ يَقْتِي *mənin baroqum yakti* — مېنىڭ بېرىشىم يېقىنلاشتى» دېيىلىدۇ. ئۇچىنچى شەخسته «اَنِڭْ بَرْغُوسِي *anïn baroqusï* — ئۇنىڭ بېرىشى» دېيىلىدۇ. ئۇغۇزلار «مَنِڭْ بَراسِمْ *mənin barasim* — مېنىڭ بېرىشىم» دەيدۇ. ئۇغۇزچىدا مۇنداق ئىسىملارنى «سي *si // si*» قوشۇمچىسى بىلەن ياساش بىر قائىدە بولۇپ، ئۇلاردا سوز مەيلى «ق - *k*» بىلەن تۈزۈلگەن بولسۇن، مەيلى «ك - *k*» بىلەن تۈزۈلگەن ياكى باشقىچە بولسۇن، بۇ قائىدە ئوزگەرمەيدۇ. پەقەت باشقىلارنىڭ تىلىدىلا «غ - *q*» ياكى «ق - *k*» بىلەن ۋە ياكى «ك - *k*» بىلەن تۈزۈلگەن سوزلەرنىڭ قائىدىسى ئوخشاش بولمايدۇ.

ھەر خىل قورال - جابدۇق ئىسىملىرى: بۇلار پېيدىدىن ياسالسىمۇ ئىسىملار ئورنىدا قوللىنىلىدۇ: «يېيگو نانڭْ *yəgü nəŋ* — يەيدىغان نەرسە (غىزا)»، «ارغو *uroqu* —

(بىر نەرسىنى) ئۇرىدىغان نەرسە»، «يِغاچ بِجغُو *yïoqaq*— *piqoqu* ياغاچ ۋە باشقا نەرسىلەرنى كېسىدىغان پالتا»، «سُرغُو *soroqu* — شوردۇچ»، بۇ سوز «اَمِكْ سُرْدِي *amik sordī* — ئەمچەك ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى شوردى» دىگەن سوزدىن ئېلىنغان.

مۇنداق ئىسىملار ئۇغۇزلاردىن باشقا تۈركىلەرنىڭ تىلىدا سوزلەرنىڭ تەركىۋىدە «غ - *oŋ*»، «ق - *k*»، «ك - *k*، *g*» بولۇشىغا قاراپ ھەر خىل ياسىلىدۇ. بۇنىڭ قائىدىسى يۇقۇرقىدەك. ئوغۇزلارغا كەلسەك، قورال-جابدۇق ئىسىملىرى ئۇلارنىڭ تىلىدا پەيلارغا «سي *si // si*»[1] قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «يِغاچ بِجاسِي نانْكْ *yïoqaq piqasï nəŋ* — ياغاچ كېسىدىغان نەرسە»، «يِيكاسِي نانْكْ *yəgəsi nəŋ* — يەيدىغان نەرسە (غىزا)» دىگەندەك.

مەن كورستىپ ئوتكەن بۇ ئۇسۇل ۋە قائىدىلەر يالغۇز مۇشۇ باپقىلا (يەنى مۇشۇ خىلدىكى سوزلەرگىلا) خاس بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئۇچ، توت، بەش، ئالتە ھەرپلىك سوزلەرگىمۇ ئومۇمىدۇر. يەنى ھەممە باپ ۋە بولۇملەردىكى سوزلەر مۇشۇ قائىدە بويىچە بولىدۇ، زادى

---

① بۇ قوشۇمچە يۇقۇرىدا كورستىلگەن قائىدە بويىچە «اسي *asi // əsi*» بولۇشى كېرەك ئىدى.

ئەكسىچە بولمايدۇ. بۇ ئۇسۇل ۋە قائىدىلەرنى مۇشۇ جايدا ياخشى چۈشەندۈرۈپ ئوتۈش ئۈچۈن، مەن بۇ باپتا بۇ توغرىدا جىق سوزلىدىم، كوپ ئىزدەندىم. بۇندىن كېيىن سوزنى ئانچە ئۇزارتماي، مۇشۇ قائىدە-لەرگە قارىشىكلارنى ھاۋالە قىلىمەن. بۇلار تىل قائىدە-لىرىنىڭ كىچىياسىدۇر①. بۇنىڭ ئۈچۈن نۇرغۇن دەپتەرلەرنى تولدۇردۇم. بۇ قائىدىلەرنى ئوزلەشتۈرۈۋالغان كىشى قالغىنىنى قىينالماي ئوزى چىقىرىۋالالايدۇ ۋە تۈركلەردىن ئاكلىغاندا، چۈشىنەلمەي قالغان سوزلەرنىمۇ ئوزى پەملىۋالالايدۇ.

ئىككى ھەرپلىكلەر باپلىرى تۈگىدى.

---

① بۇ سوزنىڭ ئەرەپچىسى «كىمًا» شەكلىدە يېزىلىپ قالغان. بېسىم ئاتالايمۇ بۇ سوزنى «كِميا» بولۇشى كېرەك دەپ ئىزاھ بەرگەن. كىميا ـــ نەرسىلەرنىڭ راست - يالغىنىنى ئايرىيدىغان بىلىم - ھۈنەر.

ئۇچ ھەرپلىكلەر باپلىرى

ئوتتۇرا ھەرپى ھەر خىل ھەرىكىلىك فَعَلْدِى fəəldi شەكلىدىكى سوزلەر بابى

تُپْرْدِى tüpürdi شامال چىقتى. تُپِى تُپْرْدِى *tüpi tüpürdi* — شامال چىقىپ توپا سورىدى (تُپِرار - تُپِرماك - *tüpirər - tüpirmək*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن: تُتْشماكنِجا تُزْلماس *tütüxməginqə tüzülməs* — تُپِرماكنِجا اَجِلْماس *tüpirməginqə aqilmas* تۇتۇشمىغۇچە (ئارا) تۇزەلمەس، شامال چىقمىغۇچە (ھاۋا) ئېچىلماس. بۇ ماقال تۇتۇشۇپ (ياماللىشىپ) قالغان ئىككى كىشىنى ئەپلەشتۈرمەكچى بولغان كىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

قَپَرْدِى kapardi قاپاردى. باش قَپَرْدِى *bax kapardi* — يارا قاپاردى (قَپَرار - قَپَرماق *kaparur - kaparmak*). بۇ سوزنىڭ ئەسلى «قاپَردِى» بولسىمۇ، لېكىن

كَذِرْدِی kəžirdi قاقلىدى، قاق قىلدى. اُل قُويُغْ كَذِرْدِی ol koyuoɣ kəžirdi — ئۇ قويىنى سويۇپ قاقلىدى (كَذِرارْ - كَذِرْماكْ kəžirər - kəžirmək).

قَرَرْدِی karardi قارايدى. تُونْ قَرَرْدِی tün karardi — تۇن قارايدى. تُونْ قَرَرْدِی ton karardi — تون قارايدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَرَرْ - قَرَرْماقْ kararur - kararmak).

قُرِرْدِی kurirdi قۇرغىدى، قۇرۇشقا باشلىدى. قُرِرْدِی نانْكْ kurirdi nəŋ — نەرسە قۇرۇشقا باشلىدى (قُرِيرْ - قُرِرْماقْ kurirur - kurirmak).

قِزَرْدِی kizardi قىزاردى. قِزَرْدِی نانْكْ kizardi nəŋ — نەرسە قىزاردى (قِزَرْ - قِزَرْماقْ kizarur - kizarmak).

تَزَرْدِی tazardi تازلاشتى، قۇماقلاشتى. تَزَرْدِی نانْكْ tazardi nəŋ — نەرسە تازلاشتى، قۇماقلاشتى (تَزَرْ - تَزَرْماقْ tazarur - tazarmak).

تُزَرْدِی tüzardi تۈزلەندى. يِرْ تُزَرْدِی yər tüzardi —

یەر تۈزلەنـدی (تۈزرۈر - تۈزەرمەك *tüzərür - tüzərmək*).

كۈزەردی küzərdi كـۈزگـە يـۈزلـەنـدی. اُودْ كۈزەردی *ed küzərdi* — مەۋسـۈم (ۋاقـت) كـۈزگە يـۈزلەنـدی (كۈزەرۈر - كۈزەرمەك *küzərür - küzərmək*).

باسۈردی basurdi باستۈردی ~ باستۈردی. تەنكرِی تاغ بِرْلا يِيرِكْ باسۈردی *təŋri taoq birlə yərig basurdi* — تەڭری يەرنی تاغ بىلەن باسۈردی. ھەرقانداق نەرسىنى ئېغىر بىر نەرسە بىلەن باسۈرۈپ قويۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (باسرۇر - باسرماق *basurur - basurmak*).

بُسْرْدی busardī بـۈسـلاشتی، بۈس بولدی، تۈتۈلدی. كُوكْ بُسْرْدی *kək busardi* — ئاسمان بۈس بولـدی، يەنی تۈتەكلەشتی، ھاۋا تـۈتۈلدی (بُسْرُر - بُسْرماق *busarur - busarmak*).

قِسْرْدی kīsurdī قىسقارتتی. اُلْ اُزُنْ نانْكْنِي قِسْرْدی *ol uzun nəŋni kīsurdi* — ئۇ ئۇزۇن نەرسىنى قىسقارتتی (قِسْرُر - قِسْرماق *kīsurur - kisurmak*).

كُسْرْدی kəsürdi چۈشىدی، كىشەنلىدی. اُلْ اَتِغْ كُسْرْدی

kösürdi ol atïoq — ئۇ ئاتنى چۇشىدى (كۆسۈر - كۆسۈرمەك kösürür - kösürmək).

بۇشۇردى puxurdi پۇشۇردى. ئۇ مېنى بۇشۇردى ol məni — puxurdi ئۇ مېنىڭ ئىچىمنى پۇشۇردى (بۇشۇر - بۇشۇرماق puxurur — puxurmak).

بِشْرْدى pïxurdi پىشۇردى. ئۇ ئاتنى بِشْرْدى ol at — pïxurdi ئۇ گوش پىشۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بِشْرْ - بِشْرماق pïxurur - pïxurmak).

تَشْرْدى taxurdi تاشۇردى. ئات ئاچ تَشْرْدى ot əxiq — taxurdi ئوت قازانىنى تاشۇردى. ھەرقانداق سۇيۇقلۇق ئوز ئورنىدىن تاشۇرۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَشْرْ - تَشْرْماق taxurur - taxurmak).

تُشْرْدى tuxurdi ئۇچراشتۇردى، قوۋۇشتۇردى. ئۇ مېنى سېنكا تُشْرْدى ol məni saŋa tuxurdi — ئۇ مېنى سېنى ئۇچراشتۇردى (تُشْرْ - تُشْرماق tuxurur - tuxurmak).

تُشْرْدى tüxürdi تۆشۈردى ~ چۈشۈردى، چۈشۈرۈپ قويدى. ئۇ ئالكدىن يَرماق تُشْرْدى ol əlikdin yarmak tüxürdi —

ئۇ قولىدىن يارماقىنى چۈشۈرۈپ قويدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. مَنْ اَنِي اَتِنْ تُشْرْدُمْ — *mən anï attïn tüxürdüm* مەن ئۇنى ئاتتىن چۈشۈرۈپ قويدۇم. چۈشۈرۈۋەتسىمۇ شۇنداق دېيىلمدۇ (تُشْرْر ـ تُشْرْماكْ ـ *tüxürür ـ tüxürmək*).

سَشْرْدِي saxurdi ئايرىدى. اُلْ يِنْجُونِي جَشْ بِلا سَشْرْدِي — *ol yinqüni qəx bilə saxurdï* ئۇ ئۇنچىنى چەش بىلەن ئايرىدى (ئايرىپ تىزدى). باشقا ئېسىل تاشلارنى ئارىسىنى ئايرىپ يېڭا تىزىشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَشْرْر ـ سَشْرْماقْ *saxurur ـ saxurmak*).

كُشَرْدِي küxərdi: كُولْ كُشَرْدِي *køl küxərdi* — كول توشۇپ كەتتى، تېشىپ كەتكۈدەك تولدى (كُشارْر ـ كُشارْماكْ *küxərür ـ küxərmək*) شېئىرلا مۇنداق كەلگەن:

اَلْن تُبُو يَشْرْدِي
اُرْتْ اُتِنْ يَشْرْدِي
كُولْنِكْ سُقِنْ كُشَرْدِي
سِغِرْ بُقا مُنْكَرْشُورْ

alïn təpü yaxardï
urut otïn yaxurdï
kəlniŋ suvïn küxərdi
sïoqïr buka məŋrəxür

[تاغ توپسی یاشاردی،
قۇرۇق ئوتنی یوشۇردی،
كول سۇیمنی تاشۇردی،
سیسر، بۇقا مورىشۇر.]

باهار تەسۋىرلىنىپ مۇنداق دىيىلگەن: تاغ توپىلىرى (چوققىلىرى) يېڭى ئوسۇملۇك بىلەن ياپ-يېشىل بولۇپ كەتتى؛ قۇرۇق ئوتلارنى ياش ئوتلار قاپلاپ كەتتى؛ كوللەرنىڭ سۇلىرى تېشىپ كەتكۇدەك دەرىجىدە تولۇپ كەتتى؛ سىسىر (ئىنەك)، بۇقىلار سويۇنۇشۇپ مورەشمەكتە.

قاچىدىكى سۇ لېۋىگىچە تولۇپ، تېشىپ كېتىش دەرىجىسىگە يەتسىمۇ، «كۈشۈردى *küxərdi*» دىيىلىدۇ.

بۇغۇردى booqardï يونۇدى، بوقۇردى. ئۇل يىغاچ بۇغۇردى *ol yïoqaq booqardï* — ئۇ ياغاچ يونۇدى (بۇغۇرۇر - بۇغرماق *booqarur - booqarmak*). بۇ سوزنىڭ ئەسلى «بۇغرادى *booqradï*» دۇر.

تۇغۇردى tuoqurdï تۇغدى. ئۇراغت ئاغل تۇغۇردى *uraoqut* —

ooɣul tuoɣurdï خوتۇن بالا تۇغدى. هايۋانلار تۇغسىمۇ، ئىستىئاره قىلىپ «تغردى *tuoɣurdï* — تۇغدى» دىيىلىدۇ (تغرر - تغرماق *tuoɣurur - tuoɣurmak*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن: *ata ooɣlï ataq tuoɣar* — ئاتا ئوغلى ئاتاق تۇغار ئاتا بالىسى ئاتىسىدەك تۇغۇلار، يەنى بالا ئەقىل تاپقاندا مەجەز - خۇلقتا ئاتىسىغا تارتىدۇ.

تۇغردى tooɣrudï: *ol maŋa tooɣrudï* — ئۇ ماڭا ئۇدۇللاپ كەلدى، يەنى كېتىۋاتقان يولىنى قويۇپ، توپ - توغرا مەن تەرەپكە ئوقچۇپ كەلدى. بىرەر كىشى كېتىۋاتقان يولىدىن چىقىپ، توپ - توغرا باشقا نەرسە تەرەپكە بۇرۇلۇپ ماڭسىمۇ شۇنداق دىيىلىدۇ (تغرر - تغرماق *tooɣrur - tooɣrumak*). «ت - *t*» قاتتىق ئېيتىلىدۇ.

سۇغردى saoɣurdï سۇمۇردى، ئىچتى؛ ساقىتتى. *ar suv saoɣurdï* — ئادەم سۇ سۇمۇردى، ئىچتى. *kum suv saoɣurdï* — قۇم سۇنى سۇمۇردى. *ol kurut saoɣurdï* — ئۇ قۇرۇتنىڭ سۇيىنى ساقىتتى. قارلۇقچە.

سۇغردى saoɣurdï تۆكۈردى. *ol yokaru yarïn saoɣurdï* — ئۇ يۇقۇرىغا (ئاسمانغا)

قاراپ تۆكۈردى. بارسغانچه. باشقىلار «سۈزتى *süzti*» دەيدۇ (سَغُرر ـ سَغُرماق *saoqurur ـ saoqurmak*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن: كۆكتە سَغُرسا يۈزگە تۈشۈر *kökgə saoqursa yüzgə tüxür* — كوككه (ئاسمانغا) تۆكۈرسه، يۈزگه چۈشۈر. بۇ ماقال ئۆزىدىن چوڭلارغا يامانلىق قىلسا، ئۆزىگه يانىدىغانلىقىغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

سِغُردى sioqurdi سغدۇردى. اُل اُنغ قابقا سِغُردى *ol unuq kapka sioqurdi* — ئۇ ئۇنسى قاپقا سغدۇردى. بىرەر نەرسىنى بىر نىمە ئىچىگه چىڭداپ سغدۇرۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سِغُرر ـ سِغُرماق *sioqurur ـ sioqurmak*).

قُغُردى koqurdi قوردى. اُل تَرِغ قُغُردى *ol tarïoq koqurdi* — ئۇ تېرىق (بۇغداي) قوردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇ سوز يۇمشاق «ق ـ *v*» بىلەن «قُغُردى *kovurdi*»مۇ دېيىلىدۇ (قَغُرر ـ قَغُرماق *kaoqurur ـ kaoqurmak*)[1].

---

① بۇ پېئىلنىڭ ئوتكەن زامانى بۇ ئورۇندا «قُغُردى» شەكىلدە «ق ـ *k*» ھەرپى زەمىلىك يېزىلغان بولسىمۇ، مەسىتەر ۋە كەلگۈسى زامانىدا «ق ـ *k*» ھەرپى قەتئىلىك يېزىلغان. يازما نۇسخا 376 ـ بەتتە بۇ پېئىلنىڭ «غ ـ *oq*» بىلەن ئېيتىلىـ

تَۋْرْدِي təvürdi: اُل تَۋارِغ اَۋْرْدِي تَۋْرْدِي — *ol tavarïoq əvürdi təvürdi* ئۇ تاۋار (مال)نى ئوروپ - چوردى، ئاستىن - ئۈستۈن قىلدى. بۇنىڭدا «اَۋْرْدِي *əvürdi*» ئاساسىي سوز بولۇپ، «تَۋْرْدِي *təvürdi*» ئۇنىڭغا قوشۇ - لۇپ كەلگەن (تَۋْرار - تَۋْرماك *təvürmək - təvürər*).

جَۋْرْدِي qəvürdi چوردى، چوگىلەتتى. اَر اَق جَۋْرْدِي *ər ok qəvürdi* ئادەم ئوق چوردى، ئوقنى تىرنىغىنىڭ ئۈستىدە چوگىلەتتى. ھەرقانداق نەرسىنى سول قولـ - نىڭ باش بارمىغىنىڭ تىرنىغى ئۈستىدە چوگىلىتىشكىمۇ شۇنداق دىيىلىدۇ. اُل جِغْرِيني جَۋْرْدِي *ol qïoqrïnï qəvürdi* ئۇ چىغرىقنى چوگىلەتتى (جَۋْرار - جَۋْرماك *qəvürər - qəvürmək*).

سَۋْرْدِي savurdi سوردى. اَر تَرِغ سَۋْرْدِي *ər tarïoq savurdï* ئادەم (خاماندا) ئاشلىق سوردى. شامالدا ھەرـ قانداق نەرسىنى سوروپ تازىلاشقىمۇ شۇنداق دىيىلىدۇ

دىغان ئوملۇك دەرىجىسى «تَۋْرشتى» شەكىلدە يېزىلىغان. بىز بۇ دەۋرده سوزنىڭ بىرىنچى ئوچۇق بوغۇمىدىكى «*a*» تاۋۇشـ - نىڭ «*o*»غا ئايلىنىش ھادىسىسى كورۇلۇۋاتقان بولسا كېرەك دەپ، ھەر ئىككى خىل ئەھۋالنى ساقلىدۇق.

(سَفُرار ـ سَفُرماق savurar ـ savurmak).

قَفُردي kavurdï قورۇدى، قىستى. بِلازُك كُنك اَلكِن قَفُردى bilәzük küŋ әlikin kavurdï — بلەيزۈك كۈنىڭ (چورمىڭ) قولىنى قىستى. ھەرقانداق نەرسە بىرەر نەرسىنى قورۇسا ياكى قىسسا شۇنداق دېيىلىدۇ (قَفُرار ـ قَفُرماق kavurar ـ kavurmak).

بُقُردي bukurdï چۈشۈردى، تۆۋەنلەتتى. اُل اَت تَكِيرِندا بُقُردي ol at tәgirindәn bukurdï — ئۇ ئاتنى باھاسىدىن چۈشۈردى. باشقا نەرسىنىڭ باھاسىنى چۈشۈرسىمۇ، شۇنىڭدەك ھەرقانداق نەرسىنى ئوز ئورنىدىن تۆۋەنگە چۈشۈرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بُقُرر ـ بُقُرماق bukurur ـ bukurmak).

بَقُردي bakurdï باقتۇردى، قاراتتى، قاراتقۇزدى. اُل مَنكا كِشِي بَقُردي ol maŋa kixi bakurdï — ئۇ ماڭا كىشىنى باقتۇردى (بَقُرر ـ بَقُرماق bakurur ـ bakurmak).

چِقَردِم qïkardïm چىقاردىم. مَن اَنِي اَفدَن چِقَردِم mәn anï әvdәn qïkardïm — مەن ئۇنى ئويدىن چىقاردىم. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (چِقارُر ـ چِقَرماق qïkaru r ـ qïkarmak).

سِقِرْدِی sīkīrdī ئسقىرتتى. قۇش سِقِرْدِی — *kux sīkīrdī* قۇش ئسقىرتتى. كِشِي سِقِرْدِی — *kixi sīkīrdī* ئادەم ئسقىرتتى (سِقِرار ـ سِقِرماق *sīkīrar ـ sīkīrmak*).

قِقِرْدِی kīkīrdī قىچقىردى، ۋاقىردى. اَر قِقِرْدِی — *ər kīkīrdī* ئادەم ۋاقىردى، يەنى بىركىمنى ياكى باشقا نەرسىنى يۇقۇرى ئاۋاز بىلەن قىچقىردى (قِقِرار ـ قِقِرماق *kīkīrar ـ kīkīrmak*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قُذِی قِقِرِبْ اُغُشْ تِرِدِمْ
يَغِي قارُو كِرِشْ قُرُدُمْ
تُقُشْ اِجْرا اُرُشْ بِرْدِمْ
اَرَنْ كُورُبْ بَشِي تِغْدِي

kuzï kïkrïp ooqux tərdim
yaoqï karu kirix kurdum
toqux iqrə urux bərdim
ərən kərüp baxï tïoqdï

[پەسكە توۋلاپ جەمەت يىغدىم،
دۇشمەنگە قارشى كىرىپ قۇردۇم،

آۋ بَزَنْدى *av bəzəndi* — ئوي بېزەلدى. بۇ يەردىكى «ن - *n*» ھەرپى «ل - *l*» ھەرپىنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەن (بَزَنُور - بَزَنْماك *bəzənmək - bəzənür*).

بَسِنْدِى basïndï بېسىنچاق كوردى. اُل اَرِكْ بَسِنْدِى *ol arig basïndï* ئۇ (بىر) ئادەمنى بېسىنچاق كوردى ۋە بوزەك ئەتتى (بَسِنُورْ - بَسِنْماقْ *basïnur - basïnmak*).

بُشَنْدِى boxandï بوشاندى، بوشىدى. قُوْى بُشَنْدِى *koy boxandï* قوي بوشاندى، باغلاقتىن بوشاندى. تُكُونْ بُشَنْدِى *tügün boxandï* — تۇگۈن، چىگىك بوشىدى. اُراغْتْ بُشَنْدِى *uraoqut boxandï* — ئايال (ئەردىن) بوشاندى، ئەردىن چىقتى. ئارغۇچە، بۇ سوز ساغلام ئەمەس (بُشَنُورْ - بُشَنْماقْ *boxanur - boxanmak*).

بُغُنْدِى booqundï بوغۇلدى. اَتْ بُغُنْدِى *at booqundï* — ئات بوغۇلدى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق (بُغُنُورْ - بُغُنْماقْ *booqunur - booqunmak*).

بَقِنْغِلْ bakïnoqïl باققىن، قارىغىن. ايشْ كِيدِنكا بَقِنْغِلْ *ix kəlinə bakïnoqïl* ئىشنىڭ كەينىگە (ئاخىرىغا) قارىغىن،

جەگگە كىرىپ ئۇرۇش قىلدىم،
يىگىتلىرىمنى كورۈپ (دۇشمەن) باشلىرىنى
تىقىۋالدى.]

ئاغدىن پەسكە قاراپ ۋاقىراپ، ئۇرۇق-جەمەتىمنى يىغدىم، دۇشمەنگە قارشى كىرىچ (ئوقيا) قۇردۇم، دۇشمەن بىلەن ئوق ئېتىشىپ راسا جەڭ قىلدىم، دۇشمەن مېنىڭ يىگىتلىرىمنى كورۈپ بېشىنى پۈركىگەن پېتى قاچتى.

تَكْرْدِي təgürdi تەگدۈردى ~ تەككۈزدى، يەتكۈزدى. اُلْ مَنكا بَكْدِنْ سُوزْ تَكْرْدِي *ol maŋa bəgdin söz təgürdi* — ئۇ ماڭا بەگدىن سوز يەتكۈزدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَكْرُرْ - تَكْرْماكْ *təgürür - təgürmək*).

جُكْرْدِي qəkürdi چوكۈردى ~ چوكتۈردى. اُلْ تَفَى جُكْرْدِي *ol təvə qəkürdi* — ئۇ تۇگە چوكۈردى. ئادەمنى تىزلاندۇرۇشقىمۇ شۇنداق دىيىلىدۇ (جُكْرُرْ - جُكْرْماكْ *qəkürür - qəkürmək*).

كِكِرْدِي kəkirdi كېكىردى. اَرْ كِكِرْدِي *ər kəkirdi* — ئادەم كېكىردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كَكِرارْ - كَكِرْماكْ *kəkirər - kəkirmək*).

كُوكَرْدِي kəkərdi كوكەردى. كُوكَرْدِي نانْكْ *kəkərdi nəŋ* — نەرسە كوكەردى، ئاسمان رەڭگىگە كىردى (كُوكَرُرْ ـ كُوكَرْماكْ *kəkərmək ـ kəkərür*).

كُلَرْدِي kələrdi كول بولىدى، كولىگە ئايلاندى. كُلَرْدِي سُوقْ *kələrdi suv* — سۇ كول بولىدى (كُلَرُرْ ـ كُلَرْماكْ *kələrmək ـ kələrür*).

كُلْرْدِي külərdi: اَتْ كُلَرْدِي *at külərdi* — ئات يېتىۋال ـ دى، يەنى ئات قوسىغى ئېسلىشتىن ۋە شۇنىڭدەك سەۋەپلەردىن ئوزىنى تاشلىۋەتتى (كُلَرُرْ ـ كُلَرْماكْ *külərmək ـ külərür*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اَر اُغْلِي مُنكاذماسْ اِتْ اُغْلِي كُلَرْماسْ *ər ooɣlī muŋaƶmas it ooɣlī külərməs* — ئادەم بالىسى مۇڭلىنىۋەرمەس، ئىت بالىسى يېتىۋەرمەس. يەنى ئىت كۇچۇگى ئوزىنى تاشلاپ يېتىۋەرمىگەندەك، ئادەم بالىسىمۇ قايغۇروپ يېتىۋەرمەيدۇ، بىر ئىلاج قىلىپ ئوزىنى قۇتقۇزىدۇ.

تَمُرْدِي tamurdī قاندى. اَر بُرْنِي تَمُرْدِي *ər burnī tamurdī* — ئادەمنىڭ بۇرنى قاندى.

تُمُرْدِي tomurdī پەلدىدى، دۇگلەك توغرىدى. اَر يِغاچْ تُمُرْدِي

ər yīoqaq tomurdï — ئادەم دەرەخنى يۇمۇلاق توغرىدى (تمرر ـ تمرماق *tomurur - tomurmak*).

جمردى *qomurdï* چومدۇردى. ال انى سقا جمردى — *ol anï suvka qomurdï* ئۇ ئۇنى سوغا چومدۇردى (جمرر ـ جمرماق *qomurur - qomurmak*).

جمردى *qəmürdi* چومدۇردى، چوكتۇردى. بۇ سوز چوكتۇر- راق چومدۇرگەن مەنىدە ئىشلىدۇ (جمرر ـ جمرماك *qəmürür - qəmürmək*).

سمردى *simürdi* سۇمۇردى ~ سۇمەردى. ال سوتنى سمردى — *ol sütüg simürdi* ئۇ سۇتنى سۇمۇردى. باشقالار- دەمۇ شۇنداق (سمرر ـ سمرماك *simürür - simürmək*).

سبردى *süpürdi* سۇپۇردى. ال اڤى سبردى — *ol av süpürdi* ئۇ ئوي سۇپۇردى. باشقالاردەمۇ شۇنداق (سبرر ـ سبرماك *süpürür - süpürmək*).

كمردى *kəmürdi* كېمىردى. ال سنوكوك كمردى — *ol səŋük kəmürdi* ئۇ سوگەك كېمىردى (كمرر ـ كمرماك *kəmürür - kəmürmək*).

تنردى *tünərdi* كەچ كىردى، قاراڭغۇ چۈشتى. تنردى يير

tünərdi yər — یەر (یۇزی)گە قاراڭغۇ چۈشتی. ۋاقىتقىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (تۈنەرۈر - تۈنەرماك *tünərmək - tünərür*).

تَبْزْدی *tapuzdī* تاپقۇزدی. اۇل مَنكا سُوز تَبْزْدی *ol maŋa səz tapuzdī* — ئۇ ماڭا سوز (تېپىشماق) تاپقۇزدی (تَبْزْر - تَبْزْماق *tapuzur - tapuzmak*).

تُتْزْدُم *tutuzdum* تاپلىدىم، جوردىدىم. مَنْ اَنكارْ سُوزْ تُتْزْدُم *mən aŋar səz tutuzdum* — مەن ئۇنىڭغا سوز تاپىلىدىم، يەنى مەن ئۇنىڭغا ئېسىدە تۇتۇشقا ياكى رىايە قىلىشقا تېگىشلىك سوز ئېيتتىم (تُتْزْر - تُتْزْماق *tutuzur - tutuzmak*).

تَمْزْدی *tamuzdī* تامغۇزدی~ تامدۇردی، تېمىتتی. اۇل سُوْ تَمْزْدی *ol suv tamuzdī* — ئۇ سۇ تامغۇزدی. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَمْزْر - تَمْزْماق *tamuzur - tamuzmak*).

كُذَزْدی *kəžəzdi* كۇزەتتی، كۇتتی، ساقلىدی. اۇل مَنكا كُذَزْدی *ol maŋa kəžəzdi* — ئۇ ماڭا (بىر نەرسىنی) ساقلىدی. اۇل مَنی كُذَزْدی *ol məni kəžəzdi* — ئۇ مېنی كۇتتی. دىمەك بۇ سوز ھەم ساقلىماق، ھەم كۇتمەك مەنىسىدە

ئىشلىتىلىدۇ (كۈزاز ـ كۈزماك *kəžəzür - kəžəzmək*).

بۇ سوزنىڭ ئەسلى «كۈز اتى *kəz atti*» بولۇپ، بىرەر نەرسىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن كوزىنى شۇنىڭغا تاشلىدى (تىكتى) دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. باشقا بىر شۇندە «كۈزەتتى *kəzətti*» دېيىلىدۇ.

بۇ پېئللاردىكى «ز ـ z» ھەرپى قائىدىگە ياتتۇر. چۈنكى، ئوتۇمسز پېئلنى ئوتۇملۇككە ئايلاندۇرۇشقا توغرا كەلسە، شۇ پېئلنىڭ بۇيرۇق شەكلىنىڭ ئاخىرىغا «ز ـ z» ئەمەس «ر ـ r» ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن: «اَر قَجْتى *ər kaqti* ـ ئادەم قاچتى» دېگەن جۇملىدىكى «قَجْتى *kaqti*» ئوتۇمسز پېئل، ئۇنىڭ ئوتۇملۇك شەكلى «قَجْردى *kaqurdi*» بولىدۇ، «اُل اَنى قَجْردى *ol anï kaqurdi* ـ ئۇ ئۇنى قاچۇردى» دېگەنگە ئوخشاش. «اَر سُوقْ كَجْدى *ər suv kəqdi* ـ ئادەم سۇ كەچتى» دېگەن جۇملىدىكى «كَجْدى *kəqdi*» پېئلى ئوتۇمسز ئىدى، «اُل اَنى كَجْردى *ol anï kəqürdi* ـ ئۇ ئۇنى كەچۇردى» دېگەندە بۇيرۇق پېئل ئاخىرىغا «ر ـ *r*» ھەرپى قوشۇلۇش بىلەن ئوتۇملۇك پېئلغا ئايلانغان. «سُوقْ تَمْدى *suv tamdi* ـ سۇ تامدى» دېگەن

جۇملىدىكى «تَمْدى tamdi» پېئىلىمۇ ئوتۇمسىز.

تۈركىيەدىكى «مَنِي كُذْتِي məni küzti — مېنى كۈتتى» دېگەن سوزنىڭمۇ مۇشۇ قىياس بىلەن قاراش كېرەك. ئوغۇزلار بەزىدە «r - ر»نىڭ ئورنىغا «z - ز»نى ئىشلىتىدۇ. مەسىلەن: «ئۇ مالنى ئالدۇردى» دېمەكچى بولسا، «اُل تَفارْ اَلْدُزْدى ol tavar alduzdi» دەيدۇ. بۇ سوزنىڭ ئەسلى «اَلْدى aldi» ئىدى.

تَبِشْدى təpixdi تېپىشتى، پۈت تېپىشتى. اُل مَنِكْ بِرْلا تَبِشْدى ol məniŋ birlə təpixdi — ئۇ مېنىڭ بىلەن تېپىشتى (تَبِشُورْ - تَبِشْماكْ təpixür - təpixmək).

قَبِشْدى kapïxdï تالاشتى، بۇلاشتى. اُل مَنِكْ بِرْلا تُبِقْ قَبِشْدى ol məniŋ birlə topik kapïxdï — ئۇ مېنىڭ بىلەن توپۇق تالاشتى، يەنى مېنىڭ بىلەن چوگەن ئويۇنىدا توپۇق تالاشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَبِشُورْ - قَبِشْماقْ kapïxur - kapïxmak).

قُبُشْدى kopuxdï قوپۇشتى. اُل مَنِكْ بِرْلا قُبُشْدى ol məniŋ birlə kopuxdï — ئۇ مېنىڭ بىلەن قوپۇشۇپ باقتى. قوپۇشتا ياردەملىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ

(قبشور ـ قبشماق kopuxur ـ kopuxmak).

كُبْشْدی kəbüxdi یومەشتی. اُل مَنکا تُون كُبْشْدی ol — maŋa ton kəbüxdi تُو ماڭا تون یومشپ بەردی. یومەشتە بەسلىشىشكمۇ شۇنداق دیيلىدۇ (كبشور ـ كُبْشْماك kəbüxür ـ kəbüxmək).

بِتِشْدی bitixdi پۈتۈشتی، یېزىشتی. اُل مَنکا بِتِكْ بِتِشْدی ol maŋa bitik bitixdi — تُو ماڭا خەت پۈتۈشۈپ بەردی. یېزىشتا بەسلىشىشكمۇ شۇنداق دیيلىدۇ (بِتِشُورْ ـ بِتِشْماكْ bitixür ـ bitixmək).

بِتِشْتِلارْ bitixtilər پۈتۈشتی. اُولارْ اِكّی بِتِشْتِلارْ olar — ikki bitixtilər تُولار ئىككىسى پۈتۈشتی، یەنی تُولار بىر ـ بىرىگە قىلغان داۋاسىدا پۈتۈشتی (بِتِشُورْلارْ ـ بِتِشْماكْ bitixürlər ـ bitixmək).

تُتُشْدیلارْ tutuxdilar تۇتۇشتی. اُلارْ اِكّی تُتُشْدیلارْ olar— ikki tutuxdilar تُولار ئىككىسى (بىر ـ بىرى بىلەن) تۇتۇشتی. بىر نەرسە باشقا بىر نەرسىگە یېپىشىپ قالـ سمۇ شۇنداق دیيلىدۇ (تُتُشُورْ ـ تُتُشْماق tutuxur ـ tutuxmak).

تُتُشْدی tütüxdi تۇتۇشتی. اُل مَنکا كَیِكْ تُتُشْدی ol —

maŋa kəyik tütüxdi ئۇ ماڭا كېيىك تۇتۇشۇپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. تۇتۇشا بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اُلاْر اِكِي تُتْشْدِيلاْر — *olar ikki tütüxdilər* ئۇ ئىككىسى جاڭجاللىشىپ قالدى. سوزنىڭ ئەسلى ئاۋالقىسى (تُتْشُورْ - تُتْشْماكْ *tütüxür - tütüxmək*).

تِتِشْدِى titixdi تەتىشتى. اُلْ مَنكا يُونكْ تِتِشْدِى — *lo maŋa yuŋ titixdi* ئۇ ماڭا يۇڭ تەتىشىپ بەردى. تەتىشتا بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. ئىككى كىشى بىر - بىرىنىڭ كىيىمىنى يىرتىشىشىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (تِتِشُورْ - تِتِشْماقْ *titixur - titixmak*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن: سُكُشْبْ اُرْشُرْ اُترا تُونْ تِتِشُورْ — *səküxüp urxur otra ton titixur* سوكۇشۇپ (تىللىشىپ) ئۇرۇشار، ئارىدا تون تەتىلار، يەنى سوكۇشۇشتىن ئۇرۇش چىقىپ، ئارىدا چاپان يىرتىلىدۇ. بۇ ماقال كىشىلەرنى سوكۇشۇش، تىللىشىشتىن ئۇزىنى تارتىشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

سَتِشْدِى satixdi سېتىشتى. اُلْ مَنكا تَقارْ سَتِشْدِى — *ol maŋa tavar satixdi* ئۇ ماڭا مال سېتىشىپ بەردى. سېتىشتا بەسلەشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَتِشُورْ - سَتِشْماقْ *satixur - satixmak*).

قَتِشْدی katïxdï قېتىشتى. اُل مَنِڭ بِرلا تَلقانقا ياغ قَتِشْدی
ئۇ — *ol mənin birlə talkanka yaoq katïxdï*
مېنىڭ بىلەن تالقانقا ياغ قېتىشىپ باقتى①. قېتىش
(قوشۇش) تا ياردەملىشىشكمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ
(قَتِشُورْ ـ قَتِشْماقْ *katïxur ـ katïxmak*).

گَتِشْدی kətixdi كېتىشتى، ئايرىلىشتى. اُلارْ بِرْ اِكىندِيدِنْ
كَتِشْدی *olar bir ikindidin kətixdi* — ئۇلار بىرى
ئىككىنچىسىدىن ئايرىلدى، يەنى بىر ـ بىرىدىن ئايرىلىپ
كېتىشتى (كَتِشُورْ ـ كَتِشْماكْ *kətixür ـ kətixmək*).
شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

يَرَغْ بُلُبْ يَغْشْدی
اَرْتُقْلَقِنْ سُكُشْدی
قُلُنْ قَبُبْ كَتِشْدی
سُرْدا مَنِڭْ قُوِيمِي

① بۇ جۈملىنىڭ ئەرەپچىسى ئەسلى تېكىستقا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. بىزنىڭ قارىشىمىزچە، ئەرەپچە «المباراة ـ بەسلىشىش» سۆزىنىڭ ئورنىغا «اَعانَتى ـ ياردەملىشىش» سۆزى ئالماشىپ قالغان. بىز تۆۋەپ تەرجىمە قىلدۇق.

yaraq bulup yaoquxdi
*ortaklikin*① *sökürdi*
kulun kapup kətixdi
*sürdi*② *mənin koyumi*

[پۇرسەت تېپىپ يېغىلاشتى،
ئورتاقلىقنى بۇزۇشتى،
قۇلۇنىنى بۇلاپ كېتىشتى،
سۈرۈپ كەتتى قويۇمنى.]

پايدا ئالغاندىن كېيىن، بىرمۇنچە ئەرسىلىرىنى يوشۇرۇۋالغان شېرىك توغرىسىدا شۇنداق دېيىلگەن: ئۇ پۇرسەت تېپىپ قۇلۇنۇمنى ئوغرىلاپ كەتتى، شېرىكچىلىكىنى بۇزدى، قويلىرىمنى ھايداپ كەتتى، مەندىن ئايرىلدى.

لِقِنْ لِكِنْ likin likin بۇلار «بىلەن» مەنىسىدىكى قوشۇمچىلار بولۇپ، «ل ـ l» ھەرپىي بىلەن كەسرە، بەزىدە

---

① بۇ مىسرادىكى «ارتقلِقن» سوزىدىن ھېچقانداق مەنە چىقمىغانلىقتىن، بېسىم ئاتالاي ئۇنى «ortaklikin» دەپ تۇزەتكەن. مەھمۇت قەشقەرىمۇ مەنىسىنى «شېرىكەتچىلىك» دەپ ئىزاھلىغان.

② بۇ مىسرادىكى «سردا» سوزىنىمۇ بېسىم ئاتالاي خاتا يېزىلىپ قالغان، توغرىسى «سُردى sürdi» بولۇشى كېرەك دەپ ئىزاھلىغان. بىز بۇلارنى مۇۋاپىق تاپتۇق.

زەمبە بىلەن كېلىدۇ. بۇ قوشۇمچە بەزىدە ئەرەپچىدىكى ۋاستىچى باغلىغۇچى مەنىسىدە كېلىدىغان «ب» ۆەزىپىسىنى ئوتەيدۇ. مەسىلەن: «بِلِكِنْ اُلْغلقًا تَكْدِمْ *bilikligin*① — *uluqlukka təgdim* بىلىملىك بولۇش بىلەن ئۇلۇغلۇققا ئېرىشتىم»، «اَذْكُولُكُنْ كَلْ اِيسِزْلِكِنْ كَلْما - *əzgü* — *lükün kəl əsizlikin kəlmə* ياخشىلىق بىلەن كەل، يامانلىق بىلەن كەلمە».

بۇ ئىككى قوشۇمچىدا «ق - *k*» ئاساسىي ھەرپ بولۇپ، يۇقۇرىدا كورستىلگىنىدەك، پەقەت تەركىۋىدە «ك - *k*» كەلگەن ۆە يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سوزلەردىلا «ق - *k*» نىڭ ئورنىغا «ك - *k*» كېلىدۇ، شۇنىڭدەك بۇ قوشۇمچىلار ئۇلانغان سوزلەردە (قوشۇمچىدىن ئىلگىرى كەلگەن بوغۇمدا) زەمبە بولسا «ل - *l*» ھەرپى زەمبە بىلەن، كەسرە ياكى ساكىن بولسا كەسرە بىلەن كېلىدۇ.

بِجِشْدِى *piqïxdï* پىچىشتى، كېسىشتى، تىلىشتى. اُلْ مَنِڭْ بِرْلا يِغاجْ بِجِشْدِى — *ol mənin birlə yïoqaq pïqïxdï*

---

① بۇ سوز بۇ يەردە «بِلِكِنْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىراق ئاتالايدىغان ئىزاھاتىغا قارىغاندا، ئەسلى قوليازمىدىكى ھاشىيىدە بۇ سوز «بِلِكْنِكِنْ *bilikligin*» دەپ تۇزىتىلگەن. بىز كېيىنكىسىنى ئاساس قىلدۇق.

ئۇ مېنىڭ بىلەن ياغاچ كېسىشىپ باقتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. كېسىشتە يارەملىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بېجىشۇر - بېجىشماق *piqixur - piqixmak*). ئىككى ئادەم ئايرىلىشىشىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

سۈجۈشدى süqüxdi چۈچۈكلەشتى، چۈچىدى. سۈجۈشدىنانىڭ *süqüxdi nəŋ* — نەرسە چۈچۈكلەشتى (سۈجۈشۈر - سۈجۈشماك *süqixür - süqixmək*)[1].

سەجىشدى səqixdi چېچىشتى. اۇل مەكا يارماق سەجىشدى *ol maŋa yarmak səqixdi* — ئۇ ماڭا يارماق چېچىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. چېچىشتا بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سەجىشۇر - سەجىشماك *səqixür - səqixmək*).

سۇجۇشدى suquxdi ئىرغىشتى، سەكرەشتى. اەتلار قەمۇغ سۇجۇشدى *atlar kamuoŋ suquxdi* — ئاتلارنىڭ ھەممىسى ئۇركۈپ

---

① بۇ پېئىلنىڭ ئوتكەن زامان شەكلىدە «ج - q» ھەرپى زەمبىلنىڭ كەلگەن، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرىدە بولسا، كەسرىلىك كەلگەن. مۇشۇ خىلدىكى باشقا پېئىللارغا ئاساسلانغاندا، ئۇنىڭ زەمبىلنىڭ كېلىشى كېرەك ئىدى، بىز ئەسلىنى ئوزگەرتمىدۇق.

سەكرەشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سۇجۇر ـ سۇجۇماق *suquxur – suquxmak*).

قَجِشْتِي kaqīxtī قېچىشتى. اُلارْ بِيرْ بِيرْدِنْ قَجِشْتِي *olar — bir birdin kaqīxtī* ئۇلار بىر ـ بىردىن قېچىشتى (قَجِشُورْ ـ قَجِشْماقْ *kaqīxur – kaqīxmak*).

قُجُشْدِي kuquxdī قۇچاقلاشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا قُجُشْدِي *ol mənin birlə kuquxdī* ئۇ مېنىڭ بىلەن قۇچاقلاشتى (قُجُشُورْ ـ قُجُشْماقْ *kuquxur – kuquxmak*).

كَجِشْتِي kəqixti كېچىشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا سُوقْ كَجِشْتِي *ol mənin birlə suv kəqixti* — ئۇ مېنىڭ بىلەن سۇ كېچىشىپ باقتى (كَجِشُورْ ـ كَجِشْماكْ *kəqixür – kəqixmək*).

كُجَشْدِي küqəxdi كۈچەشتى، تالاشتى. اُلارْ اِكِي تَقارْ كُجَشْدِي *olar ikki tavar küqəxdi* — ئۇ ئىككىسى بەسلىشىپ مال تالاشتى. تالىشىشتا ياردەملىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كُجَشُورْ ـ كُجَشْماكْ *küqxəür – küqəxmək*).

بُذُشْدِي büzüxdi بىيلەشتى، ئۇسۇل ئويناشتى. اُغْلانْ بُذُشْدِي *ooqlan büzüxdi* — بالىلار سەكرەپ ئويناشتى

(بُذْشُورْ - بُذْشْماكْ büżüxür - büżüxmək).

بُذْشْدِي bużuxdi ئاجراشتى، ئاجرىدى. بُذْشْدِي نانْكْ - bu — żuxdi nəŋ نەرسە (ئىككى پۈتنى كېرىپ ئاجراتقاندەك) ئاجرىدى (بُذْشُورْ - بُذْشْماقْ bużuxur - bużuxmak).

تِذِشْدِي tïżïxdï تىيىشتى، چەكلەشتى. اُلارْ بِيرْ بِيرِكْ تِذِشْدِي — olar bir birig tïżïxdï ئۇلار بىر - بىرىنى تىيىشتى، يەنى بىرەر ئىشتىن ياندۇرۇشتى (تِذِشُورْ - تِذِشْماقْ tïżïxur - tïżïxmak).

قَدِشْدِي kadïxdï قېيىشىپ بەردى. اُلْ مَنكا تُونْ قَدِشْدِي — ol maŋa ton kadïxdï ئۇ ماڭا كىيىم قېيىشىپ بەردى (قَدِشُورْ① - قَدِشْماقْ kadïxur - kadïxmak).

قېيىپ تىكىشتە بەسلىشىكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. قېيىپ تىكىش — چىك تىكىشتۇر.

قِدِشْدِي kïdïxdï جىيەكلىشىپ بەردى. اُلْ مَنكا بُرْكْ قِدِشْدِي — ol maŋa bərk kïdïxdï ئۇ ماڭا بوك جىيەكلەشىپ بەردى. تورۇك نەرسىنىڭ چورىسىنى تىكىپ چىقىشتا يارىدەملىشىش ياكى بەسلىشىكىمۇ شۇنداق

① يازما نۇسخىدا بۇ پېئلنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى (قَدِشُورْ) يېزىلماي قالغان، بىز قوشۇپ قويدۇق.

دېيىلىدۇ (قِدِشُر - قِدِشماق kidīxur - kidīxmak).

قُدُشْدى koduxdi قويۇشتى، تاشلاپ قويۇشتى. اُلارْ بِيرْ بِيرْكا ايِشْ قُدُشْدى olar bir birgə ix koduxdi — ئۇلار بىر - بىرىگە ئىش قويۇشتى، يەنى بىر - بىرىگە ئىشىنىپ، ئىشنى قويۇپ قويۇشتى (قُدُشُورْ - قُدُشْماقْ koduxur - koduxmak).

كُدُشْدى küdüxdi كۆتۈشتى. اُلارْ بِيرْ بِيرِكْ كُدُشْدِى olar bir birig küdüxdi — ئۇلار بىر - بىرىنى كۆتۈشتى (كُدُشُورْ - كُدُشْماكْ küdüxür - küdüxmək).

بَرِشْدى barīxdi بېرىشتى. اُلارْ بِيرْ بِيرْكا بَرِشْدِى olar bir birgə barīxdī — ئۇلار بىر - بىرىنىڭكىگە بېرىشتى (بَرِشُورْ - بَرِشْماقْ barīxur - barīxmak). بېرىشىپ تۇرغان ياكى بېرىشتا بەسلەشكەنگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

بُرُشْدى bürüxdi بۇرۇشتى ~ پۇرۇشتى، پۇرۇشۇپ بەردى. اُلْ مَنكا بُرْما بُرُشْدِى ol maŋa bürmə bürüxdi — ئۇ ماڭا پۇرمە (لىپەز) پۇرۇشۇپ بەردى. مشە (تېرە خالتا) ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ ئاغزىنى پۇرۇشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بُرشُورْ - بُرشْماكْ bürüxür - bürüxmək).

بُرُشْدی buruxdi پۈرلاشتى، قورۇلدى. بُرُشْدی نانك buruxdi nəŋ — نەرسە پۈرلاشتى، يەنى چراي تۇرۇلگەنگە ئوخشاش پۈرلاشتى (بُرُشُوْر - بُرُشْماق - buruxur buruxmak).

بَرِشْدی bərixdi بېرىشتى. اُلار بِيْر بِيْرکا قِيز بَرِشْدی olar bir birgə kïz bərixdi — ئۇلار بىر - بىرىگە قىز بېرىشتى. ئىككى كىشى بىر - بىرىگە بىرنەرسە بېرىشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بَرِشُوْر - بَرِشْماك bərixür-bərixmək).

تُرُشْدی turuxdi تەك تۇرۇشتى، قارشى تۇردى. كِچِك اُلُغ بِرْلا تُرُشْدی kiqik uluoq birlə turuxdi — كىچىكلەر چوڭلار بىلەن تەك تۇرۇشتى، تالاش - تارتىشتا تەك تۇردى (تُرُشُوْر - تُرُشْماق turuxur - turuxmak). ماقالدا مۇنداق كەلگەن: كِچِك اُلُغقا تُرُشْماس قِرْغُوْی سُنكُقُرقا قَرِشْماس kiqik uluoqka turuxmas — كىچىكلەر چوڭلارغا تەك تۇرالماس، قۇرغۇي شۇڭقارغا قارشى چىدالماس، يەنى قۇرغۇي شۇڭقار بىلەن ئېلىشالمىغاندەك، كىچىكلەر ھەرقانچە غەيرەتلىك بولسىمۇ، چوڭلارغا تەك تۇرالمايدۇ. چۈنكى چوڭلارنىڭ ھېلسى ۋە تەدبىرى كوپ بولىدۇ.

تِرَشْدِی tirəxdi تىرەشتى، تىركەشتى. اُل مَنِڭ بِرْلا تِرَشْدِی *ol mənin birlə tirəxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن تىرەشتى (تىركەشتى). ھەرقانداق نەرسىنى تىرەشتە ۋە دەرۋازىنى دەم بىلەن تىرەپ بېكىتىشتە ياردەملىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تِرَشُوْر ـ تِرَشْماكْ ـ *tirəxür ـ tirəxmək*).

تُرْشْدِی türüxdi تۇرۇشتى، تۇرتەكلەشتى. اُل مَنكا بِتِكْ تُرْشْدِی *ol maŋa bitik türüxdi* — ئۇ ماڭا كىتاپ تۇرۇشۇپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُرْشُوْر ـ تُرْشْماكْ *türüxür ـ türüxmək*). تۇرۇشتە بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

تِرِشْدِی tərixdi تېرىشتى، تېرىشىپ بەردى. اُل مَنكا يِمِشْ تِرِشْدِی *ol maŋa yəmix tərixdi* — ئۇ ماڭا يېمىش (مېۋە) تېرىشىپ بەردى. ھەرقانداق نەرسىنى تېرىش ـ توپلاشتا ياردەملىشىش ۋە بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تِرِشُوْر ـ تِرِشْماكْ *tərixür ـ tərixmək*).

تِرَشْدِی tirəxdi تىرەجدى. يِلْقِی تُيَغْنِ تِرَشْدِی *yilki tuyaoŋin tirəxdi* — ئات تۇياقنى تىرەپ تۇرۇۋالدى، يەنى ئات تىقىنچىلىقتىن ماڭماي تىرەجەپ تۇرۇۋالدى

(تِرَشُوْر - تِرَشْماكْ *tirəxür - tirəxmək*).

سَرِشْدی sarïxdï ئوراشتی، یوگەشتی. اُلْ مَنکا سُقْلُقْ سَرِشْدی *ol maŋa suvluk sarïxdï* — ئۇ ماڭا سەللە یوگەشپ بەردی. ھەرقانداق نەرسنی یوگەش یاکی تۇرۇشتە بەسلىشىكسمۇ شۇنداق دىيىلدۇ (سَرِشُوْر - سَرِشْماقْ *sarïxur - sarïxmak*).

سُرُشْدی soruxdï شوربدی، ئىچىۋالدی. تُونْ تارِكْ سُرُشْدی *ton tərig soruxdï* — كىيىم تەرنی ئىچىۋالدی (سُرُشُوْر - سُرُشْماقْ *soruxur - soruxmak*).

سُرِشْدی surïxdï سۇرلەشتی، سۇرلۇك تۇسكە كىردی. اَنِكْ يُوزی سُرِشْدی *anïŋ yüzi surïxdï* — ئۇنىڭ يۇزی سۇرلەشتی (يەنی سۇرلۇك تۇسكە كىردی) (سُرِشُوْر - سُرِشْماقْ *surïxur - surïxmak*).

سِرِشْدی sïrïxdï شىرىشتی. قِيزْ اَناسِنكا كِيذْ سِرِشْدی *kïz anasïŋa kïziz sïrïxdï* — قىز ئانىسىغا كىگىز شىرىشپ بەردی، يەنی تۇركمەن ئويلىرىنىڭ يوپۇق ۋە پەردىلىرىنی شىرىشتا ئانىسىغا ياردەملەشتی (سِرِشُوْر - سِرِشْماقْ *sïrïxur - sïrïxmak*).

سۈرۈشتى sürüxdï سۈرۈشتى، سۈركەشتى، قوغلاشتى؛ سۈرۈش-
تۈردى. اَذْغِرْ قِسْراق بِرْلا سُرْشْدِي *ažoġïr kïsrak* —
birlə sürüxdi ئايغىر بايتال بىلەن سۈركەشتى، يەنى
بايتالنى چىشلەپ ئويناشتى. ئايغىر بايتالغا چاپماقچى
بولغاندا شۇنداق قىلىدۇ. اُلْ مَنِكْ بِرْلا سُرْشْدِي *ol* —
mənïŋ birlə sürüxdi ئۇ مېنىڭ بىلەن قوغلاشتى.
اُلْ اَنْدا اَلِمِنْ سُرْشْدِي *ol anda alïmïn sürüxdi* —
ئۇ ئۇنىڭدىن ئېلىشنى سۈرۈشتۈردى، قەرزنى
بېرىشنى تەلەپ قىلدى (سُرْشُورْ - سُرْشْماكْ - *sürüxtür* -
sürüxmək).

قَرِشْتِي karïxtï كىرىشتى، قېرىشتى. بُرِي تِيشِي قَرِشْتِي
bəri tïxï karïxtï — بورىنىڭ چىشى كىرىشتى. بورى
ئايدا بىر ھەپتە ھېچنىمە يىمەي، ھاۋا يۇتىدۇ، شۇ
چاغدا ئۇنىڭ چىشى كىرىشىپ قالىدۇ. تُنْ كُنْ بِرْلا قَرِشْدِي[1]
tün kün birlə karïxdi — تۈن كۈن بىلەن قېرىش-
تى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

---

[1] «قَرِشْتِي»، «قَرِشْدِي» سوزلىرىنىڭ ئىملاسى ئەسلى تېكىستتە
مۇشۇنداق ئىككى خىل يېزىلغان.

یای قِش بِلا قَرِشتی
اَردَم یاسِن قُرِشتی
جَرِك تُتُپ كُرَشتی
اُقتاغلی اُترُشور

yay kix bilə karïxtï
ərdəm yasïn kurïxtï
qərik tutup kürəxtï
oktaoqalï ətrüxür

[یاز قش بىلەن قېرىشتى
ئەردەم ياسىنى قۇرۇشتى،
چېرىك تۇتۇپ كۆرەشتى،
ئوقلاشقىلى تاس قالدى.]

یاز قش بىلەن قېرىشتى، ئۇلار ھۇنەر ياسىنى قۇرۇپ، بىر - بىرى بىلەن سەپ تارتىپ كۆرەش قىلدى، بىر - بىرىنى ئوققا تۇتماقچى بولۇۋاتىدۇ.

قَرِشْتِيلارْ karïxtïlar قېرىشتى، قارشىلاشتى؛ قارشى ئالدى.

اِكّي بَكْلارْ قَرِشْتِيلارْ *ikki bəglər karïxtïlar* — ئىككى بەگ قېرىشتى، قارشىلىشىپ ئۇرۇشتى. اُلْ مَنكا

يُولْدا قَرِشْتِي *ol maŋa yolda karīxtī* — ئۇ ماڭا يولدا ئالدىمغا چىقتى (قَرِشُورْ - قَرِشْماقْ - *karīxur - karīxmak*).

قُرُشْتِي kuruxtī قۇرۇشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا يا قُرُشْتِي *ol mənīŋ birlə ya kuruxtī* — ئۇ مېنىڭ بىلەن يا قۇرۇشۇپ باقتى. قۇرۇشتا ياردەملەشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قُرُشُورْ - قُرُشْماقْ *kuruxur - kuruxmak*).

قُرُشْدِي kuruxdī قۇرىدى. اَتْماكْ قَمْغْ قُرُشْدِي *atmak kamuoq kuruxdī* — نان پۈتۈنلەي قۇرىدى، يەنى نانلىق ھەممە يېرى قۇرىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قُرُشُورْ - قُرُشْماقْ *kuruxur - kuruxmak*).

قُرُشْتِي koruxtī قورۇشتى، قوغداشتى. اُلْ مَنكا قُرُغْ قُرُشْتِي *ol maŋa koruoq koruxtī* — ئۇ ماڭا قورۇق قوغدىشىپ بەردى (قُرُشُورْ - قُرُشْماقْ *koruxur - koruxmak*)①.

قِرِشْدِي kirīxdī قىرىشتى. اُلْ مَنكا يِرْ قِرِشْدِي *ol maŋa yər kirīxdī* — ئۇ ماڭا يەر قىرىشىپ بەردى. قىرىشتا

① بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكلى يازما نۇسخىدا يېزىلماي قالغان، بىز قوشۇپ قويدۇق.

بەسلەشمشكسمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قېرىشۇر - قېرىشماق *kirixur - kirixmak*).

گېرىشدى kərixdi كېرىشتى، تارتىشتى. ئۇ مەنكا يىپ گېرىشدى *ol maŋa yip kərixdi* — ئۇ ماڭا يىپ كېرىشىپ بەردى. كېرىشتە بەسلەشمشكسمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (گېرىشۇر - گېرىشماك *kərixür - kərixmək*).

گېرىشدى kərixdi تارتىشتى، تالاشتى، تاكالىلاشتى. ئۇ ئانىڭ بىرلا گېرىشدى *ol aniŋ birlə kərixdi* — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن (بىرەر نەرسە ئۈستىدە) تارتىشتى، تالاشتى. ئۇ ئانىڭ بىرلا گېرىشدى *ol aniŋ birlə kərixdi* ئۇ ئۇنىڭ بىلەن تاكالىلاشتى، يەنى گەپ تالاشتى (گېرىشۇر - گېرىشماك *kərixür - kərixmək*).

گۈرۈشدى kərüxdi كۆرۈشتى، قاراشتى. ئۇ مېنىڭ بىرلا گۈرۈشدى *ol məniŋ birlə kərüxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن كۆرۈشتى. باشقا نەرسىلەرنىڭ بىر - بىرىنى كۆرۈشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (گۈرۈشۇر - گۈرۈشماك *kərixür - kərixmək*).

گۈرەشدى kürəxdi كۈرەشتى. ئۇ مەنكا قارا گۈرەشدى *ol* —

maŋa kar kürəxdi ئۇ ماڭا قار كۆرىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. كۆرەشتە بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كُرَشُورْ - كُرَشْماكْ kürəxmək- kürəxür).

كِرِشْدِي kirixdi كىرىشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا ايشْقا كِرِشْدِي ol mənin birlə ixka kirixdi — ئۇ مېنىڭ بىلەن ئىشقا كىرىشتى، يەنى ئۇ بىر ئىشقا كىرىشىشتە مېنىڭ بىلەن بەسلەشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كِرِشُورْ- كِرِشْماكْ kirixmək - kirixür).

بَزَشْدِي bəzəxdi بېزەشتى. اُلْ مَنكا بَزَكْ بَزَشْدِي ol maŋa bəzək bəzəxdi — ئۇ ماڭا بېزەك بېزىشىپ بەردى. بېزەشتە بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بَزَشُورْ- بَزَشْماكْ bəzəxmək - bəzəxür).

بُزُشْدِي buzuxdi بۇزۇشتى. اُلْ مَنكا اَفْ بُزُشْدِي ol maŋa av buzuxdi — ئۇ ماڭا ئوي بۇزۇشۇپ بەردى. بۇزۇشتا بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بُزُشُورْ - بُزُشْماقْ buzuxmak - buzuxur).

تَزِشْدِي təzixdi تېزىشتى. اُلارْ اِكِي تَزِشْدِي olar ikki təzixdi — ئۇلار ئىككىسى تېزدىشتى، بىر - بىرىدىن تېزىشىپ كەتتى (تَزِشُورْ - تَزِشْماكْ təzixmək - təzixür).

تۈزْدى[1] tüzəxdi تۈزلەشتى. اۇ مَنكا يِيرْ تُزْدِى ol maŋa yər tüzəxdi — ئۇ ماڭا يەر تۈزلەشپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بىرەر نەرسىنى تۈزلەشتە بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُزْشُورْ - تُزْشْماكْ tüzəxür - tüzəxmək).

تِزِشْدى tizixdi تىزىشتى. اۇ مَنِكْ بِرْلا يِنْجُو تِزِشْدِى ol məniŋ birlə yinqü tizixdi — ئۇ مېنىڭ بىلەن ئۇنچە تىزىشىپ باقتى. شېبر - قوشاق ۋە باشقا نەرسە - لەرنى تىزىشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ، بىرەر نەرسىنى تىزدىش ئۈشۈنۈ يارداملىشىشكىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (تِزِشُورْ - تِزِشْماكْ tizixür - tizixmək).

قَزِشْدى kazixdi قېزىشتى. اۇ مَنكا يِيرْ قَزِشْدِى ol —

---

[1] بۇ سوز بۇ يەردە «تُزْشْدى tüzüxdi» شەكلىدە يېزىلسىمۇ، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرى «تُزْشُورْ - تُزْشْماكْ tüzəxür - tüzəxmək» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بۇ سوز - نىڭ يازما نۇسخا 268 - بەتتىكى «تُزار tüzər» ۋە 308 - بەتتىكى «تُزْردى - تُزْرْماكْ tüzərdi - tüzərmək» شەكلىدە يېزىلغانلىغىنى ۋە بۇ جايدىكى مەستەر شەكلىنىڭ ئىملاسىنى، شۇنىڭدەك، بۇ پېئل تومۇرلىرىنىڭ مەنىسى بىر ئىكەنلىگىنى نەزەردە تۇتۇپ، «tüzəxdi» دەپ ئالدۇق.

maŋa yər kazixdï ئۇ ماڭا يەر قېزىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. قېزىش ئىشىدا بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قَزِشُورْ - قَزِشْماقْ - kazïxur - kazïxmak).

كَزِشْدى kəzixdi كەزىشتى. اُلْ مَنكا[1] يِرْ كَزِشْدى ol — maŋa yər kəzixdi ئۇ مېنىڭ بىلەن يەر يۈزىنى كەزىشتى، يەنى ئۇ مېنىڭ بىلەن جاھان كەزىشىپ باقتى (كَزِشُورْ - كَزِشْماكْ kəzixür - kəzixmək).

كُزَشْتى kəzəxti كۆچىلاشتى. اُلْ مَنكا اُوتْ كُزَشْتى ol — maŋa ot kəzəxti ئۇ ماڭا ئوت كۆچىلىشىپ بەردى. ئوت كۆچىلاشتا بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كُزَشُورْ - كُزَشْماكْ kəzəxür - kəzəxmək).

بَسِشْدى basïxdï بېسىشتى. اُلْ مَنكا اُيْما بَسِشْدى ol maŋa oyma basïxdï ئۇ ماڭا پايپاقلىق بېسىشىپ بەردى، يەنى پايپاق قىلىنىدىغان تۇركمەن كىگىزى بېسىشىپ بەردى. ھەرقانداق كۆپجۈپ چىققان، پوپۇس بولۇپ تۇرغان نەرسىنى بېسىپ چىڭداشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ

---

① بۇ سوز ئەرەپچىسىگە قارىغاندا «مَنكا» ئەمەس، «مَنڭْ بِرْلا maniŋ birlə — مېنىڭ بىلەن» بولغان بولسا، توغرا بولاتتى. بىز ئەسلىنى ئۇزگەرتمىدۇق.

(بَسِيخُور - بَسِيخماق basïxur - basïxmak).

بُسْدِی pusuxdï پستۇرما قويۇشتى. بَكْلار بُسْدِی — bəglər pusuxdï بەگلەر بىر - بىرىگە قارشى پىستۇرما قويۇشتى (بُسْخُور - بُسْماق pusuxur - pusuxmak).

سُسْدِی süsüxdi سۈزۈشتى ~ ئۈسۈشتى. اِكّی قُجْنكار سُسْدِی — ikki koqŋar süsüxdi ئىككى قوچقار ئۈسۈشتى (سُسْخُر - سُسْماك süsüxür - süsüxmək).

كَسِدِی kəsixdi كېسىشتى. اُل مَنكا يِغاچ كَسِدِی — ol maŋa yïoqaq kəsixdi ئۇ ماڭا ياغاچ كېسىشىپ بەردى. كېسىش ئىشىدا بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كَسِخُور - كَسِماك kəsixür - kəsixmək).

كُسَدِی kəsəxdi ئارزۇ قىلىشتى. اَرَن قَمُغ تَقار كُسَدِی — ərən kamuoq tavar kəsəxdi ھەممە ئادەم تاۋار (مال) ئارزۇ قىلىشتى. مال بىلەن پەخرلىنىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كُساشُور - كُسَماك kəsəxür - kəsəxmək).

بُغْدِی booquxdï بوغۇشتى. اُلار اِكّی بُغْدِی — olar

ikki booquxdī ئۇلار ئىككىيلەن (بىر - بىرىنى) بوغۇشتى (بوغشۇر - بوغۇشماق *booquxur - booquxmak*).

سَغِشْدِی saoqïxdï سېغىشتى. اُلارْ اِكّي سُوتْ سَغِشْدِی *olar ikki süt saoqïxdï* — ئۇلار ئىككىيلەن سۈت سېغىشتى، سۈت سېغىشتا بەسلەشتى. سېغىشتا يارەملىشىش - كىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (سَغِشُورْ - سَغِشْماقْ *saoqïxur - saoqïxmak*).

سُوقُشْدِی sooquxdï سوۋۇشقا باشلىدى. اُودْ سُوقُشْدِی *od sooquxdï* — كۈن (ۋاقىت، ھاۋا) سوۋۇشقا باشلىدى (سُوقُشُورْ - سُوقُشْماقْ *sooquxur - sooquxmak*).

تُوِشْدِی tüvixdï: اُلْ مَنِكْ بِرْلا اَتْ تُوِشْدِی *ol mənïŋ birlə ət tüvixdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن (بەسلىشىپ) زىققا گوش ئوتكۈزۈشتى. زىققا گوش ئوتكۈزۈشتە يارەملىشىش - كىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُوِشُورْ - تُوِشْماكْ *tüvixür - tüvixmək*).

سَوَقْشْدِی savaxdï ساۋاشتى، ئۇرۇشتى. اُلارْ اِكّي سَوَقْشْدِی *olar ikki savaxdï* — ئۇلار ئىككىيلەن ئۇرۇشتى. ئوغۇزچە (سَوَقْشُورْ - سَوَقْشماقْ *savaxur - savaxmak*).

سَوِشْدِی səvixdï سويۇشتى، ياخشى كورۈشتى. اُلارْ اِكّي

سَۋشْدى olar ikki səvixdi — ئۇلار ئىككىيلەن سويۇشتى، بىر - بىرىنى ياخشى كورۇشتى (سَۋشْۇر- سَۋشْماقْ səvixür - səvixmək).

سُۋشْدى suvïxdï سۇيۇلۇپ كەتتى، بوشاپ كەتتى. يُغْرمِش اُونْ سُۋشْدى yuqurmïx un suvïxdï — يۇغۇرۇلغان خېمىر سۇيىنىڭ كوپلۇگىدىن بوشاپ كەتتى. ھەرقانداق سۇيۇق نەرسە سۇنىڭ جىقلىقىدىن سۇيۇلۇپ كەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سُۋشْۇر - سُۋشْماقْ- suvïxur suvïxmak).

سُۋشْدى suvaxdï سۇۋاشتى. اُل مَنكا اَڤْ سُۋشْدى ol maŋa əv suvaxdï — ئۇ ماڭا ئوي سۇۋىشىپ بەردى. سۇۋاشتا بەسلىشىكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سُۋشْۇر - سُۋشْماقْ suvaxur - suvaxmak).

قَۋشْدى kavuxdï قووۇشتى. اَرْكَكْ تشيقا قَۋشْدى ərkək — tïxïka kavuxdï ئەركەك خوتۇنغا قووۇشتى، يەنى ئويلەندى. بۇ سوز ئەسلىدە بىر نەرسىنىڭ يەنە بىر نەرسىگە ئۇلىنىشى ياكى باغلىنىشى دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. مەسىلەن: «قَداشْ قَداشْقا قَۋشْدى kadax —

kadaxka kavuxdi قاياش قاياشقا قوۋۇشتى» دېگەنگە ئوخشاش. ئىككى خان ئارىسىدا ياردىشىش ئۈچۈن بولغان ئۇچرىشىشنى «قَقْشْت kavxut» دېيىش ھۆنىگدىن ئېلىنغان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: تاغ تاغقا قَقْشْماس كىشى كىشىكا قَقْشُور taoj taojka kavuxmas — kixi kixigə kavuxur تاغ تاققا قوۋۇشماس، ئادەم ئادەمگە قوۋۇشۇر (قَقْشُور - قَقْشْماق - kavuxur kavuxmak). بۇ سوزدىكى يۇمشاق ئېيتىلمىدىغان «ف - f» (يەنى «ق - v»)نى «و - ۋاۋ»غا ئالماشتۇرۇسمۇ بولىدۇ.

قَقْشْدىلار kovuxdilar قوغلاشتى. ئالار بىر ئىكىنچىنى قَقْشْدىلار olar bir ikindini kovuxdilar — ئۇلار بىر - بىرىنى قوغلاشتى (قَقْشُور - قَقْشْماق - kovuxur kovuxmak).

بَقِشْدى bakïxdï بېقىشتى، قاراشتى. ئالار بىر بىرىگا بَقِشْدى olar bir birgə bakïxdï — ئۇلار بىر - بىرىگە بېقىشتى، يەنى ئۇلار بىر - بىرىگە قىيا باقتى (بَقِشُور - بَقِشْماق bakïxur - bakïxmak).

تَقْشْتى tokuxtï ئۇرۇشتى، توقۇنۇشتى. بَكلار تَقْشْتى

tokuxti — *bəglər* — بەگلەر توقۇنۇشتى، ئۇرۇشتى. *tokīxur* - تُقْشُوْر - باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُقْشُماق - *tokīxmak*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كُجِي تَنكِي تُقَشْتِي
اُغْشْ قُونْمْ اُقْشْتِي
جَرِكْ تَبا يَقِشْتِي
بِرْكا كَلِبْ اُجْ اُتارْ

küqi təŋi tokïxtï
ooqux konum okuxtï
qərik taba yakïxtï
birgə kəlip өq utar

[كۇچى يەتكۈچە توقۇنۇشتى،
ئۇرۇق - جەمەتىنى چاقىرىشتى،
چېرىك تەرەپكە يېقىنلاشتى،
بىللە كېلىپ ئوچ ئالار.]

بىر كىشى تەرىپىنىپ مۇنداق دېيىلگەن: كۈچىنىڭ بېرىچە ئۇرۇشتى، پۈتۈن ئۇرۇق - ئايىمىنى چاقىرىپ، سەپكە يېقىنلىشىپ ئۇرۇشقا كىرىشتى، ھەممەيلەن توپلىنىپ كېلىپ ئوچ ئالماقچى.

تِقِشْتِی tikïxtï تىقىلىشتى. كِشِي اَفْدا تِقِشْتِی *kixi avdə* —
tikïxtï كىشىلەر ئويگە تىقىلىشتى، تىقما - تىقماق بولۇپ
كەتتى (تِقِشُوْر - تِقِشْماق *tikïxur - tikïxmak*).

جَقِشْدِی qakïxdï چېقىشتى. اُلْ مَنكا جَقْماق جَقِشْدِی *ol* —
maŋa qakmak qakïxdï ئۇ ماڭا چاقماق چېقىشىپ
بەردى. چېقىشتا بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ
(جَقِشُوْر - جَقِشْماق *qakïxur - qakïxmak*).

جِقِشْدِی qïkïxdï چىقىشتى. اُلارْ اِكِی اَفْدِنْ جِقِشْدِی
olar ikki avdin qïkïxaï — ئۇلار ئىككىسى ئويدىن
چىقىشتى، يەنى ئويدىن چىقىشتا بەسلەشتى. چىقىشتا
يارەملىشىشكىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (جِقِشُوْر - جِقِشْماق
qïkïxur - qïkïxmak).

سُقُشْدِی sokuxdï سوقۇشتى. اُلْ مَنكا تُوز سُقُشْدِی *ol* —
maŋa tuz sokuxdï ئۇ ماڭا تۇز سوقۇشۇپ بەردى.
باشقىلاردىمۇ شۇنداق. سوقۇش - يانچىشتا بەسلىشىشكىمۇ
مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (سُقُشُوْر - سُقُشْماق *sokuxur - sokuxmak*).

سِقِشْدِی sïkïxdï سقىشتى. اُلْ مَنكا اُزُمْ سِقِشْدِی *ol* —

maŋa üzüm sïkïxdï ئۇ ماڭا ئۈزۈم سقىشىپ بەردى. بىرەر نەرسىنى سقىش ئىشىدا بەسلىشىشكىمۇ[1] شۇنداق دېيىلىدۇ (سِقْشُورْ - سِقْشَماقْ sïkïxur - sïkïxmak). كىشى سِقْشْدى kixi sïkïxdï — كىشىلەر سقىلىشىپ كەتتى، يەنى قىستىلىشىپ كەتتى.

قَقْشْدى kakïxdï قېقىشتى، ئاچچىقلاندى. ارَنْ قَمُغْ قَقْشْدى ərən kamuoq kakïxdï — كىشىلەر بىر - بىرىگە ئاچچىقلاندى، بىر - بىرىنى (چەتكە) قېقىشتى.

قَقْشْدى kakïxdï قېقىشتى، ئۇرۇشتى. اُلارْ اِكّى بَخْرا قَقْشْدى olar ikki baxra kakïxdï — ئۇلار ئىككىسى (بىر - بىرىنىڭ) بېشىغا ئۇرۇشتى (قَقْشُورْ - قَقْشَماقْ kakïxur - kakïxmak).

بَكْشْدى bəkixdi بەكشتى، بېكىدى، چىگدى. بَكْشْدى نانىڭْ bəkixdi nəŋ — نەرسە بېكىدى، چىگدى (بَكُوشُرْ -

---

① بۇ يەردىكى ئىككىنچى جۈملىنىڭ ئەرەبچىسىدە «المباراة — بەسلىشىش» سۆزىنىڭ ئورنىغا «الاعانة — ياردەملىشىش» سۆزى يېزىلىپ قالغان. كەلتۈرۈلگەن مىساللاردا بۇ سۆز كۆپىنچە «المباراة» بولۇپ كەلگەچكە، بىز تۈزىتىپ تەرجىمە قىلدۇق.

بَكِشْماكْ *bəkixmək* ـ *bəkixür*①).

بُكُشْدى büküxdi بۈكۈشتى ~ پۈكۈشتى. اُلْ مَنكا تالْ بُكُشْدى *ol maŋa tal büküxdi* — ئۇ ماڭا تال پۈكۈشۈپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُكُشُورْ ـ بُكُشْماكْ *büküxür* ـ *büküxmək*). بۇ سوز قاتتىق «ك ـ *k*» بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

بُكُشْدى bəgüxdi بوگۈشتى ~ بوكۈشتى، توسۇشتى. اُلْ مَنكا سُوقْ بُكُشْدى *ol maŋa suv bəgüxdi* — ئۇ ماڭا سۇ بوگۈشۈپ (باغلىشىپ) بەردى. سۇ بوگۈشتە بەسلىشىش ـ كىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بُكُشُوزْ ـ بُكُشْماكْ ـ *bəgüxür* ـ *bəgüxmək*).

تَكِشْدى təgixdi تېگىشتى، ئۇچراشتى. اُلارْ اِكّى بَكْكا تَكِشْدى *olar ikki bəgkə təgixdi* — ئۇلار ئىككىسى بەككە ئۇچراشتى، يەنى بەگنىڭ ئالدىغا دەۋالىشىپ باردى.

تَكِشْدى təgixdi تېگىشتى، تەگدى. مَنِكْ اَلكِمْ تَرْسقا تَكِشْدى

---

① يازما نۇسخىدا بۇ سوز «بَكُوشُرْ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بىز «ك ـ *k*» ھەرپىنى كەسرىلىك قىلىپ، «*bəkixür*» دەپ ئالدۇق.

mənin əlikim taruska təgixdi — مېنىڭ قولۇم تو-
رۇسقا تەگدى (تَكْشُورْ - تَكْشِماكْ *təgixmək - təgixür*).
ماقالدا مۇنداق كەلگەن: مُوشْ يَقْرِيقا تَكْشِماسْ اَيْرْ كِشِي
mux yakrika təgixməs ayur kixi — تَنكِي يَرْشِماسْ
nəŋi yaraxmas موشۇك قوزۇقتىكى چاۋا ياققا تېگەلمەي،
كىشىنىڭ مېلى (ماگا) ياراشماس دەر. بۇ ماقال تىلىگەن
نەرسىگە ئېرىشەلمەي قالغاندا، ئۇ نەرسە ماگا لازىم
ئەمەس، دەيدىغان كىشىلەرگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

تُكْشْدِي tügüxdi تۈگۈشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا تُكُونْ تُكْشْدِي
ol mənin birlə tügün tügüxdi — ئۇ مېنىڭ بىلەن
(بەسلىشىپ) تۈگۈن تۈگۈشتى. تۈگۈشتە يارەملىشىكىمۇ
شۇنداق دېيىلىدۇ (تُكْشُورْ - تُكْشْماكْ - *tügüxür*
tügüxmək).

تُوكُشْدِي tøgüxdi يانچىشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا تُوزْ تُوكُشْدِي
ol mənin birlə tuz tøgüxdi — ئۇ مېنىڭ بىلەن تۇز
يانچىشىپ باقتى. باشقىلارغىمۇ ۋە يانچىشتا يارەملىشىش-
كىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (تُوكُشُرْ - تُكْشْماكْ - *tøgüxür*
tøgüxmək).

تِكِشْتِي tikixti تىكىشتى. اُلْ مَنكا تُونْ تِكِشْتِي — *ol*

maŋa ton tikixti ئۇ ماڭا تون تىكىشتى بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تِكِشُورْ ـ تِكِشْماكْ ـ tikixür ـ tikixmək)[1].

تِكِشْدى tügixdi تۈگۈشتى، تۈرۈشتى. اُلْ مَنكا تُرْماكْ تُرْماكْ[2] تِكِشْدى ol maŋa türmək tügixdi — ئۇ ماڭا تۈرمەل تۈرۈشۈپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تِكِشُورْ ـ تِكِشْماكْ tügixür ـ tügixmək)[3].

تُكُشْدى tөgüxdi سوقۇشتى، سوقۇشۇپ بەردى. اُلْ مَنكا تَرِغْ تُكُشْدى ol maŋa tariоŋ tөgüxdi — ئۇ ماڭا ئاشلىق سوقۇشۇپ بەردى. بۇغداي دانلىرىنى سوقۇپ چۇشۇرۇشتە بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. سۇ توكۇشكىمۇ مۇشۇ

---

① يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكلى يېزىلماي قالغان، بىز قوشۇپ قويدوق.

② بىزچە، بۇ يەردە كەلگەن ئىككى «تُرْماكْ» سوزىنىڭ بىرى ئارتۇق.

③ يازما نۇسخىدا «تِكِشْدى، تِكِشُورْ، تِكِشْماكْ» سوزلىرىدىكى «ت ـ t» ھەرپىگە ھەردىكە قويۇلمىغان، بىز بۇ سوزنى تۈرمەل، چوچۇرە، مانتا تۈگۈشتىكى «تۈگمەك» پېئىلى دەپ تونۇپ، «tügixdi» دەپ ترانسكرىپسىيە بەردۇق.

سوز ئىشلىتىلىدۇ① (تُكْشُورْ - تُكْشْماكْ - *təgüxür - təgüxmək*).

جَكِشْدى qəkixdi چېكىشتى. اُلْ مَنكا جِكِكْ جَكِشْدى *ol — maŋa qəkik qəkixdi* ئۇ ماڭا چېكىت چېكىشىپ بەردى. چېكىت چېكىشتە بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جَكِشُورْ - جَكِشْماكْ *qəkixür - qəkixmək*).

سِكِشْدى sikixdi سكىشتى. اَرْ اُراغُتْ بِرْلا سِكِشْدى *ər — uraoqut birlə sikixdi* ئەر خوتۇن بىلەن سكىشتى. بۇ سوز جىنسىي مۇناسىۋەت قىلغۇچى (ئەر بىلەن ئايال - نىڭ) ھەر ئىككىلىسىگە ئوخشاش قوللىنىلىدۇ (سِكِشُورْ - سِكِشْماكْ *sikixür - sikixmək*).

سُكُشْدى söküxdi سوكۇشتى، تىللاشتى. اُلارْ اِكّي سُكُشْدى *olar ikki söküxdi* — ئۇلار ئىككىسى تىللاشتى (سُكُشُورْ - سُكُشْماكْ *söküxür - söküxmək*).

سُكُشْدى söküxdi سوكۇشتى. اُلْ مَنكا تُونْ سُكُشْدى *ol — maŋa ton söküxdi* ئۇ ماڭا تون سوكۇشۇپ بەردى.

① ئاپتور بۇ يەردە «توكۇش» بىلەن «توگۇش (سوقۇش)» دېگەن مەنىنىڭ يېزىقتا «تُكْشْدى» دېگەن بىرلا شەكىل ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغانلىقىنى كۆزدە تۇتسا كېرەك.

گوي ۋە باشقا نەرسىلەرنى بۇزۇشتا ياردەملىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سُكُشُورْ ـ سُكُشْماكْ ـ *səküxür ـ səküxmək*). سوكۇشتە بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ.

بِلِشْدِي bilixdi بىلىشتى، تونۇشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا بِلِشْدِي *ol mənin birlə bilixdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن تونۇشتى (بِلِشُورْ ـ بِلِشْماكْ *bilixür ـ bilixmək*).

بُلُشْدِي buluxdi تېپىشتى، تېپىۋېلىشتى. اُلارْ اِكّي بِيرْ بِيرِكْ بُلُشْدِي *olar ikki bir birig buluxdi* — ئۇلار ئىككىسى بىر ـ بىرىنى تېپىشتى (بُلُشُورْ ـ بُلُشْماقْ *buluxur ـ buluxmak*).

بُلْشْدِي boluxdi بولۇشتى. اُلْ مَنكا بُلْشْدِي *ol maŋa boluxdi* — ئۇ ماڭا بولۇشتى، ماڭا يان باستى، ماڭا زىتـ لاشقان كىشى بىلەن مېنى دەپ ئېيتىشتى (بُلْشُورْ ـ بُلْشْماقْ *boluxur ـ boluxmak*).

تَلِشْدِي təlixdi تېشىشتى. اُلارْ اِكّي تامْ تَلِشْدِي *olar ikki tam təlixdi* ئۇلار ئىككىسى تام تېشىشىپ باقتى. باشقىلارغىمۇ ۋە بىرەر نەرسىنى تېشىشتە ياردەملىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَلِشُورْ ـ تَلِشْماكْ *təlixür ـ təlixmək*).

تِلِشْدِي tilixdi تىلىشتى. اُلْ مَنكا بِرَنْداقْ تِلِشْدِي *ol maŋa* —

yarïndak tilixdi ئۇ ماڭا يېرىنداق① (قېيىش) تىلىش-
تى، تىلىشىپ بەردى. تىلىشتا ياكى يېرىشتا بەسلىشىش-
كىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ(تِلِشُورْ - تِلِشْماكْ - tilixür
tilixmək).

تِلَشْدى tiləxdi تىلەشتى، ئىزدەشتى. اُل مَنِكْ بِرْلا نانِكْ
تِلَشْدى ol mənin birlə nən tiləxdi — ئۇ مېنىڭ
بىلەن نەرسە تىلەشتى، يەنى ئۇ مېنىڭ بىلەن يۇتكەن
نەرسىنى تەلەپ قىلىشتا، ئىزدەشتە بەسلەشتى
(تِلاشُورْ - تِلَشْماكْ tiləxmək - tiləxür).

جَلِشْدى qalïxdï چاك كەتتى، ئاجرىدى. قَبُغْ جَلِشْدى
kapuoq qalïxdï — ئىشىك چاك كەتتى. تەگنىنىڭ يېرى-
مى ياكى ئېگەر ياپىلىرى ئاجراپ كەتسىمۇ شۇنداق
دېيىلىدۇ (جَلِشُورْ - جَلِشْماقْ qalïxmak - qalïxur).

جَلِشْدى qalïxdï چېلىشتى. اُل مَنِكْ بِرْلا جَلِشْدى ol —
مېنىڭ بىلەن چېلىشتى mənin birlə qalïxdï

① «يېرىنداق» سوزى ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەشقەر شىۋىسىدە ھازىر
«تاسما، قېيىش» مەنىسىدە ئەمەس، «يېرىلغان ياغاچ پارچە-
سى» دېگەن مەندە ئىشلىتىلىدۇ.

(جَلِشُورْ - جَلِشْماقْ qalïxur - qalïxmak)[1].

جِلَشْدِی qïlaxdï نەملەشتی، شلاشتی. اُلْ مَنکا اُتْ جِلَشْدِی (هەلەپ) ol maŋa ot qïlaxdï — ئُو ماڭا ئوت نەملىشپ بەردی. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇ سوزنىڭ ئەسلی توت هەرپلىك بولسىمۇ، مۇشۇنداق ئىشلىتىلىدۇ (جِيلَشُورْ - جِيلَشْماقْ qïlaxur - qïlaxmak).

سَلِشْدِی salïxdï سېلىشتى، سىلكىشتى. اُلارْ اِكّی يِنْڭْ سَلِشْدِی olar ikki yəŋ salïxdï — ئُولار ئىككىسى يەڭ سىلكىشتى. چېلىشتا ئىككى كىشىنىڭ بەل تۇتۇشۇپ، ئوڭ ۋە سولغا سىلكىلىشىشىگىمۇ شۇنداق دىيىلىدۇ (سَلِشُورْ - سَلِشْماقْ salïxur - salïxmak). بۇ سوز ئەسلىدە ئىككى كىشى ئارىسىدا چاپان ۋە باشقا نەرسىلەرنى سىلكىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.

سُلُشْدِی soluxdï سولاشتى. ياش سُلُشْدِی yax soluxdï — ئوتياش سولاشتى. هەرقانداق مېۋە ياكى كوكتاتقا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ سولىشىپ قېلىشىغىمۇ شۇنداق دىيىلىدۇ (سُلُشُورْ - سُلُشْماقْ soluxur - soluxmak).

---

① يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكلى بېرىلمىگەن. بىز قوشۇپ قويدۇق.

قَلِشْدِی kalïxdï سەكرەشتى، ئورەدەشتى. اَتْ اَذْغِرْ قَلِشْدِی *at aẓoġïr kalïxdï* — ئات ـ ئايغىرلار سەكرەشتى (قَلِشُورْ ـ قَلِشْماقْ *kalïxur ـ kalïxmak*). ئىككىيلەن بىر ـ بىرىنى كەينىدە قالدۇرۇشتا بەسلەشمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ①.

قِلِشْدِی kïlïxdï قىلىشتى. اُلْ مَنكا اِيْشْ قِلِشْدِی *ol maŋa iẋ kïlïxdï* — ئۇ ماڭا ئىش قىلىشپ بەردى. ئىش قىلىشتا بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دىيىلىدۇ (قِلِشُورْ ـ قِلِشْماقْ *kïlïxur ـ kïlïxmak*).

قُلُشْدِی koluxdï سوراشتى. اُلارْ اِكّى قِيزْ قُلُشْدِی *olar ikki kïz koluxdï* — ئۇلار ئىككىسى قىز سوراشتى، يەنى قۇدىلاشماقچى بولىدى. ئىككى كىشىنىڭ بىر ـ بىرىدىن بىرەر نەرسە سوراشى ئۇچۇنمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ. شېئردا مۇنداق كەلگەن:

تُونكُرْ قَدِنْ بِلُشْتِی
قِرْقِنْ تَقِی قُلُشْتِی

---

① بۇ جۈملىنىڭ ئەرەپچىسى «اذاباری الرجلان فی الترك خلقاً ـ كىشىلەر خەلقنى تەرك ئېتىشتە بەسلەشتى» دەپ يېزىلىپ قالغان. بىز «خَلقاً» ئىمەس، «خَلفاً ـ كەينىدە قالدۇرۇش» بولۇشى كېرەك دەپ پەرەز قىلدۇق.

ئامدى تىشىم قامشتى
ئالتى تۇرمتايمنى

tüŋür kaẓïn boluxtï
kïrkïn taki koluxtï
əmdi tïxïm kamaxtï
altï turumtayïmnï

[قارشى قۇدا بولۇشتى،
قىزنى تېخى سوراشتى،
ئەمدى چىشىم قاماشتى،
تۇرۇمتايمنى ئېلىپ قاچتى.]

گېپىدە تۇرمىغان كىشى توغرىسىدا شائىر شۇنداق دەيدۇ: ئۇ مېنىڭ بىلەن قۇدىلاشماقچى بولۇپ، قىزىمنى سوراتتى، مەنمۇ ئۇنىڭ قىزىنى سوراتتىم. كېيىن ۋەدىسىدە تۇرمىدى، ھەتتا «تۇرۇمتاي» دېگەن قۇلۇمنى ئېلىپ قاچتى، بۇنىڭغا چىشلىرىم غىچىرلاپ كەتتى.

كَلِشْدى بَرِشْدى kəlixdi barïxdï كەلدى - باردى قىلىش -

تى. اُلْ مَنكا كَلِشْدى بَرِشْدى *ol maŋa kəlixdi* — *barïxdï* ئۇ مېنىڭ بىلەن كەلدى - باردى قىلىشتى، ئۇ مېنىڭكىگە كەلدى، مەن ئۇنىڭكىگە باردىم، يەنى بېرىش-

كېلىش قىلىشتۇق (كَلِشُورْ ـ كَلِشْماكْ ـ *kəlixür* ـ *kəlixmək*).

كُلِشْدِى külixdi كومۇشتى. اُلْ مَنكا اُلْكْ كُلِشْدِى — *ol mənə ölüg külixdi* ئۇ ماڭا ئولۇك كومۇشۇپ بەردى (كُلِشُورْ ـ كُلِشْماكْ *külixür ـ külixmək*).

كُلُشْدِى külüxdi كۆلۈشتى. بُدُونْ قَمَغْ كُلُشْدِى — *bozun kamuq külüxdi* خەلقنىڭ ھەممىسى كۆلۈشتى (كُلُشُورْ ـ كُلُشْماكْ *külüxür ـ külüxmək*).

تَمِشْدِى tamïxdï تېمىشتى، تامچىدى ~ تامچىلىدى. سُوقْ تَمِشْدِى *suv tamïxdï* — (مۇزدىن) سۇ تېمىشتى. باشقا قىلاردىمۇ شۇنداق (تَمِشُورْ ـ تَمِشْماقْ ـ *tamïxur* ـ *tamïxmak*).

جُمْشْدِى qomuxdï چومۇشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا سُقْقا جُمْشْدِى — *ol mənïŋ birlə suvka qomuxdï* ئۇ مېنىڭ بىلەن سۇغا چومۇشۇپ باقتى (جُمْشُورْ ـ جُمْشْماقْ ـ *qomuxur* ـ *qomuxmak*). بۇ سوز «جُمْشْدِى ـ جُمْشُورْ ـ جُمْشْماقْ

«qəmüxdi - qəmüxür - qəmüxməkدەپمۇ ئېيتىلىدۇ،① بۇ يەنىمۇ چوڭقۇر چۈمۈشكەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

قَمَشْدى kamaxdi قاماشتى. تېشْ قَمَشْدِى *tix kamaxdi* — چىش (چۈچۈك بىمەى ۋە شۇنىڭدەك نەرسىلەرنى يېيىشتىن) قاماشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَمَشُور - قَمَشْماق *kamaxur - kamaxmak*).

قُمِشْدى komuxdi قىمشتى ~ قومشتى، بېرىلىپ كەتتى.

اُلارْ ايشْقا قُمِشْدِىلارْ *olar ixka komuxdilar* — ئۇلار ئىشقا قومشتى، بېرىلىپ كەتتى، قىزغىن كىرىشتى. بۇ سوزنىڭ ئەسلى سۇ ھەر تەرەپتىن قاينىپ دولقۇنلاندى، دېگەن مەنىدىكى «سُوقْ قُمْشْدى *suv komuxdi*» سوزىدىن ئېلىنغان (قُمْشُور - قُمْشْماقْ *komuxur - komuxmak*).②

---

① ئىزاھلاپ كەلتۈرۈلگەن بۇ پېئىلنىڭ مەستەر شەكلى بۇ يەردە «جُمْشْماقْ» شەكلىدە يېزىلىپ قالغان، لېكىن يازما نۇسخىنىڭ 311-بېتىدە خۇددى شۇ مەنىدە «جُمْرْماكْ» قىلىپ يېزىلغان، شۇڭا بىز «*qəmüxməkدەپ ئالدۇق.

② بۇ پېئىلنىڭ ئوتكەن زامان شەكلىدە «م - *m*» ھەرپى بىر يەردە زەمىلىك، بىر يەردە كەسرىلىك كەلگەن، بىز ئۇنىڭ زەمىلىك شەكلىنى ئاساس قىلدۇق.

كُمْشْدى kəmüxdi كومۇشتى. اُلْ مَنكا نانْكْ كُمْشْدى *ol* — *maŋa nəŋ kəmüxdi* ئۇ ماڭا نەرسە كومۇشۇپ بەردى (كُمْشُورْ ـ كُمْشْماكْ *kəmixür kəmixmək*)[1].

گِمِشْدى kəmixdi تاشلىدى. اُلْ نانْكْ كَمِشْدى *ol nəŋ* — *kəmixdi* ئۇ نەرسە تاشلىدى، يەنى بىر نەرسىنى ئېتىۋەتتى (كَمِشُورْ ـ كَمِشْماكْ *kəmixür ـ kəmixmək*).

ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اَذْكُولُكْنِي سُوقْ اَذاقِنْدا كَمِشْ بَشْنْدا تِلا *əzgülükni suv azakīnda kəmix* — *baxīnda tilə* ياخشىلىقنى سۇنىڭ ئايىغىغا تاشلا، بېشىدىن ئىزلە، يەنى قىلغان ياخشىلىقىنى سۇنىڭ تېگىگە تاشلىۋەتسىمۇ، يۇزىگە لەيلەپ چىقىدۇ. بۇ ماقالىنىڭ يىمەكلىكنى (نانىنى) ئوستەكنىڭ تېگىگە تاشلىساڭ، ئۇستىدىن تاپسەن دېگەن مەنىسىمۇ بار.

تَنُشْتى tanuxti سوز تونۇشتى، چېكىلەشتى. اُلارْ اِكّى سُوزْ تَنُشْتى *olar ikki səz tanuxti* — ئۇلار ئىككىسى سوز

---

① بۇ پېئىلنىڭ ئوتكەن زامان شەكلىدە «م ـ *m*» ھەرپى زەممىلىك كەلگەن، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكلىلىرىدە بولسا كەسرىلىك كەلگەن. مۇشۇ خىلدىكى باشقا پېئىللارغا ئاساسلانغاندا ئۇنىڭ زەممىلىك كېيىشى كېرەك ئىدى، بىز ئەسلىنى ئۇزگەرتمىدۇق.

تونۇشتى، گەپ تونۇتتى، يەنى تىيەتىلىرىنى بىر-بىرىگە (ئېيتىپ) پىكىر ئېلىشتى. بۇنىڭ ئەسلى «تَنُودِي tanudi» دۇر (تَنُشُورْ-تَنُشْماقْ tanuxur - tanuxmak).

تَنِشْدِي tanïxdï تونۇشتى. اُلارْ مَنِي تَنِشْدِي olar alïmni① — tanïxdï ئۇلار ئېلىشىدىن تونۇشتى، يەنى قەرزلىرىدىن تونۇلمىشتى (تَنِشُورْ-تَنِشْماقْ tanïxur - tanïxmak).

سُنُشْدِي sunuxdï سۇنۇشتى. اُلارْ اِكِي اَتْماكْ سُنُشْدِي olar ikki ətmək sunuxdï — ئۇلار ئىككىسى نان سۇنۇشتى، يەنى بىر-بىرىگە نان ئۇزاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُنُشُورْ-سُنُشْماقْ sunuxur - sunuxmak). سۇ-نۇشتا بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قُنُشْدِي kunuxdï تارتىۋېلىشتى. اُلارْ اِكِي تَقارْ قُنُشْدِي olar ikki tavar kunuxdï — ئۇلار ئىككىسى مال-رىنى تارتىۋېلىشتى، يەنى بىر-بىرىنىڭ مېلىنى تارتىۋې-لىشتى. تارتىۋېلىشتا بەسلىشىش ياكى ياردەملىشىشكىمۇ

① بېسىم ئاتالاي بۇ جۈملىدىكى «مَنِي məni» سۆزى «اَلمَنِي alimni» دىگەن سۆزنىڭ خاتا يېزىلىپ قېلىشى بولسا كېرەك دەپ ئىزاھلايدۇ. جۈملىنىڭ ئەرەپچىسى بۇ ئىزاھنىڭ توغرىلىغىنى ئىسپاتلايدۇ. بىز شۇ بويىچە تۈزەتتۇق.

مۇشۇ سوز ئىشلەتىلىدۇ (قَنْشُورْ ـ قَنْشَماقْ ـ *kunuxur* ـ *kunuxmak*).

قِنِشْدِي kīnīxdī مەيتۈن بولدى، بېرىلدى. يِگِتْ لارْ ايْشقا قِنِشْدِي *yigitlər ixka kinïxdi* — يىگىتلەر ئىشقا بېرىلىپ كەتتى، قىزغىن كىرىشتى. بىرەر ئىشقا زوقلىنىپ كىرىشكەنگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قِنِشُورْ ـ قِنِشْماقْ ـ *kīnīxur* ـ *kīnīxmak*).

بۇ باپنىڭ قائىدىسى: بۇ باپتىكى «ش ـ x» ھەرپى بىرقانچە مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ پېئىللارنىڭ تومۇرى ئىككى ھەرپلىكتىن. مەسىلەن: «اَرْ تَقَارْ قَبْتِي *ər tavar kaptī* — ئادەم مال تالىدى، بۇلىدى»، «اُلْ اَنِي تَبْدِي *ol anï tapdi* — ئۇ ئۇنى تەپتى» دېگەندەكبدەك. بۇ جۈملىلەردىكى «قَبْتِي *kapti* — تالىدى»، «تَبْدِي *tapdi* — تەپتى» پېئىللىرىغا «ش ـ x»نى قوشساق، «اُلْ مَنِكْ بِرْلا تَبِقْ قَبْشْدِي *ol mənin birlə topik kapuxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن توپۇق (توپ) تالاشتى»، «اُلْ مَنِكْ بِرْلا تَبْشْدِي *ol mənin birlə təpixdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن تەپىشتى» بولىدۇ ـ دە، ئىش ـ ھەرىكەتـ نىڭ ئىككى ۋە ئۇنىڭدىن ئارتۇق كىشى ئارىسىدا

بولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

مۇنداق پىئىللار توت خىل مەنىنى ئىپادىلەيدۇ:

بىرىنچىسى، بىرەر ئىش - ھەرىكەتتە ياردەملىشىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «ئۇل مَنكا تُون تِكْشْدِى *ol maŋa ton tikixdi* — ئۇ ماڭا تون تىكىشىپ بەردى»، «ئۇل مَنكا بِتِكْ بِتِشْدِى *ol maŋa bitik bitixdi* — ئۇ ماڭا كىتاپ (خەت) يېزىشىپ بەردى».

ئىككىنچىسى، بىرەر ئىش - ھەرىكەتتە كىمنىڭ ماھىر، كىمنىڭ چەبدەس، كىمنىڭ كۈچلۈك ۋە كىمنىڭ پەملىكىلىگىنى كۆرسىتىشتە بەسلىشىشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «ئۇل مَنِڭْ بِرْلا جَلِشْدِى *ol məniŋ birlə qalixdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن چېلىشتى (چېلىشتا قايسىمىز ماھىر، قايسىمىز كۈچلۈك دەپ چېلىشىپ باقتى)»، «ئۇل مَنِڭْ بِرْلا يا قُرْشْدِى *ol məniŋ birlə ya kuruxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن يا قۇرۇشتى (يا قۇرۇشتا قايسىمىز كۈچلۈك دەپ بەسلەشتى)».

ياردەملىشىش مەنىسى بىلەن بەسلىشىش مەنىسى ئارىسىدىكى پەرق مۇنداق: ئەگەر مەزكۇر پىئىلنىڭ ئالدىدا «مَنكا *maŋa* — ماڭا» سوزى كەلسە، «ياردەملىشىش» مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. ئەگەر مەزكۇر پىئىلنىڭ ئالدىدا «مَنِڭْ بِرْلا *məniŋ birlə* — مېنىڭ بىلەن»

دېگەن سوز كەلسە، «بەسلەشمەش» مەنىسىنى بىلدۇرىدۇ.

ئۇچىنچىسى، بۇ «ش ـ x» ھەرپى «ل ـ l» ھەرپىگە قوشۇلۇپ، ئىسىملارغا ئۇلانغاندا كەلسە، قىمارداش بەيگىدە، ئوق ئېتىشتا بىرەر نەرسىنى تەككەنلىكىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن: «اَيْنادِمْ اَتْلَشْو — oynadïm atlaxu ئات تەگمەشىپ ئويناندىم»؛ «اَيْنادِمْ اَلْتُنْلَشْو — oynadïm altunlaxu ئالتۇن تەگمەشىپ ئويناندىم» دېگەندەك. بۇمۇ بىر خىل بەسلەشمەشتۇر.

توتىنچىسى، يۇقۇرىدىكى مەنىلەرنىڭ ھېچقايسىسىنى بىلدۇرمەي، ئادەتتىكى پېئل مەنىسىنىلا بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ كَمِشْدِي نانِكْن — ol kəmixdi nəŋin ئۇ نەرسىنى تاشلىدى»، «اُلْ اَنِكْ بِرْلا كَرِشْدِي — ol anïŋ birlə kərixdi ئۇ ئۇنىڭ بىلەن تارتىشتى» دېگەندەك. بۇ قائىدىنى ئۇزىكى چۈشىنىۋال.

تَرِقْتِي tarïktï تارايدى، تارلاشتى. يِرْ تَرِقْتِي — yər tarïktï يەر تارايدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَرِقار ـ تَرِقماق tarïkar ـ tarïkmak).

تُرُقْتِي turuktï تۇرۇپ قالدى، يىغىلدى، ئۆيدى. قان تُرُقْتِي — kan turuktï قان ئۆيۈپ قالدى. ياردا يىرىڭ ۋە

سېرىق سۇ يىغىلىپ قالغىنىغا شۇنداق دېيىلىدۇ (تۇرقار - تۇرقماق *turukar - turukmak*).

سُرۇقتى sorukti سورىغى قىلىندى، سۇرۇشتۇرۇلدى. يِتُوك سُرۇقتى *yitük sorukti*① — يۇتكەن نەرسىنىڭ سورىغى قىلىندى، يۇتكەن نەرسە سۇرۇشتۇرۇلدى (سُرۇقار - سُرۇقماق *sorukar - sorukmak*).

قَرِئتى karïkti قار ئېلىپ كەتتى، قاردا قالماشتى. اَر كُوزى قَرِئتى *ar közi karïkti* — ئادەمنىڭ كوزىنى قار ئېلىپ كەتتى (قَرِقار - قَرِقماق *karïkar - karïkmak*). بۇ سوز «قار» سوزىدىن ئېلىنغان بولسا، ئۇنىڭ يېنىغا «قارِقتى *karïkti*» بولۇپ، مەنقۇس ياسىغا كىرىدۇ. ئەگەر «كوز

---

① بۇ سوز يازما نۇسخىدا «يِتُل» شەكلىدە يېزىلىپ قالغان. توغرىسى «يِتُك *yitük*» بولۇشى لازىم. چۈنكى يازما نۇسخا 339 - بەت 8 - قۇردا «يِتُك بُلندى *yitük bulundi* — يۇتكەن نەرسە تېپىلدى»، 524 - بەت 16 - قۇردا «اَر يِتُك سُوردى *ar yitük sordi* — ئادەم يۇتكەن نەرسىنى سۇرۇشتۇردى» دېگەن جۈملىلەر بار.

قارىچوغى» دىگەن مەنىدىكى «قَرَق karak» سوزىدىن ئېلىنغان بولسا، بۇ پېئل «سەھەل» بايىقا كىرىدۇ (قَرِقار ـ قَرِقماق karïkar ـ karïkmak).

بَسِقْتى basïktï بېسىلدى، باستۇرما بولدى. كِشِي يَغِيقا بَسِقْتِي kixi yaqïka basïktï — كىشى دۇشمەن تەرەپتىن بېسىلدى، باستۇرما قىلىندى (بَسِقار ـ بَسِقماق basïkar ـ basïkmak). بۇ سوزنىڭ ئەسلى «س ـ ز» نىڭ تەكرارلىنىشى بىلەن ئېيتىلىدىغان «بَسّقْتِي bassïktï» دۇر.

بُسُقْتى pusuktï پىستۇرمىغا چۈشۈپ قالدى. اَر بُسُقْتِي ar ـ pusuktï ئادەم پىستۇرمىغا چۈشۈپ قالدى، تۇتۇلدى (بُسُقار ـ بُسُقماق pusukar ـ pusukmak).

تُسُقْتى tusuktï شىپا بولدى، پايدا قىلدى. بُو اُوت مَنكا تُسُقْتِي bu ot maŋa tusuktï — بۇ ئوت (دورا) ماڭا پايدا قىلدى (تُسُقار ـ تُسُقماق tusukar ـ tusukmak).

تَشِقْتى taxïktï① چىقتى، تاشقىرى چىقتى. اَر اَفْدِن تَشِقْتِي

① يازما نۇسخىدا بۇ پېئلنىڭ ھەر ئۈچىلا شەكلىدە سوز بېشىدىكى «ت ـ t» ھەرپى ھەم فەتھىلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلغان. بىز بۇ پېئلنىڭ ھازىرقى تۈركى تىللاردىكى ئوقۇلۇشىنى نەزەردە تۇتۇپ، فەتھىنى ئىناۋەتلىك ھېسابلىدۇق.

ar əvdin taxïktï — ئادەم ئويدىن چىقتى. ياغما، توخسى، قىپچاق، يابىاقۇ ۋە بىرقىسىم تۈركمەنلەر شۇنداق دەيدۇ، كوپچىلىك تۈركىلەر «جِقْتِي *qïktï*» دەيدۇ (تَشْقَتِي - تَشْقَار - تَشْقَماق - *taxïktï - taxïkar - taxïkmak*).

تَتِقْتِي tatïktï تاتلاشتى. تُرْكْ تَتِقْتِي *türk tatïktï* — تۈرك تاتلاشتى، تۈرك پارسلاشتى.

تُتُقْتِي totuktï تاتلاشتى ~ داتلاشتى. قِيلِجْ تُتُقْتِي *kïlïq totuktï* قىلىچ داتلاشتى، قىلىچنى دات باستى (تُتُقَار - تُتُقْماق *totukar - totukmak*)①.

تَلِقْدِي tïlïkdï پاراكلاشتى، ئۇچۇر ئالدى؛ تىلغا قالدى. كِشِي مَنِكْ بِرْلا تَلِقْدِي *kixi mənïŋ birlə tïlïkdï* — كىشى مېنىڭ بىلەن پاراكلاشتى، مېنىڭدىن ئۇچۇر ئالدى. اُلْ اَرْ ايِسِزْ تَلِقْدِي *ol ar əsiz tïlïkdï* — ئۇ ئادەم ئوزىنىڭ ئەسكى ئىشلىرى بىلەن كىشىلەرنىڭ تىلىغا قالدى. بۇ سوزنىڭ بىرىنچى مىسالدىكىسى ئوغۇزچە

① يازما نۇسخىدا بۇ پېيىلنىڭ ئىككىنچى ھەرپى ھەر ئۇچىلا شەكىلدە ھەم زەممىلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلغان. بىز زەممىنى ئىنا-ۋەتلىك ھېسابلىدۇق.

بولۇپ، تورکلەر بۇنى بەلمەيدۇ (تِـلِقار ـ تِلِقماق ـ *tilikar* ـ *(tilikmak*①.

تَعِقْتى taoqikti تـاغلاشتى. اَجْكُو تَعِقْتِي *aqkü taoqikti* — ئوچكە تاغلاشتى، يەنى ياۋايـلىشىپ كەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَعِقار ـ تَعِقْماق *taoqikar ـ taoqikmak*).

جَعِقْتى qavikti داڭق چىقاردى، نام ـ شوھرەت تـاپتى.

اَر جَعِقْتِي *ar qavikti* — ئادەم داڭق چىقاردى، يەنى نام چىقاردى (جَعِقار ـ جَعِقْماق *qavikar ـ qavikmak*).

جِنِقْتى qinikti چىنغا چىقتى، راستقا چىقتى. سُوز جِنِقْتِي *söz qinikti* — سوز چىنغا چىقتى، يەنى خەۋەر راستـقا چىقتى (جِنِقار ـ جِنِقْماق *qinikar ـ qinikmak*).

كِرِكْتى kirikti كىرلەشتى ~ كىرلەندى. تُونْ كِرِكْتِي *ton kirikti* — تون كىرلەشتى، كىر بولۇپ قالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كِرِكار ـ كِرِكْماك *kirikar ـ kirikmak*).

① بۇ سوزدە «ت ـ *t*» ھەرپى ھەم فەتھىلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلغان. بىز كەسرىنى توغرا تاپتۇق.

سِيزِكْتِمْ səziktim سەزدىم؛ گۇمان قىلدىم. بُو ايشِغْ انكارْ سِيزِكْتِمْ *bu ixtiq aŋar səziktim* — بۇ ئىشنى ئۇنىڭدىن گۇمان قىلدىم (سِزِكارْمَنْ - سِزِكْماكْ - *səzikərmən - səzikmək*).

كُزُكْتِي küzükti كۆز كىردى، كۆزگە ئورۇلدى. يِلْ كُزُكْتِي *yil küzükti* — يىل (مەۋسۇم) كۆزگە ئورۇلدى (كُزُكارْ - كُزُكْماكْ *küzükər - küzükmək*).

بُلُكْتِي bəlükti بولۇندى، بولەكلەرگە ئايرىلدى. قُوىْ بُلُكْتِي *koy bəlükti* — قويلار (توپلارغا) بولۇندى (بُلُكارْ - بُلُكْماكْ *bəlükər - bəlükmək*). ھەرقانداق ھايۋانلىق توپ - توپ بولۇپ، بولۇنۇپ تۇرۇشىغۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

جُلُكْتِي qülükti چاتاقلاشتى، پەرىشان بولدى، خاراپ بولدى. اَرْ ايشِي جُلُكْتِي *ər ixti qülükti* — ئادەمنىڭ ئىشى چاتاقلاشتى (جُلُكارْ - جُلُكْماكْ *qülükər - qülükmək*). ھېيرىدا مۇنداق كەلگەن:

تِينِي يَما اُجُكْتِي

اَرِي اَتِي اِجِكْتِي

ايشي تَقي جُلْكتي
سُوزِنْ اَنِكْ كِيمْ تُتارْ

tīnï yəmə өqükti
əri atï iqikti
ïxï takï qülükti
sөzin anïŋ kim tutar

[تىنىغمۇ ئوچۇپ كەتتى،
ئادەم - ئاتلىرى قولغا چۈشتى،
ئىشمۇ چاتاق بولدى،
ئۇنىڭ سوزىنى كىم ئاڭلار.]

بىر تۇتقۇن توغرىسىدا شۇنداق دېيىلگەن: ئۇ قولغا چۈشكەچ، دېمى ئىچىگە چۈشۈپ كەتتى؛ ئات ۋە ئادەملىرىنى تاپشۇرۇپ بەردى، ئوزىنىڭ هالى خاراپ بولدى، ئەمدى ئۇنىڭ سوزىگە كىم قۇلاق سالىدۇ؟

بۇ سوزلەردە «ق - *k*» ۋە «ك - *k*» هەرپلىرى ئىككى خىل خىزمەت ئوتەيدۇ: بىرى، ئىش - هەركەتنىڭ يېگىلگۈچى ئۇستىگە چۈشىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «بَسِقْتِي اَرْ *basïkti ər* — ئادەم بېسىلدى، ئادەم

دۇشمەن تەرىپىدىن بېسىقتۇرۇلدى». بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «بَسْدى basdi» ئىدى. «تُونْ كِرِكْتِي ton kirikti — تون كىرلەشتى، كىر تونىنىڭ ئۈستىگە ئورناشتى» دېگەنـ دەك. ئىككىنچىسى، بۇ مەنىدە كەلمەي، يەنىلا مەزكۇر پېئىلنىڭ ئەسلى مەنىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن: «اَرْ بَلَقْتِي ər balīkti — ئادەم يارىلاندى» (بَلِقَارْ ـ بَلِقْماقْ balīkar ـ balikmak). «جُلُكْتِي اَرْ qülükti ər — ئادەم خاراپ بولدى (پەرىشان ھالەتكە چۈشتى)» دېگەنـدەك.

بِتِلْدِي bitildi پۈتۈلدى، يېزىلدى. بِتِكْ بِتِلْدِي bitik bitildi كىتاپ پۈتـۈلـدى (بِتِلُوْرْ ـ بِتِلْماكْ bitilür ـ bitilmək).

تَبِلْدِي təpildi تېپىلدى. تَبِلْدِي يِرْ təpildi yər — يـەر (پۇت بىلەن) تېپىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنـداق (تَبِلُوْرْ ـ تَبِلْماكْ təpilür ـ təpilmək).

تُبُلْدِي topuldi تېشىلـدى. اُوتْ تُبُلْدِي ot topuldi — توشۇك تېشىلدى (تُبُلُوْرْ ـ تُبُلْماقْ topulur ـ topulmak).

تُبُلْدِي topuldi يەشتى، سالدى. اَرْ تُونِنْ تُبُلْدِي ər tonin —

topuldï ئادەم تونسنى يەشتى، يەنى كىيىمنى سالدى.
ئوغۇزچە (تېبلۇر - تېبلماق *topulur - topulmak*).

تَبْلْدى tapuldï تېپىلدى. تَبْلْدى نانْك — *tapuldï nəŋ* ئەرسە تېپىلدى، يەنى يوشۇرۇلغان ئەرسە تېپىلدى (تَبْلُور - تَبْلْماق *tapulur - tapulmak*).

جَبِلْدى qapïldï چېپىلدى، چاپلاندى، سۇۋالدى. اَنِكْ اَفِى جَبِلْدى *aniŋ əvi qapïldï* — ئۇنىڭ ئويى سۇۋالدى، يەنى سېغىز لاي بىلەن ئىنچىكە سۇۋاق قىلىندى (جَبِلْر - جَبِلْماق *qapïlur - qapïlmak*). ئادەمنىڭ بوي - تىنى چېپىشقىمۇ ئۇيغۇرچىدا شۇنداق دەيدۇ.

سَبِلْدى sapïldï سېپىلدى. يِبْ يِكْناكا سَبِلْدى *yïp* — *yigənəgə sapïldï* يىپ يىگنىگە سېپىلدى.

سَبِلْدى sapïldï سېپىلدى، ئەگەشتى. اُغُلْ اَتاسِنكا سَبِلْدى *oqul atasïŋa sapïldï* — ئوغۇل ئاتىسىغا سېپىلدى، يەنى ئەگىشۇالدى، ئارقىسىدىن قېتىلىۋالدى (سَبِلْر - سَبِلْماق *sapïlur - sapïlmak*).

قَبِلْدى kapïldï قاۋالدى ~ قامالدى. اَرْ اَفْدا قَبِلْدى *ər* — *əvdə kapïldï* ئادەم ئويدە قامالدى.

قَبِلْدِی kapīldī بۇلاندى، بۇلاپ كېتىلدى. اَنِڭْ تُونِی قَبِلْدِی *anīŋ tonī kapīldī* — ئۇنىڭ تونى (كىيىمى) بۇلاندى (قَبِلُورْ - قَبِلْماقْ *kapïlur - kapïlmak*).

كُبُلْدِی kəbüldī يومىلدى، يومىپ تىكىلدى. اَنِڭْ تُونِی كُبُلْدِی *anïŋ tonï kəbüldi* — ئۇنىڭ تونى يومىپ تىكىلدى (كُبُلُورْ - كُبُلْماكْ *kəbülür - kəbülmək*).

تُتُلْدِی tutuldī تۇتۇلدى. كَيِكْ تُتُلْدِی *kəyik tutuldī* — كېيىك تۇتۇلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُتُلُورْ - تُتُلْماقْ *tutulur - tutulmak*).

تَتِلْدِی tatīldī تېتىلدى. اَشْ تَتِلْدِی *aš tatïldī* — ئاش تېتىلدى، تېتىپ كورۈلدى. باشقىلاردىمۇشۇنداق (تَتِلُورْ - تَتِلْماقْ *tatïlur - tatïlmak*).

تِتِلْدِی tītīldī تىتىلدى. اَتْ بِشْبْ تِتِلْدِی *at pïxïp titïldī* — ئەت (گۆش) پىشىپ تىتىلدى. كىيىم كونىراپ، تىتىلىپ كەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تِتِلُورْ - تِتِلْماقْ *titïlur - titïlmak*).

تَيِتِلْدِی tətildī تېتىكلەندى، زېرەك بولدى، ئەقىلگە كىردى.

اُغْلانْ تَيِتِلْدِي *ooqlan tətildi* — بالا زىرەك بولدى، يەنى ئەقىلگە كىردى (تَيِتِلُورْ ـ تَيِتِلْماكْ *tətilmək ـ tətilür*).

سَتِلْدِي satildi سېتىلدى. تَقارْ سَتِلْدِي *tavar satildi* — تاۋار (مال) سېتىلدى (سَتِلُورْ ـ سَتِلْماقْ *satilmak ـ satilur*).

قَتِلْدِي katildi قېتىلدى، قوشۇلدى. اَرْبا اُكُرْ بِرْلا قَتِلْدِي *arpa ügür birlə katildi* — ئارپا تېرىق بىلەن قېتىلدى. ھەرقانداق نەرسە باشقا بىرەر نەرسىگە قېتىلسا ياكى قوشۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. مەسىلەن: اَرْ اُراغُتْقا قَتِلْدِي *ər uraqutka katildi* — ئەر كىشى خوتۇنغا قوشۇلدى، يەنى خوتۇن بىلەن جۈپلەشتى (قَتِلُورْ ـ قَتِلْماقْ *katilur ـ katilmak*).

قُتَلْدِي kutaldi قۇتالدى، قۇتلۇق بولدى. قُتَلْدِي اَرْ *kutaldi ər* — ئادەم قۇتلۇق بولدى، بەخت تاپتى. بۇ سوز «قُتْ اَلْدِي *kut aldi* — بەخت تاپتى» دېگەن سوزدىن ئېلىنغان (قُتالُرْ ـ قُتَلْماقْ *kutalur ـ kutalmak*).

قُتُلْدِي kutuldi قۇتۇلدى؛ يەنگىدى، بوشاندى. اَرْ اَمْكَكْتِنْ

قۇتۇلدى *ər əmgəktin kutuldï* — ئادەم جاپا - ئەمگەك-تىن قۇتۇلدى (قۇتۇلۇر - قۇتۇلماق *kutulur - kutulmak*).

ئۇراغۇت قۇتۇلدى *uraqut kutuldï* — خوتۇن يەڭگىدى، يەنى تۇغۇت جاپاسىدىن قۇتۇلدى.

بۇ پېئىلنىڭ تۈزۈلۈشىنى ئىككى خىل چۈشەندۈرۈش مۇمكىن: بىرى، سوزۇنۇق ئەسلى «قۇرتۇلدى *kurtuldï*— قۇ-تۇلدى» بولۇپ، بۇ يەردە بىر ھەرپ چۈشۈرۈپ قالدۇرۇلغان؛ ئىككىنچىسى، «بەخت تاپتى» دېگەن مەنىدىكى «قۇت بۇلدى *kut buldï*» دېگەن سوزلەردىن قۇرالغان.

بېجىلدى pīqīldï پىچىلدى، تىلىندى، كېسىلدى. يىغاچ بېجىلدى *yïoqaq pīqïldï* — ياغاچ كېسىلدى، باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بېجىلۇر - بېجىلماق *pīqīlur - pīqīlmak*).

سَجِلْدى saqīldï چېچىلدى. يَرماق سَجِلْدى *yarmak saqïldï* يارماق چېچىلدى، ھەرقانداق نەرسە چېچىل-سىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَجِلۇر - سَجِلماق *saqïlur - saqïlmak*).

سُجُلْدى suqulldï چۈچۈلدى، يەشتى؛ ئوستى، ئۇنۇدى. اَر تونِنْ سُجُلْدى *ər tonïn suquldï* — ئادەم تونىنى

(كىيىمنى) چۇچۇلىدى، يەشتى. قوينىڭ تېرىسى سويۇلۇسمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سۇقۇلۇر - سۇقۇلماق - *suqulur - suqulmak*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

يَغمۇر يَغىپ سَىقىلدى
تۈرلۈك جِجاك سُقُلدى
يِنجُو قاپى اَچِلدى
جِندان يِپار يُغرُشُور

yaoqmur yaoqïp saqïldï
türlüg qəqək suquldï
yinqü kapï aqïldï
qïndan yïpar yuoqruxur

[يامغۇر يېغىپ چېچىلدى،
تۈرلۈك چېچەك ئۇندى،
ئۇنچە قېپى ئېچىلدى،
سەندەل - ئەپار يۇغۇرۇلۇر].

باھار تەسۋىرلىنىپ شۇنداق دېيىلگەن: يامغۇر يېغىپ تامچىلىرى چېچىلدى، تۈرلۈك گۈل - چېچەكلەر ئوسۇپ چىقتى، ئۇنچە - مارجان قاپلىدى، يەنى ئاق

چېچەكلەر ئېچىلدى، خۇددى سەندەل بىلەن ئىپار يۇغۇ-رۇلغاندەك خۇشپۇراق چېچىلماقتا.

سَرِلْدِی sərildi سەنتۈرۈلدى، دەلدەگشىدى. اَر سَرِلْدِی ar — sərildi (مەس) ئادەم سەنتۈرۈلدى، ياكى دەلدەگشىپ يۇرۇپ، يىقىلىشقا ئاز قالدى (سَرِلْر ـ سَرِلْماك ـ sərilür ـ sərilmək). ھەرقانداق نەرسىنىڭ دەلدەگشىپ يىقىلاي دېيىشىگىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ.

سَرِلْدِی sarīldī: بَكْ اَنكارْ اَرِلْدِی سَرِلْدِی bəg aŋar arildi sarīldī — بەگ ئۇنىڭغا ئاچچىقلاندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَرِلْر ـ سَرِلْماق sarīlur ـ sarīlmak).

سُرُلْدِی sürüldi سۈرۈلدى. اَتْ سُرُلْدِی at sürüldi — ئات سۈرۈلدى، يەنى ھەيدەلدى. اَر سُرُلْدِی ar — sürüldi ئادەم سۈرگۈن قىلىندى، قۇغلاندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

سُرُلْدِی sürüldi سۈرۈلدى، سۈرۈپ (سۈركەپ) ئېزىلدى.

مَنجُق سُرُلْدِی monquk sürüldi — مونچاق سۈرۈپ ئېزىلدى. نەرسىلەرنىڭ سۈرۈلۈپ ئۇپرىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ پېيىل ھەم ئوتۇملۇك، ھەم ئوتۇمسىز بولۇپ كېلىدۇ (سُرُلْر ـ سُرُلْماك sürülür ـ sürülmək).

سَرِلْدِی sarïldï ئورالدی، یوگەلدی، یوگشۇالدی. یِشِغ یِغاچْقا سَرِلْدِی *yïxïoq yïoqaqka sarïldï* — ئاغامچا دەرەخکە یوگەلدی. باشقلاردەمۇ شۇنداق (سَرِلُرْ - سَرِلْماقْ *sarïlur - sarïlmak*).

سِرِلْدِی sïrïldï یۇقتی، یۇقۇشتی، چاپلاشتی. یاغْ اَلکْکا سِرِلْدِی *yaoq əlikkə sïrïldï* — یاغ قولغا یۇقتی. ئۇن ۋە شۇنگغا ئوخشاش نەرسىلەر بىر - بىرىگە یاکی قولغا چاپلاشسەمۇ شۇنداق دەیىلدۇ (سِرِلُرْ - سِرِلْماقْ *sïrïlur - sïrïlmak*).

سُزُلْدِی süzüldï سۇزۇلدی. سُوقْ سُزُلْدِی *suv süzüldï* — سۇ سۇزۇلدی. باشقلاردەمۇ شۇنداق (سُزُلُرْ - سُزُلْماكْ *süzülür - süzülmək*).

شَشِلْدِی xəxildï شىشلدی ~ یىشلدی. تُکُونْ شَشِلْدِی *tügün xəxildï* — تۇگۇن یىشلدی. تۇگۇن بىرەر كىشی تەرىپىدىن یىشلسەمۇ شۇنداق دەیىلدۇ. دەمەك، بۇ پىل ھەم ئوتۇملۇك، ھەم ئوتۇمسز بولۇپ كېلىدۇ (شَشِلُرْ - شَشِلْماكْ *xəxilür - xəxilmək*).

سِشِلْدِی sïxïldï ئېسلدی، كوپتی، كوبجۇدی؛ ئىششدی.

بِشِغ تَرِغ سِيْلْدِي *pïxïq tarïq sïxïldï* — پىششىق بۇغداي ئېسىلدى، يەنى سۈدا قاينىتىپ پىشۇرۇلغان بۇغداي قازانغا پاتقۇسىز دەرىجىدە ئېسىلىپ كەتتى. ھەر-قانداق نەرسە ئوزى تۇرغان يەرگە سىغمىغۇدەك دەرىجىدە كوبىجۇپ كەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سِيْلُرْ - سِيْلْماقْ *sïxïlur - sïxïlmak*).

سَغِلْدِي saoqïldï سېغىلدى. سُوتْ سَغِلْدِي *süt saoqïldï* سۈت سېغىلدى (سَغِلُرْ - سَغِلْماقْ *saoqïlur - saoqïlmak*).

سُغُلْدِي sooquldï سوغۇلدى. سُوقْ سُغُلْدِي *suv sooquldï* — سۇ سوغۇلدى. سۈتنىڭ ئازىيىپ ياكى تارتىلىپ قېلىشىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سُغُلُرْ - سُغُلْماقْ *sooqulur - sooqulmak*).

سَۋُلْدِي savuldï سۈيلىدى، ساگگىلىدى، ئاغدى، مايىل بولدى. كُونْ سَۋُلْدِي *kün savuldï* — كۈن ساگگىلىدى، سۈيلىدى. كَنْكُلُوْمْ اَنَكارْ سَۋُلْدِي *kəŋlüm aŋar savuldï* — كۆڭلۈم ئۇنىڭغا ئاغدى، يەنى مايىل بولدى. ھەرقانداق نەرسە ئوز ئورنىدىن ئاغسا ياكى سۈيلىسىمۇ شۇنداق

دېيىلدۇ (سَقْلُر ـ سَقْلْماق savulur - savulmak).

سُقَلْدى suvaldī سۇغىرىلدى، سۇلاندى. تَرِغْ سُقَلْدى tarīoʃ suvaldī — زىرائەت سۇغىرىلدى. ھەرقانداق نەرسىگە سۇ سېپىلسىمۇ (سۇلانسىمۇ) شۇنداق دېيىلدۇ (سُقَلْر ـ سُقَلْماق suvalur - suvalmak).

سُقَلْدى suvaldī سۇۋالدى. اَۋ سُقَلْدى av suvaldī — ئوي سۇۋالدى (سُقَلْر ـ سُقَلْماق suvalur - suvalmak).

سُقُلْدى[1] sokuldī سوقۇلدى. تۇز سُقُلْدى tuz sokuldī — تۇز سوقۇلدى (سُقُلْر ـ سُقُلْماق sokulur - sokulmak).

سُقُلْدى sukuldī سۇقۇلدى، سۇقۇپ قويۇلدى. تَغار اَۋكا سُقُلْدى tavar əvgə sukuldī — مال ئويگە سوقۇپ قويۇلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُقُلْر ـ سُقُلْماق sukulur - sukulmak).

سِقِلْدى sīkildī سىقىلدى. ازُم سِقِلْدى üzüm sīkildī —

---

[1] بۇ سوز يازما نۇسخىدا يوقۇرقى «سُقَلْدى» سوزىدىن ئاۋال كەلگەن. بىز لوغەتتىكى تۈزۈلۈش تەرتىۋى بويىچە، بۇ سوزنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇپ قويدۇق.

تۈزۈم سەلدى. ھەرقانداق نەرسە سەلسا ياكى قىسسا-سىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سِيكِلۇر ـ سِيكِلْماق ـ *sikilur ـ sikilmak*).

سُكُلْدى *sökülди* سوكۈلدى. تُونْ سُكُلْدى *ton sökülди* — تون سوكۈلدى، يەنى كىيىمنىڭ تىكمىلىرى سوكۈلدى. بىنا (ئوي ـ ئىمارەت) چۈۋۈلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سُكُلُوْر ـ سُكُلْماقْ *sökülmək ـ sökülür*).

سُكُلْدى *sögüldi* قاقلاندى، كاۋاپ قىلىندى. اَرْ[1] اَتْ سُكُلْدى *ər ət sögüldi* — گوش كاۋاپ قىلىندى. باشقىلار-دىمۇ شۇنداق (سُكُلُوْر ـ سُكُلْماقْ *sögülmək ـ sögülür*).

سِكِلْدى *sikildi* سىكىندى. اُراغْتْ سِكِلْدى *uraqut sikildi* خوتۇن سىكسىدى (سِكِلُوْر ـ سِكِلْماقْ *sikilmək ـ sikilür*).

---

[1] بېسىم ئاتالاي بۇ جۈملىدىكى «اَرْ *ər*» سوزىنى ئىنارتۇقچە يېزىلىپ قالغان دەپ ھېسابلايدۇ. دەرۋەقە، «سُكُلْدى *sögüldi*» پېئىلى مەجھۇل پېئىل بولغانلىقتىن، جۈملىدە ئىگە تەلەپ قىلمايتتى. شۇڭا بىز «گوش قاقلاندى، كاۋاپ قىلىندى» دەپ تەرجىمە قىلدۇق. ئەرەبچىدە بۇ جۈملە «شَوَى اللَّحْم ـــ گوش قاقلاندى» دەپ ئىزاھلانغان.

سِنَلْدِی sïnaldï سنالدی. ایشْ سِنَلْدِی *ix sïnaldï* —
ئىش سىنالدى (سِنَلْر ـ سِنَلْماق *sïnalmak ـ sïnalur*).

تِذِلْدِی tïžïldï تىيلدى، چەكلەندى. اَر ایشْتَنْ تِذِلْدِی
ər ixtan tïžïldï — ئادەم ئىشتىن تىيلدى، ئوزىنى تارتتى. بىركىمنى ئىشتىن تىيدۇرسىمۇ (چەكلىسىمۇ) شۇنداق دىيىلىدۇ. دىمەك، بۇ پېئل ھەم ئوتۇملۇك، ھەم ئوتۇمسىز بولۇپ كېلىدۇ (تِذِلْر ـ تِذِلْماق *tïžïlmak ـ tïžïlur*).

تَرِلْدِی tarïldï تېرىلدى؛ چېچىلدى. تَرِغْ تَرِلْدِی
tarïoq tarïldï — ئاشلىق تېرىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَرِلْر ـ تَرِلْماق *tarïlmak ـ tarïlur*). تَرِلْدِی نانْك *tarïldï nəŋ* — نەرسە چېچىلدى.

تَرَلْدِی taraldï تارالدى. سَجْ تَرَلْدِی *saq taraldï* —
چاچ تارالدى (تَرَلْر ـ تَرَلْماق *taralmak ـ taralur*).

تُرُلْدِی turuldï زېرىكتى، دىدىقتى. اَر ایشْتِن تُرُلْدِی
ər ixtïn turuldï — ئادەم ئىشتىن دىدىقتى، زېرىكتى. ئادەم تاماقتىن ھېيىپ (چاقاپ) كەتسىمۇ شۇنداق دىيىلىدۇ (تُرُلْر ـ تُرُلْماق *turulmak ـ turulur*).

تِرِلْدِی tirildi تىرىلدى. اُلُّك تِرِلْدِی *ölüg tirildi* — ئولۈك تىرىلدى (تِرِلْرْ ـ تِرِلْماكْ *tirilmək ـ tirilür*).

تَرِلْدِی tərildi تېرىلدى، يىغىلدى. بُدُونْ تَرِلْدِی *bozun* — *tərildi* خەلق يىغىلدى. يَرْماقْ تَرِلْدِی *yarmak* — *tərildi* يارماق يىغىلدى، توپلاندى. باشقىلاردىمۇ شۇ‌ـ داق (تَرِلْرْ ـ تَرِلْماكْ *tərilmək ـ tərilür*).

تُرُلْدِی türüldi تۇرۇلدى، تۇرتەكلەندى. بِتِكْ تُرُلْدِی *bitik*— *türüldi* پۈتۈك (كىتاپ) تۇرۇلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُرُلْرْ ـ تُرُلْماكْ *türülmək ـ türülür*).

تُزُلْدِی tüzüldi تۈزەلدى، تەكشىلەندى؛ ئوڭشالدى. يِرْ تُزُلْدِی *yər tüzüldi* — يەر تۈزەلدى. ايْشْ تُزُلْدِی *ix tüzüldi* — ئىش تۈزەلدى، ئوڭشالدى (تُزُلْرْ ـ تُزُلْماكْ *tüzülmək ـ tüzülür*).

تِزِلْدِی tizildi تىزىلدى. يِنْجُو تِزِلْدِی *yinqü tizildi* — ئۇنچە تىزىلدى. شىبىر ـ قوشاق تۈزۈلسە، شۇنىڭدەك ھەرقانداق بىر نەرسە ئۇزلۇكسىدىن تىزىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ پېئىل ھەم ئوتۇملۇك، ھەم ئوتۇمسىز بولۇپ

كېلىدۇ (تِزِلُر ـ تِزِلماك *tizilür ـ tizilmək*).

تُسُلْدِى tusuldï ياقتى، پايدا قىلدى، قامىلاشتى. بُو اُتْ اَنكارْ تُسُلْدِى *bu ot aŋar tusuldï* — بۇ ئوت (دورا) ئۇنىڭغا پايدا قىلدى. ھەرقانداق بىر نەرسە باشقا بىر نەرسىگە ياقسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇنىڭ ئەسلى «تُسو بُلْدِى *tusu boldï*» دۇر (تُسُلُر ـ تُسُلْماق *tusulur ـ tusulmak*).

تَشِلْدِى təxildï تېشىلدى. قابْ تَشِلْدِى *kap təxildï* — قاپ (تۇلۇم) تېشىلدى. شېئىرلا مۇنداق كەلگەن:

قانِى اَقِبْ يُشُلْدِى
قابِى قَمُغْ تَشِلْدِى
اُلُكْ بِلا قُشُلْدِى
تُغْمِشْ كُنِى اُشْ بَتَارْ

kanï akïp yuxuldï
kapï kamuoŋ təxildï
ɵlüg bilə koxuldï
tuoqmïx küni ux patar

[قېنى ئېقىپ توكۈلدى،
قېپى پۈتۈنلەي تېشىلدى،
ئولۇك بىلەن قوشۇلدى،
تۇققان كۈنى (قۇياشى) ئەمدى پاتمىدۇ.]

ئولتۇرۇلگۈچى توغرىسىدا شۇنداق دېيىلىدۇ: گويا كى قاپ (تۇلۇم) تېشىلىپ، ئۇنىڭغا قاچىلانغان نەرسە ئېقىپ كەتكەنىدەك ئۇنىڭ قېنى ئاقتى؛ ئۇ ئەمدى ئولۇشكە يېقىنلاشتى ۋە مۇشۇ سائەتتە ئۇنىڭ قۇياشى پېتىۋاتىدۇ، يەنى دولىتى ۋە ھاياتى ئايالدىشىۋاتىدۇ (تَىشْلُر① ـ تَىشْلِمَاكْ *təxilür ـ təxilmək*).

تُشَلْدِى tөxəldi سېلىندى. تُشَكْ تُشَلْدِى *təxək təxəldi* — توشەك سېلىندى (تُشَلُر ـ تُشَلْمَاكْ *təxəlür ـ təxəlmək*)②.

تِشَلْدِى tixəldi بىلەندى، بىسى ئىتتىكلىتىلدى، چىش چىقىرىلدى، چېكىلدى. اُرْغاقْ تِشَلْدِى *oroqak tixəldi* ئوغاق بىلەندى، يەنى ئوغاقنىڭ بىسى ئىتتىكلىتىلدى. تَكِرْمَانْ تِشَلْدِى *təgirmən tixəldi* —

① يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامانى ئورنىغا ئوتكەن زامانى بېرىلىپ قالغان، بىز ئوزگەرتىپ كەلگۈسى زامانىنى بەردۇق.

② يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامانى ۋە مەسىتىرى بېرىلمىگەن، بىز قوشۇپ قويدۇق.

تۇگمەن (تېشى) چىكىلدى. ھەرە ۋە شۇڭقا ئوخشاش-لارنىڭ چىشلىرى ئىتتىكلىتىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تِشَلْ - تِشَلْماكْ *tixəlür - tixəlmək*).

تَغِلْدى taoqīldī گاللاشتى، ياندى. اُقْ بَشَقى تَشْقا تَكِبْ تَغِلْدى — *ok baxakï taxka təgip taoqïldï* ئوق باشقى تاشقا تېگىپ گاللاشتى، يەنى ئۇچى يېنىپ كەتتى. شۇڭدەك، بەسى بار ھەرقانداق نەرسىنىڭ قاتتىق نەرسىگە ياكى تاشقا تېگىپ گاللىشىپ قېلىشىغىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (تَغَلْ - تَغِلْماقْ - *taoqïlur - taoqïlmak*).

تَقِلْدى takīldī تاقالدى، ئوتكۈزۈلدى. اَتْ شِشْقا تَقِلْدى *ət xïxka takïldï* — گوش شىشقا (زىققا) ئوتكۈزۈلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَقَلْ - تَقِلْماقْ - *takïlur - takïlmak*).

تُقُلْدى tokuldī ئۇرۇلدى؛ توقۇلدى؛ سوقۇلدى. اَر تُقُلْدى *ər tokuldï* — ئادەم ئۇرۇلدى. بوز تُقُلْدى *boz tokuldï* بوز ۋە شۇڭقا ئوخشاش نەرسىلەر توقۇلدى. قِلِچْ تُقُلْدى *kïlïq tokuldï* — قىلىچ سوقۇلدى. پىچاق

سوقۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. «ئار تۆكۈلدى ar tokuldi — ئادەم ئۇرۇلدى» ئىبارىسى ئوغۇزچىدۇر (تۆكۈلۈر ـ تۆكۈلمەك tokülur ـ tokülmak).

تۆكۈلدى tikildi تىكىلدى، چىگىلدى. كەندۈككا ئون تۆكۈلدى kəndükkə un tikildi — كونىدۇككە ئۇن تىكىلدى (چىگىلدى)، سېلىندى. ئاۋغا كىشى تۆكۈلدى avgə kixi tikildi — ئويغا كىشى تىكىلدى، ئويدە كىشى تىقما - تىقماق بولۇپ كەتتى. ھەرقانداق نەرسە يەر تارلىق قىلىپ قىستىلىپ كەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تۆكۈلۈر ـ تۆكۈلمەك tikülur ـ tikülmak).

تۆكۈلدى tөküldi توكۇلدى. سۇغا تۆكۈلدى suv tөküldi — سۇ توكۇلدى. بۇغداي ۋە ئۇنغا ئوخشاش چېچىلىدىغان، توكۇلىدىغان ئۇۋاق ـ تۇۋاق نەرسىلەرنىڭ باشقا نەرسىلەر ئۈستىگە توكۇلۇشىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تۆكۈلۈر ـ تۆكۈلمەك tөkülür ـ tөkülmək). بۇ پېيل ھەم ئوتۇملۇك، ھەم ئوتۇمسىز بولۇپ كېلىدۇ.

تۆكۈلدى tügüldi تۇگۇلدى. تۆكۈن تۆكۈلدى tügün tügüldi تۇگۇن تۇگۇلدى. تۇگۇن باشقا بىر كىم تەرىپىدىن تۇگۇلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تۆكۈلۈر ـ تۆكۈلمەك

(*tügülür - tügülmək*). بۇ پېيل ھەم ئوتۇملۇك، ھەم ئوتۇمسز بولۇپ كېلىدۇ.

تُكُلْدى tügüldi تۇگۈلدى، تىقىلدى. اَشْ بغزدا تُكُلْدى *ax booquzda tügüldi* — ئاش بوغۇزدا تۇگۈلۈپ قالدى، تىقىلىپ قالدى (تُكُلْر - تُكُلْماك *tügülür - tügülmək*).

تَكِلْدى təgildi تۇتۇلدى. اَنكْ كُوزى تَكِلْدى *anɨŋ közi təgildi* — ئۇنىڭ (بىر) كوزى تۇتۇلدى، كورمەس بولۇپ قالدى (تَكِلْر - تَكِلْماك *təgilür - təgilmək*).

تِكِلْدى tikildi تىكىلدى. يغاچ تِكِلْدى *yɨqaq tikildi* — دەرەخ تىكىلدى. بىرەر نەرسە ئورە تىكلەنسەۋ شۇنداق دېيىلىدۇ (تِكِلْر - تِكِلْماك *tikilür - tikilmək*).

تَنُلْدى tanuldɨ تونۇلدى، تونۇپ بېرىلدى، سەمگە سېلىندى، تاپىلاندى. اَنكارْ سُوزْ تَنُلْدى *aŋar söz tanuldɨ* — ئۇنىڭغا سوز تونۇلدى، گەپ ئېيتىپ بېرىلدى. باشقىلار- دىمۇ شۇنداق (تَنُلُورْ - تَنُلْماقْ *tanulur - tanulmak*).

تِنِلْدى tinildi تىنىۋېلىندى، ئارام ئېلىندى. اَمْكاكْتِنْ تِنِلْدى *əmgəktin tinildi* — جاپا - ئەمگەكتىن ئارام

ئېلىندى. بۇ ئوتۇمسز پېئلدىن ياسالغان مەجھۇل پېئل شەكلىدۇر. بۇ تىلدا مۇنداق مىسالار كوپ. ئەرەپچىدە ئوتۇمسز پېئللاردىن مەجھۇل پېئل ياسالمايدۇ. تۈرك - چىدە بولسا كوپلەپ ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

«اَفْكا بَرِلْدِى *avgə barildi* — ئويگە بېرىلدى»،

«تاغْدِنْ اِنِلْدِى *taoqdin ĭnildi* — تاغدىن (پەسكە) چۈشۈلدى» دېگەنلەرگە ئوخشاش (تِنِلْر - تِنِلْماق *tĭnilur - tĭnilmak*).

بُرُلْدِى bürüldi بۈرۈلدى ~ پۈرۈلدى، پۈرلەشتى. بِتِاْ بُرُلْدِى *bitik bürüldi* — پۈتۈك (خەت) پۈرلەشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُرُلْر - بُرُلْماك - *bürülür - bürülmək*).

بِرِلْدِى bərildi بېرىلدى. اَنكار يَرْماق بِرِلْدِى *aŋar yarmak bərildi* — ئۇنىڭغا يارماق بېرىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بِرِلُرْ - بِرِلْماك *bərilür - bərilmək*).

بَزَلْدِى bəzəldi بېزەلدى. اَف بَزَلْدِى *av bəzəldi* — ئوي بېزەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بَزَلُرْ - بَزَلْماك *bəzəlür - bəzəlmək*).

بُزُلْدی buzuldï بۇزۇلدی، خاراپ بولدی. اَقْ بُزُلْدی *av* — *buzuldï* ئوي بۇزۇلدی. باشقىلار تەرىپىدىن بۇزۇلسمۇ شۇنداق دىيىلىدۇ (بُزُلْر - بُزُلْماق *buzulur - buzulmak*). بۇ پىيل ھەم ئوتۇملۇك، ھەم ئوتۇمسز بولۇپ كېلىدۇ. اَر بُزُلْدی *ar buzuldï* — ئادەم خاراپ بولدی.

بُغُلْدی booquldï بوغۇلدی. اَر بُغُلْدی *ar booquldï* — ئادەم بوغۇلدی. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُغُلْر - بُغُلْماق *boqulur - boqulmak*).

بَقِلْدی bakïldï بېقىلدی، قارالدی. يېرىكا بَقِلْدی *yərgə* — *bakïldï* يەرگە بېقىلدی، قارالدی. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بَقِلْر - بَقِلْماق *bakïlur - bakïlmak*).

تُقُلْدی bukuldï پۈكۈلدی، يىغۇپلىندی. اَذاق تُقُلْدی *azak bukuldï* — ئاياق پۈكۈلدی، (سۈنۈلغان) ئاياق يىغۇپلىندی (تُقُلْر - تُقُلْماق *bukïlur - bukïlmak*).①

① يازما نۇسخىنىڭ مۇشۇ يېرىدە بۇ پېئىلنىڭ يېزىلىشىدا مۇجمەللىك بار، بۇنىڭ ئوتتۇرىدىن زامان شەكلى «تُقُلْدی *tukuldï*» دەپ يېزىلغان بولسىمۇ، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكلى «تُقُلْر - تُقُلْماق» شەكلىدە ئاۋال «ت - ب» بىلەن

بۈكۈلدى büküldi بۇكۇلدى ~ پۈكۈلدى، ئېگىلدى. بۈتۈك بۈكۈلدى *butik büküldi* — پۈتاق پۈكۈلدى. بىرىكىم تەرىپىدىن پۈكۈلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بۈكۈلۈر - بۈكۈلمەك *bükülür - bükülmək*). شۇنىڭدەك ھەرقانداق تەرسىنىك پۈكۈلۈشىگىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ. بۇ پېيل ھەم ئوتۇملۇك، ھەم ئوتۇمسىز بولۇپ كېلىدۇ①.

بۈگۈلدى bөgüldi بوگۈلدى ~ بۇكۈلدى، توسۇلدى. سۇ بۈگۈلدى *suv bөgüldi* — سۇ بوگۈلدى، يەنى سۇ بوگۈلۈپ

يېزىلىپ، كېيىن ئۇستىدىكى ئىككى چېكىت سىزىۋېتىلگەن، ئاندىن «ب - *b*» قىلىپ ئۆزگەرتىلىپ، ئاستىدىكى بىر چېكىت يەنە سىزىۋېتىلگەن. بىز بۇ پېيلنىك ئاددى دەرىجىسى يازما نۇسخا 272 - بەتتە «بۇقدى» شەكلىدە يېزىلغانلىغىنى ئېتىۋارغا ئېلىپ، بۇ يەردىكى مەجھۇل دەرىجىسىنى «بۇقۇلدى *bukuldi*» دەپ ئالدۇق.

① بۇ سۆزنىڭ ئەرەپچىسى «اِنْقَطَعْتُ - ئۈزۈلدى» ئەمەس، «اِنْعَطَفْتُ - پۈكۈلدى» بولۇشى كېرەكلىكى توغرىسىدا بېسىم ئاتالاي مۇۋاپىق ئىزاھ بەرگەن. بىز ھازىرقى تۈركى تىللاردىمۇ بۇ سۆزنىڭ «ئۈزۈلۈش» مەنىسىدە كەلمەيدىغانلىغىنى نەزەردە تۇتۇپ، بېسىم ئاتالاينىڭ پىكرىنى مۇۋاپىق دەپ تونۇدۇق ۋە «پۈكۈلدى» دەپ تەرجىمە قىلدۇق.

كۆپەيتىلدى (يُكُلْر ـ يُكُلْماكْ *bəgülür ـ bəgülmək*)[1].

جُزْلْدى qəzüldi چوجۇلدى ~ سوزۇلدى. يِبْ جُزْلْدى *yīp qəzüldi* — يىپ (تاتا) سوزۇلدى. شىرنا ۋە سېغىز (سقىچ)غا ئوخشاش قويۇق نەرسىلەرنىڭ سوزۇلۇشىغىمۇ «جُزْلْدى *qəzüldi*» دېيىلىدۇ (جُزْلْر ـ جُزْلْماكْ *qəzülür ـ qəzülmək*). بۇ سوز ئىككى مەخرەج ئارىسىدىكى «ژ ـ z» بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

جغلدى qīoqīldi چىگىلدى. اريغ جغلدى *artïoq*[2] — *qīoqīldi* ئارتىق (يۇك) ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر چىگىلدى (جِغِلْر ـ جِغِلْماقْ *qïoqïlur ـ qïoqïlmak*).

جَقِلْدى qakīldī چېقىلدى. جَقْماقْ جَقِلْدى *qakmak* —

---

① يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ باش ھەرپى «ي» بىلەن قالغان. يازما نۇسخا 273 ـ بەتتە بۇ پېئىلنىڭ ئاددى دەۋرى جىسى «ب» بىلەن «بُكْدى *bəgdi*» دەپ بېرىلگەن. شۇڭا بىز باش ھەرپىنى «ب ـ *b*» بىلەن ئالدۇق.

② يازما نۇسخىدا بۇ مىسالدىكى ھەر ئىككىلا سوزگە ھەرىكە قويۇلمىغان. بىز بۇ يەردىكى «اريغ» شەكلىنى «اَرْتِغْ *artïoq*— ئارتىق (تېگىق، يۈك)» دەپ تونۇدۇق ۋە بۇ جۈملىنى «*artïoq qïoqïldī*» دەپ ئالدۇق.

qakildi چاقماق چىقىلدى. تاشقا بىر نەرسە ئۇرۇلۇش بىلەن ئوت چىقسا، «تاش جَقِلْدِى *tax qakildi*» دە- يىلىدۇ. سۇز قۇلاقا جَقِلْدِى *söz kulakka qakildi* — سوز قولاققا چىقىلدى، يەنى يەتكۈزۈلدى، قۇيۇلدى (جَقِلْ - جَقِلْماق *qakil - qakilmak*). شېئىردا مۇ- داق كەلگەن:

يُگُرْدِى كَفَلْ اَتْ
جَقِلْدِى قِزِلْ اُتْ
كُيُرْدِى اَرُتْ اُتْ
سَجْرَبْ اَنِنْ اُرْتَنُورْ

yügürdi kəvəl at
qakildi kizil ot
köyürdi arut ot
saqrap anin ərtənür

[يورغا ئات يۈگۈردى،
قىزىل ئوت چىقىلدى،
قۇرۇق ئوتنى كويدۈردى،
چاچراپ ئۇنىڭ بىلەن ئورتىنەر.]

ئاتنىڭ يۈگرىشى تەسۈرلەنسە شۇنداق دېيىلىدۇ: يورغا ئات چاپقاندا ئۇنىڭ تۇياقلىرىدىن ئوت چاقناپ، قۇرۇق ئوت - چوپلەر كۆيۈپ كەتتى.

جِقْلْدى qīkīldī چىقىلدى. اَقْدِنْ جِقْلْدِى *ədvdin* — *qīkīldī* ئويدىن چىقىپ كېتىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (جِقْلْر - جِقْلْماقْ *qīkīlur - qīkīlmak*).

جَكِلْدى qəkildi چېكىلدى، چېكىت قويۇلدى. بِتِكْ جَكِلْدِى *bitik qəkildī* — خەتكە چېكىت قويۇلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (جَكِلْرْ - جَكِلْماكْ *qəkilür - qəkilmək*).

جِكِلْدى qəgildi چىگىلدى، چىگىشلەندى. تُكُونْ جِكِلْدِى *tügün qəgildī* — تۈگۈن چىگىلىپ قالدى. ئاغامچا چىگىشلەنگەنگە شۇنداق دېيىلىدۇ (جِكِلْوْرْ - جِكِلْماكْ *qəgilür - qəg lmək*).

قَجِلْدى kaqīldī قېچىلدى. اُلْمِدِنْ قَجِلْدِى *ölümdin* — *kaqīldī* ئولۈمدىن قېچىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَجِلْوْرْ - قَجِلْماقْ *kaqīlur - kaqīlmak*).

قَدِلْدى kadīldī قېيىلدى، قېيىپ تىكىلدى. تُونْ قَدِلْدى *ton kadīldī* — تون قېيىلدى (قَدِلْرْ - قَدِلْماقْ *kadīlur - kadīlmak*).

قَرِلْدِی karildi قېتىلدى، قوشۇلدى، ئارىلاشتى. بِيرْ نانْكْ بِيرْكا قَرِلْدِی *bir nəŋ birgə karildi* — بىر نەرسە بىر نەرسىگە قېتىلدى. ئۇغۇزچە. تۈركلەر «قَتِلْدِی قَرِلْدِی *katildi karildi*» شەكىلدە ئىككى سوزنى قوشۇپ قوللىنىدۇ (قَرِلْر - قَرِلْماقْ *karilur - karilmak*).

قُرُلْدِی koruldi قورۇلدى، تارتىشتى. اَرْ اَلكِي قُرُلْدِی *ər əliki koruldi* — ئادەمنىڭ قولى تارتىشتى. پۇت تارتىشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قُرُلْدِی kuruldi قۇرۇلدى. يا قُرُلْدِی *ya kuruldi* — يا قۇرۇلدى (قُرُلْر - قُرُلْماقْ *kurulur - kurulmak*).

قِرِلْدِی kirildi قىرىلدى. قِرِلْدِی نانْكْ *kirildi nəŋ* — نەرسە قىرىلدى، يەنى نەرسىنىڭ پوستى ئېلىۋېتىلدى (قِرِلْر - قِرِلْماقْ *kirilur - kirilmak*). شۇنىڭدەك، قارْ قِرِلْدِی *kar kirildi* — قار (يەردىن) قىرىلدى، قار كۆرىلدى. اَرْ قِرِلْدِی *ər kirildi* — ئادەمنىڭ ھالدىرى ئېلىندى، شۇنىڭ بىلەن كەمبەغەللەشتى.

قَزِلْدِی kazildi قېزىلدى. اَرِقْ قَزِلْدِی *arik kazildi* —

ئېرىق قېزىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَزِلْر ـ قَزِلْماق *kazilur ـ kazilmak*).

قِزِلْدى kizildi دەككە بېرىلدى. اَرْ يَزْقتْن قِزِلْدِى *ər — yazuktin kizildi* ئادەم قىلمىشىنىڭ جازاسىنى يېدى، دەككە يېدى ۋە شۇنىڭدىن كېيىن مۇنداق ياماق ئىشنى قىلمايدىغان بولدى (قِزِلْر ـ قِزِلْماق *kizilur ـ kizilmak*).

قِسِلْدى kisildi قىسىلدى. اَلكْ قَبْغا قِسِلْدِى *ələk — kapuojka kisildi* قول ئىشىككە قىسىلدى. ھەرقانداق نەرسە ئىككى نەرسىنىڭ ئارىسىدا قىسىلىپ قالىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قِسِلْر ـ قِسِلْماق *kisilur ـ kisilmak*).

قُشُلْدى koxuldi قوشۇلدى. بِيرْ نانْكْ بِيرْكا قُشُلْدى *bir — nəŋ birgə koxuldi* بىر نەرسە بىر نەرسىگە قوشۇلدى. باشقا بىر نەرسە بۇنىڭغا قوشۇلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قُشُلْر ـ قُشُلْماق *koxulur ـ koxulmak*). «يِير قُشُلْدى *yir koxuldi* — قوشاق قوشۇلدى» دېگەنمۇ شۇنىڭدىن ئېلىنغان.

قَقِلْدى kakildi قېقىلدى. بَشْرا قَقِلْدِى *baxra — kakildi* باشقا قېقىلدى (قَقِلْر ـ قَقِلْماق *kakilur ـ*

(*kakïlmak*). خارلانغاندا «قَقَلْدى سَقَلْدى *kakïldı* —
sokuldi قېقىلدى - سوقۇلدى» دېيىشىمۇ شۇنىڭدىن
ئېلىنغان.

قَمُلْدى kamuldï ياپيالاشلىدى، ياتتى. اَرْ قَمُلْدى *ər kamuldï* —
ئادەم يانپاشلىدى (قَمُلُورْ - قَمُلْماقْ - *kamulur*
kamulmak).

گَجِلْدى kəqildi كېچىلدى. سُوقْ گَجِلْدى *suv kəqildi* —
سۇ كېچىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (گَجِلْرْ - گَجِلْماكْ
kəqilür - kəqilmək).

كُجَلْدى küqəldi زورلۇق قىلىندى، تارتىۋېلىندى.
اَرْ تَقارى كُجَلْدى *ər tavarï küqəldi* — ئادەمنىڭ
مېلى زورلاپ تارتىۋېلىندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق
(كُجالُرْ - كُجالْماكْ *küqəlür - küqəlmək*).

گَذِلْدى kəżildi كېيىلدى. تُونْ گَذِلْدى *ton kəżildi* —
تون كېيىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (گَذِلُرْ - گَذِلْماكْ
kəżilür - kəżilmək).

گَرِلْدى kərildi كېرىلدى، سوزۇلدى. اَرْ گَرِلْدى *ər*
kərildi ئادەم (ئەسنەپ) كېرىلدى. اَرْقْ گَرِلْدى

uruk kərildi — ئاغامچا سوزۇلدى. ئاشلانغان تېرە، خام تېرە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر كېرىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كَرِلْر - كَرِلْماكْ - *kərilür - kərilmək*).

كُرُلْدى kərüldi كورۇلدى. كُرُلْدى نانْكْ — *kərüldi nəŋ* نەرسە كورۇلدى (كُرُلْر - كُرُلْماكْ - *kərülür - kərülmək*).

كِرِلْدى kirildi كىرىلدى. اَفْكا كِرِلْدى — *avgə kirildi* ئويگە كىرىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كِرِلْر - كِرِلْماكْ - *kirilür - kirilmək*).

كَسِلْدى kəsildi كېسىلدى. كَسِلْدِى نانْكْ — *kəsildi nəŋ* نەرسە كېسىلدى (كَسِلْر - كَسِلْماكْ - *kəsilür - kəsilmək*).

كُسُلْدى kəsüldi ئۈزۈلدى، ئۈزۈتىلدى، سۇنۇلدى. اَر اَذَقْ كُسُلْدِى[1] — *ər azakï kəsüldi* ئادەمنىڭ ئايىغى ئۇ-

---

① بۇ باپ مەجھۇل پېئىللار بابى، شۇنىڭدەك مەنتىقىي جەھەتتىن قاردىغاندا، بۇ جۈملىدە «اَر *ər*» ۋە «اَذَقْ *azak*» سۆز-لىرىنىڭ مەجھۇل پېئىل «كُسُلْدِى *kəsüldi*» گە بىرلا ۋاقىتتا ئوتۇملۇك تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىشى مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا بۇ توغرىدا بېسىم ئاتالاي ئىزاھ بېرىپ، بۇ يەردىكى

زىتلدى (كُسُلُر - كُسُلْماك kəsülmək - kəsülür). ماقالدا مۇنداق كەلگەن: يۇرقَنْدا اَرْتُق اَذَق كُسُلْسا اُشيُورْ - yooqur — kanda artuk azak kəsülsə üxiyür. يوتقاندىن ئارتۇق پۇت سوئۇلسا ئۇششۇيدۇ. بۇ ماقال كىشىلەرنى ھەددىدىن ئېشىپ كەتمەسلىككە ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

كَۋْلْدى kəvildi ئاجىزلىدى. اَر كُوجى كَۋْلْدى — küqi kəvildi ئادەمنىڭ كۈچى ئاجزلىدى، ئادەم ئاجزلاشتى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تَكْرا اِقْبْ اَكْرَلِمْ
اَتِنْ تُشْبْ يُكْرَلِمْ

«اَر ər» سوزىنى «اُلْ ol» بولۇشى كېرەك، دەيدۇ (تۇركچە II تۇم 137 - بەتكە قارالسۇن). بىزچە بۇ يەردە «اَذَق azak» سوزىنى «اُلْ ol» سوزى بىلەن ئېنىقلاش ھاجەتسىز. ئەرەبچە «رِجْلَه» — ئايىغى، پۇتى» دېگەن ئىزاھ بويىچە ھەمدە مۇشۇ سوزنىڭ ئاخىرىدىكى سوزگە مىسال قىلىنغان «اَر كُوجى كَۋْلْدى ər küqi kəvildi — ئادەمنىڭ كۈچى ئاجزلىدى» دېگەن جۈملىدىن قارىغاندا، بۇ جۈملىنىڭ توغرىسى «اَر اَذَقى كُسُلْدى ər azaki kəsüldi — ئادەمنىڭ ئايىغى سوئۇلدى، ئۇزۇن تىلدى» بولسا كېرەك.

ارسلنليو كركرلم

كوجي انن كفلسون

təgrə avïp əgrəlim
attïn tüxüp yügrəlim
arslanlayu kökrəlim
küqi anïn kəvilsün

[چوربسنى ئولىشىپ قورشايلى،
ئاتتىن چۈشۈپ يۈگرەيلى،
ئارسلاندەك ھوكۈرەيلى،
كۈچى شۇنىڭ بىلەن ئاجىزلاشسۇن.]

دۇشمەنىڭ چوربسنى قورشۇالايلى، ئاتتىن چۈشۈپ يۈگرەيلى، ئارسلاندەك ھوكۈرەيلى، شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ كۈچى ئاجىزلاشسۇن.

مَنِلْدِى manïldï مانىلدى ~ مىلەندى. اَتْماكْ سِرْكاكا مَنِلْدِى *ətmək sirkəgə manïldï* — نان سىركىگە مىلەندى.

باشقىلاردىمۇ شۇنداق (مَنِلْرْ - مَنِلْماقْ - *manïlur* - *manïlmak*).

مُنَلْدِى münəldï: تُونْ مُنَلْدِى *ton münəldï* — تۇن ئۇدۇ-

نى ئېلىندى، يەنى توننىڭ چورىسى ۋە ئۇدنى كېسىۋېتىلدى (مۈنلۈر - مۈنەلمەك münəlmək - münəlür).

مۈنۈلدى münüldi مىنلدى. ئات مۈنۈلدى at münüldi — ئات مىنلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (مۈنۈلۈر - مۈنۈلمەك münülmək - münülür).

قائىدە: بۇ قىسىم «ل - l» قوشۇمچىسىغا ئاساسلانغان. «ل - l» قوشۇمچىسى ئۈچ خىل ۋەزىيەتنى ئوتەيدۇ.

بىرىنچىسى: ئىككى ھەرپلىك پېئىل «ل - l» قوشۇلۇش بىلەن ئۈچ ھەرپلىككە ئايلىنىپ، مەجھۇل مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن: «يا قۇرۇلدى ya kuruldi — يا قۇرۇلدى»، «ئار ئۇرۇلدى ər uruldi — ئادەم ئۇرۇلدى» دېگەندەك. بۇ پېئىللار ئەسلى «قۇردى kurdi — قۇردى»، «ئۇردى urdi — ئۇردى» بولۇپ، ئوز ئالدىغا بىر باپنى تەشكىل قىلىدۇ.

ئىككىنچىسى: ئوتۇمسىز پېئىللاردىن مەجھۇل پېئىل ياسىلىدۇ. ئەرەپ تىلى قائىدىسىدە مۇنداق ئەھۋال يوق. مەسىلەن: «ئۇل نانىڭ كۆرۈلدى ol nəŋ kərüldi — ئۇ

ئەرسە كورۇلدى»①، «اۇل يېرگا برلدى ol yərgə — barildi ئۇ يەرگە بېرىلدى» دېگەندەك.

بەزىدە بۇ ھەرپ (قوشۇمچە) ئوزىددىن كېيىن كەلگەن ھەرپكە ماسلىشىدۇ②. مەسىلەن: «بتك بتندى bitik — bitindi پۈتۈك پۈتۈلدى، كىتاپ يېزىلدى»، «ار اتندى ər itindi — ئادەم سىيپىلدى، سۈرۈلدى» دېگەندەك. بۇ پېئىللار «بتلدى bitildi»، «اتلدى itildi» شەكلىدىمۇ كېلىدۇ.

ئۇچىنچىسى: ئوز ئالدىغا مۇستەقىل بىر پېئىل يا - سالىدۇ. مەسىلەن: «الك ترلدى elüg tirildi — ئولۈك تىرىلدى»، «سوت سغلدى süt sooquldi — سۈت سوغۇلدى»، «سوۋ سزلدى suv süzüldi — سۇ سۈزۈل - دى» دېگەندەك.

---

① «كرلدى kərüldi — كورۇلدى» پېئىلى قانداقتۇر ئوتۇمسىز پېئىللارنىڭ مەجھۇل دەرىجىسىگە مىسال قىلىپ ئېلىنغان. بۇ پېئىلنىڭ ئەسلى ئوتۇملۇك ھېسابلىنىدۇ. بۇ نۇقتىغا بېسىم ئاتالاي دېققەت قىلغان ۋە مۇۋاپىق ئىزاھ بەرگەن.

② بۇ مىسالاردا مەجھۇل دەرىجىنى بىلدۈرىدىغان «ل - l»نىڭ ئوزىددىن كېيىن كەلگەن ھەرپكە ماسلىشىش ئەھۋالى كورۇ - ھەيدۇ. بۇ يەردە «ل - l» ئورنىغا «ن - n» قوشۇمچىسىنى قوللىنىشقا بولىدىغانلىقى كوزدە تۇتۇلسا كېرەك.

تَبِنْدِمْ tapïndïm تېۋىندىم؛ بويسۇندۇم، خىزمەت قىلدىم.
مَنْ تَنْكْرِيكا تَبِنْدِمْ *mən təŋrigə tapïndïm* — مەن تەڭرىگە تېۋىندىم، ئۇنىڭ بۇيرۇقلىرىنى تۇتتۇم.
اُلْ بَكْكا تَبِنْدِي *ol bəgkə tapïndï* — ئۇ بەككە خىزمەت قىلدى. شېرىدا مۇنداق كەلگەن:

اُكْرَنْ اَنِكْ بِلِكِنْ كُنْدا اَنكار بارُو
قُتْقَلِقِنْ تَبِنْغِلْ قُذْغِلْ كُقْزْ نارُو

əgrən anïŋ bilikin kündə aŋar baru
kotkïlïkïn tapïnoqïl koʒoqïl kəvəz nərü

[كۆندە ئۇنىڭ يېنىغا بېرىپ ئۇنىڭ بىلىمىنى ئۆگەن، مۇلايىملىق بىلەن (ئۇنىڭغا) خىزمەت قىل، ھاكاۋۇرلۇقنى نېرى قوي.]

ئوغلىغا نەسىھەت قىلىپ شۇنداق دەيدۇ: بىلىملىك ۋە ھەكىم ئادەمگە يولۇقساڭ، ھەر كۈنى ئۇنىڭ يېنىغا بار، ئۇنىڭدىن كەمتەرلىك بىلەن ئىلىم ـ ھېكمەت ئۆگەن، تەكەببۇرلۇقنى نېرى تاشلا (تَبِنُورْ ـ تَبِنْماقْ *tapïnur ـ tapïnmak*).
تَبِنْدِي təpindi دېۋىتتى. اَرْ اَتِنْ تَبِنْدِي *ər atïn təpindi* —

ئادەم ئېتىنى دېۋېتتى. ھەرقانداق نەرسە پۈت بىلەن قىسىرلىتىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تېپىنۇر ـ تېپىنماك ـ *təpinür* ـ *təpinmək*).

بېتىندى bitindi خەت پۈتۈۋاتقاندەك كورۈندى، خەت يېزىۋاتقاندەك كورۈندى. ئار بېتىك بېتىندى — *ər bitik bitindi* ئادەم پۈتۈك (خەت، كىتاب) پۈتۈۋاتقاندەك كورۈندى. باشقا بىر كىشىنىڭ ياردىمسىز ئوزى يالغۇز پۈتۈۋالسىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (بېتىنۇر ـ بېتىنماك ـ *bitinür* ـ *bitinmək*).

بۇتۇندى putandï پۇتالدى. يىغاچ بۇتۇندى — *yïoqaq putandï* يىغاچ يەنى دەرەخ (شاخلىرى) پۇتالدى. ئادەم ياغاچنى پۇتاۋاتقاندەك كورۈنسىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (بۇتانۇر ـ بۇتانماق *putanur* ـ *putanmak*).

بېچىندى pïqïndï پىچىۋاتقاندەك كورۈندى. ئار ئۇزنكا ئات بېچىندى *ər əziŋə ət pïqïndï* — ئادەم ئوزىگە گوش پىچىۋاتقاندەك كورۈندى. بۇ ئىشنى يالغۇز قىلىۋالسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بېچىنۇر ـ بېچىنماق *pïqïnur* ـ *pïqïnmak*).

بۈرۈندى büründi پۇركەندى. ئاراڭغا يۇقان بۈرۈندى *uraoqut*—

yoqurkan büründi ئايال يوتقان پۈركەندى. باشقا ئەرسە پۈركەنسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بۈرنۈر - بۈرنمەك bürünür - bürünmək).

بَرِنْدِی barīndī يۇردى، كەتتى. اُراغْتِنْ قانْ بَرِنْدِی-ura — quttin kan barïndï ئايالدىن قان (خۇن) كەتتى، تومۇرلىدىن خۇن يۇرۇشتى، بۇ ھېيىز قېنى كېلىدىغان تومۇرلىرى (بَرِنُورْ - بَرِنْماقْ barīnur - barïnmak).

بَرِنْدِی barïndï بېرىۋاتقاندەك كورۈندى، كېتىپ بارغاندەك كورۈندى. اَرْ اَفْكا بَرِنْدِی ar avgə barïndï — ئادەم ئويگە كېتىپ بارغاندەك كورۈندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بَرِنُورْ - بَرِنْماقْ barīnur - barīnmak).

پېئىلارنىڭ بۇ قىسمى ئەرەپچىدىكى «تَفاعُلْ» مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ، يەنى ئەسلىيەتتە بىر ئىشنى ئىشلەمەيدىغان بولسىمۇ ئىشلەۋاتقاندەك، ئىشلەيدىغاندەك كورۇنۇشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «تَصامَّ الرَّجُلْ — ئادەم گاس بولۇۋالدى، ئوزىنى گاس قىلىپ كورسەتتى»، «تَماوَتَ — ئوزىنى ئولگەن قىلىپ كورسەتتى» دېگەنگە ئوخشاشلار.

بَزَنْدِی bəzəndi بېزەندى ~ بېزەلدى، ياساندى. اُراغْتْ بَزَنْدِی uraoqut bəzəndi — ئايال بېزەندى، ياساندى.

گۆشنىڭ ئاخىرىنى ئويلىغىن (بَقِنُورْ - بَقِنْماقْ - *bakïnur - bakïnmak*).

بقندى bukundi پۈكۈڭدى، يىغىڭدى. اَرْ اَذاقِنْ بقندى *ar azakïn bukundi* — ئادەم ئايىغىنى يىغىڭدى (بقنور - بقنماق *bukunur - bukunmak*)[1].

تَكِنْدى təgindi: چىگىلىچىدە خاقانغا ياكى بەگكە بىر كىشىنىڭ كەلگەنلىگى خەۋەر بېرىلگەندە «اُلْ تَكِنْدِي *ol təgindi* — ئۇ ھازىر بولدى، كورۈشۈش پۇرسىتىگە ئىگە بولدى» دېيىلدۇ. كەتسىمۇ «اُلْ تَكِنْدِي *ol təgindi*» دېيىلدۇ. ئوغۇزلار بۇ سوزنى ياقتۇرمايدۇ (تَكِنُورْ - تَكِنْماكْ *təginür - təginmək*).

تُكُنْدى tügündi تۈگۈندى، تۈگۈڭدى. اُلْ تُكُونْ تُكُونْدِي *ol tügün tügündi* — ئۇ تۈگۈنىنى (ئوزى) تۈگۈڭدى. تۈگۈڭدى تۈگۈڭلاتقاندەك كورۈنسىمۇ مۇشۇنداق

---

① يازما نۇسخىدا بۇ سوزگە ژە ئۇنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى بىلەن مەسىلەگە ھېچقانداق ھەرىكە قوبۇلىمغان. سوزنىڭ بىرىنچى ھەرپىدىمۇ چېكىت يوق. بىز بۇ پېئىلنىڭ يازما نۇسخا 272 - بەتتىكى ئاددى دەرىجىسى ۋە 334 - بەتتىكى مەجھۇل دەرىجىسىگە قاراپ، «*bukundi*» دەپ ئالدۇق

دىيىلىدۇ (تۈگۈنۈر ـ تۈگۈنمەك tügünür ـ tügünmək).

بۇلۇندى bulundï تېپىلدى. يېتىك بۇلۇندى yitük① bulundï ـ يۇتكەن نەرسە تېپىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بۇلۇنۇر ـ بۇلۇنماق bulunur ـ bulunmak).

بىلىندى bilindi بىلىنەلدى، چۈشىنىلدى. ئار ايشىن بىلىندى ar ïxïn bilindi ـ ئادەم ئىشىنى بىلىنەلدى (بىلىنۈر ـ بىلىنمەك bilinür ـ bilinmək). ئار يازۇقىن بىلىندى ar yazukïn ـ bilindi ئادەم گۇناھىنى بىلىنەلدى، يەنى گۇناھىنى ئېتىراپ قىلدى.

تۇتۇندى tutundï تۇتۇلدى، تۇتۇۋېلىندى؛ تۇتاشتى. كۈن تۇتۇندى kün tutundï ـ كۈن تۇتۇلدى. ئاي تۇتۇندى ay tutundï ـ ئاي تۇتۇلدى. بەگ مېنى ئوغۇل تۇتۇۋالدى، ئوغۇل قىلىۋالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ئار كېيىك تۇتۇندى ar kəyik tutundï ـ ئادەم (يالغۇز

① يازما نۇسخىدا بۇ سوزنىڭ ئىملاسى ئېنىق ئەمەس، ئاستى ۋە ئۈستىدە بىرقانچە چېكىت ۋە كەسرە بەلگىلىرى قويۇلغان. بىز ئەرەپچە مەنىسىگە ئاساسەن، «يېتىك yitük» دەپ ئاندۇق.

ئوزى) كېيىك توتۇۋالدى. ھەرقانداق نەرسە ئوزى يالـ
غۇز بىر نەرسىنى توتۇۋالسىمۇ مۇشۇنداق دېيىلىدۇ.
اُوت تُتْندى *ot tutundi* — ئوت توتاشتى (تُتْنور- تُتْنماق
tutunmak - *tutunur*). شېئىرلا مۇنداق كەلگەن:

اُذْكْ اُتى تُتونْب
اُبْكا يُرَكْ قغْرُلُورْ

üzik otï tutunup
epkə yürək koqrulur

[ئىشق ئوتى توتىشىپ،
ئوپكە-يۈرەك قورۇلار (كويەر).]

مۇھەببەتنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دەيدۇ: ئىشق ئوتى توتىشىش بىلەن يۈرەك ۋە ئوپكە ھەم ئۇنىڭ ئوپ-چورىسى كويۇپ قورۇلدى.

اُل اَفْرتا تُتْندى *ol avurta tutundi* — ئۇ ئىنىگانا توتۇندى (توتتى)، اُل مَنى اُتْكجي تُتْندى *ol məni ətükqi tutundi* — ئۇ مېنى خائىنا ئوتۇنۇش قىلغۇچى (ئوتونگوچى) توتۇۋالدى، ئارىچى قىلدى. بۇنىڭ مەستىردىمۇ

يۇقۇرقىدەك①.

تِتِنْدِى titindi تىكىلدى، تىمك قارىدى. اُلْ اَنَكَرْ تِتِنْدِى *ol aŋar titindi* — ئۇ ئۇنىڭغا تىكىلدى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اَنِلْكْ يُوزِنكا تِـتِنُو بَقْسا بُلْماسْ *aniŋ yüziŋə titinü baksa bolmas* ئۇنىڭ يۈزىگە تىكىلىپ قارىسا بولماس، يەنى ئۇنىڭ گۈزەللىگىدىن يوزىگە تىكىلىپ قارىغىلى بولمايدۇ (تِـتِنُورْ ـ تِـتِنْماكْ *titinür ـ titinmək*).

تُدُنْدِى todundi تويۇندى. اَرْ تُـدُنْدِى *ar todundi* — ئادەم تويۇندى، تويغاندەك كورۈندى. تويىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُدُنُورْ ـ تُدُنْماقْ *todunur ـ todunmak*).

تِذِنْدِى tïžïndi تىيىندى، چەكلەندى. اَرْ ايشْتِنْ تِذِنْدِى *ar ixtïn tïžïndi* ئادەم ئىشتىن تىيىندى (تِذِنُورْ ـ تِذِنْماقْ *tïžïnur ـ tïžïnmak*).

---

① يازما نۇسخىدا بۇ پېئلغا بېرىلگەن «ئوت تۇتاشتى» مەنىسىدىكى مىسال «اُوتْ تُتُنْدِى *ot tutandi*» شەكلىدە، كەلگۈسى زامان ۋە مەستىرى «تُتُنُورْ ـ تُتُنْماقْ *tutanur ـ tutanmak*» شەكلىدە بېرىلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدىن كېيىنكى شېئىردا بۇ سوز «تُتُونُبْ *tutunup*» شەكلىدە كەلگەن، بىز كېيىنكىسىنى ئاساس قىلىپ ترانسكرىپسىيە بەردۇق.

تَرَنْدی tarandi تاراندی، تاردی. اُل سَجِنْ تَرَنْدی *ol saqïn tarandï* — اُو ساقلارنی تاراندی، اُو (باشقىلارنىڭ ياردىمسىز) چېچىنى تاردى (تَرانُر - تَرَنْماق *taranur - taranmak*).

تَرِنْدی tarïndi تېرىۋالدى، تېرىيدىغاندەك كورۈندى. اَر تَرِغْ تَرِنْدی *ar tarïq tarïndï* — ئادەم ئاشلىق تېرىيدىغاندەك كورۈندى. يالغۇز ئوزى تېرىۋالسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَرِنُورْ - تَرِنْماق *tarïnur - tarïnmak*).

تَرُنْدی tarundi سقىلدى، تارلىق هېس قىلدى، ئىچى پۇشتى. اَر ايشْتا بُشْتی تَرُنْدی *ar ïxta puxtï tarundï* — ئادەم ئىشتا سقىلدى (تَرُنُوْرْ - تَرُنْماق *tarunur - tarunmak*).

تُرُنْدی turundi: اُل مَنكا اتْرُو تُرُنْدی *ol maŋa utru turundï* — اُو ماڭا ئۇتتۇرا تۇردى. ئۇددۇلىدا تۇرسا ۋە تاقابىل كەلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُرُونُرْ - تُرُنْماق *turunur - turunmak*).

تُرُنْدی türündi تۇرۇۋالدى، تۇرتەكلىدى، تۇردى. اَر اُوزْ بِتِكِنْ تُرُنْدی *ar oz bitikin türündi* — ئادەم ئۆز

پۈتۈگىنى (خېتىنى) تۈرۈۋالدى (تۈرنۈر ـ تۈرنماك ـ *türünür* ـ *türünmək*).

تِرَنْدِى tirəndi تىرەندى، تىرەجدى، ئوزىنى تارتتى، داجـ ـدى. اَر ايشتِن تِرَنْدِى *ər ixtin tirəndi* — ئادەم ئىشتىن ئوزىنى تارتتى. ھەرقانداق نەرسىدىن ئوزىنى تارتسا ۋە تارتىنسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اُل تامقا تِرَنْدِى *ol tamka tirəndi* — ئۇ تامغا تىرەندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تِرانُر ـ تِرَنْماك *tirənür* ـ *tirənmək*).

تَرِنْدِى tərindi تېرىۋالدى، يىغىۋالدى. اُل اُوزِنكا يَمِشْ تَرِنْدِى *ol özinə yəmix tərindi* — ئۇ ئوزىگە يېمىش (مېۋە) تېرىۋالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تِرِنُور ـ تِرِنْماك *tərinür* ـ *tərinmək*).

تُرُنْدِى turundi ئورۇقلىدى، جۇدىدى. اَت تُرُنْدِى *at turundi* — ئات ئورۇقلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُرُنُور ـ تُرُنْماق *turunur* ـ *turunmak*).

تُرُنْدِى turundi تۇرۇۋالدى، توختىۋالدى. اَر ايشتا تُرُنْدِى *ər ixta turundi* — ئادەم ئىشتا تۇرۇۋالدى (تُرُنُور ـ تُرُنْماق *turunur* ـ *turunmak*).

تَزِنْدِی təzindi تېزلىك كېتىدىغاندەك كورۈنىدى. اُل تَزِنْدِی ol təzindi — ئۇ تېزلىك كېتىدىغاندەك كورۈنىدى (تَزِنْر ـ تَزِنْماك təzinür ـ təzinmək).

تِزِنْدِی tizindi تىزدى، تىزدۋالدى. اُراغْت يِنْجُوسِنْ تِزِنْدِی uraqut yinqüsin tizindi — خوتۇن ئۇنچىسىنى تىزدۋالدى (تِزِنْر ـ تِزِنْماك tizinür ـ tizinmək).

تُشَنْدِی tuxandi چۈشەلدى ~ چۈشالدى، كالۋۇلاشتى.

اَرْ اَذاقِی تُشَنْدِی ər aźaki tuxandi — ئادەمنىڭ ئايىغى كالۋۇلاشتى، يەنى ئادەمنىڭ ئاياقلىرى قورقۇنچ ـ تىن بىر ـ بىرىگە چوه شتى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اَرْسْلَنْ كُكْرَسا اَتْ اَذاقِی تُشالِرْ arslan kəkrəsa at aźaki tuxalïr — ئارسلان هوكۇرسه ئات ئايىغى كالۋۇلىشىدۇ (چۈشلىپ قالىدۇ). بۇ ماقال ئوزىدىن كۈچلۈككە تاقابىل تۇرماقچى بولغان ئاجىزنىڭ كۈچلۈك بىلەنلاش ـ قاندا، ئۇنىڭ هەيۋىسىدىن ئاياقلىرىنىڭ تىترىشىگە قارا ـ تىپ ئېيتىلىدۇ (تُشانْر ـ تُشْنماقْ tuxanur ـ tuxanmak).

تُشَنْدِی təxəndi توشەك ~ چۈشەك سېلىۋالدى. اُل اُوزِنكا تُشاكْ تُشَنْدِی ol əziŋə təxək təxəndi — ئۇ ئوزىگە

توشەك سېلىۋالدى (تُشاتْ ـ تُشْنَماكْ *təxənür ـ təxənmək*).

تَقِنْدِى təvindi ئۇۋلىدى. اَرْ اَلِكِنْ اُقْنْدِى تَقِنْدِى *ər — alikin uvundi təvindi* ئادەم قولىنى ئۇۋۇلاپ كەتتى، ئادەم قايغۇرغىنىدىن ياكى ئۇياتقىنىدىن قولىنى ئۇۋلىدى (تَقِنُورْ ـ تَقِنْماكْ *təvinür ـ təvinmək*).

تُقِنْدِى tokĭndi توقۇندى، سوقۇلدى، ئۇرۇلدى. اَرْ تامْقا تُقِنْدِى *ər tamka tokĭndi* — ئادەم تامغا سوقۇلدى. اَرْ تُقِنْدِى *ər tokĭndi* — ئادەم بىر نەرسىگە ئۇرۇلۇپ كەتتى. ئوغۇزچە. قِلِجْ تُقِنْدِى *kĭliq tokĭndi* — قىلىچ سوقۇلدى (تُقِنُورْ ـ تُقِنْماقْ *tokĭnur ـ tokĭnmak*)[1].

تُقُنْدِى tokundi سويۇۋالدى. تُقُمْ تُقُنْدِى *tokum tokundi* — سوقۇم سويۇۋالدى، ئۇ ئۇزىگە سوقۇم سويۇۋالدى (تُقُنُورْ ـ تُقُنْماقْ *tokunur ـ tokunmak*).

تِقِنْدِى tĭkĭndi تىقىۋالدى، چىگداپ تىقىۋالدى. اَرْ يُونْڭ تَغارْقا تِقِنْدِى *ər yuŋ taqarka tĭkĭndi* — ئادەم يۇگنى

① يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكلى بېرىلمىگەن. بىز قوشۇپ قويدۇق.

تاغارغا چىكداپ تىقىۋالدى. ئاش تۈگىدى — *ax tükündi*
ئاشنى چىگگاپ يىدى. بۇ سوز بىرسىگە غەزەپلەنگەندە
ئېيتىلىدۇ (تۈگىنۈر ـ تۈگىنمەك *tükünur ـ tükünmak*).

تَلِنْدِي təlindi تېشىلدى، ئېچىلدى. تام تَلِنْدِي — *tam*
təlindi تام تېشىلدى (تَلِنۈر ـ تَلِنمَاك *təlinür ـ təlinmək*).
شېرىدا مۇنداق كەلگەن:

كُجَنْدِي بِلاكِمْ
يَغُودِي تِيلاكِمْ
تَلِنْدِي بِلِيكِمْ
تَكْرُبْ اَنَكَرْ جَرْتِلُورْ

küqəndi biləkim
yaoqudï tiləkim
təlindi bilikim
təgrüp aŋar qərtilür

[بىلىگىم كۈچەندى،
تىلىگىم يېقىنلاشتى،

بىلىمىم بۇلمىغى ئېچىلدى،
ئۇقمىغىنا يېتىپ يوقۇلدۇ.]

بىلىگىم كۆچەندى، ئىلىم - ھېكمەت ھەققىدە ئۇرغۇن نەرسىلەر يازغىنىم ئۈچۈن ئۇ زورۇقتى؛ ئەمدى ئىلىم - ھېكمەتتىكى مۇرادىم يېقىنلاشتى، كۆكسۈمدە ئىلىم - ھېكمەت بۇلاقلىرى ئېچىلدى، زامان مېنى مۇشۇ يەرگە يەتكۈزگىنىدە، ئومرۇمۇ ئاخىرلىشىۋاتىدۇ①.

تِلِنْدِي tilindi تىلىنىدى. تَرِي تِلِنْدِي *tərі tilindi* — تېرە تىلىنىدى، يەنى تېرە ئۇزۇنسىغا قېيىشتەك تىلىنىدى (تِلِنُورْ - تِلِنْمَاكْ *tilinür - tilinmək*).

تَمِنْدِي tamīndi تېمىتىۋالدى. اُلْ اُوزِنكا ياغْ تَمِنْدِي *ol өziŋə yaoq tamïndi* — ئۇ ئۆزىگە ياغ تېمىتىۋالدى (تَمِنُورْ - تَمِنْمَاقْ *tamīnur - tamïnmaq*).

جَبِنْدِي qapīndi چاۋىدى ~ ساۋىدى، قامچىلىدى. اَرْ اَتِنْ

① بۇ شېئىرنىڭ ئەرەپچىسىدە بېسىم ئاتالاينىڭ ئىزاھىچە «مِعْصَمِي — بىلەك» سۆزىدىن كېيىنكى «نَظْلَمَ — زورۇقتى، زۇلۇم قىلىندى» دېگەن سۆز «نظلم» شەكلىدە خاتا كۆچۈرۈلۈپ قالغان. بىز «نَظْـلِمَ» نى توغرا تېپىپ، شۇ بويىچە تەرجىمە قىلدۇق.

قايمغى دۇپسۇرلىدى. اُغْلانْ تِكْرَشْدِى *ooqlan tigrəxdi* — بالا ئوسۇپ يېتىلدى، چوڭ بولدى (تِكْرَشُورْ - تِكْرَشْماكْ *tigrəxür - tigrəxmək*).

جِقْرَشْتِى *qïkraxtï* غىچىرلىدى ~ غۇچۇرلىدى. تِيشْ جِقْرَشْتِى *tïx qïkraxtï* — چىش غىچىرلىدى. ھەرقانداق نەرسە غىچ - غىچ قىلىۋەرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جِقْرَشُورْ - جِقْرَشْماقْ *qïkraxur - qïkraxmak*).

جَرْكَشْتِى *qərkəxti* سەپ تارتىشتى. اِكِّى سُو جَرْكَشْتِى *ikki sü qərkəxti* ئىككى قوشۇن سەپ تارتىشتى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كَلْسا اَبَنْكْ تَرْكَنِمْ
اِيتِلْكَمَتْ تُرْكُنُمْ
تَرِلْمَغَى تُرْكُنُمْ
اَمْدِى جَرِكْ جَرْكَشُورْ

kəlsə abaŋ tərkənim
ətilgəmət tərkünüm

جَبِنْدِی ər atīn qapïndï — ئادەم ئېتنى قامچىلىدى.
اَرْ سُقْدا جَبْدِی ər suvda qapdï — ئادەم سۇدا
(چاۋاپ)ئۇزدى. بۇنىڭ«جَبِنْدِی qapïndï» شەكلىمۇ بار
(جَبِنُورْ - جَبِنْماقْ qapïnur - qapïnmak).

جَقِنْدِی qakïndï چاقىرىلىدەك كورۈندى. اَرْ اُزِنكا جَقْماقْ
جَقِنْدِی ər өziŋə qakmak qakïndï — ئادەم ئۆزى
ئۈچۈن چاقماق چاقىرىلىدەك كورۈندى (جَقِنُورْ - جَقِنْماقْ
qakïnur - qakïnmak).

جَكِنْدِی qəkindi چېكىۋالدى، چېكىت قويۇۋالدى. اَرْ بِتِكْ
كا جَكِكْ جَكِنْدِی ər bitikkə qəkik qəkindi —
ئادەم خەتكە چېكىت قويۇۋالدى (جَكِنُورْ - جَكِنْماكْ
qəkinür - qəkinmək).

جَكِنْدِی qəgindi چىگىۋالدى. اُلْ يُوكُنْ جَكِنْدِی ol yükün—
qəgindi ئۇ يۈكىنى چىگىۋالدى (جَكِنُورْ - جَكِنْماكْ
qəginür - qəginmək).

جَلِنْدِی qalïndï چېلىندى، ئاڭلاندى؛ ئورۇقلىدى، چالدى

(يقىلدى). اَتْ جَلَنْدِى at qalïndï — (ئوت - بوغۇز-
لىرى ئاچارلىغىدەك) ئات ئورۇقلىدى. سۇزْ بَكْ قُلاقنىڭا
جَلَنْدِى söz bəg kulakïŋa qalïndï — سوز بەگنىڭ
قۇلىغىغا چېلىندى، ئاگلاندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ئو-
غۇزچە. اَرْ اوزِنْ يِرْكا جَلَنْدِى ər özin yərgə qalïndï —
ئادەم ئوزىنى يەرگە چالدى، تاشلىدى (يقىلدى) ياكى يىقىل-
غاندەك كورۇندى (جَلَنُورْ - جَلَنْماقْ qalïnur - qalïnmak).

جِلَنْدِى qïlandï نەملەندى. جِلَنْدِى نانْكْ qïlandï nəŋ —
نەرسە نەملەندى. بۇنىڭ ئەسلى «جِيلَنْدِى qïlandï
دۇر (جِيلَنُورْ - جِيلَنْماقْ qïlanur - qïlanmak). اَتْ
جِلَنْدِى at qïlandï — ئات تەرلىدى (تەرگە چىلاندى).

سَبِنْدِى sapïndï سېپىۋالدى، ئوتكۇزۇۋالدى. اِشْلارْ يِكْنا سَبِنْدِى
ixlər yignə sapïndï — خوتۇن يىگنىگە يىپ
سېپىۋالغاندەك كورۇندى، ئەمليەتتە بۇ ئىشنى ئوزى
قىلمىغان بولسىمۇ قىلغاندەك كورۇندى (سَبِنُورْ - سَبِنْماقْ
sapïnur - sapïnmak).

سَتِنْدِى satïndï ساتىدىغاندەك كورۇندى. اَرْ اَتِنْ سَتِنْدِى

ər atın satïndï — ئادەم ئېتنى ساتىدىغاندەك كورۈندى(سَتِنُورْ - سَتِنْماقْ *satïnur - satïnmak*).

سَجِنْدِى saqïndï چېچىۋالدى. اَرْ اُوزِنكا سُوقْ سَجِنْدِى *ər özinə suv saqïndï* — ئادەم ئوزىگە سۇ چېچىۋالدى (سجِنُورْ - سَجِنْماقْ *saqïnur - saqïnmak*).

سُجُنْدِى süqündï تەمتى تېتىدى، مەزە قىلدى. اَرْ سُوزْكا سُجُنْدِى *ər sözgə süqündï* — ئادەم سوزگە مەزە قىلدى، سوزگە بېرىلىپ كېتىپ، ئوزىنىڭ ئىشىغا چولىسى تەگمىدى (سُجِنُورْ - سُجِنْماكْ *süqïnür - süqïnmək*). سُوزْكا سُجِنْسا بُلُنْ بَرِيرْ *sözgə süqïnsə bulun barïr* — سوزگە مەزە قىلسا، تۇتقۇن بولۇر. سوزنىڭ تاتقىغا مەزە قىلغان تۇتقۇن بولمىدۇ. بۇنىڭ بىر ھىكايىسى بار. بۇ ماقال سوزگە قىزىقىپ ئىشنى تاشلىۋېتمەيدىغان كىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

سَرِنْدِى sarïndï يوگەندى، پۇركەندى؛ ئورالدى. اَرْ سُفْلِقِنْ سَرِنْدِى *ər suvlïkïn sarïndï* — ئادەم سەلىسىنى يوگىدى. اُراغُتْ بُرُنْجُكْ سَرِنْدِى *uraqut bürünqük sarïndï* — خوتۇن پۇركەنچىسىنى پۇركەندى (سَرِنُورْ -

سَرِنْماقْ (*sarïnmak - sarïnur*). بىر كىم ھەرقانداق بىر نەرسىنى پۇركىنىۋالسا ياكى كىيىۋالسا، يوگىنىۋالسىمۇ شۇنداق دىيىلىدۇ.

سَرِنْدِي sarïndi بېرىلدى، قېتىقىنىپ كىرىشتى، يېپىشتى.

اَرْ ايْشقا سَرِنْدِي *ər ixka sarïndi* — ئادەم ئىشقا قېتىقىنىپ كىرىشتى، يېپىشتى، يەنى ئادەم ئوزىنى تىلىگەن، ئىرادە قىلغان ئىشنى تېپىۋالغان قىلىپ كورسەتتى (سَرِنُورْ - سَرِنْماقْ *sarïnur - sarïnmak*).

سُرُنْدِي süründi سۈرۈندى، سۈركەندى؛ قاشلىدى.

كِشِي اُوْز يِيِنْ سُرُنْدِي *kixi öz yənin süründi* — كىشى ئوز ئەت - يېنىنى قاشلىدى (سُرُنُورْ - سُرُنْماكْ *sürünür - sürünmək*). قاتتىق بىر نەرسە سۈركىلىپ ئېزىلىسىمۇ ياكى ئۇپرىسىمۇ شۇنداق دىيىلىدۇ.

سُزُنْدِي süzündi سۈزۈلدۈرىدىغاندەك كورۈندى. اَرْ اُوزِنكا سُوقْ سُزُنْدِي *ər öziŋə suv süzündi* — ئادەم ئوزىگە سۇ سۈزۈلدۈرىدىغاندەك كورۈندى (سُزُنُورْ - سُزُنْماكْ *süzünür - süzünmək*).

سِيزِنْدِي səzindi سەزدى، گۇمانلاندى، گۇمان قىلدى.

اُل آنكار سِيزِكْ سِيزِنْدِى — *ol aŋar səzik səzindi*

تُو تُوندىكىڭا گۈمان قىلدى (سِيزِنُورْ - سِيزِنْماكْ *səzinür - səzinmək*).

سَسِنْدِى *səsindi* ئىنتىلدى. اَرْ قُلُنْ اُرْغالِى سَسِنْدِى *ar — kulün uroqali səsindi* ئادەم قۇلىنى ئۇرغىلى ئىنتىلدى، دېۋەيلدى. ئات باغلاقتىن بوشىنىپ كېتەي دېسىمۇ شۇنداق دېيىلدۇ (سَسِنُورْ - سَسِنْماكْ *səsinür - səsinmək*).

سُسُنْدِى *süsündi* ئۈسىدىغاندەك كورۈندى. اَرْ باشِنْ تامْقا سُسُنْدِى *ar baxïn tamka süsündi* — ئادەم بېشىنى تامغا ئۈسىدىغاندەك كورۈندى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق (سُسُنُورْ - سُسُنْماكْ *süsünür - süsünmək*).

سَغِنْدِى *saoïndï* ساغىدىغاندەك كورۈندى. اَرْ قُوِينْ سَغِنْدِى *ar koyïn saoïndï* — ئادەم قويىنى ساغىدىغاندەك كورۈندى (سَغِنُورْ - سَغِنْماقْ *saoïnur - saoïnmak*).

سُغُنْدِى *sooqundï* سوقتۇندى، توڭدى. اَرْ سُغُنْدِى *ar — sooqundï* ئادەم سوقتۇندى، تونگدى (سُغُنُورْ - سُغُنْماقْ *sooqunur - sooqunmak*).

سُغُنْدِى *suoqundï* سۇغۇندى، سۇ سالدى. اَرْ سُغُنْدِى *ar —*

suoqundi ئادەم سۇغۇندى (سۇ سالدى)، يەنى سۇيدۇك ۋە شۇنىڭدەك نەرسىلەردىن بوشاندى (سۇغۇنۇر ـ سۇغۇنماق *suoqunur - suoqunmak*).

سِيغِنْدِى *siоqindi* سىغىندى، كىرىۋالدى. كَيِيكْ تُرَغْقا سِيغِنْدِى *kəyik turaoqka siоqindi* — كىيىك تۇراقتا (ياتا جايغا) كىرىۋالدى. باشقا بىرەر جايغا كىرىۋالغان ھەر-قانداق نەرسە ئۇچۇنمۇ مۇشۇنداق دېيىلىدۇ. مَنْ تَنْكْرِيكا سِيغِنُورْمَنْ *mən təŋrigə siоqinurmən* — مەن تەڭرىگە سىغىنىمەن (سِيغِنُورْ ـ سِيغِنْماقْ *siоqinur - siоqinmak*).

سَوُنْدِى *səvündi* سۆيۈندى. اَرْ سَوُنْدِى *ər səvündi* — ئادەم سۆيۈندى (سَوُنُورْ ـ سَوُنْماكْ *səvünür - səvünmək*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

سَوُنْمَكِلْ يِنْدْ اُكُرْ اَذْغِرْ اَتِنْ
اَلْتِنْ كُمُشْ بُلْمَيْنْ اَغِى تَمَارْ

*səvünməgil yund ügür ažoqïr atan*①
altun kümüx bulnapan aoqï tavar

① بۇ سوز يازما نۇسخىدا «اَتِنْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىراككېلـ-مان بۇ سوزنى «*atan*» دەپ ئوقۇغان. بىزنىڭ ئاتالاي

[ئۈيۈر يىلقا، ئايغىر ـ ئاتتان بىلەن سويۇنمىگىن، ئالتۇن، كۈمۈش، ئىپەك ماللارنى تاپسىگىمۇ.]

ئۈيۈر يىلقا، ئايغىر ۋە ئاتتان توگىلەر بىلەن، (شۇنىڭدەك) ئالتۇن، كۈمۈش، يىپەك مالىلارغا ئىگە بولۇش بىلەن سويۇنۇپ كەتمە، ئۇلارنى ئوزەڭ ئۈچۈن خەيرلىك ئىشلارغا ئىشلەتكىن.

سَغِنْدِي saoqīndī ئويلىدى، نىيەت قىلدى. اُنْ مَنكا اَذْكُر سَغِنْدِي *ol maŋa əzgü saoqïndï* — ئۇ ماڭا ياخشى ـ لىق قىلىشنى ئويلىدى، مەن ئۇچۇن ياخشى نىيەتتە بولدى. سوز بىلەن يارەمم قىلىسمۇ شۇنداق دىيىلىدۇ (سَغِنُورْ ـ سَغِنْماقْ *saoqïnur ـ saoqïnmak*).

سَقِنْدِي sakīndī ساقلاندى، ئېھتىيات قىلدى. اُنْ مِنْدِنْ سَقِنْدِي *ol məndin sakïndï* — ئۇ مەندىن ساقلاندى، يەنى ئېھتىيات قىلدى، بۇ يەردىكى «ق ـ *k*» ھەرپى ئالدىنقى سوزدىكىدىن قاتتىقراقدۇر (سَقِنُورْ ـ سَقِنْماقْ *sakïnur ـ sakïnmak*).

سُقِنْدِي sukundī سۇ قۇيۇلدى، يۇيۇندى، يۇدى. اُرا غُتْ

«*anïn*» (ئۇنىڭ بىلەن) دەپ ئوقۇغان. بىز «*atan*» دەپ ئوقۇشنى مۇۋاپىق تاپتۇق.

بَشْنْ سِقِنْدِی *uraoqut baxïn sukundï* — خوڭ بېشىنى يۇدى. ئۇچ تىلىدا (سِقِنُوْر - سِقِنْماق - *sukunur - sukunmak*)[1].

سُكُنْدِی *sökündi* يۇكۈندى، چوكتى، تىزلاندى. اَر بَكْكا سُكُنْدِی *ər bəgkə sökündi* — ئادەم بەككە يۇكۈندى. اُل تُونِنْ سُكُنْدِی *ol tonïn sökündi* — ئۇ تونىنى سوكۇۋاتقاندەك كورۇندى (سُكُنُوْر - سُكُنْماك - *sökünür - sökünmək*).

سَالِنْدِی *salïndï* سېلىندى، ساڭگىلىدى. يِنْجُر قُلاقْتِنْ سَلِنْدِی *yinqü kulaktïn salïndï* — ئۇنچە قۇلاقتىن ساڭگىلىدى. ھەرقانداق نەرسە ساڭگىلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَلِنُوْر - سَلِنْماق *salïnur - salïnmak*).

قَبِنْدِی *kapïndï* بۇلاۋاتقاندەك كورۇندى؛ داردى. اَر تَفَارْ قَبِنْدِی *ər tavar kapïndï* — ئادەم تاۋار (مال) بۇلاۋاتقاندەك كورۇندى (قَبِنُوْر - قَبِنْماق - *kapïnur*

① يازما نۇسخىدا بۇ سوزنىڭ بىرىنچى ۋە ئىككىنچى ھەرپلىرى ھەم زەممىلىك، ھەم كەسرىلىك قىلىپ ھەرىكىلەنگەن. بىز زەممىلىك شەكلىنى ئاساس قىلدۇق.

(*kapïnmak*). اُغْلانْ يَلْ قَبِنْدِي — *ooqlan yəl kaïpndï* بالىغا يەل داربدى.

قَتِنْدِي katïndï قېتىۋاتقاندەك كورۈندى. اُلْ تَلْقانقا ياغْ قَتِنْدِي — *ol talkanka yaoq katïndï* ئۇ تالقانغا ياغ قېتىۋاتقاندەك كورۈندى (قَتِنُورْ - قَتِنْماقْ - *katïnur - katïnmak*).

قُتِندِي kutandï قۇتاندى، بەختلىك بولدى. قُتِندِي نانْكْ *kutandï nəŋ* — نەرسە قۇتاندى، نەرسە قۇتلۇق بولدى (قُتانُرْ - قُتِنْماقْ *kutanur - kutanmak*)①.

قَجِنْدِي kaqïndï قېچىۋاتقاندەك كورۈندى. اُلْ مِنْدِنْ قَجِنْدِي *ol məndin kaqïndï* — ئۇ مەندىن قېچىۋاتقاندەك كورۈندى (قَجِنُرْ - قَجِنْماقْ *kaqïnur - kaqïnmak*).

قُرُنْدِي korundï قورۇندى، ئېچىندى، قىيمىدى. اَرْ تَقارِنكا

① يازما نۇسخىدا بۇ پېئلنىڭ ئىككىنچى ھەرپىگە چېكىتمۇ، ھەرىكىمۇ قويۇلمىغان. بىز يازما نۇسخا 329 - بەتتىكى «قُتَلْدِي *kutaldï*»، يەنى «قُتْ اَلْدِي *kut aldï*» سوزىنىڭ ئەـ رەپچە ئىزاھىغا ئاساسەن، بۇ ئىككى سوزنىڭ يېلتىزىنى بىر ھېسابلاپ، «*kutandï - kutanur - kutanmak*» دەپ ئالدۇق.

قُرْنْدی *ər tavarīŋa korundī* — ئادەم مېلىغا قورۇندى (قُرِينُوْر - قُرِنْماق *korïnur - korïnmak*).

قُرُنْدی kurundī قۇرۇندى، ئوزىنى قۇرۇتۇۋالدى. اَر قُرُنْدی *ər kurundī* — ئادەم (يۇيۇنغاندىن كېيىن) قۇرۇندى (قُرِنُوْر - قُرِنْماق *kurïnur - kurïnmak*).

قِرِنْدی kīrīndī قىرىۋاتقاندەك كورۇندى. اُل نانكْنی قِرِنْدی *ol nəŋni kïrïndī* — ئۇ بىر نەرسىنى قىرىۋاتقاندەك كورۇندى (قِرِنُوْر - قِرِنْماق *kïrïnur - kïrïnmak*).

قَزْنْدی kazīndī قېزىۋالدى. اُل اُوزنكا قُدُغْ قَزْنْدی *ol oziŋə kuzuoq kazīndī* — ئۇ ئوزىگە قۇدۇق قېزىۋالدى. قۇدۇق قېزىۋاتقاندەك كورۇنسمۇ شۇنداق دېيلدۇ (قَزِنُوْر - قَزِنْماق *kazïnur - kazïnmak*).

قُزَنْدی kozandī يېزەندى، ياساندى، پەدەز قىلدى. اُراغْتْ بَزَنْدی قُزَنْدی *uraoqut bəzəndi kozandī* — خوتۇن يېزەندى، ياساندى (قُزَانُر - قُزَنْماق *kozanur - kozanmak*).

قِسِنْدی kīsīndī قىسندى، قىزغاندى، بېخىللىق قىلدى.

ئار تەۋرىن قىسىندى *ər tavarïn kïsïndï* — ئادەم مېلىنى (چىقىم قىلىشتىن) قىسىندى، بېخىللىق قىلدى. سۆيدۈگى قىستاپ كېتىپ، قىسۋالغان كىشىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قىسىنۇر - قىسىنماق *kïsïnur - kïsïnmak*).

قَشَنْدى kaxandï سىيدى. ئات قَشَنْدى *at kaxandï* — ئات ۋە باشقا ھايۋان سىيدى. لېكىن بۇ سوز پەقەت ئاتقا خاستۇر (قَشَنۇر - قَشَنماق *kaxanur - kaxanmak*).

قُلُنْدى kolundï تىلەندى، سورانىدى. ئار نانلىك قُلُنْدى *ər nəŋ kolundï* — ئادەم بىر نەرسە تىلەندى (قُلُنۇر - قُلُنماق *kolunur - kolunmak*).

قِلِنْدى kïlïndï: ئار تەكما قِلِنْج قِلِنْدى *ər təgmə kïlïnq kïlïndï* — ئادەم كورگەنلا ئىشنى قىلىۋەردى. بىر كىم ھەددىدىن ئاشماقچى بولسا، ئۇنىڭغا «ئۆكۈش قِلِنْما *өkүx kïlïnma* — تولا ھەددىڭدىن ئاشما» دېيىلىدۇ (قِلِنۇر - قِلِنماق *kïlïnur - kïlïnmak*).

كَجُنْدى kəqündï كېچىۋاتقاندەك كورۈندى. ئار سُوقْ كَجُنْدى *ər suv kəqündï* — ئادەم سۇ كېچىۋاتقاندەك

كورۈندى (كَجنُوْر - كَجنْماكْ kəqünür - kəqünmək).

كُجَنْدِى küqəndi كۈچەندى؛ زورلۇق قىلدى. اَتْ كُجَنْدِى at küqəndi — ئات كۈچەندى، (ئېغىر يۈك كوتەرگەندە ئىشلەتكەندە) ئات كۈچىنىپ كەتتى. اُلْ اَنِكْ تَقارِنْ كُجَنْدِى ol anïŋ tavarïn küqəndi — ئۇ ئۇنىڭ مېلىنى زورلۇق قىلدى. بۇ پېل بىرىنچى مىسالدا ئوتۇمسز، ئىككىنچىسىدە ئوتۇملۇكتۇر (كُجانُوْر - كُجَنْماكْ küqənür - küqənmək).

كِجِنْدِى kiqindi قىچىشتى، يولدىن چىقتى. اُراغْتْ كِجِنْدِى uraoqut kiqindi — خوتۇنىڭ قىچىغى تۇتتى، يولدىن چىقتى، بۇزۇلدى. «كِجِنْما kiqinmə — سۈركەنمە» دىگەن سوز مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان. بۇنىڭ ئەسلى «اَتْ كِجِنْدِى at kiqindi — بەدەن قىچىشتى» دۇر (كِجِنُوْر - كِجِنْماكْ kiqinür - kiqinmək).

كِرِنْدِى kirindi كىردى، كىرنى اتقاندەك كورۈندى. اَرْ سُوْدا كِرِنْدِى ər suvda kirindi — ئادەم سۇغا كىردى (يۇيۇندى). اَرْ اَوْگا كِرِنْدِى ər əvgə kirindi —

ئادەم ئويگە كىرىۋاتقاندەك كورۇندى (كِرِنُور - كِرِنْماك *kirinür - kirinmək*).

كُرُنْدِى kəründi كورۇندى، ئۇچراشتى. اُل بَكْكا كُرُنْدِى *ol bəgkə kəründi* — ئۇ بەككە كورۇندى، بەگ بىلەن ئۇچراشتى. تاغْ كُرُنْدِى *taq kəründi* — تاغ كورۇندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ئۇزاقتىن قارا كورۇم كورۇنگەن ھەرقانداق نەرسىگە مۇشۇنداق دېيىلىدۇ (كُرُنُور - كُرُنْماك *kərünür - kərünmək*).

كُزُنْدِى kəzündi كورۇندى. كُزُنْدِى نانْكْ *kəzündi nəŋ* — نەرسە كورۇندى. ئىارغۇچە.

بۇ يەردە شۇنداق بىر قائىدە بارىكى، بۇ سوز «كُوْز *kəz* — كوز» سوزىدىن ئېلىنغان بولۇپ، ئارغۇلار بۇيرۇق شەكلى بىلەن ئوتكەن زامان شەكلىنى پەرقلەندۈرىدۇ. ئۇلار بۇيرۇق شەكلىدە «ر - r» بىلەن «كُرْ *kər* — كور» دەيدۇ، ئوتكەن زامان شەكلىدە «ز - z» بىلەن «كُزُنْدِى *kəzündi*» دەيدۇ (كُزُنُر - كُزُنْماك *kəzünür - kəzünmək*).

گَسِنْدِى kəsindi كېسىۋالدى. اُل اُوزِنكا اَتْ گَسِنْدِى *ol əziŋə ət kəsindi* — ئۇ ئوزىگە گوش كېسىۋالدى.

باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كَسِنُوْر ـ كَسِنْماكْ ـ *kəsinür ـ kəsinmək*).

كُشُنْدِى köxündi سايىدىدى، سايىگە ئالدى. اَر كُنْكا كُشُنْدِى *ər küngə köxündi* — ئادەم كۈندىن ئۇزۇن ئەمەس سايىگە ئالدى. شۇنىڭدەك، بىر كىمدىن ئوزۇنىراق دالدىغا ئالسىمۇ شۇنداق دەيىلىدۇ (كُشِنُوْر ـ كُشِنْماكْ *köxinür ـ köxinmək*).

كُۋَنْدِى küvəndi ماختاندى، پەخىرلەندى. اُلْ مَنِىْ بِرْلا كُۋَنْدِى *ol mənin birlə küvəndi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن ماختاندى (كُۋَنُوْر ـ كُۋَنْماكْ *küvənür ـ küvənmək*).

كُلُنْدِى külündi بوشاشتى، ئېغىرلاشتى. اَر اَلِكِى اَذاقِى كُلُنْدِى *ər əliki ażaki külündi* — ئادەمنىڭ قول-ئايىغى بوشاشتى، يەنى ئادەمنىڭ قول-ئايىغى (ئىشتىن ياكى يۈرۈش-مېڭىشنىڭ كۆپلۈگىدىن خۇددى باغلاپ قويۇلغاندەك) ئېغىرلاشتى (كُلُنُوْر ـ كُلُنْماكْ *külünür ـ külünmək*).

كُمُنْدِى kөmündi كومۇۋاتقاندەك كورۇندى. اَر تَقارِنْ

كُمْنْدِی ar tavarīn kəmündi — ئادەم مېلىنى كومۇۋاتقاد-
دەك كورۇندى (كُمْنُر - كُمْنْماكْ kəmünür - kəmünmək).
بۇ قىسمدىكى پېئللاردا بىرقانچە تۈرلۈك مەنىلەر
ئىپادىلىنىدۇ:
بىرىنچى، ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىشنى باشقىلارنىڭ يار-
دەمسىز ئوزىلا ئىشلىگەنلىكى ئىپادىلىنىدۇ. بۇ تۈرنىڭ
ئاساسى ئىككى ھەرپلىك پېئللاردۇر: «اُلْ اَفْكا بَرِنْدِی
ol əvgə barïndï — ئۇ ئويگە (بارمايدىغان بولسىمۇ)
بارىدىغاندەك كورۇندى»، «اُلْ اَشْ تَتِنْدِی ol ax
tatïndï ئۇ ئاش (تېتىمىغان بولسىمۇ) تېتىۋاتقان
بولۇپ كورۇندى». پېئللارنىڭ بۇ تۈرى ئەرەپ-
چىدىكى پېئللارنىڭ «تَفاعُلْ təfaul» دەرىجىسىگە
توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن: «تَصامَمَ الرَّجُلُ — ئادەم
پاك بولمىسىمۇ، پاك بولۇپ كورۇندى»، «تَعاقَلَ — ئەقىل-
لىق بولمىسىمۇ، ئەقىللىق بولۇپ كورۇندى».
ئىككىنچى، ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىشنى ئوزى
ئوگچىلا قىلغانلىقى ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: «اَرْ اَلِمِنْ
اَلْنْدِی ar alïmïn alïndï — ئادەم ئېلىشنى ئوزىلا
ئۇندۇرۇۋالدى»، «اُلْ تَرِغْ تَرِنْدِی ol tarïoq tarïndï —
ئۇ ئوزى ئۇچۇن ئاشلىق تېرىۋالدى» دېگەنگە ئوخشاشلار.

ئەگەر پېيل مۇشۇ مەنىدە قوللىنىلىدىغان بولسا، جۈملىدە «اُوز θz» سوزى كەلتۈرۈلىدۇ. بۇ سوز «اُوزِنكا θziŋə — ئوزىگە» شەكلىدە كەلسە، «ئوزى ئۇچۇن» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. «اُوزى θzi — ئوزى» شەكلىدە كەلسە، بىر ئىشنى «ئوزى» قىلغانلىقنى بىلدۈرىدۇ. «اُوزِنكا θziŋə — ئوزىگە» دېگەندىكى «نكا - ŋə» ئەرەپچىدە «ئۇچۇن» مەنىسىدە كەلگەن «ل - l»نىڭ رولىنى ئوتەيدۇ. پېيل، ئەملىيەتتە، ئىشلەنمەي تۇرۇپ ئىشلىنىۋاتقاندەك كورسىتىلسە، بۇ «اُوز θz» سوزىنى دەسسىمۇ بولىدۇ. بۇ ئىككىسىنىڭ ئارىسىدىكى پەرق شۇكى، ئىش - ھەركەت پۈتۈن ئىنسانلار ئوتتۇرىسىدا ئورتاق. شۇڭا جۈملىدە بىر كىمنىڭ بىرەر ئىش - ھەركەتنى باشقىلارنىڭ ياردىمىسىز ئوز ئالدىغا ئىشلەشكە كىرىشكەنلىگى ئېيتىلماقچى بولغاندا، «اُوز θz» سوزى قوشۇلمىسا، سۈپەت تولۇق بولماي قالىدۇ، «اُوز θz» سوزى قوشۇلۇش بىلەنلا سۈپەت تولۇق بولىدۇ. مۇشۇنداق بولغاندىلا، ئىش - ھەركەت ئورتاقلىقتىن چىقىپ، ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئوزىگىلا خاس بولغان بولىدۇ. ئۇلۇغ تەكرىنىڭ «فَاقْتُلُوٓا اَنْفُسَكُمْ — ئوزەڭلارنى ئولتۇرۇڭلار» دېگەن ئايىتىدىكى «قَتْل — ئولتۇرمەك» ھەممە ئادەملەرگە ئورتاق ھەركەت بولۇپ، «اَنْفُسَكُمْ —

ئۆزەگلارنى» دېيىلىش بىلەن بۇ ھەرىكەت مەلۇم ئادەم-لەرگىلا قارىتىلغان بولىدۇ. بۇ يەردە «نفس — ئۆز» سۆزى ئېيتىلمىسا، سۆيەت تولۇق بولمىغان بولاتتى.

يېنى «كورۇنۇش بېرىش» (يەنى قىلىۋاتقاندەك بولۇپ كورۇنۇش) مەنىسىدە كەلسە، ئوتۇمسز بولىدۇ، ئۇنىڭدا ئورتاقلىق (ئوملۇك مەنىسى) بولمايدۇ. بۇ ھالدا «اُوز öz» سۆزى ئېيتىلمىسمۇ، ئوتۇمسز يېنى شۇ مەنىنى بېرىۋېرىدۇ ۋە سۆيەت تولۇق بولغان بولىدۇ. بۇ خۇددى ئۇلۇغ تەكرىنىڭ «كَلَّا اِنَّ الْاِنْسَانَ لَيَطْغٰى اَنْ رَاٰهُ اسْتَغْنٰى» دېگەن ئايىتىدىكىگە ئوخشايدۇ. بۇنىڭدا «نفس»نى قوشۇپ «اَنْ رَاٰى نَفْسَهُ اسْتَغْنٰى» دىمىگەن. بۇ تۈركچە «ايشقا بقِنْ *ixka bakin* — ئىشقا باق، ئىشنىڭ ئاخىرىغا قارا»، «قِرِنْ *kirin* — قۇرۇن، يەنى (ئۆزەگنى قۇرۇت)»، «سُفْقا كِرِنْ *suvka kirin* — سۇغا كىر، يۇيۇن» دېگەن-لەرگە ئوخشايدۇ.

ئۇچىنچى، «ل - *l*» بىلەن «ن - *n*» ئوخشاش مەنىدە قوللىنىلىدۇ ۋە «ل - *l*» ئورنىغا «ن - *n*» كېلە-دۇ. مەسىلەن: «بِتِكْ بِتْدِى *bitik bitlidi*» دېيىلسمۇ بولىدۇ، «بِتِندِى *bitindi*» دېيىلسمۇ بولىدۇ. بۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى «كىتاپ پۈتۈلدى، كىتاپ يېزىلدى» دېگەن بولىدۇ. «ن - *n*» ھەرپى بۇ يەردە مەجھۇل

پىل بەلگىسى بولۇپ كەلگەن. بۇ خۇددى ئەرەبچىدە «رَجُلٌ شَثْنُ الْاَصَابِعِ وَ شَثْلَهَا» ۋە «كَبْلُ الدَّلْوِ كَبْنُهُ» دىيىلگىنىگە ئوخشاش.

توتىنچى، ئۇز ئالدىغا بىر سوز بولۇپ، يۇقۇرقى مەنىلەردىن ھېچبىرى بىلدۈرۈلمەستىن، سوزنىڭ «ن - n» قوشۇلۇشتىن بۇرۇنقى شەكلى قانداق مەنىدە بولسا، شۇ مەنە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: «تَنْكْرِيكا تَبْنْدِى tәŋriga tapindi — تەڭرىگە تېۋىندى، خۇداغا ئىبادەت قىلدى»، «تَنْكْرِيكا سِغْنْدِمْ tәŋriga sīoŋindim — تەڭرىگە سىغىندىم» دىگەنگە ئوخشاشلار. بۇ مەنىلەر ھەرپى ئىللەتلىك سوزلەر، غۇننلىك سوزلەر ۋە بۇلاردىن باشقا تۇپ ۋە ياسالما سوزلەرنىڭ ھەممىسىدە مۇشۇنداق بولىدۇ.

قائىدە: ئۇچ ھەرپلىك پېئىلارنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى ئىككى قىسىمغا بولۇنىدۇ.

بىرىنچىسى: ئوتتۇرىسى ساكىنلىق كېلىدىغانلار. مەسىلەن: «اُلْ تُونْ كَذْرْدِى ol ton kəżürdi — ئۇ تون كىيىدۇردى» دىگەن جۇملىدىكى «كَذْرْدِى kəżürdi» پېئىلىنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى بولغان «كَذْرْ kəżrür — كىيدۇرىدۇ» غا ئوخشاش. بۇ يەردە «ذ - ż» ھەرپى ئوتتەن زاماندا ھەرىكەتلىك، كەلگۈسى

زاماندا ساكىنلىق كەلگەن. «تەڭرىكا تەندى *təŋrigə*— *tapïndï* تەگرىگە تېۋىنىدى، خۇداغا ئىبادەت قىلدى» دېگەن جۈملىدىكى «تەپىندى *tapïndï*» پېئىلىدىن ئىبارەت. «تەپنۇر *tapnur* — تېۋىنىدۇ، ئىبادەت قىلىدۇ» دېگەن سۆزمۇ شۇنداق. بۇنىڭدا «ب - *p*» ھەرپى ئوتتەن زاماندا ھەرىكەتنىڭ، كەلگۈسى زاماندا ساكىنلىق كەلگەن[1].

ئىككىنچىسى: ئوتتەن زامان شەكلىدە ۋە كەلگۈسى زامان شەكلىدە ئوتتۇرىسى ھەرىكەتنىڭ كېلىدىغانلار. مەسىلەن: «ئات قۇلاق تۇرۇدى *at kulak tuvurdï*— ئات قۇلىقىنى دىڭگايتتى، قۇلىقىنى دىڭ تۇتتى» دېگەن جۈملىدىكى «تۇرۇدى *tuvurdï*» پېئىلىنىڭ كەلگۈسى زامانى «تۇرار *tuvïrar*[2] — دىڭگايتىدۇ» بولىدۇ،

① يازما نۇسخىدا بۇ ئىككى پېئىلنىڭ ئوتتۇرا ھەرپى كەلگۈسى زامان شەكلىدە ھەرىكەتنىڭ بەرىلگەن. بىز ئاپتور بەرگەن قائىدىنى ئاساس قىلىپ، بۇ ئىككى پېئىلنىڭ ئوتتۇرا ھەرپىنى كەلگۈسى زامان شەكلىدە ساكىنلىق، يەنى «*kəžrür*، *tapnur*» قىلىپ ئالدۇق.

② يازما نۇسخىدا بۇ سوز «تۇرار» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بىز بۇ سوزنىڭ يازما نۇسخا 306 - بەتتە «تۇيرار» شەكلىدە كەلگىنىنى نەزەردە تۇتۇپ، «*tuvïrar*» دەپ ئالدۇق.

يەنى يۇمشاق «ق ـ ۋ» ھەرپى ئوتكەن زامان ۋە كەلـ
گۈسى زامان شەكلىدە ھەرىكىلىك كەلگەن①. يەنە
«تَنْكْرِي مَنِي كُذَرْدِي taŋri məni kəžərdi — خۇدا
مېنى ساقلىدى» دېگەن جۈملىدىكى «كُذَرْدِي kəžərdi»
پېئىلدا كەلگەن «ذ ـ ž» ئوتكەن زامانىدىمۇ، كەلگۈسى
زامانىدىمۇ ئەتىلىك كېلىدۇ.

بۇنىڭ قانۇنىيىتى شۇكى، ئىسىمدىن ياسالغان
پېئىللارنىڭ ئوتتۇرىدىكى ھەرپى كەلگۈسى زامان شەكلىدە
ھەرىكىلىك بولىدۇ. مەسىلەن: تُشَكْ تُشَلْدِي təxək təxəldi —
توشەك سېلىندى»، «تُكُونْ تُكُلْدِي tügün tügüldi —
تۇگۈن تۇگۈلدى»، «تَرِغْ سُقَلْدِي tarioq suvaldi —
ئاشلىق سۇغىرىلدى» دېگەنگە ئوخشاش②.

تۆپ پېئىللارنىڭ ئوتتۇرا ھەرپى كەلگۈسى زامان

---

① بۇ جۈملىنىڭ ئەرەپچىسىدە «ئوتكەن زامان» ۋە «كەلگۈسى زامان» دېگەن چۈشەنچە ئۇخشاشلا «ماضى ـ ئوتـ
كەن زامان» ۋە «واجب ـ ئوتكەن زامان» سۆزلىرى بىلەن
ئىپادىلەنگەن، بۇ يەردە «واجب» ئورنىغا «غابر ـ كەلگۈسى
زامان» ئىشلىتىلمىشى كېرەك ئىدى.

② بۇ يەردە قائىدە كەلگۈسى زامان ئۇچۇن بېرىلگەن بولسىمۇ،
مىسالالاردا ئوتكەن زامان شەكلىلا بېرىلىپ، كەلگۈسى زامان
شەكلى «تَشَلُر təxəlür، تُكُلُر tügülür، سُقَلُر suvalur»
لار بېرىلمەي قالغان.

شەكىلدە كۆرسىتىلگەن ساكسىلىق كېلىدۇ. مەسىلەن: «سۈت سَغْلدى süt sooquldi — سۈت سوغۇلدى»، «كۈن سَۋْلدى kün savuldi — كۈن قايرىلدى» دېگەن جۈملىلەردىكى پېئىللار كەلگۈسى زامان شەكلىدە كەلسە «سَغْلُر sooqlur — سوغۇلىدۇ»[1]، «سَۋْلُر savlur — قايرىلىدۇ» بولىدۇ.

بۇ باپتىكى قىسىملار باشقا قىسىملاردا بولمايدىغان بىرقانچە مەنىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تەركىۋىدە «ر - r» كەلگەن پېئىللار ئۈچ خىل بولىدۇ.

بىرىنچىسى، ئىسىمدىن ياسالغان پېئىللار. مەسىلەن: «تُون قِزْردى ton kizardi — تون قىزاردى» دېگەن جۈملىدىكى «قِزْردى kizardi» پېئىلىغا ئوخشاش. بۇنىڭ ئەسلى «قِزِل اَرْدى kizil ardi — قىزىل بولدى» بولۇپ، «ل - l» بىلەن «ا - ئېلىف» تاشلىۋېتىلىپ، ساپ پېئىل

① بۇ پېئىلنىڭ ئوتكەن زامان ۋە كەلگۈسى زامان شەكىللىرى بۇ يەردە «سَغْلدى، سَغْلُر» دەپ بىرىنچى ھەرپى فەتھىلىك يېزىلغان بولسىمۇ، ئەرەپچىسى «سوغۇلماق، ئازايماق» مەنىسىدە بولغىنى ئۈچۈن، بىز يازما نۇسخا 337 - بەتتىكى «سُوتْ سُغْلدى» غا ئاساسەن، «sooquldi — سوغۇلدى، sooqlur — سوغۇلىدۇ» دەپ ئالدۇق.

بولۇپ قالغان. «تُونْ قَرَرْدِي ton karardi — تون قارايدى» دىگەن جۈملىدىكى «قَرَرْدِي karardi» پېئىلىمۇ شۇنداق. بۇنىڭ ئەسلى «قَرا اَرْدِي kara ərdi — قارا بولدى» بولۇپ، «قَرا kara — قارا» سوزىدىن ياسالغان.

ئىككىنچىسى، ئىككى ھەرپتىن تۇزۇلگەن ئوتۇمسز پېئىللارغا «ر - r» قوشۇلۇش بىلەن ياسالغان ئوتۇملۇك پېئىللار. مەسىلەن: «اَرْ سُوقْ كَجْتِي ər suv kəqti — ئادەم سۇ كەچتى» دىگەن جۈملىدىكى «كَجْتِي kəqti» پېئىلغا «ر - r» قوشۇلسا، «كَجْرْدِي kəqürdi — كەچتۈردى، ئوتكۈزدى» دەپ ئوتۇملۇك پېئىلغا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن: «اَنِي سُفْدَنْ كَجْرْدِي anï suvdan kəqürdi — ئۇنى سۇدىن ئوتكۈزدى» دىيىلگەنگە ئوخشاش؛ «اَرْ قَجْتِي ər kaqti — ئادەم قاچتى» دىگەن جۈملىدىكى «قَجْتِي kaqti — قاچتى» پېئىلىدىن ياسالغان «قَجْرْدِي kaqurdi — قاچۇردى» پېئىلمۇ شۇنداق.

ئۈچىنچىسى، بۇ مەسىلەرنىڭ ھېچقايسىسىنى ئىپادىلىمەيدىغان، ئوزىنىڭ ئەسلى تەركىۋىدە «ر - r» بولغان پېئىللار. مەسىلەن: «اَنِكْ بِيْنْ قَذْرِي aniŋ —

boynïn kažïrdï ئۇنىڭ بويىنىنى قايىردى، تولغىدى»،
«قاپ قُتُرْدى kap koturdï — قاپ بوشاتتى» دېگەن
جۈملىلەردىكى «قَنِرْدى kažïrdï — قايىردى»،
«قُتُرْدى koturdï — بوشاتتى» دېگەن پېئىللارغا ئوخشاش.
«ز-z» ھەرپى پېئىللاردا ئىككى خىل ۋەزىپىنى ئوتەيدۇ:
بىرىنچىسى، پېئىلنى ئوتۇملۇككە ئايلاندۇرىدۇ.
مەسىلەن: «ئار سۇ تَمْزدى ar suv tamuzdï —
ئادەم سۇ تامغۇزدى» دېگەن جۈملىدىكى «تَمْزدى
tamuzdï» پېئىلىغا ئوخشاش. لېكىن بۇ ئاز ئۇچرايدىغان ئەھۋال.
ئىككىنچىسى، «ز - z» پېئىلنىڭ ئەسلى تەركىۋىدە بار بولۇپ، پېئىلنىڭ ئوز مەنىسىدىن باشقا مەنە ئاگلاتمايدۇ. مەسىلەن: «تَپْزغَق تَپِزدى tapuzoquk —
tapïzdï تېپىشماق ئېيتتى» دېگەن جۈملىدىكى «تَپِزْدى
tapïzdï» پېئىلىغا ئوخشاش.
تەركىۋىدە «ش - x» كەلگەن پېئىللار توغرىسىدىكى قائىدە يۇقۇرىدا سوزلەندى.
تەركىۋىدە «ق - q» ۋە «ك - k» كېلىدىغان پېئىللار ئىككى خىل بولىدۇ:
بىرىنچىسى، بۇ ھەرپلەر ئىككى ھەرپتىن تۇزۇلگەن پېئىللارغا قوشۇلۇپ، بىر كىمنىڭ بىرەر ئىشقا ئىختىيارسىز

هالدا دۇچ كېلىپ، ئىش - هەركەتنىڭ تەسىرى ئاستىدا قالغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن: «ئار يَغيقا بَسقتي *ər yaqïka basïktï* — ئادەم دۇشمەنگە بېسىلدى، يەنى ئادەم كېچىسى ھۇجۇمغا ئۇچراپ، دۇشمەن تەرىپىدىن باستۇرۇلدى»، «ئار اُسقتي *ər usuktï* — ئادەم ئۇسسىدى، يەنى ئادەم ئۇسسۇزلۇق ئاستىدا قالدى» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ جۇملىلەردە كەلتۈرۈلگەن پېئىللارنىڭ ئەسلى «بُسدي[1]» *basdï* ۋە «اُسدي» *usdï* دۇر.

تەركىبىدە «ك - *k*» كەلگەن سوزلەرگە مىسال: «تُونْ كِرِكْتي *ton kirikti* — تون كىرلەشتى»، «ئار كُنِكْتي *ər kənikti* — ئادەم (يولداشلىرىدىن كېيىن قالغۇدەك دەرىجىدە) زەئىپلەشتى».

ئىككىنچى بىر خىلى، باشقا مەنە ئاڭلاتماي، پېئىلنىڭ ئوز مەنىسىنىلا بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «ئار اَفْكا اَشْقتي *ər əvgə axuktï* — ئادەم ئويغا ئالدىرىدى»، «ئار ايشي جِلْكتي *ər ixi gülükti* — ئادەمنىڭ ئىشى

---

① بۇ يەردە بۇ سوز «بُسدي» شەكلىدە بىرىنچى ھەرپى زەممىلىك يېزىلغان بولسىمۇ، بىز يۇقۇرقى مىسالدىكى «بَسقتي» شەكلىنى ئاساس قىلىپ، «*basdï*» دەپ ئالدۇق.

چاتاقلاشتی» دیگەنگە ئوخشاش.

«ل - l» بىلەن «ن - n» ھەرپلىرى توغرىسىدىكى قائىدە يۇقۇرىدا سوزلەندى.

بۇ باپنىڭ مەسىرى فَعْلَالْ fəallal شەكلىدە ئىككىنچى ھەرپى ھەرىكسلىك كېلىدۇ. مەسىلەن: «قَجْرْماقْ kaqurmak — قاچۇرماق»، «كُتْرْماكْ kətürmək — كوتەرمەك» دىگەنگە ئوخشاش. بۇلار تۆپ ۋە ئەسلى مەستەر ھېسابلىنىدۇ.

ئىزافەتلىك مەستەرلەر فُعْلُلِي fu'luli شەكلىدە ئىككىنچى ھەرپى ساكىنلىق كېلىدۇ. مەسىلەن: «اَنِكْ يُكْ كُتْرُكِي كُرْ anïŋ yük kətrügi kər — ئۇنىڭ يۈك كوتىرىشىنى قارا»، «اَنِكْ سُوقْ كَجْرُكِي كُرْ anïŋ suv kəqrügi kər — ئۇنىڭ سۇدىن ئوتكۈزۈشىنى قارا» دىگەنگە ئوخشاش.

بۇ باپتا «غ - oŋ» ۋە «ك - g» ھەرپلىرىنىڭ كېلىدىغان ئورۇنلىرىنى يۇقۇرىدا تونۇشتۇرۇپ ئوتتۇم.

بۇ باپنىڭ بۇيرۇق شەكلى ئۇچ ھەرپلىك بولىدۇ①. شۇڭا بىز بۇ باپنى «ئۇچ ھەرپلىك سوزلەر بابى» دىدۇق. مەسىلەن:

---

① بۇ سوز يازما ئۇسخىدا «اَوْجَه — ئۇچ خىل» دەپ يېزىلىپ قالغان، ئەسلىدە «اَحْرُف — ئۇچ ھەرپلىك» بولۇشى كېرەك ئىدى.

«تَنْگریکا تَبِنْ *təŋrigə tapin* — تەڭرىگە تېۋىنىن»، «تَنْگریکا یُکُنْ *təŋrigə yükün* — تەڭرىگە يۈكۈنۈن، سەجدە قىل» دېگەنگە ئوخشاشلار. «سَرِنْ *sərin* — چىدا» دېگەن سوزمۇ شۇنداق. بۇيرۇق شەكلىنىڭ بىرلىكىدە، يۇقۇرىدا سوزلەنگەن قائىدىگە ئاساسەن، «تَبِنْغِلْ *tapinoqil* — تېۋىنغىن»، «یُکُنْگِلْ *yüküngil* — يۈكۈنگىن»، «سَرِنْگِلْ *səringil* — چىدىغىن» دېسەكمۇ بولىدۇ. بۇيرۇق پېئىلنىڭ ئىككىنچى شەخس يوقلۇق شەكلى، يۇقۇرىدا پېئىللارنىڭ يوقلۇق شەكلىدە سوزلەپ ئوتكىنىمىزدەك، «ما *ma//mə*» بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «سَقِنْما *sakïnma* — ئويلىما»، «سَقْنما *səvinmə* — سەۋىيۇنمە» دېگەنگە ئوخشاش.

يۇقۇرىدا ئېيتىلغاندەك، بىرىنچى شەخسته «م - *m*» بىلەن «تَبِنْدِمْ *tapïndïm* — تېۋىنىدىم»؛ ئىككىنچى شەخسته غۇنىلىك كاف(نك - *ŋ*) بىلەن «تَبِنْدِنْكْ *tapïndïŋ* — تېۋىنىدىڭ»؛ ئۈچىنچى شەخسته «ى - يا» بىلەن «تَبِنْدِی *tapïndï* — تېۋىندى» دېيىلىدۇ. ئارغۇلارنىڭ بەزى سوزلىرىدە ئىككىنچى شەخستىكى «نك - *ŋ*» ھەرپىي «غ - *oq*» ھەرپىگە ئايلانىدۇرۇلۇپ، «تَبِنْدْغْ

tapinduoq — تېۋىندۇق، ئىبادەت قىلدۇق» دېيىلىدۇ.
ئارغۇلارنىڭ «سَنْ آنِي قَجْرْدُغْ *sən ani kaqurduoq* —
سەن ئۇنى قاچۇردۇڭ» دېگەن سوزنىمۇ شۇنداق. ھەممە
پىشىللارغا ئومۇمى بولغان قائىدە بويىچە بۇ يەردە
«نك - *ŋ*»نى قوللىنىش توغرا، «غ - *oq*»نى قوللىنىش
ئەيىپ ھېسابلىنىدۇ.

بۇ باپنىڭ سۆزلەت شەكلى باشقا تۈركىلەرنىڭ
تىلىدا «تَبِنْغْجِي *tapinoquqi* — تېۋىنغۇچى »،«يُكُنْكُوجِي
yükünguqi — يۈكۈنگۈچى، سەجدە قىلغۇچى» بولىدۇ.
ئوغۇزلارنىڭ تىلىدا بولسا، «تَبِنْدَجِي *tapindaqi* —
تېۋىنغۇچى»، «يُكُنْدَجِي *yükündəqi* — يۈكۈنگۈچى،
سەجدە قىلغۇچى» بولىدۇ.

ئىش - ھەرىكەتنىڭ داۋاملىق بولۇشىنى بىلدۈرىدىغان
سۆزلەت «تَبِنْغَانْ *tapinoqan*»، «يُكُنْكَانْ *yüküngən*»
شەكىلدە كېلىدۇ. بۇ شەكىلدە «ق - *k*»، «ك - *k*»،
«غ - *oq*» ھەرپلىرى، قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان ھەرپ-
لەر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار مەسلىسى مەن يۇقۇرىدا
ئىزاھلاپ ئوتكەن قائىدە بويىچە بولىدۇ.

ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىش - ھەرىكەتنى قىلىشنى
خالايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەت «تَبِغْسَاقْ اَرْ
tapuoqsaq ər — خىزمەت سۆيەر ئادەم» شەكىلدە
بولىدۇ.

بۇنداق سۈپەتلەر ئۇيغۇر ھەرپ ۋە ئۇچتىن ئارتۇق ھەرپتىن تەركىپ تاپقان سوزلەردە ئاز ئۇچرىسىمۇ، لېكىن ھەممىسى مۇشۇ قائىدە بويىچە ياسالىدۇ. ئىككىدىن ئارتۇق ھەرپتىن تۈزۈلگەن سوزلەردە سوزنىڭ ئاخىرقى ھەرپى (قوشۇلغان ھەرپ) چۈشۈرۈپ قالدۇرۇلۇپ، ئاندىن سۈپەت قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «تَبِنْدِي *tapïndï*»سوزىدىن«تَبْغَاقْ *tapuoqsak*» سۈپىتى ياسالغانغا ئوخشاش. بۇنىڭدا سوزنىڭ ئاخىرىدىكى «ن - *n*» چۈشۈرۈپ قالدۇرۇلۇپ، سوز ئەسلى ھالىتىگە يەنى «قَبْغ *tapuoq* — خىزمەت» شەكلىگە قايتقان.

بىر ئىش - ھەرىكەتنى ئىشلەش ئىشلىگۈچىنىڭ بۇرۇچى ئىكەنلىگىنى ۋە ئۇ ئىشنى قىلىشقا جەزم قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت فَعْلَعْلُ *ɵaul'ulul* شەكلىدە ئۇچ خىل ھەرىكىلىك بولىدۇ، يەنى بۇنىڭدىكى ئىككى «ع - ئەين» ھەرىكىلىك، بىرىنچى ۋە ئاخىرقى «ل - *l*» ھەرپى ساكىنلىق كېلىدۇ. مەسىلەن: «بَكْ يازُقْ كَجُرْ كُلُكْ اَرْدِي *bəg yazuk kəqürgülüg ərdi* — بەگ گۇناھى كەچۈرگۈلۈكتى، بەگ گۇناھى كەچۈرۈشى لازىم ئىدى»، «اُلْ تَنْكَرِيكا تَبِنْغُلُقْ اَرْدِي *ol təŋriqə tapïnoquluk ərdi* — ئۇ تەڭرىگە تېۋىنغۇلۇقتى، ئۇ خۇداغا ئىبادەت قىلىشى لازىم ئىدى» دېگەنگە ئوخشاش.

بۇنىڭ قائىدىسى شۇكى، سوزنىڭ «ق - k» ياكى ئۇنىڭدىن باشقا ھەرپلەر بىلەن تۈزۈلگىنى نەزەردە تۇتۇلۇپ، يىلتىزغا «غۇلۇق oquluk»، «كۈلۈك gülük // külük» قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ. پىرىنسىپ بۇ تۈردە بىر ئاز مەستەر مەنىسىمۇ بار.

ئىشلىگۈچىنىڭ ئىش - ھەرىكەتىنى ئىشلىگەنلەردىن بىرى ئىكەنلىگىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت فَعْلَعْلِي fə'lə'li شەكلىدە، ئىككى «ع - ئەين» ساكىنلىق، ئىككى «ل - l» ھەرىكىلىك كېلىدۇ. مەسىلەن: «اَلْ تَنْكْرِيكا تَبْنِغْلِي اَرْدِي ol təŋrigə tapnioqlī ərdi — ئۇ تەڭرىگە تېۋىنىدىغانلاردىن ئىدى»، «اَلْ مِنِي سُقْدِنْ كَجْرْكْلِي اَرْدِي ol məni suvdïn kəqrügli ərdi — ئۇ مېنى سۇدىن ئوتكۈزگۈچىلەردىن ئىدى» دېگەن جۈملىلەردىكى «تَبْنِغْلِي tapnioqlī»، «كَجْرْكْلِي kəqrügli» دېگەنلەر-گە ئوخشاش.

پىرىلدىن كېيىن «اَرْدِي ərdi» سوزى كەلتۈرۈلسە، ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىش - ھەرىكىتىنى ئىشلەپ بولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. لېكىن، پىرىلدىن كېيىن «اَلْ ol» ياكى «تۇرر turur» سوزلىرى كەلتۈرۈلسە، ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىش-ھەرىكىتىنى قىلماقچى بولغانلىقىنى، ئەمما تېخى قىلىپ-بولمىغانلىقىنى كۆپادىلەيدۇ.

سۆپەتداش (ئىسمى مەفئۇل) بىر خىل تەرتىپ بويىچە ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «كۆزەتمىش نائەت kozətmix nan — كۆزىتىلگەن نەرسە»، «قۇرمىش قاپ koturmix kap — بوشتىلغان قاپ» دېگەندەك.

«مىش mix // mix» قوشۇمچىسى ئوتۇمسىز پېئىللارغا قوشۇلسا، ئىش-ھەرىكەتنىڭ ئوتۇپ بولغانلىقىدىن خەۋەر بېرىدىغان سۆپەتداش ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «ساقلىمىش كۈن savilmix kün — قايرىلغان كۈن»، «سوغۇلمىش سۇ sooqulmix suv — سوغۇلغان سۇ» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

پېئىللارنىڭ تۈرلىنىش قائىدىلىرى ئىككى ھەرپلىكلەر بابىدا ئېيتىلدى. شۇنىڭدەك ئورۇن-جاي ئىسىملىرى، ۋاقىت-چاغ ئىسىملىرىمۇ يىلتىزغا مۇشۇ ئۇقۇملارنى بىلدۈرىدىغان بىر قىسىم قوشۇمچىلار قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. ھېچقانداق نەرسە قائىدىدىن تاشقىرى بولمايدۇ. بۇنى چۈشىنىۋالغىن.

ئۈچ ھەرپلىكلەر باپلىرى تۈگىدى.

توت هەرپلىكلەر باپلىرى

فَعْلَلْدِى fə'ləldi شەكلىدە «ع - ئەين» هەرپى ساكىنلىق ۋە «ل - l» هەرپى هەرخىل هەرىكىلىك سوزلەر بابى

بُرْكُرْدِى bürkürdi بۇركەلدى ~ پۇركەلدى، تۇتۇلدى. كُوكْ بُرْكُرْدِى *kək bürkürdi* — ئاسمان پۇركەلدى، هاۋا تۇتۇلدى.

بُرْكُرْدِى bürkürdi پۇركىدى. يُغْجِي تُونْقا سُوقْ بُرْكُرْدِى *yuoqi tonka suv bürkürdi* — يۇغۇچى تونقا سۇ پۇركىدى. يەنى كىرچى ئۇتتىش ئۈچۈن تونقا سۇ پۇركىدى (بُرْكُرار - بُرْكُرماكْ *bürkürər-bürkürmək*).

بُرْكُرْدِى bürkürdi پۇرقۇرىدى. قانْ بُرْكُرْدِى *kan bürkürdi* قان پۇرقۇرىدى، قان پۇرقۇراپ چىقتى.

بِجْتُرْدِى pïqturdi پىچتۇردى، كەستۇردى، تىلدۇردى. اَرْ يِغاجْ بِجْتُرْدِى *ər yïoqaq pïqturdi* — ئادەم ياغاچ

كەستۇردى (بِجْتُرْ - بِجْتُرْماق *pīqturur - pīqturmak*).

بَرْتُرْدى barturdī باردۇردى ~ بارغۇزدى. اُل مَنِي اَفْكا بَرْتُرْدى *ol məni əvgə barturdī* — ئۇ مېنى ئويگە باردۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بَرْتُرْ - بَرْتُرْماق *barturur - barturmak*).

بَسْتُرْدى basturdī باستۇردى. بَكْ اُغْرِينِي بَسْتُرْدى *bəg ooqrīnī basturdī* بەگ ئوغرىنى باستۇردى، بەگ ئوغرىنى تۇتۇپ (پۇت - قوللىرىنى باغلاپ) بېسىشقا بۇيرۇدى. ھەرقانداق نەرسىنى قىسىرلاش ۋە قوپۇشقا يول قويماي قاتتىق باستۇرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بَسْتُرْ - بَسْتُرْماق *basturur - basturmak*).

بُغْتُرْدى booqturdī بوغدۇردى. اُل اَنِي بُغْتُرْدى *ol ani booqturdī* ئۇ ئۇنى بوغدۇردى (بُغْتُرْ - بُغْتُرْماق *booqturur - booqturmak*).

بِرْقِرْدى birkirdī پۈركىدى. اَتْ بِرْقِرْدى *at birkirdī* ئات پۈركىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بِرْقِرار - بِرْقِرْماق *birkirar - birkirmak*).

بُرْقُرْدى burkurdī بۇرۇلدى ~ پۇرۇلدى، قورۇلدى، قورۇق

باستی. اِشْلارْ يُوزِی بُرْقُرْدِی — *ixlər yüzi burkurdi* خوتۇننىڭ يۈزى پۈرۈلدى. تېرە قورۇلسمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بُرْقُرارْ - بُرْقُرْماقْ *burkurar - burkurmak*).

بَلْگُورْدِی *bəlgürdi* بەلگىلىك بولدى، ئاشكارا بولدى، مەلۇم بولدى. اِيشْ بَلْگُورْدِی *iх bəlgürdi* — ئىش بەلگىلىك بولدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: كُوزْ كَلِكِي يازِنْ بَلْگُورارْ *küz kəligi yazīn bəlgürər* — كۈزنىڭ (قانداق) كېلىشى يازدىن مەلۇم بولىدۇ. بۇ ماقال ئىشنىڭ ئاخرى بېشىدىلا مەلۇم بولىدىغانلىقى ھەققىدە ئېيتىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كِزْلَبْ تُتَرْ سَقُلْكْ اَذْرِشْ كُنِي بَلْگُرارْ
بَشْلِغْ كُزُكْ يَسْمَا ياشِي اَنِكْ سَقْرُقارْ

kizləp tutar səvüklük aźrix küni bəlgürər
baxlioq kəzüg yapsama yaxï anīŋ savrukar

[يوشۇرۇن تۇتۇلغان مۇھەببەت ئايرىلىش كۈنى ئاشكارا بولىدۇ، يارىلىغ كوزنى ياپسىمۇ، ئۇنىڭ يېشى توكۈلىدۇ.]

يوشۇرۇن مۇھەببەت ئايرىلىش كۈنىدە ئاشكارا بولىدۇ، دەرت تەككەن ۋە ياشانغانلار كوز ئوز يېشىنى

تۇتۇۋالالمايدۇ (بَلگُورار - بَلگُورمَاق - *bəlgürər - bəlgürmək*).

تَلْبِرْدِي talpirdi تەلپۈندى، ئىنتىلدى، قانات قاقتى. قۇش تَلْبِرْدِي *kux talpirdi* — قۇش (قانتى بىلەن) تەلپۈندى. تَلْفِرْ تَلْبِرْدِي *talvir talpirdi* — قۇر تەلپىۋندى. ھەر - قانداق نەرسە تەلپۈنسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَلْبِرار تَلْبِرْماق *talpirar - talpirmak*).

تُغْتُرْدِي tuqturdi تۇغدۇردى. تَنگرِي اغْل تُغْتُرْدِي *təŋri ooul tuqturdi* — تەڭرى (خوتۇندىن) بالا تۇغ - دۇردى. بۇنىڭ گەسلى «تُغْرُتْتُرْدِي *tuqurtturdi*» دۇر. بۇ قائىدە مۇنداق: تەركىبىدە «ت - *t*» بولماي تۇرۇپمۇ ئوتۇملۇك بولغان پېئلغا بىر «ت - *t*» قوشۇلسا، ئۇ پېئل ئىككى قاتلى (ئىشلىگۈچى)دىن بىر مەقسۇلغا ئوتتىغان ئوتۇملۇك پېئلغا ئايلىنىدۇ، قاتلىنىش بىرسى بۇيرۇغۇچى، ئىككىنچىسى ئورۇندىغۇچى بولىدۇ. مەسىلەن: «سۇنى اِجْرْدِي *suv iqürdi* — سۇ ئىچۈردى» دېگەن ئىبارە «سُوْنى اِجْتُرْدِي *suv iqtürdi*» شەكلىدە دېيىلسە، «ئۇ ئادەم باشقا بىركىمنى سۇ ئىچكۈزۈشكە بۇيرىدى» دېگەن

مەنىنى بىلدۇرىدۇ. «ئۇ ئانى بۇغدى *ol ani booqdi* — ئۇ ئۇنى بوغدى» دېگەندەكى «بۇغدى *booqdi*» پېئىلى «بۇغتۇردى *booqturdi*» دېيىلسە، «ئۇنى باشقا بىر كىشنى بوغۇشقا بۇيرۇدى» دېگەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ. بۇ ئەرەپچىدىكى «لَقَطَ السُّنْبُلَ وَالْقَطَهُ غَيْرُهُ» ۋە «نَقَطَ الْمُصْحَفَ وَانْقَطَهُ غَيْرُهُ» ئىبارىلىرىدىكى «لَقَطَ» بىلەن «اَلْقَطَ» ۋە «نَقَطَ» بىلەن «اَنْقَطَ» پېئىللىرىغا ئوخشاش، يەنى بۇ يەردە پېئىل بىر «ا ـ ئېلىش» قوشۇلۇش ئارقىلىق ئىككى فائىلدىن بىر مەفئۇلغا ئوتكەن. بۇمۇ شۇنداق (تۇقتۇرۇر ـ تۇقتۇرماق *tuoqturur ـ tuoqturmak*)[1].

تَقْتُرْدى takturdi تاقتۇردى، ئوتكۈزگۈزدى. اَتْ سېشىقا تَقْتُرْدى *at sixka takturdi* — گوشنى زىققا ئوتكۈزگۈزدى (تَقْتُرُر ـ تَقْتُرماق *takturur ـ takturmak*).

تِقْتُرْدى tikturdi تىقتۇردى، چىگدىرىپ قويدۇردى. اُونۇق قاپقا تِقْتُرْدى *unuoq kapka tikturdi* — ئۇۋنىنى قاپقا

① يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرى مىسال كەلتۈرۈلگەن ئاخىرقى پېئىل كوزده تۇتۇلۇپ «بۇغتۇرۇر ـ بۇغتۇرماق» قىلىپ بېرىلگەن. بىز بايان قىلىنىۋاتقان پېئىلنى نەزەردە تۇتۇپ، «تۇقتۇرۇر ـ تۇقتۇرماق» دەپ بەردۇق.

تىقتۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تِقْتُرُر ـ تِقْتُرْماق *tikturur ـ tikturmak*).

تُتْتُرْدى tutturdi توتتۇردى ~ تۇتقۇزدى. بَكْ اغْرينى تُتْتُرْدى *bəg oqrini tutturdi* — بەگ ئوغرىنى تۇتتۇردى (تُتْتُرُر ـ تُتْتُرْماق *tutturur ـ tutturmak*).

تُكْتُرْدى tɵktürdi توكتۇردى. اُل سُوْنى تُكْتُرْدى *ol suv tɵktürdi* — ئۇ سۇ توكتۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُكْتُرُر ـ تُكْتُرْماك *tɵktürür ـ tɵktürmək*).

تِكْتُرْدى tiktürdi تىكتۇردى. اُل تُوْن تِكْتُرْدى *ol ton tiktürdi* — ئۇ تون تىكتۇردى (تِكْتُرُر ـ تِكْتُرْماك *tiktürür ـ tiktürmək*).

تَلْتُرْدى talturdi تالدۇردى، تېڭقتۇردى. اَنى اُرُپ تَلْتُرْدى *ani urup talturdi* — ئۇنى ئۇرۇپ تالدۇردى، ئۇنى ئۇرۇپ تېڭقتۇردى (تَلْتُرُر ـ تَلْتُرْماق *talturur ـ talturmak*).

تَلْتُرْدى təltürdi تەشتۇردى. اُل تام تَلْتُرْدى *ol tam təltürdi* — ئۇ تام تەشتۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇ يەردىكى ئىككىنچى «ت ـ *t*» ھەرپى «د ـ *d*» ھەرپىنىڭ

ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەن①. خۇددى ئەرەپچىدە «قَتَرَ عَلَى عِيَالِهِ» دېگەن ئىبارىنى «قَدَرَ عَلَى عِيَالِهِ» دېسىمۇ بولغىنىغا ئوخشاش. يەنە ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ «وَمَنْ قُدِرَ عَلَيْهِ رِزْقُهُ»، «وَأَمَّا إِذَا مَا ابْتَلَاهُ فَقَدَرَ عَلَيْهِ رِزْقَهُ» دېگەن ئايەتلىرىدىكى «د ـ d» ھەرپى «ت ـ t» ھەرپى ئورنىغا، شۇنىڭدەك «خَتَرَ وَ خَتَلَ» سۆزلىرىدىكى «ت ـ t» ھەرپىمۇ «د ـ d» ھەرپىنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەن، بۇنىڭ ئەسلى «غَدَرَ» دۇر. بۇ سۆزدە ئۇچ خىل ئالمىشىش بار (تَلْتُرُرُ ـ تَلْتُرْمَاقْ taltürür ـ taltürmak).

تُلْتُرْدِى tolturdi تولتۇردى ~ تولدۇردى. اُلْ اَيَقْ تُلْتُرْدِى *ol ayak tolturdi* ـــ ئۇ ئاياق (كاسە) تولدۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُلْتُرُرُ ـ تُلْتُرْمَاقْ *tolturur ـ tolturmak*).

تِلْتُرْدِى tiltürdi تىلدۇردى. اَرْ يَرِنْدَاقْ تِلْتُرْدِى *ar yarīndak tiltürdi* ـــ ئادەم قېيىش تىلدۇردى. ھەرقانداق نەرسە قېيىشتەك ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەردەك

---

① يازما نۇسخىدا بۇ يەردىكى «ت ـ t» نى «ل ـ l» دىن ئالماشقان دەپ بېرىلگەن. بىز ئەرەپ تىلىدىن كەلتۈرۈلگەن مىسالارغا قاراپ «د ـ d» ھەرپىنىڭ ئورنىغا ئالماشقان، دەپ ئالدۇق.

تىلدۇرۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تِلْتُرُرْ ـ تِلْتُرْماكْ ـ *tiltürür ـ tiltürmək*).

تَمْتُرْدِى tamturdi تامدۇردى. اُلْ اَنِكْ اَغْزِنكا سُوقْ تَمْتُرْدِى *ol anïŋ aoqziŋa suv tamturdï* ـ ئۇ ئۇنىڭ ئاغزىغا سۇ تامدۇردى (تَمْتُرْ ـ تَمْتُرْماقْ *tamturur ـ tamturmak*). بۇ كىم ئۇچرايدىغان سوزدۇر.

تَمْجُرْدِى tamqurdi تامچىلىدى. يَغْمُرْ تَمْجُرْدِى *yaoqmur ـ tamqurdï* يامغۇر تامچىلىدى. باشقا نەرسىلەر تامچىلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَمْجِرارْ ـ تَمْجُرْماقْ ـ *tamqurar ـ tamqurmak*).

تَبْجُرْدُمْ tapqurdum تاپچۇردۇم ~ تاپشۇردۇم. مَنْ اُغْلْنِى اَناسِنكا تَبْجُرْدُمْ *mən ooqulnï anasïŋa tapqurdum* ـ مەن بالىنى ئانىسىغا تاپشۇردۇم. بۇ يەردىكى «ج ـ q» ھەرپى «ش ـ x» ھەرپىنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەن. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَبْجُرُرْ ـ تَبْجُرْماقْ ـ *tapqurur ـ tapqurmak*).

تُلْدُرْدِى tuldurdi سوقتۇردى، ئۇردۇردى. اَتْلُغْ اَنِى تُلْدُرْدِى *atlïoq anï tuldurdï* ـ ئاتلىق ئۇنى (ئاتقا) سوقتۇرۇۋەتتى، سوقۇۋەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

تِلْدُرْدِی tildürdi تىلدۇردى. ئانى بىچاقْ بىلا تِلْدُرْدِی *anī piqək bilə tildürdi* ــ ئۇنى پىچاق بىلەن تىلدۇردى (تِلْدُرُورْ ـ تِلْدُرْماقْ *tildürür ـ tildürmək*).

بِلْتُرْدِی biltürdi بىلدۇردى، ئۇقدۇرۇش. اُلْ مَنكا ايشْ بِلْتُرْدِی *ol maŋa iš biltürdi* ــ ئۇ ماڭا ئىش بىلدۇردى (بِلْتُرُرْ ـ بِلْتُرْماقْ *biltürür ـ biltürmək*).

تَمْتُرْدِی tamturdi تامدۇردى، ياقتۇردى، تۇتاشتۇردى. اُلْ اُوتْ تَمْتُرْدِی *ol ot tamturdi* ــ ئۇ ئوت ياقتۇردى. چىراق ياققۇزسمۇ شۇنداق دېيىلدۇ (تَمْدُرُرْ ـ تَمْدُرْماقْ *tamdurur ـ tamdurmak*).①

تَنْتُرْدِی tanturdi تاندۇردى، ئىنكار قىلدۇردى. اُلْ مَنكا اَلمِنْ تَنْتُرْدِی *ol maŋa alimin tanturdi* ــ ئۇ ماڭا ئېلىمنى(قەرزنى) تاندۇردى، يەنى ئۇ مېنى ئېلىمدىن

---

① يازما نۇسخىدا يۇ پېئىلنىڭ ئوتتۇرىكەن زامانى «تَمْتُرْدِی *tamturdi*» شەكلىدە بېرىلگەن بولسىمۇ، مەسىرى ۋە كەلگۈسى زامانى «تَمْدُرُرْ ـ تَمْدُرْماقْ» شەكلىدە بېرىلگەن. بىز ئەسلىنى ئوزگەرتمىدۇق.

ۋاز كەچتۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَنْتُرُر ـ تَنْتُرماق *tanturur ـ tanturmak*).

تِنْدُردى tindurdi تىندۇردى، ئارام ئالدۇردى، دەم ئالدۇر-دى. ال مَنِي تِنْدُردِي *ol məni tindurdi* ـ ئۇ مېنى تىندۇردى، ئارام ئالدۇردى. بۇ سوزنىڭ ئەسلى «تِنْدِي *tindi* ـ نەپەس ئالدى» دۇر.

تُنْتُردى tunturdi تۇتۇلدۇردى. اُتْ آنِڭْ كُوزِنْ تُنْتُردِي *ot aniŋ kəzin tunturdi* ـ ئوت (دورا) ئۇنىڭ كو-زىنى تۇتۇلدۇردى. ھەرقانداق بىر نەرسە بىر نەرسىنى يېپىۋالسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُنْتُرُر ـ تُنْتُرماق *tunturur ـ tunturmak*).

تُذْغُوردى tożoqurdi تويدۇردى ~ تويغۇزدى. ال مَنِي تُذْغُوردِي *ol məni tożoqurdi* ـ ئۇ مېنى تويدۇردى (تُذْغُرُر ـ تُذْغُرماق *tożoqurur ـ tożoqurmak*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اَفْلِكْ تُذْغُرسا كُوزِي يِلْقا بُلُوْر *əvlik tożoqursa kəzi yolka bolur* ـ ئوي ئىگىسى (مېھمانىنى) تويدۇرسا، (مېھمانىنىڭ) كوزى ھەممىشە يولدا بولىدۇ. بۇ ماقال زىيادەتتىن كېيىن كېتىش ئۈچۈن ساھىبخاندىن ئۇزۇر سورىغان كىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ. شېرىدا مۇنداق كەلگەن:

تۇغۇرمىدى ئىتمنى
تۇرۇغۇلۇر ئاتىمنى
سۈردى مېنىڭ قۇتمنى
قاز تېكى قۇردايمى

tożoqurmadi ïtïmnï
turoquroqalïr atïmnï
sürdi mənïŋ kutumnï
kaz takï kordayïmï

[ئىتمنى تويدۇرمىدى،
ئېتىمنى ھاردۇرۇپ قويدى،
مېنىڭ بەختىمنى سۈردى،
غاز ۋە قوداپلىرىمنى (سۈردى).]

ئوۋ قۇشى، ئىت ۋە ئېتىنى ئوتنە ئالغان كىشى تەسۋىرلىنىپ شۇنداق دېيىلىدۇ: مېنىڭ ئىتمنى تويغۇز - غۇدەك ئوۋ تاپالمىدى، ئېتىمنى جەق چاپتۇرۇپ ھاردۇرۇپ قويدى، غاز ۋە قوداپلىرىمنى ئۇچۇرۇۋەتتى، ئامىتىمنى كەتكۈزدى.

تۇغۇردى tożoqurdi تويدۇردى ~ تويغۇزدى، زېرمكتۇردى.

— *ol məni bu ïxtïn* ئۇ مېنى بۇ ئىشتىن تۇغۇردى

tożoqurdï ئۇ مېنى بۇ ئىشتىن توپدۇردى.

تۇرغۇردى turoqurdï ئورۇقلاتتى، تالدۇردى، هاردۇردى، هالدىدىن كەتكۈزدى. ال اتنغ تۇرغۇردى *ol atïoq turoqurdï* — ئۇ ئاتنى تالدۇردى (تۇرغۇرۇر - تۇرغۇماق *turoqurur - turoqurmak*).

تۇرغۇردى turoqurdï تۇرغۇزدى، قوپقۇزدى، قوپاردى. ال مېنى ارنىدىن تۇرغۇردى *ol məni orundun turoqurdï* — ئۇ مېنى ئورنۇمدىن تۇرغۇزدى. ار تام تۇرغۇردى *ar tam turoqurdï* ئادەم تام تۇرغۇزدى، قوپاردى. ئوي سېلىنسا ۋە باشقا نەرسىلەر تىكلەنسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تۇرغۇرۇ - تۇرغۇماق *turoqurur - turoqurmak*).

تازغۇردى tazoqïrdï① تازلاشتى. ار باشى تازغۇردى *ar baxï tazoqïrdï* ئادەمنىڭ بېشى تازلاشتى (تازغىرار- تازغىرماق *tazoqïrar - tazoqïrmak*).

تۇزغۇردى tozoqïrdï تۇزانلاشقىلى تۇردى، چاڭ - توزان

---

① بۇ پېئىلنىڭ ئوتتۇرىدىكى زامان شەكلىدە «غ - *oq*» ھەرپى قەتئىلىك يېزىلغان. بىز ئۇنىڭ مەستەر ۋە كەلگۈسى زامان شەكلىگە ئاساسەن، كەسرىلىك قىلىپ ئالدۇق.

كوتىرىلىشكە باشلىدى. يېر تۇزغۇدى *yər tozoqīrdī* — يەر توزانلاشقىلى تۇردى، يەنى يەردىن چاڭ-توزان كوتىرىلىشكە باشلىدى (تۇزغۇرار-تۇزغۇماق *tozoqīrar - tozoqīrmak*).

تۇشغۇردى toxoqurdī توشقۇردى~توشقۇزدى. اۇل اۇن تقار بۇلا تۇشغۇردى *ol əvin tavar birlə toxoqurdī* — ئۇ ئويىنى مال بىلەن توشقۇزدى. سۇ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر بىلەن توشقۇزۇلسمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تۇشغۇر-تۇشغۇماق *toxoqurur - toxoqurmak*).

تاشغۇردى taxoqurdī تاشقىلدى، تاشقىلى قوپتى. اشچ تاشغۇردى *əxiq taxoqurdī* — قازان تاشقىلى قوپتى (تاشغۇرار-تاشغۇماق *taxoqurar - taxoqurmak*).

تۇشغۇردۇم tuxoqurdum قوۋۇشتۇردۇم، ئۇچراشتۇردۇم. من اغلنى اتاسىنكا تۇشغۇردۇم *mən oqulnī atasīŋa tuxoqurdum* — مەن ئوغۇلنى ئاتىسىغا قوۋۇشتۇردۇم. ئىككى كىشى بىر-بىرى بىلەن ئۇچراشتۇرۇلسمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تۇشغۇرمن-تۇشغۇماق *tuxoqururmən - tuxoqurmak*).

بۇنىڭ ئەسلى «تشردم *tuxurdum*» دۇر.

تَلْغُرْدی taloqurdī ئىلەشتى، ئايىنىدى، ئوغىندى. كُنْكُلُمْ تَلْغُرْدی *kөŋlüm taloqurdī* — كوڭلۈم ئايىندى، ئاباپ يىمەكلىكلەرنى يىگەنلىكتىن كوڭلۈم ئاينىدى (تَلْغُرُرْ - تَلْغُرْماقْ *taloqurur - taloqurmak*).

تَلْغُرْدی[1] taloqīrdī شۇرغان چقتى، شۇرغان كوتىرىلدى. اَرْتْ بَشِی تَلْغُرْدی *art baxī taloqīrdī* — داۋان بېشىدا شۇرغان چىقتى (تَلْغِرارْ - تَلْغِرْماقْ *taloqīrar - taloqīrmak*).

تَمْغُرْدی[2] tamoqīrdī تامغىلى قويۇلى، تامچىلغىلى تۇردى. سُوقْ تَمْغُرْدی *suv tamoqīrdī* — (مۇزدىن) سۇ تامچىلغىلى تۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَمْغِرارْ - تَمْغِرْماقْ *tamoqīrar - tamoqīrmak*).

---

① بۇ پېئىلنىڭ ئوتتۇرىسىدىن زامان شەكىلدە «غ - *oq*» ھەرپى زەمىملىك يېزىلغان. بىز ئۇنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىلىگە ئاساسەن، «*taloqirdi*» دەپ تىرانسكرىپسىيە بەردۇق.

② بۇ پېئىلنىڭ ئوتتۇرىسىدىن زامان شەكىلدە «غ - *oq*» ھەرپى زەمىملىك يېزىلغان. بىز ئۇنىڭ مەستەر ۋە كەلگۈسى زامان شەكىلىگە ئاساسەن، «*tamoqirdi*» دەپ تىرانسكرىپسىيە بەردۇق.

تُپْگَرْدی tüpgərdi تپگی ـ تەکتنی سۆرۆشتۆردی. اُل ایشغ تُپْگَرْدی *ol ixioq tüpgərdi* — ئۆ ئىشنىڭ تەپگی ـ تەکتنی سۆرۆشتۆردی (تُپْگَرُر ـ تُپْگَرْماكْ *tüpgərür ـ tüpgərmək*).

تِرْگُرْدی tirgürdi تىرگۆزدی، تىرىلدۆردی. تَنْگْری اُلُغْ تِرْگُرْدی *təŋri ölüg tirgürdi* — تەگرى ئولۆكنى تىرىلدۆردی (تِرْگُرُر ـ تِرْگُرْماكْ *tirgürür ـ tirgürmək*).

تُزْگَرْدِمْ tüzgərdim تۆزىدىم، تۆز يولغا سالدىم. مَنْ اَنِی تُزْگَرْدِمْ *mən ani tüzgərdim* — مەن ئۇنى تۆز (تۇغرا) يولغا سالدىم (تُزْگُرُرمَنْ ـ تُزْگُرْماكْ *tüzgürürmən ـ tüzgürmək*).

تَلْمِرْدی təlmirdi تەلمۆردی، تىكىلىپ قاردی. اَرْ تَلِمْ تَلْمِرْدی *ər təlim təlmirdi* — ئادەم تولا تەلمۆردی، ئادەم خۇدى بىر نەرسنى كۆتكەندەك ياكى كىشى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئىزدىگەندەك ئوڭ ـ سولغا قاردی (تَلْمِراْر ـ تَلْمِرْماكْ *təlmirər ـ təlmirmək*).

قَبْتُرْدی qapturdi ئۇزدۇردی؛ ئۇردۇردی، چاپتۇردی؛

سۇۋاتتى. ار قۇلۇن سۇدا جېتىردى *ar kulün suvda* — *qapturdī* ئادەم قۇلىنى سۇدا ئۇزدۇردى. چاپتۇرسىمۇ (يۈگۈرتسىمۇ) شۇنداق دېيىلىدۇ. ال انىڭ بېنىن جېتىردى *ol anïŋ boynïn qapturdï* — ئۇ ئۇنىڭ بويۇنىنى چاپتۇردى. ئۇيغۇرچە. ال اۋىن جېتىردى *ol əvin qapturdī* — ئۇ ئويىنى (ئوزلۇك لاي بىلەن) سۇۋاتتى (جېتىرۇر - جېتىرماق *qapturur - qapturmak*).

جِزْتُردى qiztürdi بەل قويدۇردى، جون قىلدى. بۇ يۈك اتىغ جِزْتُردى *bu yük atïoq qiztürdi* — بۇ يۈك ئاتنى جون قىلىپ قويدى. يېڭىر ئات ۋە باشقىلار يۈكتىن بېلىنسى ئايىاپ شۇنداق قىلىدۇ (جِزْتُرۇر - جِزْتُرماق *qiztürür - qiztürmək*).

جُوْتُردى qəztürdi چوجدۇردى ~ سوزدۇردى، تارتتۇردى. ال يېيىغ جُوْتُردى *ol yïpïoq qəztürdi* — ئۇ (بوشاپ كەتكەن) ئارغامچىنى تارتتۇردى. قوينىڭ ئۇچىنى تارتۇتۇرۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جُوْتُرۇر - جُوْتُرماق *qəztürür - qəztürmək*)[1]. بۇمۇ يۇقۇرقىدەك ئىككى

① يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ مەستەر شەكلىنى بېرىلمىگەن. بىز بۇ پېئىلنىڭ يازما نۇسخا 268 - 334 - بەتلەردىكى شەكلىلىرىگە ئاساسەن، مەستەر شەكلىنى بېرىپ قويدۇق.

مەخرەج ئارىسىدىكى «ژ ـ z» بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

جِكْتُرْدى qəgtürdi چىگدۇردى. اُلْ تُكُونْ جِكْتُرْدى *ol tügün qəgtürdi* — ئُو تۈگۈن چىگدۇردى. يۇك ۋە باشقا نەرسىلەرنى چىگدۇرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جِكْتُرْ ـ جِكْتُرْماكْ *qəgtürür ـ qəgtürmək*).

جَقْتُرْدى qakturdï چاقتۇردى. اُلْ جَقْماقْ جَقْتُرْدى *ol qakmak qakturdï* — ئُو چاقماق چاقتۇردى. ئىككى كىشىنى بىر ـ بىرىگە كۈشكۈرتۈپ، ئارىغا بولىغۇنچىلىك سالسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جَقْتُرْ ـ جَقْتُرْماقْ *qakturur ـ qakturmak*).

جُقْتُرْدى qokturdï چوقۇتتى، ئېتىلدۇردى، سالدى. اُلْ قَشْغَا قازْقا جُقْتُرْدى *ol kuxuoq kazka qokturdï* — ئُو قۇشنى غازغا[1] سالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (جُقْتُرْ ـ جُقْتُرْماقْ *qokturur ـ qokturmak*).

جِقْتُرْدى qïkturdï چىقتۇردى، چىقارتتى، چىقارغۇزدى. اُلْ اَنِي اَفْدِنْ جِقْتُرْدى *ol anï əvdin qïkturdï* — ئُو ئُونى

---

① بۇ يەردىكى «قازْ *kaz*» سوزى ئەرەپچىگە «بَطّ — ئۆدەك» دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بىز تۈركى سوزنى ئاساس قىلىپ، «غاز» دەپ تەرجىمە قىلدۇق.

ئويدىن چىقارغۇزدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (جِقْتُرُر - جِقْتُرماقْ *qïkturur - qïkturmak*).

جِقْتُرْدِى qïkturdï نەملەتتى، نەملەشتۈردى. اُلْ تُونِنْ جِقْتُرْدِى *ol tonïn qïkturdï* — ئۇ تونىنى (نەم يەرگە قويۇپ) نەملەشتۈردى (جِقْتُرُر - جِقْتُرماقْ *qïkturur - qïkturmak*).

جَكْتُرْدِى qəktürdi چەكتۈردى ~ چەكسۈزدى. اَنَكَرْ جَكاكْ جَكْتُرْدِى *aŋar qəkik qəktürdi* — ئۇنىڭغا (خەتكە) چىكىت چەكتۈردى. اُلْ اَتِنْ جَكْتُرْدِى *ol atïn qəktürdi* — ئۇ (تۇياق كېسىلى ۋە باشقا كېسەللەر سەۋەبدىن) ئېتىنى چەكتۈردى، ئېتىدىن قان ئالدۇردى (جَكْتُرُر - جَكْتُرماكْ *qəktürür - qəktürmək*).

جُكْتُرْدِى qəktürdi چوكتۈردى. اُلْ اَنِكْ تَفْسِينْ جُكْتُرْدِى *ol anïŋ təvəsin qəktürdi* — ئۇ ئۇنىڭ توغىسىنى چوكتۈردى. اُلْ كُمُشْ اَلْتُونْدَنْ جُكْتُرْدِى *ol kümüx altundun qəktürdi* — ئۇ كۈمۈشنى (ئېرىتىپ چوكتۈرۈش ئۇسۇلى بىلەن) ئالتۇندىن ئايرىدى (جُكْتُرُر - جُكْتُرماكْ *qəktürür - qəktürmək*).

جَلْتُرْدِى qalturdï چالدۇردى، يەقتۈردى؛ ئاڭلاتتى. اُلْ اَنِي

جَلْتُرْدِی *ol anï qalturdï* — ئۇ ئۇنى چالدۇردى، يەتكۈزدى. ال يِتْك جَلْتُرْدِی *ol yitük qalturdï* — ئۇ يۈتكەن نەرسىنى (چىرلىتىپ) ئاگلاتتى. ھەرقانداق سوزنى ئاگلىتىش ئۈچۈن توۋلاشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. ئۇغۇزچە (جَلْتُرُر - جَلْتُرماق *qalturur - qalturmak*).

جُمْتُرْدِی qomturdï چومدۇردى، چومۇلدۇردى. ال انى سُقْقا جُمْتُرْدِی *ol anï suvka qomturdï* — ئۇ ئۇنى سۇغا چومۇلدۇردى (جُمْتُرُر - جُمْتُرماق - *qomturur - qomturmak*).

جُمْتُرْدِی qœmtürdi چومدۇردى، چوكتۈردى. بۇ سوز بۇنىڭدىن ئاۋالقى سوزدىكىدىنمۇ چوڭقۇر چوكتۈرۈشنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن قوللىنىلىدۇ (جُمْتُرُر - جُمْتُرماك *qœmtürür - qœmtürmœk*).

جَنْتُرْدِی qanturdï چاندۇردى، باش تارتتۇردى. ال انى بُو ايشقا جَنْتُرْدِی *ol anï bu ïxka qanturdï* — ئۇ ئۇنى بۇ ئىشقا چاندۇردى، ئۇ ئۇنى بۇ ئىشتىن باش تارتتۇردى. ئەسلى «جَنْدُتُرْدِی *qanduturdï*» دۇر (جَنْتُرُر - جَنْتُرماق *qanturur - qanturmak*).

جِنْغَرْدِي qīnoqardī چىنىغا چىقاردى، راستىغا چىقاردى.
اُلْ ايشِغْ جِنْغَرْدِي ol īxīoq qīnoqardī — ئۇ ئىشنى
(ئەسلىنى تەكشۈرۈپ) چىنىغا چىقاردى. ئەسلى «جِينْغَرْدِي
qīnoqardī» شەكلىدە «ى - يا» بىلەن كېلىدۇ(جِينْغَرُرْ①-
جِينْغَرْماقْ qīnoqarur - qīnoqarmak).

سَبْتُرْدِي səptürdi سەپلەتتى، سەپلىك قىلدۇردى، سېپىنى
راسلاتتى. اُلْ اَنِكْ قِزِنْ سَبْتُرْدِي ol anīŋ kīzīn —
səptürdi ئۇ ئۇنىڭغا قىزنىڭ سەپلىگىنى راسلاپ كۈ-
يوغۇلغا ئۈزىتىشنى بۇيرۇدى (سَبْتُرُرْ - سَبْتُرْماكْ - səptürür
səptürmək).

سَبْتُرْدِي sapturdī سەپلەتتى، ئۇلاتتى. اُلْ مَنكا قُشْ قَنَتِنْ
سَبْتُرْدِي ol maŋa kux kanatīn sapturdī — ئۇ
ماڭا قۇشنىڭ قانىتىنى سەپلەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.
ھەرقانداق بىر نەرسىنى سەپلەشكىمۇ، ئۇلاشقىمۇ شۇنداق
دېيىلىدۇ (سَبْتُرُرْ - سَبْتُرْماقْ sapturur - sapturmak).
ئالدىنقى سوزلەمنىڭ مەستىرى «ك - k» بىلەن كېلىدۇ.

① يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى بېرىلمە-
گەن، بىز قوشۇپ قويدۇق.

ساتتۇردى satturdi. ئۇ مېنىڭ تېزلىقىمنى (مېڭىشىمنى) ساقلاپ قالدى. — *ol maniŋ tavarīoŋ satturdī* ساتتۇرماق ـ *satturmak*).

ساتتۇردى sutturdi. ئۇ ئۇنىڭ يۈزىگە تۈكۈرگەن. — *ol aniŋ yüziŋə sutturdī* سوزدۇردى «سوزدۇردى *suzturdī*» دۇر (سوزدۇرماق *suzturmak* ـ *suzturur*)[1]. ئىدغام قىلمىغاندۇر.

سىتتۈردى sittürdi. ئۇ ئوغلىنى سىيدۈردى. — *ol ooqlīn sittürdi* سىيدۈرمەكچى بولدى (سىتتۈرۈر ـ سىتتۈرمەك *sittürür* ـ *sittürmək*).

سىزدۈردى «سىزدۈردى *siztürdi*» بولۇپ، ئىدغام قىلمىغان.

سەقتۇردى saqturdi. ئۇ ماڭا يارماق — *ol maŋa yarmak saqturdī*

---

① يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كېلگۈسى زامانى ئۇنىڭ ئىدغام قىلىنىشتىن بۇرۇنقى ئەسلى شەكلى بويىچە بېرىلگەن. بىز ئۇزگەرتمىدۇق.

چاچتۇردى (سجترر - سجترماق saqturur - saqturmak).

سِجْتُرْدِى siqturdi چىچتۇردى ~ چىچقۇزدى. اۇل انى سجْتُرْدِى ol anï siqturdi — ئۇ ئۇنى چىچتۇردى (سجْتُرر - سِجْترماق siqturur - siqturmak).

سُرْتُرْدِى sürtürdi سۈرگۈزدى، سۈرگۈن قىلدۇردى، ھەيدەتتى. اۇل انى سُرْتُرْدِى ol anï sürtürdi — ئۇ ئۇنى بىر جايدىن سۈرگۈن قىلدۇردى (سُورْتُرر - سُرْتُرماك sürtürür - sürtürmək). اۇل اَنكَر قُوى سُرْتُرْدِى ol anar koy sürtürdi — ئۇ ئۇنىڭغا قوي ھەيدەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

سُرْتُرْدِى sürtürdi سۈردۈدى. اۇل اَنكَر تاش سُرْتُرْدِى ol anar tax sürtürdi — ئۇ ئۇنىڭغا تاش سۈردۈردى (پەدەزلەتتى). مەستىرى يۇقۇرقىدەك.

سُرْتُرْدِى sorturdi سوراتتى. اۇل سُرْغ سُرْتُرْدِى ol soruoq sorturdi — ئۇ سورىغىنى سوراتتى، يەنى يۇتكەن نەرسىنى سوراتتى.

سُرْتُرْدِى sorturdi شوراتتى. اۇل قانِغ سُرْتُرْدِى ol kanioq sorturdi — ئۇ قانىنى شوراتتى، يەنى ئۇ قان ئالغۇ بىلەن

قان ئالدۇردى (سرتۇرر - سرتۇرماق sorturur - sorturmak).

سۈزتۈردى süztürdi سۈزدۈردى، سۈزۈلدۈردى. ئۇ سۇ سۈزتۈردى ol suv süztürdi — ئۇ سۇ سۈزۈلدۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سۈزتۈرر - سۈزتۈرماك süztürmək - süztürür).

سۈستۈردى süstürdi سۈزدۈردى، ئۈستۈردى. ئۇ قوچقار ئۈستۈردى ol koq süstürdi — ئۇ قوچقار ئۈستۈردى، سوقۇشتۇردى. (سۈستۈرر - سۈستۈرماك süstürmək - süstürür).

سەختۈردى səxtürdi شەھتۇردى ~ يەھتۇردى. ئۇ تۈگۈن سەختۈردى ol tügün səxtürdi — ئۇ تۈگۈن يەھتۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سەختۈرر - سەختۈرماك səxtürmək - səxtürür).

ساختۇردى saxturdi سۇرۇشتۇردى، سۇرۇشۇۋالدى، خالاس قىلدى. ئۇ ئالىم بىرىم بىرلا ساختۇردى ol alim bərim birlə saxturdi — ئۇ ئۇلىمنى بىرىمى بىلەن سۇرۇشۇۋالدى، يەنى ئالمىغان - بەرمىگەن بولدى (ساختۇرر - ساختۇرماق saxturur - saxturmak①).

① يازما نۇسخىدا بۇ پىللىنىك كەلگۈسى زامانى ۋە مەستىردە «س» ھەرپى ھەم قەتئىلىك، ھەم كەسىرلىك ئىللىتىغان بولسىمۇ، بىز بېسىم ئاتالاينىك يازما نۇسخىدا بۇ پىللىنىك ئوتكەن زامان شەكلىدىكى كەسرىنىك قىرىۋېتىلگەنلىگى تۇغرىسىدىكى ئىزاھنى تۇغرا تېپىپ، قەتئىي ئىناۋەتلىك ھېسابلىدۇق.

سَغْتُرْدِی saoqturdï ساغدۇردى. اُل قُوی سَغْتُرْدِی — *ol koy saoqturdï* ئۇ قوي ساغدۇردى①. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَغْتُرُر ـ سَغْتُرْماق *saoqturur ـ saoqturmak*).

سِغْتُرْدِی sïoqturdï سىغدۇردى. اُل بِر نانكْنی بِرْكا سِغْتُرْدِی — *ol bir nəŋni birgə sïoqturdï* ئۇ بىر نەرسىنى بىر نەرسىگە سىغدۇردى (سِغْتُرُر ـ سِغْتُرْماق *sïoqturur ـ sïoqturmak*).

سَوْتُرْدِی səvtürdi سويدۇردى. اُل تَنْكْرِی سَنِی مَنكا سَوْتُرْدِی — *ol təŋri səni maŋa səvtürdi* ئۇ تەڭرى سېنى ماڭا سويدۇردى، سېنىڭ مۇھەببىتىڭنى مېنىڭ قەلبىمگە سالدى (سَوْتُرُر ـ سَوْتُرْماك *səvtürür ـ səvtürmək*).

سُقْتُرْدِی sukturdï سۇقتۇردى، سۇقۇندۇردى، يوشۇرغۇزدى. اُل بِر نانكْنی بِرْكا سُقْتُرْدِی — *ol bir nəŋni birgə sukturdï* ئۇ بىر نەرسىنى بىر نەرسىگە سۇقتۇردى (سُقْتُرُر ـ سُقْتُرْماق *sukturur ـ sukturmak*).

سُقْتُرْدِی sokturdï سوقتۇردى. اُل مُرْج سُقْتُرْدِی — *ol murq*

---

① يازما نۇسخىدا بۇ سوز ئەرەبچە «ای انه احلب اللبن — ئۇ سۈت ساغدۇردى» دەپ ئىزاھلانغان، بىز تەرجىمىدە تۈركى جۈملىنى ئاساس قىلدۇق.

sokturdi ئۇ قارىمۇچ سوقتۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

سِقْتُردى sïkturdi سقتۇردى. اۆ ازم سِقْتُردى *ol üzüm sïkturdi* — ئۇ ئۈزۈم سقتۇردى. باشقا نەرسىلەر سقتۇرۇلسىمۇ شۇنداق دىيىلىدۇ (سِقْتُرر ـ سِقْتُرماق *sïkturur ـ sïkturmak*).

سُكْتُردى söktürdi سوكتۇردى، چۈۋۈتتى. اۆ تُون سُكْتُردى *ol ton söktürdi* — ئۇ تون سوكتۇردى. تام ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى چۈۋۈتۈشتىمۇ شۇنداق دىيىلىدۇ (سُكْتُرر ـ سُكْتُرماق *söktürür ـ söktürmək*).

سُكْتُردى söktürdi سوكتۇردى، تىلاتتى. اۆ انى سُكْتُردى *ol ani söktürdi* — ئۇ ئۇنى سوكتۇردى. ئەسلى «و ـ ۋاۋ»لىق «سُوكْتُردى *söktürdi*» شەكلىددۇر. ئىدغام قىلىنغان① (سُكْتُرر ـ سُكْتُرماق *söktürür ـ söktürmək*).

سِكْتُردى siktürdi سكتۇردى. اَر كُنكِن سِكْتُردى *ər* —

① بىسم ئاتالاي بۇ سۆزنىڭ يازما نۇسخىدا «ئىدغام قىلىنغان» دەپ ئىزاھلىنىشى توغرا ئەمەسلىكى، ئەسلىدە «يېنىكلىتىلگەن» بولۇشى لازىملىغى توغرىسىدا ئىزاھ بەرگەن. بىزمۇ «و ـ ۋاۋ» نىڭ قىسقارتىلىشىنى «يېنىكلىتىلگەن» لىكىنىڭ بەلگىسى دەپ قارايمىز.

küŋin siktürdi ئادەم (ئوزمىشى) دېدىگىنى سكتۈردى (سِكْتُرْ ـ سِكْتُرماكْ *siktürür ـ siktürmək*).

سَلْتُرْدِى salturdī سالدۇردى، سالدى، تاقابىل تۇرغۇزدى؛ پۇلاڭلاتقۇزدى. اُلْ مَنِى اَنكارْ سَلْتُرْدِى *ol məni aŋar salturdi* — ئۇ مېنى ئۇنىڭغا سالدى. ئوغۇزچە. اُلْ مَنكا يِنَكْ سَلْتُرْدِى *ol maŋa yəŋ*① *salturdi* — ئۇ ماڭا يەڭ پۇلاڭلاتقۇزدى، يەنى بىر كىمنى ماڭا يەڭ پۇلاڭلىتىشقا بۇيرۇدى (سَلْتُرْ ـ سَلْتُرماقْ *salturur ـ salturmak*). ھەرقانداق بىر نەرسىنى تاشلىۋېتىشكە بۇيرۇسمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

شَشْتُرْدِى xəxtürdi شەشتۇردى ~ يەشتۇردى. اُلْ تُكُونْ شَشْتُرْدِى *ol tügün xəxtürdi* — ئۇ تۈگۈن يەشتۇردى. باشقىلار ـ دىمۇ شۇنداق. بۇ سوز «س ـ ش» بىلەنمۇ كېلىدۇ. بۇنداق ئەھۋال ئەرەپچىدىمۇ بار. مەسىلەن: ئەرەپچىدە «مِسكْ ـ ئىپار»، پارسچىدا «مُشْكْ ـ ئىپار» دېيىلىدۇ. يەنە ئەرەپچىدىكى «سُكَّرْ ـ شېكەر» سوزى پارسچىدا «شَكَرْ» شەكلىدە كېلىدۇ. ئەرەپچىدىكى «عَسْكَرْ ـ ئەسكەر»

---

① بۇ سوز يازما نۇسخىدا بۇ يەردە «يَنَكْ» شەكلىدە، 323 ـ بەتتە «يِنكْ»، 383 ـ بەتتە «يِنْكْ»، 603 ـ بەتتە «يَنكْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز «*yəŋ*» دەپ تىرانسكرىپسىيە بەردۇق.

ۇه پارسچىدىكى «لَشْكَرْ» سوزىنىڭ شۇنداق.

سَجْغُرْدى saqoqïrdï چاچاي دىدى، چاچقىلى قويۇتى.

اَر سُوْق سَجْغُرْدى ər suv saqoqïrdï — ئادەم سۇ چاچقىلى قويۇتى (سَجْغُرار - سَجْغُرماق saqoqïrar - saqoqïrmak)①.

سُجْغُرْدى suqoqurdï سەكرەي دىدى، سەكرىگىلى قويۇتى.

اَت سُجْغُرْدى at suqoqurdï — ئات سەكرىگىلى قويۇتى. باشقىلارنىمۇ شۇنداق (سُجْغُرار - سُجْغُرماق suqoqurar - suqoqurmak).

سَرْغَرْدى saroqardï ساغاردى ~ سارغايدى. سَرْغَرْدى نانىڭ ... saroqardï nən — نەرسە سارغايدى (سَرْغَرور - سَرْغَرماق saroqarur - saroqarmak).

سِزْغُرْدى sïzoqurdï سىزدۇردى، ئېرىتتى. اَر ياغ سِزْغُرْدى ər yaoq sïzoqurdï — ئادەم ياغ ئېرىتتى. باشقىلار - نىمۇ شۇنداق (سِزْغُرر - سِزْغُرماق sïzoqurur

① يازما نۇسخىدا بۇ سوزنىڭ ھەر ئۈچ خىل شەكلىدە ئۇچىنچى ھەرپ «غ - oq» ھەم زەمىسلىك، ھەم كەسرىلىك ئېلىنغان، بىز كەسرىنى ئىناۋەتلىك ھېسابلىدۇق.

sizoqurmak). شۇنىڭدەك، قىزتما (بەزگەك) كېسەل كىشىنى سىزدۇرۇۋەتسىمۇ (زەئىپلەشتۈرسىمۇ) «سِزْغُرْدِي *sizoqurdi*» دېيىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كُنْكْلِي كُيُبْ قانِي قُرِبْ اَغْزِي اَجِبْ قمغرارْ
سِزْغُرْغَلِرْ اُذْكْلَرْ اَسِزْ يُزِي بُرْقَرارْ

*kөŋli kөyüp kanī kurīp aoqzi aqīp katoqurar*①
*sizoquroqalīr üziklər əssiz yüzi burkurar*②

[يۇرەك - باغرى كۆيۈپ، قېنى قۇرۇپ، ئاغزىدىن ئېچىپ قاقاقلاپ كۆلدى،
ئەشقى - مۇھەببەت سەۋداسى ئۈنى سىزدۇرۇۋېتەي دىدى،
ئىسىت، ئۈنىڭ سۈنئان چىرايىغا.]

---

① يازما نۇسخىدا بۇسوزنىڭ 2 - ھەرپىگە چېكىتمۇ، ھەرىكىمۇ قويۇلمىغان. بىز بۇسوزنىڭ يازما نۇسخا 363 - بەتتە «قَتغُرْدِي *katoqurdi*» شەكلىدە كەلگىنىگە ۋە «قاقاقلاپ كۆلۈش» مەنىسىنى بىلدۈرگىنىگە ئاساسەن، بېسىم ئاتالاينىڭ بۇ ھەقتىكى ئىزاھىنى توغرا تېپىپ، «*katoqurar*» دەپ ئالدۇق.

② يازما نۇسخىدا بۇ پېيل «بُرْقَرارْ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بىز بۇ پېيلنىڭ كەلگۈسى زامانى «*burkurar*» بولۇشىنى توغرا تاپتۇق.

ئاشق خەلقنىڭ يېنىدا ئاغزىنى ئېچىپ قاقاقلاپ كۈلسىمۇ، ئۇنىڭ يۈرىگى كويگەن، قېنى قۇرىغان؛ ئىشق ئۇنى زەئىپلەشتۈرمەكتە، ئىست، ئۇنىڭ سۇنغان چىرايىغا.

سۇغَردى suvoqardï سۇغاردى. ئۇل ات سۇغَردى *ol at suvoqardï* — ئۇ ئات سۇغاردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سۇغَرۇر - سۇغَرماق *suvoqarur - suvoqarmak*).

سَنغَردى sanoqardï ساندى، ھېساپلىدى. ئۇل انى كشيدن سَنغَردى *ol anï kixidən sanoqardï* — ئۇ ئۇنى خەلقتىن دەپ ساندى (سَنغَرۇر - سَنغَرماق *sanoqarur - sanoqarmak*).

سَرقُردى sarkurdï سارقىتتى. ئۇل ياغنى قابتن سَرقُردى *ol yaqnï kaptïn sarkurdï* — ئۇ ياغنى تۇلۇمدىن سارقىتتى. شۇنىڭدەك ھەرقانداق بىر سۇيۇقلۇقنى بىر قاچىدىن ئىككىنچى بىر قاچىغا قۇيغاندا تۇۋندە قېلىپ قالغان قىسمى تامسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَرقُرۇر - سَرقُرماق *sarkurur - sarkurmak*).

سۇتگَردى ①sütgirdi سۇتلەشتى، سۇت ھالىتىگە كىردى، سۇيۇلۇپ قالدى. يغرت سۇتگَردى *yoqurt sütgirdi* —

① بۇ پېئىلنىڭ ئوتتۇرىدىكى زامان شەكلىدە «ك - *k*» ھەرپى قەتئىلىك يېزىلغان. بىز ئۇنىڭ مەستەر ۋە كەلگۈسى زامان شەكلىگە ئاساسەن، كەسرىلىك قىلىپ ئالدۇق.

قېتىق سۈتلەشتى، قېتىق سۈيۈلۈپ قالدى(سۈتكىرار ـ سۈتكىرماك *sütgirər ـ sütgirmək*)

سۈسكىردى süsgirdi ئۈسكىلى قوپتى، ئۈسمەكچى بولدى. سىغىر ارىق سۈسكىردى *sïqïr arïg süsgirdi* — سىيىر (ئىنەك) ئادەمنى ئۈسكىلى قوپتى، ئۈسمەكچى بولدى (سۈسكىرار ـ سۈسكىرماك *süsgirər ـ süsgirmək*).

قاپتۇردى kapturdï بۇلاتتى، بۇلىغۇزدى. ال انكار تۇار قاپتۇردى *ol aŋar tavar kapturdï* — ئۇ ئۇنىڭغا تاۋار (مال) بۇلاتتى (قاپتۇرۇر ـ قاپتۇرماق *kapturur ـ kapturmak*).

قوپتۇردى kopturdï قوپتۇردى، تۇرغۇزدى. ال انى ارۇندن قوپتۇردى *ol anï orundïn kopturdï* — ئۇ ئۇنى ئورنىدىن قوپتۇردى (قوپتۇرۇر ـ قوپتۇرماق *kopturur ـ kopturmak*)①.

قاچتۇردى kaqturdï قاچۇردى. ال ارىق قاچتۇردى *ol arïg kaqturdï*② ئۇ بىر ئادەمنى قاچۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق

① بۇ سوز «دىۋان»نىڭ تۈركچە ۋە ئوزبەكچە تەرجىمىلىرىدە ئۇنتۇلغان.

② يازما نۇسخىدا بۇ جۈملىدىكى «ال *ol*» سوزى يوق. بىز ئەرەپچە مەنبەگە ئاساسەن قوشۇپ قويدۇق.

(قجترر ـ قجترماق *kaqturur - kaqturmak*).

قجترْدی kuqturdï قوچاقلاتتی، قوچاقلاتقوزدی. اُل منی قجترْدی *ol mani kuqturdï* — ئوُ مبنی قوچاقلاتتی، یعنی ماڭا ئوُنی قوچاقلاتقوزدی (قجترر ـ قجترماق *kuqturur - kuqturmak*).

قتّردی katturdï قاتتوُردی، قوشقوزدی. اُل ییپ قتّردی *ol yïp katturdï* — ئوُ (یڭنگه) یپ قاتتوُردی. باشقلاردهموُ شوُنداق. اُل تلْقانقا یاغ قتّردی *ol talkanka yaoɣ katturdï* — ئوُ تالقانقا یاغ قاتتوُردی. شوُنڭده‌ك هرقانداق بر نه‌رسه یه‌ده بر نه‌رسه‌گه ئاردلاشتوُرولسهموُ شوُنداق دیه‌لدوُ (قتّرر ـ قتّرماق *katturur - katturmak*).

قرْتردی karturdï قاقاتتی؛ قاتتوُردی. اُل آنی سقْفا قرْتردی *ol anï suvka karturdï* — ئوُ ئوُنی سوُغا قاقاتتی، یعنی ئوُنڭ گیلمنی ئاش وه سوُ بلمن قاقالدوُردی. اُل انكرْ یاغ تلْقانقا قرْتردی *ol aŋar yaoɣ talkanka karturdï* — ئوُ ئوُنڭغا یاغنی تالقانغا قاتتوُردی. ئوغوُزچه (قرْترر ـ قرْترماق *karturur - karturmak*).

قرْتردی kurturdï قوُردوُردی؛ یغدوُردی. اُل منكا یاقرْتردی

ol maŋa ya kurturdī — ئۇ ماڭا يا قۇردۇردى.
خانْ اَنَكَرْ جُواجْ قُرْتُرْدِى han aŋar quwaq kurturdï —
خان ئۇنىڭغا چېدىر قۇردۇردى. خانْ بَكْكا سُوسِنْ قُرْتُرْدِى
خان بەككە ئەسكىرنى han bəgkə süsin kurturdī — يىغدۇردى (قُرْتُرْر - قُرْتُرْماقْ kurturur - kurturmak).

قِرْتُرْدِى kīrturdī قىردۇردى. اُلْ اَنَكَرْ يِيرْ قِرْتُرْدِى ol aŋar yər kīrturdī — ئۇ ئۇنىڭغا يەر قىردۇردى. باشقىلاردىمۇ
شۇنداق (قِرْتُرْر - قِرْتُرْماقْ kīrturur - kīrturmak).

قَزْتُرْدِى kazturdī قازدۇردى، كولاتتى. اُلْ اَنَكَرْ قَذَغْ قَزْتُرْدِى
ol aŋar kəzaq kazturdï — ئۇ ئۇنىڭغا ئوستەڭ
قازدۇردى (قَزْتُرْر - قَزْتُرْماقْ kazturur - kazturmak).

قُسْتُرْدِى kusturdï قۇستۇردى. سُجُكْ اَرِكْ قُسْتُرْدِى süqük ar g kusturdï — شاراپ ئادەمنى قۇستۇردى. ھەرقانداق
نەرسە بويىقنى قۇستۇرۇۋەتسىمۇ (بويىقنىڭ رەڭگىنى ئوڭ-
دۇرۇۋەتسىمۇ) شۇنداق دېيىلىدۇ (قُسْتُرْر - قُسْتُرْماقْ kusturur - kusturmak).

قِسْتُرْدِى kīsturdī قىستۇردى ~ قىسقۇزدى، قىسقارتقۇزدى.
بَكْ اَنِكْ اَذاقِنْ قِسْتُرْدِى bəg aniŋ ažakïn kīsturdī —

بەگ ئۇنىڭ ئايىغىنى قىستۇردى. شۇنىڭدەك ئىسكەنجە بىلەن قىسناتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اَنِكْ اَشِنْ قِسْتُرْدِى *cnīŋ axïn kïsturdï* — ئۇنىڭ ئېشىنى قىسقارتقۇزدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بىرىنىڭ ئەسلى «اُلْ اَنِكْ تُونِنْ قِسْتُرْدِى *ol anïŋ tonïn kïsturdï* — ئۇ ئۇنىڭ تو-نىنى قىسقارتقۇزدى» دۇر. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قِسْتُرْ - قِسْتُرْماقْ *kïsturur - kïsturmak*).

قَقْتُرْدِى kakturdï قاقتۇردى، ئۇردۇردى. اُلْ اَنِى بَشْرا قَقْتُرْدِى *ol anï baxra kakturdï* — ئۇ ئۇنى (ئۇنىڭ) بې-شىغا قاقتۇردى (قَقْتُرْ - قَقْتُرْماقْ *kakturur - kakturmak*).

قَلْتُرْدِى kalturdï قالدۇردى. اُلْ اَنِى يَرِشْتا قَلْتُرْدِى *ol anï yarïxta kalturdï* — ئۇ ئۇنى (چېپىشتا) ئارقىدا قال-دۇردى. شۇنىڭدەك ھەرقانداق نەرسىدە مۇسابىقىلىشىپ ئارقىدا قالدۇرۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قَلْتُرْ - قَلْتُرْماقْ *kalturur - kalturmak*).

قُلْتُرْدِى kolturdï سوراتتى، تىلەتتى. اُلْ مِنْدِنْ نانْكْ قُلْتُرْدِى *ol məndin nəŋ kolturdï* — ئۇ مەندىن نەرسە سوراتتى (قُلْتُرْ - قُلْتُرْماقْ *kolturur - kolturmak*).

قِلْتُرْدِى kïlturdï قىلدۇردى. اُلْ اَنَكْرْ ايشْ قِلْتُرْدِى *ol* —

قىلدۇردى ئۇ ئۇنىڭغا ئىش *aŋar ix kilturdi*
(قِلْتُرُرْ - قِلْتُرْماقْ *kilturur - kilturmak*).

قَمْتُرْدى kamturdi ھۇشىدىن كەتكۈزدى، تېلىقتۇردى. اُلْ اَنِي
اُرُبْ قَمْتُرْدى *ol ani urup kamturdi* — ئۇ ئۇنى
ئۇرۇپ تېلىقتۇردى، تىنىقىنى ئوچۇرۇۋېتىپ دىدى
(قَمْتُرُرْ - قَمْتُرْماقْ *kamturur - kamturmak*).

قُمْتُرْدى komturdi داۋالىغۇتتى، قىملىداتتى. يِيلْ سُوقُغْ
قُمْتُرْدى *yəl suvuq komturdi* — شامال سوۋنى داۋالغۇتتى
(قُمْتُرُرْ - قُمْتُرْماقْ *komturur - komturmak*).

قَنْتُرْدى kanturdi قاندۇردى. اُلْ مَنِي سُقْقا قَنْتُرْدى *ol*
məni suvka kanturdi — ئۇ مېنى سۇغا قاندۇردى
(قَنْتُرُرْ - قَنْتُرْماقْ *kanturur - kanturmak*). بۇنىڭ ئەسلى
«د - *d*» بىلەن «قَنْدُرْدى *kandurdi*» شەكىلىدە
كېلىدۇ. سۇدىن باشقا نەرسىلەر ئۇچۇنمۇ شۇنداق
دېيىلىدۇ.

قُنْدُرْدى kondurdi قوندۇرۇدى. اُلْ اَفْنْدا قُشْ قُنْدُرْدى
ol əvində kux kondurdi — ئۇ ئويدە قۇش قوند-
ىدۇردى. اُلْ اَلْتُونْ اُزا جَشْ قُنْدُرْدى *ol altun üzə* —

qəx kondurdi ئۇ ئالتۇن ئۇستىگە چەش قوندۇردى. بىر نەرسە ئۇستىگە ھەرقانداق نەرسىنىڭ قوندۇرۇلۇشىغمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قُنْدُرُ ـ قُنْدُرْمَاقْ ـ *kondurur* ـ *kondurmak*).

قَتْغُرْدِى katoqurdi قېتىپ قالدى، تېلىقىپ كەتتى. اَرْ كُلُبْ قَتْغُرْدِي *ər külü pkatoqurdi* ـــ ئادەم كۆلۈپ قېتىپ قالدى، تېلىقىپ كەتتى (قَتْغُرَارْ ـ قَتْغُرْمَاقْ ـ *katoqurar* ـ *katoqurmak*).

قُتْغُرْدِى kutoqardi قۇتقاردى ~ قۇتقۇزدى ~ قۇتۇلدۇردى. تَنْكْرِى مَنِى قُتْغُرْدِي *təŋri məni kutoqardi* ـــ تەڭرى مېنى (قىيىنچىلىقتىن) قۇتقۇزدى (قُتْغُرُرْ ـ قُتْغُرْمَاقْ ـ *kutoqarur* ـ *kutoqarmak*).

قَذْغُرْدُمْ każoqurdum قايغۇردۇم. مَنْ اَنكَرْ قَذْغُرْدُمْ *mən* ـــ *ayar każoqurdum* مەن ئۇنىڭغا قايغۇردۇم. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كَلْسا سَنكا يِلْغِرا

اُوذُنْ انِي اذْغُرا

بَرْسُنْ نَرُو قَذْغُرا

سَتّي مَنِكْ ايِمِي

kəlsə saŋa yoloqïra
uzun anï ozoqura
barsun nərü kazoqura
satti mənin ayimï

[ساگا يولدا يولۇقسا،
ئۇيقۇدىن ئۇنى ئويغتىپ قوي،
قايغۇرۇپ نېرى كەتسۇن،
مېنىڭ خىزمەتچىمنى ساقتى.]

ئوزدىگە خىيانەت قىلغان بىر كىم توغرىسىدا يەنە بىر كىمگە شۇنداق دەيدۇ: ئۇ يولدا كېتىۋېتىپ ساگا يولۇقسا، ئۇنى ئۇيقۇسىدىن ئويغات، ئۇنىڭ قىلمىشىنى تونۇتۇپ قوي، قايغۇرغان پېتى نەگە كەتسە كېتىۋەرسۇن، چۈنكى ئۇ مېنىڭ خىزمەتچىمنى رۇخسەتسىز سېتىۋەتتى.

بۇ سوز «ذ ـ ż» ئورنىغا «ي ـ يا» قوللىنىدىغانلارنىڭ تىلىدا «قَيْغُرارْ *kayoqurar*» دېيىلىدۇ (قَذْغُرار ـ قَذْغُرماق *kažoqurmak ـ kažoqurar*).

قُزْغَرْدِي kuzoqïrdï ئۇچقۇنلىدى. قار قُزْغَرْدِي *kar* —

kuzoqirdi قار ئۇچقۇنلىدى (قۇزغىرار - قۇزغىرماق *kuzoqirar - kuzoqirmak*). قىپچاقچە.

قۇرغۇردى kuroqïrdï قۇرغىدى، قۇرۇشقا باشلىدى. يېر قۇرغۇردى *yər kuroqïrdï* — يەر قۇرغىدى. تەمىلكنىڭ ئازلىقىدىن باشقا نەرسىلەرنىڭ قۇرغىشىمۇ مۇشۇنداق دېيىلىدۇ (قۇرغىرار - قۇرغىرماق *kuroqïrar - kuroqïrmak*).

قۇرغۇردى kuroqïrdï قۇرۇق مىجەزلىك قىلدى، تەنتەكلىك قىلدى، يېنىكلىك قىلدى. ئار قۇرغۇردى *ər kuroqïrdï* — ئادەم قۇرۇق مىجەزلىك قىلدى، يەنى يېنىكلىك قىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قۇرغىرار - قۇرغىرماق *kuroqïrar - kuroqïrmak*).

قىزغۇردى kïzoqurdï پەندىيات قىلدۇردى. ئۇ ئانى بۇ ئىشتا قىزغۇردى *ol anï bu ïxta kïzoqurdï* — ئۇ ئۇنى بۇ ئىشتا پەندىيات قىلدۇردى، ئۇنىڭغا قىلمىشىنىڭ جازاسىنى تارتقۇزدى، ئەمدى ئۇ مۇنداق قىلمايدىغان بولدى (قىزغۇرۇر - قىزغۇرماق *kïzoqurur - kïzoqurmak*).

قۇلغۇردى koloqïrdï سورىغىلى قويتى. ئۇ مەندىن قالغۇردى *ol məndin koloqïrdï* ئۇ مەندىن (بىر نەرسە) سورىغىلى

قوپتی (قَلْغِرار ـ قَلْغِرماق koloqīrmak ـ koloqīrar).

قَمْغِرْدی kamoqīrdi قیسیشقا تاس قالدی، قیسایغملی قوپ ـ تی. اَنِكْ یوزی قَمْغِرْدی anīŋ yüzi kamoqīrdi — ئۇنىڭ يۈزى قىسايغىلى قوپتى (قَمْغِرار ـ قَمْغِرماق kamoqīrmak ـ kamoqīrar). شۇنىڭدەك قىڭغىر ـ قيسىق بولۇشقا يۈزلەنگەن ھەرقانداق نەرسە ئۇچۇنمۇ شۇنداق دىيىلىدۇ.

كَجْتُرْدی kəqtürdi كەچتۇردى، ئوتكۈزدى. اُلْ اَنِي سُوْدِنْ كَجْتُرْدی ol anī suvdīn kəqtürdi — ئۇ ئۇنى سۇ ـ دىن كەچتۇردى، يەنى ئوتكۈزدى (كَجْتُرُرْ ـ كَجْتُرماكْ kəqtürmək ـ kəqtürür).

كَرْتُرْدی kərtürdi كەردۇردى، يايدۇردى، تارتقۇزدى. اُلْ اَنِكْ تُونِنْ كُنْكا كَرْتُرْدی ol aniŋ tonīn küngə kərtürdi — ئۇ ئۇنىڭ تونىنى كۈنگە كەردۇردى، يەنى يايدۇردى. شۇنىڭدەك «اُلْ يِبْ كَرْتُرْدی ol yīp kərtürdi — ئۇ يىپ (تانا) تارتقۇزدى» دىيىلىدۇ. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كَرْتُرُرْ ـ كَرْتُرماكْ kərtürür ـ kərtürmək).

كُرْتُرْدى kərtürdi كورگۈزدى، كورسەتتى. اُلْ اَنَكَرْ نانلْ كُرْتُرْدى *ol aŋar nəŋ kərtürdi* — ئۇ ئۇنىڭغا نەرسە كورگۈزدى (كُرْتُرُرْ - كُرْتُرْماكْ *kərtürür - kərtürmək*).

كِرْتُرْدى kirtürdi كىردۈردى ~ كىرگۈزدى. اُلْ اَنِى اَوْكا كِرْتُرْدِى *ol anï əvgə kirtürdi* — ئۇ ئۇنى ئويگە كىردۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كِرْتُرُرْ - كِرْتُرْماكْ *kirtürür - kirtürmək*).

گَسْتُرْدى kəstürdi كەستۈردى. اُلْ اَنَكَرْ يِغاجْ كَسْتُرْدى *ol aŋar yïoqaq kəstürdi* — ئۇ ئۇنىڭغا ياغاچ كەستۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كَسْتُرُرْ - كَسْتُرْماكْ *kəstürür - kəstürmək*).

گَوْتُرْدى kəvtürdi ئاجىزلاتقۇزدى ~ ئاجىزلاتتۇردى. اُلْ اَنِكْ كُوچِنْ كَوْتُرْدِى *ol anïŋ küqin kəvtürdi* — ئۇ ئۇنىڭ كۈچىنى ئاجىزلاتتۇردى (كَوْتُرُرْ - كَوْتُرْماكْ *kəvtürür - kəvtürmək*).

كُلْتُرْدى kültürdi كۈلدۈردى. اُلْ مَنِى كُلْتُرْدى *olməni kültürdi* — ئۇ مېنى كۈلدۈردى (كُلْتُرُرْ - كُلْتُرْماكْ *kültürür - kültürmək*).

كُلْتُرْدِي kültürdi چىدەرلىدى. اُلْ اَتْ اَذاقِنْ كُلْتُرْدِي ol — ئۇ at ažakīn kültürdi ئاتنىڭ ئايىغىنى چىدەرلىدى.

كَلْتُرْدِي kəltürdi كەلتۈردى. اُلْ مَنكا اَتْ كَلْتُرْدِي ol — ئۇ maŋa at kəltürdi ماڭا ئات كەلتۈردى (كَلْتُرُر- kəltürür ـ kəltürmək كَلْتُرْماكْ). بۇ سوز ئوغۇزلاردا «ت ـ t» بىلەن، تورکلەردە «د ـ d» بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. ئوغۇزلارنىڭ ئادىتى شۇكى، ئۇلار تۈركلەردىن پەرقلەندۈرۈپ، «د ـ d»نى «ت ـ t» غا، «ت ـ t» نى «د ـ d» غا ئايلاندۇرىدۇ. تۈركلەر توگسنى «تَفَى təvə» دىسە، ئوغۇزلار «دَوا dəwə» دەيدۇ. تۈركلەر «تېخى» دىگەن سوزنى «تَقِى takī» دىسە، ئوغۇزلار «دَقِى dakī» دەيدۇ.

كِكْجُرْدِي kikqürdi جەيلىدى، قاپىرىدى، سۈركەشتۈردى؛ كۈشكۈرتتى. اَرْ بِجاكْ كِكْجُرْدِي ər piqək kikqürdi — گادەم پىچاق جەيلىدى، بىر پىچاقنى ئىككىنچى پىچاقنىڭ ئۈستىگە جەيلىدى (سۈركەپ ئىتتىكلەتتى). اُلْ اِكِّي اَرْ كِكْجُرْدِي ol ikki ər kikqürdi — ئۇ ئىككى ئادەمنى (بىر-بىرىگە) كۈشكۈرتتى (كِكْجُرُر ـ كِكْجُرْماكْ ـ kikqürür kikqürmək).

كُمْتُرْدِي kəmtürdi كومدۇردى. اُل يِرْدا نانلىك كُمْتُرْدِي
ol yərdə nəŋ kəmtürdi — ئۇ يەرگە بىر نەرسە
كومدۇردى (كُمْتُرُرْ ـ كُمْتُرْماك *kəmtürür ـ kəmtürmək*).

كُلْسِرْدِي külsirdi كۈلۈمسىرەيدىغاندەك قىلدى. اَر كُلْسِرْدِي
ar külsirdi — ئادەم كۈلۈمسىرەيدىغاندەك كورۈندى.
كۈلۈمسىرىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كُلْسِرار ـ كُلْسِرْماك
külsirər ـ külsirmək).

گَدْگِرْدِي kədgirdi توسۇنلۇق قىلدى، شاشلىق قىلدى.
اَتْ گَدْگِرْدِي *at kədgirdi* — ئات توسۇنلۇق قىلدى
(گَدْگِرار ـ گَدْگِرْماك *kədgirər ـ kədgirmək*).

گَزْگَرْدِي kəzgərdi گەزلىدى، كىسلىدى، كىرتىكلىدى. اَر اُق
گَزْگَرْدِي *ar ok kəzgərdi* — ئادەم ئوق گەزلىدى،
يەنى ئوققا گەز چىقاردى (گَزْگَرُرْ ـ گَزْگَرْماك *kəzgərür ـ kəzgərmək*).

كُزْگَرْدِي kəzgərdi كورگۈزدى ~ كورسەتتى. اُل اَتامْنِي مَنكا
كُزْگَرْدِي *ol atamni maŋa kəzgərdi* — ئۇ ئاتامنى
ماڭا كورگۈزدى. بۇ ئۇچرىشىشتۇر (كُزْگَرُرْ ـ كُزْگَرْماك

közgərür ـ közgərmək).

كُزْگَرْدِي küzgərdi كۆزگه يۇزلەندى. اُذْلَكْ كُزْكَرْدِي
ətlək küzgərdi ـــ زامان (ۋاقىت) كۆزگه يۇزلەندى
(كُزْكَرُرْ ـ كُزْكَرْماكْ *küzgərür ـ küzgərmək*).

گَلْكِرْدِي kəlgirdi كەلگىلى قوپتى. اُلْ مَنكا كَلْكِرْدِي *ol* ـــ
maŋa kəlgirdi ئۇ ماڭا كەلگىلى قوپتى (كَلْكِرارْ ـ
كَلْكِرْماكْ *kəlgirər ـ kəlgirmək*).

كُنْكَرْدِي kəngərdi كوندۇردى، توغرىلىدى، تۈزلىدى؛ (يول)
كورسەتتى، ئىقرار قىلدۇردى. اُلْ اُقْ كُنْكَرْدِي *ol* ـــ
ok kəngərdi ئۇ ئوق كوندۇردى، يەنى ئۇ ئوقنى
توغرىلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُلْ يُولْ كُنْكَرْدِي
ol yol kəngərdi ـــ ئۇ يول كورسەتتى. بَكْ اُغْرِينِي
كُنْكَرْدِي *bəg oqrini kəngərdi* ـــ بەگ ئوغ ـ
رىنى ئىقرار قىلدۇردى (كُنْكَرُرْ ـ كُنْكَرْماكْ ـ *kəngərür*
kəngərmək).

مُنْدُرْدِي mündürdi مندۇردى. اُلْ مَنكا اَتْ مُنْدُرْدِي *ol*ـــ
maŋa at mündürdi ئۇ ماڭا ئات مندۇردى.

باشقىلاردىمۇ شۇنداق (مۈندۈرۈر - مۈندۈرمەك - *mündürür - mündürmək*).

مَنْدُرْدِى mandurdī تاقاتتى، ئاستۇردى؛ مىلەتتى، مىلەتكۈزدى.

اُلْ مَنكا قِلِچْ مَنْدُرْدِى *ol maŋa kilič mandurdī* — ئۇ ماڭا قىلىچ تاقاتتى. اُلْ مَنكا اَتْماكِنْ ياغْقا مَنْدُرْدِى *ol maŋa ətməkig yaoqka mandurdī* — ئۇ ماڭا ئاتنى ياققا مىلەتتى، مىلەتكۈزدى (مَنْدُرُرْ - مَنْدُرْماقْ *mandurur - mandurmak*).

مَنْغِرْدِى manoqirdī مىلگىلى قويتى. اُلْ اَتْماكِنْ ياغْقا مَنْغِرْدِى *ol ətməkig yaoqka manoqirdī* — ئۇ ئاتنى ياققا مىلگىلى قويتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (مَنْغِرارْ - مَنْغِرْماقْ *manoqirar - manoqirmak*).

بۇ قىسىمدىكى پېئللار توت تۈرلۈك بولىدۇ: بىرىنچىسى، ئەسلى ئىككى ھەرپلىك بولۇپ، ئىككى ھەرپتىن ئاشۇرۇلغاندىن كېيىن ئوتۇملۇك بولىدىغان پېئللار. مەسىلەن: «بَرْدِى *bardī* — باردى» پېئلىنى «بَرْتُرْدِى *barturdī* — باردۇردى ~ بارغۇزدى»، «اَرْ سُقْقا قَرْدِى *ər suvka kardī* — ئادەم سۇغا قاقتى، يەنى سۇ كوپ كىرىپ كەتكەنلىكتىن قاقتى» دېگەننى «اَنِى سُقْقا قَرْتُرْدِى

ani suvka karturdī — ئۇنى سۇغا قاقاتتى» شەكلىگە ئايلاندۇرغانغا ئوخشاش.

دىمەك، ئەسلىدە ئىككى ھەرپلىك ئوتۇمسىز پېئىل-لار ئىككى ھەرپتىن ئېشىشى بىلەن ئوتۇملۇك پېئىلغا ئايلىنىدۇ ياكى ئەسلىدە ئىككى ھەرپلىك ئوتۇملۇك پېئىلغا «تۇر *tur // tür*» قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «ئار يا قۇردى *ar ya kurdī* ئادەم يا قۇردى» دېگەن جۈملىنى ئالساق، بۇ يەردە ئىشلىگۈچى بىردۇر. ئەگەر بىر كىم بىرەر ئىشنى قىلىشقا تەكلىپ قىلىنسا ياكى مەجبۇر قىلىنسا، ئۇ چاغدا پېئىلغا «تۇر *tur // tür*» قوشۇلۇپ «ئۇل ئاتكۇر يا قۇرتۇردى *ol aṇar ya kurturdī* — ئۇ ئاتا يا قۇر-دۇردى» قىلىندۇ. بۇ يەردە ئىشلىگۈچى ئىككى شەخس — بىرى مەجبۇر قىلغۇچى (بۇيرۇغۇچى)، ئىككىنچىسى ئىش - ھەرىكەتنى بېۋاستە ئۆزى قىلغۇچىدۇر. ئەرەپچە-دىكى «نَقَطَ الرَّجُلُ الْمُصْحَفَ وَ اَنْقَطَهُ غَيْرُهُ» ۋە «نَقَطَ السُّنْبُلَ وَ اَنْقَطَهُ غَيْرُهُ» دېگەنگە ئوخشاش. بۇنىڭدىكى «اَنْقَطَهُ» ۋە «اَلْقَطَهُ» دېگەن پېئىللاردا ئىككىدىن ئىشلىگۈچى شەخس بار.

ياكى پېئىلغا «غۇر *ojur*»، «كۇر *gür*» قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «ئات تۇردى *at turdī* — ئات ھاردى»، «ئار ئاتىن تۇرغۇردى *ar atin turoǰurdī* — ئادەم ئېتىنى ھارغۇز-

دی» دىگەنگە ئوخشاش. شۇنىڭدەك «ئار يۇقارۇ تۇردى ər yokaru turdi — ئادەم ئوره تۇردى، ئادەم قوپتى» دىگەن جۇملىدىكى «تۇردى turdi» پېئلى ئوتۇملۇك قىلىنسا، «ئانى تۇرۇغۇردى anï turoqurdi — ئۇنى تۇرغۇزدى، ئۇنى قوپقۇزدى» شەكلىدە بولىدۇ.

يەنە شۇنىڭدەك، «ياغ ئارۇدى yaoq ərüdi — ياغ ئېرىدى» جۇملىسىدىكى «ئارۇدى ərüdi» پېئلى ئوتۇملۇك قىلىنسا، «ئار ياغ ئارقۇردى ər yaoq ərgürdi — ئادەم ياغ ئېرىتتى» شەكلىدە بولىدۇ. «ئاق كۆندى ok køndi — ئوق كوندى» جۇملىسىدىكى «كۆندى køndi» پېئلى ئوتۇملۇك قىلىنسا، «ئاقچى كۆندۈردى okqï køndgərdi — ئوقچى (ئوقنى) كونىدۇردى» شەكلىدە بولىدۇ.

يۇقۇرقى قوشۇمچىلاردىكى «ت ـ t»، «غ ـ oq»، «ك ـ g» ھەرپلىرى پېئلنى ئوتۇملۇك قىلىدىغان ھەرپلەر ئەمەس. پېئلنى ئوتۇملۇك قىلىدىغان ھەرپ پەقەت «ر ـ r» ھەرپىدۇر. «قۇش ئۇچۇردى kux uqurdï — قۇش ئۇچۇردى»، «سۇ كەچۈردى suv kəqürdi — سۇ

كەچۈردى» دېگەن جۈملىلەردىكى پېئللار پەقەت «ر - r» قوشۇلۇش بىلەنلا ئوتۇملۇككە ئايلاندى. يۇقۇرىدىكى مىساللارمۇ شۇنداق.

تەلەپپۇزدا ئاسان بولۇش ئۈچۈن، بۇ پېئللارغا «ت t»، «غ - oj»، «ك - g» ھەرپلىرى قوشۇلىدۇ. ئادا، بۇ پېئللارغا مۇشۇ ھەرپلەر قوشۇلمايدىغان بولسا، ئۇ چاغدا بۇ پېئللارنىڭ ئوتۇملۇك شەكلىنىڭ ئوتتەن زامانداكى «ر - r»، كەلگۈسى زامانداكى ئۈچ «ر - r» بىر يەردە كېلىپ قالغان بولاتتى. مەسىلەن: «غ - oj» بولمىغان بولسا، «قىتىغىردى kutojardi ــ قۇتقۇزدى» پېئلىنى ئوتتەن زامانداكى «قىتىرىردى kutrardi»، شۇنىڭدەك «سۇغىردى suvojardi ــ سۇغاردى» پېئلىنى ئوتتەن زامانداكى «سۇرىردى suvrardi» دېيىشكە، كەلگۈسى زامانداكى «قىتىررۇر kutrarur» ۋە «سۇررۇر suvrarur» دېيىشكە توغرا كېلەتتى. بۇ ھالدا «ر - r» ھەرپلىرىنىڭ بىرى سوزۇنىڭ يىلتىزىدا بار بولغان، ئىككىنچىسى ئوتۇملۇككە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن كەلتۈرۈلگەن، ئۈچىنچىسى كەلگۈسى زامان قوشۇمچىسى سۈپىتىدە كەلگەن بولىدۇ. شۇڭا، سوزۇنىڭ ئەسلىدىكى «ر - r» ھەرپى قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان سوزلەردە «ت - t» غا، تەركىبىدە «ق - k» كەلگەن ياكى توشقۇزۇپ ئېيتىلىدىغان سوزلەردە «غ - oj» غا، تەركىبىدە «ك - k، g» كەلگەن ياكى يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سوزلەردە «ك - g» گە

ئايلاندۇرۇلغان. مۇنداق قىلغاندا سوز يېقىملىق بولىدۇ.

ئىككىنچىسى، ئەسلىدە ئۇچ مەرپىتىن تۈزۈلگەن ئوتۇمسىز پېئىللارغا ئوتۇملۇككە ئايلىنىدىغانلىرىمۇ مۇشۇ باپقا كىرىدۇ. مەسىلەن: «ئار تىرىلدى *ar tirildi* — ئادەم تىرىلدى» جۈملىسىدىكى «تىرىلدى *tirildi*» پېئىلى ئوتۇم-لۇككە ئايلانىدۇرۇلسا، «تىرگۈردى *tirgürdi*» بولىدۇ. مەسىلەن: «تەڭرى تىرگۈردى *təŋri tirgürdi* — تەڭرى تىرىلدۈردى» گە ئوخشاش. «ئار قىزىلدى *ar kizildi* — ئادەم قىزىلدى، جازالاندى» دېگەن جۈملىدىكى پېئىل ئوتۇملۇككە ئايلانىدۇرۇلسا، «قىزغۇردى *kizoqurdi*» بولىدۇ. مەسىلەن: «ئانى قىزغۇردى *ani kizoqurdi* — ئۇنى جازالاندۇردى، يەنى ئوز ئىشىنىڭ جازاسىنى تارتقۇزدى» دېگەنگە ئوخشاش.

ئۈچىنچىسى، ئەسلىدە ئوتۇمسىز پېئىل بولۇپ، ئۇ بىر ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئەمەلگە ئېشىشقا ئاز قالغانلىقى، ئىش - ھەرىكەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش نىيىەت قىلىنغانلىقى، لېكىن پېئىلنىڭ تەدرىجى، ئاز - ئازدىن ئەمەلگە ئاشىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «سۇ تامغاردى *suv tamqardi* — سۇ تامچىدى، يەنى بولۇتتىن سۇ ئاز - ئازدىن تامچىلىدى»، «ئاچىق تاشقاردى *axiq taxoqardi* —

قازان تاشقىلى قويتى» دىگەنگە ئوخشاش.

پېل بۇ مەنىدە كەلسە، ئىككىنچى ھەرپ ئوتكەن زامان ۋە كەلگۈسى زاماندا ساكىنلىق كېلىدۇ، پەقەت توتىنچى ھەرپ كەلگۈسى زاماندا فەتھىلىك كېلىدۇ.

توتىنچىسى، پېل بۇ مەنىلەردىن ھېچقايسىسىنى بىلدۈرمەي، پەقەت ئوز مەنىسىدىلا كېلىدۇ. مەسىلەن: «تَنْكْرِي مَنِي قُتْغَرْدِي *təŋri məni kutoqardi* — تەڭرى مېنى قۇتقۇزدى» دىگەنگە ئوخشاش. «اَرْ قَتْغُرْدِي *ar katoqurdi* — ئادەم تېلىقىپ كۆلدى» دىگەنمۇ شۇنداق.

بۇ باپتىكى پېئىلاردا باشقا بىر كىمنىڭ ئىشقا يارىدەم قىلغانلىقى ۋە بەسەۋشكەنلىگى ئىپادىلەنمەكچى بولسا، پېئىلغا «د - *d*» ھەرپىدىن ئاۋال «ش - *x*» قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ مَنكا اَتْ سُقْغَرِشْدِي *ol maŋa at suvoqarïxdi* — ئۇ ماڭا ئات سۇغىرىشىپ بەردى»، «اُلْ مَنِڭ بِرْلا قَرِنْ تُذْغُرْشْدِي *ol maniŋ birlə karïn tożoquruxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن قېرىن تويغۇزۇشتى، يەنى قېرىن تويغۇزۇشتا بەسلەشتى» دىگەنىدىكىدەك.

ئەمىلىيەتتە قىلمىغان، لېكىن ئوزىنى شۇ ئىشنى قىلىۋاتقاندەك قىلىپ كورسىتىش مەنىسى ئىپادىلەنمەكچى بولسا، ئىككى خىل ئۇسۇل قوللىنىلىدۇ:

بىرى، «د - *d*» ھەرپىدىن ئاۋال «ن - *n*» ھەرپى قوشۇلىدۇ. بۇنىڭ قائىدىسى سوزلەپ ئوتۇلدى. مەسىلەن:

«اُل اَتْ سُغَرِنْدِی *ol at suvoqarïndï* — ئۇ ئات سۇغىرىۋاتقاندەك كورۇندى»، «اُل قَرِنْ تُذْغُرُنْدِی *ol karïn tożoqurundï* — ئۇ قېرىن تويغۇزۇۋاتقاندەك كورۇندى ياكى ئوزىلا تويغۇزۇۋالغاندەك قىلدى» دېگەنلەردىكىدەك.

بۇ ئۇسۇلنىڭ ئەڭ توغرا ۋە ئەڭ ياخشى، ئەڭ كوپ قوللىنىلىدىغان شەكلى شۇكى، پېئىلغا «ن ـ *n*» دىن ئاۋال «مس ـ *ms*» قوشۇلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، بۇ شەكىلدە «ن ـ *n*» پىلەن قوشۇلۇپ ئۈچ ھەرپ كەلگەن بولىدۇ. مەسىلەن: «اُل اَتْ سُغَرِمْسِنْدِی *ol at suvoqarïmsïndï* — ئۇ ئات سۇغىرىۋاتقاندەك كورۇندى». بۇنداق قۇشۇلغان ھەرپلەردىن «ن ـ *n*» پىلەن «م ـ *m*» ساكىنلىق، «س ـ *s*» ھەرپى كەسىلىك كېلىدۇ. بۇ مەسىلە ئوز ئورنىدا سوزلىنىدۇ.

بُلْدُزْدِی bulduzdï تاپتۇردى. بُلْدُزْدِی نانْكْنِی *bulduzdï nanïkïnï* — بىر نەرسىنى تاپتۇردى (بُلْدُزْ ـ بُلْدُزْماق *bulduzur ـ bulduzmak*).

بِلْدُزْدِی bildüzdi بىلدۇردى، ئۇقۇتتى. اُل مَنكا ايش بِلْدُزْدِی *ol maŋa ix bildüzdi* — ئۇ ماڭا ئىش بىلدۇردى (بِلْدُزْ ـ بِلْدُزْماك *bildüzmək ـ bildüzür*). بۇ ئوغۇزچە سوز بولۇپ، قائىدىگە ئويغۇن ئەمەس. تۈركلەر بۇنداق سوزلىمەيدۇ.

بُرْبَشْدی burbaxdi چىگىشلەشتى، ئارىلاشتى. ايش بُرْبَشْدی *iх burbaxdi* — ئىش چىگىشلەشتى، باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُرْباشْر - بُرْباشْماق *burbaxur - barbaxmak*).

بَرْتِشْدی‌لاْر bərtixdilər زەخمىلەشتى، يارىلاشتى. اُلاْر بِيرْ اِكِنْدی‌نِىڭْ كُنْكُلِنْ بَرْتِشْدی‌لاْر *olar bir ikindiniŋ kөŋlin bərtiixdilər* — ئۇلار بىرى ئىككىنچىسىنىڭ كوڭلىنى يارىلاشتى (بَرْتِشُوْر- بَرْتِشْماك *bərtixür- bərtixmək*).

بُغْرُشْدی booqruxdi يۇنۇشتى، بۇقۇرۇشتى. اُلْ مَنَكا يِغاجْ بُغْرُشْدی *ol maŋa yïoqaq booqruxdi* — ئۇ ماڭا ياغاچ يونۇشۇپ بەردى. يونۇشتا بەسلىشىشكەمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بُغْرُشُوْر - بُغْرُشْماقْ - *booqruxur - booqruxmak*).

بُتْرُشْدی pütrüxdi چىن پۈتتۈرۈشتى، ئىقرار قىلدۇرۇشتى. اُلاْر اِكِي بُتْرُشْدی *olar ikki pütrüxdi* — ئۇلار ئىككىسى چىن پۈتتۈرۈشتى، يەنى دەۋالارغا تونۇق كەلتۈرۈپ، بىر - بىرىنى قايىل قىلدۇرۇشتى (بُتْرُشُوْر- بُتْرُشْماكْ *pütrüxür - pütrüxmək*).

بَتْرُشْدِي patruxdi پاتۇرۇشتى. اُلارْ اِكّي بِيرْ بِيرِكْ سُقْما بَتْرُشْدِي — *olar ikki bir birig suvka patruxdi* ئۇلار ئىككىسى بىر - بىرىنى سۇغا پاتۇرۇشتى (بَتْرُشُورْ - بَتْرُشْماقْ *patruxur - patruxmak*).

بَكْلَشْدِي bəkləxdi ۋەدىلەشتى؛ بەكتىشتى، ساقلاشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا بَكْلَشْدِي *ol mənin birlə bəkləxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن ۋەدىلەشتى. اُلْ مَنكا قَبُغْ بَكْلَشْدِي *ol maŋa kapuq bəkləxdi* — ئۇ ماڭا قوۋۇق بەكتىشىپ بەردى. اُلْ مَنكا اَتْ بَكْلَشْدِي *ol maŋa at bəkləxdi* — ئۇ ماڭا ئات ساقلىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ئوغۇزچە (بَكْلَشُورْ. بَكْلَشْماكْ - *bəkləxür - bəkləxmək*).

تُرْبُشْدِي[1] türpixdi تۇرپىكلەشتى، چوپسىلاشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا يِغاجْ تُرْبُشْدِي *ol mənin birlə yïoqaq türpixdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن ياغاچ چوپسىلاشتى.

① يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئۇچىنچى ھەرپى «ب - *p*» ئۇستىگە زەممە قويۇلغان بولسىمۇ، بىز ئۇنىڭ كەلگۈسى زامان ۋەزىسىنى ئەكىلىدىغان ئاساسەن، كەسرىلىك قىلىپ ئالدۇق.

چوپسلىشىپ بېرىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تۈرپىشۇر - تۈرپىشماك *türpixür - türpixmək*).

تەبرەشدى *təbrəxdi* تەۋرەشتى. كىشى قمغ تەبرەشدى *kixi kamuoq təbrəxdi* ھەممە كىشى تەۋرەشتى. شۇنىڭدەك ھەرقانداق نەرسىنىڭ تەۋرىشىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تەبرەشۇر - تەبرەشماك *təbrəxmək - təbrəxür*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اۇل قر قمغ قېشىن انار
اشلىق ترغ انىن اونار
يۈلۈق يغى مندا تىنار
سن كلىپن تەبرەشۇر

ol kar kamuoq kixin inar
axlik tarioq anin ünər
yavlak yaoqi məndə tinar
sən kəlipən təbrəxür

[پۈتۈن قار قىشتا چۈشىدۇ،
تېرىق، بۇغداي شۇنىڭ بىلەن تۇنىدۇ،
ياۋۇز دۈشمەن مەندە تىنىدۇ،
سەن كېلىش بىلەن تەۋرىشىدۇ.]

یاز بىلەن قىشنىڭ مۇنازىرىسى تەسۋىرلەنگەندە، قىش يازغا قارىتىپ شۇنداق دەيدۇ: پۈتۈن قار قىشلىق ياغىدۇ، شۇنىڭ بىلەن يازدا ئاشلىقلار ئۈنىدۇ؛ دۇشمەن قىشتا تىنچىيدۇ، ئۇرۇش قىلمايدۇ، ئەي، يازا! سەن كېلىش بىلەن ئۇ ھەركەتلىنىدۇ.

تَلْبِشْدى talpïxdï تەلپۈنۈشتى، ئىنتىلىشتى، لەپىلدەشتى، يەلپۈنۈشتى. قُشْلارْ قَمْغْ تَلْبِشْدى *kuxlar kamuoq talpïxdï* — قوشلار ھەممە قۇشلار تەلپۈنۈشتى (قانات قاقتى). بَتْرَقْ قَمْغْ تَلْبِشْدى *batrak① kamuoq talpïxdï* — ھەممە بايراق لەپىلدەشتى، تۇغ ئۇچىدىكى چوچىلىرى يەلپۈنۈشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَلْبِشُرْ - تَلْبِشْماقْ *talpïxur - talpïxmak*).

تَرْتِشْدى tartïxdï تارتىشتى، سوزۇشتى. اُلْ مَنكا اُرُقْ تَرْتِشْدى *ol maŋa uruk tartïxdï* — ئۇ ماڭا ئاغامچا تارتىشتى. تَرْتِشْدى نانْڭْ *tartïxdï nəŋ* — نەرسە تارتىشتى، يەنى نەرسىنىڭ بولەكلىرى بىر - بىرىنى تارتىشتى. اُلْ مَنِڭْ بِرْلا يا تَرْتِشْدى *ol mənïŋ birlə ya tartïxdï* — ئۇ

① بىز يازما نۇسخا 234 - بەتتە بۇ سوزنىڭ «بَتْرَقْ» شەكلىدە يېزىلغىنىغا ئاساسەن، «*batrak*» دەپ ئالدۇق.

مېنىڭ بىلەن (بەسلىشىپ) يا تارتىشتى. اُلْ مَنىڭ اَلْتُنْ تَرْتِشْدِی — ol maŋa altun tartïxdï ــ ئۇ ماڭا ئالتۇن تارتىشىپ بەردى. ھەرقانداق بىر نەرسىنى (تارازىدا) تارتىشقىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (تَرْتِشُورْ - تَرْتِشْماقْ tartïxur - tartïxmak).

تُرْتُشْدِی türtüxdi سۈركەشتى، سۈرۈشتى، سۈئالىشتى. اُلْ مَنِڭْ بِرْلا قُغْشْقا يا غْ تُرْتُشْدِی — ol mənïŋ birlə kooquxka yaoq türtüxdi ئۇ مېنىڭ بىلەن تېرىكچە (بەسلىشىپ) ياغ سۈرۈشتى. ھەرقانداق نەرسىنى سۈئالىشقىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (تُرْتُشُورْ - تُرْتُشْماكْ türtüxür - türtüxmək).

تُبْرَشْدِی topraxdï تۇپا كوتىرىلدى، توپا كوتىرىلگىلى تۇر- دى. يِيرْ قُرُبْ تُبْرَشْدِی yər kurup topraxdï ــ يەر (يامغۇرنىڭ ئازلىقىدىن) قۇرۇپ، توپا - توزان كوتىرىلگىلى تۇردى (تُبْرَشُورْ - تُبْرَشْماقْ topraxur - topraxmak).

تَبْزَشْدِیلارْ təpzəxdilər ھەسەت قىلىشتى. اُلارْ قَمْغْ بُو ايْشْقا تَبْزَشْدِیلارْ olar kamuoq bu ïxka təpzəxdilər ــ ئۇلار ھەممىسى بۇ ئىشقا ھەسەت قىلىشتى (تَبْزَشُورْ - تَبْزَشْماكْ təpzəxür - təpzəxmək).

تِرْكَشْدى tirkəxdi تىركەشتى، تىركىلىشتى تىزىلىشتى، قاتارلاشتى. تَقَى تِرْكَشْدى *təvə tirkəxdi* — توگىلەر تىزىلىشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ھەرقانداق نەرسىنىڭ بىر - بىرىنىڭ ئارقىسىدىن قاتار تۇرغىنىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تِرْكَشُورْ - تِرْكَشْماكْ *tirkəxür - tirkəxmək*).

تَبْلَشْدى لارْ taplaxdilar رازى بولۇشتى، خالاشتى. اُلارْ بُو ايِشغْ قَمْغْ تَبْلَشْدى لارْ *olar bu ixoqī kamuoq taplaxdilar* — ئۇلار ھەممىسى بۇ ئىشنى خالاشتى (تَبْلَشُورْ - تَبْلَشْماكْ *taplaxur - taplaxmak*)①.

تُبْلَشْدى لارْ tüpləxdilər تۈۋىنى تەكشۈرۈشتى، تېگى - تەكتىنى سۈرۈشتۈرۈشتى. اُلارْ بُو ايِشغْ تُبْلَشْدى لارْ *olar bu ixioq tüpləxdilər* — ئۇلار بۇ ئىشنىڭ تېگى -

① بۇ پېئىل يازما نۇسخىدا دەسلەپ «تَبْلَشْماكْ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، كېيىن «ك - *k*» ھەرپى «ق - *q*»غا ئۆزگەرتىلىپ «تَبْلَشْماقْ» قىلىنغان. بۇ پېئىلنىڭ ئاددى دەرىجە مەستەر شەكلى يازما نۇسخا 572 - بەتتە «تَبْلاماقْ *taplamak*» دەپ يېزىلغىنىغا ۋە بېسىم ئاتالاينىڭ بۇ ھەقتىكى ئىزاھىغا ئاساسەن، ئۇنى «تَبْلَشْماقْ *taplaxmak*» شەكلىدە ئالدۇق.

تەكتىنى تەكشۈرۈشتى (تۈپلەشۈر ـ تۈپلەشماك ـ *tüpləxür* ـ *tüpləxmək*).

تَتْلَشْدى tatlaxdi: اُلارْ اِكّى بِرْلا تَتْلَشْدى *olar ikki birlə* ـ *tatlaxdi* ئولار ئىككىسى (بىر ـ بىرى بىلەن) پارسچە سۆزلەشتى. ئۇيغۇرچە سوزلەشسمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَتْلَشُورْ ـ تَتْلَشْماقْ *tatlaxur* ـ *tatlaxmak*).

تَلْقِشْدى talkïxdï تۈرۈشتى، تۈرتەكلەشتى. اُلْ مَنكا اُيما تَلْقِشْدى *ol maŋa oyma talkïxdï* ـ ئۇ ماڭا پايپاق قاڭىدىغان كىگىزنى تۈرۈشۈپ بەردى. ھەرقانداق نەرسىنى تۈرۈش ۋە پىشلىدۇرۇشقىمۇ مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ (تَلْقِشُورْ ـ تَلْقِشْماقْ *talkïxur* ـ *talkïxmak*).

تُكْلَشْدى tøkləxdi توكۇلۇشتى. تُكْلَشْدى نانْكْ *tøkləxdi* ـ *nəŋ* نەرسىلەر توكۇلۇشتى، ئاقتى (تُكْلَشُورْ ـ تُكْلَشْماكْ *tøkləxür* ـ *tøkləxmək*).

تُكْلُشْدى tüglüxdi تۈگۈلۈشتى، تۈگۈنچەكلەشتى، چىگىشلەشتى. يِپْ لارْ تُكْلُشْدى *yïplar tüglüxdi* ـ يىپلار (تالالار) تۈگۈلۈشتى (تُكْلُشُورْ ـ تُكْلُشْماكْ *tüglüxür* ـ *tüglüxmək*).

تِكلِشْدِى tiklixdi① تىكلەندى، تىك بولدى. يِغاچ تِكلِشْدِى *yïoqaoq tiklixdi* — ياغاچ تىكلەندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تِكْلِشُورْ - تِكْلِشْماكْ *tiklixür - tiklixmak*).

تِرْمَشْدِى tïrmaxdï تىرماشتى، تاتىلاشتى. اُلارْ اِكّى تِرْمَشْدِى *olar ikki tïrmaxdï* — ئۇلار ئىككىسى تىرماشتى، تاتىلاشتى (تِرْمَشُورْ - تِرْمَشْماقْ *tïrmaxur - tïrmaxmak*)②.

جَلْبَشْدِى qalpaxdï تۇقۇنۇشتى، جەدەللەشتى. اُلارْ اِكّى جَلْبَشْدِى *olar ikki qalpaxdï* — ئۇلار ئىككىسى تۇقۇنۇشتى، جەدەل قىلىشتى. بىر نەرسىگە پاسكىنا نەرسىلەر يۇقسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جَلْبَشُرْ - جَلْبَشْماقْ *qalpaxur - qalpaxmak*).

---

① يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئىككىنچى ھەرپى «ك - *k*» كەسرىلىك كەلگەن بولسىمۇ، بىز بۇ ئورۇندىكى ۋەزن ئېتىۋارى بىلەن ساكىنلىق ئالدۇق.

② يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ بىرىنچى ھەرپى «ت - *t*» ئۈچىلا ئورۇندا ھەم فەتھىلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلغان. بەلكىم بۇ پېئىلنىڭ ئىككى خىل شەكلى بولۇشى مۇمكىن. ھازىرمۇ ئۇيغۇر تىلىدا «*tarmïlax*» شەكلى قوللىنىلىدۇ. بىز بۇ يەردە كەسرىلىك قىلىپ ئالدۇق.

جَنْدِشْدی qandīxdī چېنىشتى. اُلارْ اِكّى جَنْدِشْدی olar — ikki qandīxdī ئۇلار ئىككىسى (بىرىكتىشىپ بىر-بىرىدىن) چېنىشتى (جَنْدِشُورْ - جَنْدِشْماقْ - qandīxur - qandīxmak).

جُمْرُشْدی qomruxdī چومدۇرۇشتى ~ چومگۈزۈشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا سُقْدا جُمْرُشْدی ol mənin birlə suvda — qomruxdī ئۇ مېنىڭ بىلەن (بەستلىشىپ) سۇغا چومدۇ-رۇشتى. سۇغا چومدۇرۇشۇپ بېرىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جُمْرُشُورْ - جُمْرُشْماقْ qomruxur - qomruxmak).

جَقْرُشْدی qəvrüxdi چورۇشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا اُقْ جَقْرُشْدی ol mənin birlə ok qəvrüxdi — ئۇ مېنىڭ بىلەن (بەستلىشىپ) ئوق چورۇشتى①. ھەرقانداق بىر دۇگلەك نەرسىنى چورۇشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جَقْرُشُورْ - جَقْرُشْماكْ qəvrüxür - qəvrüxmək).

جُقْرَشْدی qokraxdī قاياشتى، بۇرۇلداشتى، مىغلداشتى.

---

① يازما نۇسخىدا بۇ پېئلنىڭ ئەرەپچىسى «تَنْقِيزْ» سۆزى بىلەن بېرىلگەن، بىسىم ئاتالاي بۇنىڭ «تَنْفِيزْ» بولۇشى كېرەك-لىگى توغرىسىدا ئىزاھ بەرگەن. بىز بۇنى مۇۋاپىق دەپ تونىدۇق.

تَبزلارْ جُقْرَشْدی *təpizlər qokraxdi* — شورتاڭ يەرلەر بۇرۇلداشتی. هەرقانداق نەرسە كوبجەسمۇ، ئورلەپ كەتسەمۇ شۇنداق دەيلىدۇ. كشی بِيرْ بِيرْ اِجِنْدا جُقْرَشْدی *kixi bir bir iqində qokraxdi* — كىشىلەر (بىر - بىرى بىلەن ئارىلىشىپ) مەلدىشىپ كەتتى (جُقْرَشُور - جُقْرَشْماق *qokraxmak - qokraxur*).

جِقْرِشْدی qikrixdi چقىرىشتى، ئاشكارىلاشتى. بِيرْ بِيرْنِنڭ اُغْرِيلِقْنْ جِقْرِشْدی *bir birniŋ ooqrilikin qikrixdi* — بىر - بىرىنىڭ ئوغرىلىقىنى ئاشكارىلاشتى، هەرقانداق نەرسىنى مەيدانغا چىقىرىشتا بەسلەشسەمو ۋە ياردەملەشسەمۇ شۇنداق دەيلىدۇ (جِقْرِشُور - جِقْرِشْماق *qikrixur - qikrixmak*).

جَقْرِشْتی qakrixtī چاقىرىشتى، ۋاقىراشتى. بُوْی بِيرْ بِيرْكا جَقْرِشْتی *boy bir birgə qakrixtī* — خەلق بىر - بىرىگە ۋاقىراشتى، يەنى بىر - بىرىنى چاقىرىشتى. ئوغۇزچە (جَقْرِشُور - جَقْرِشْماق *qakrixur - qakrixmak*).

تِكْرَشْدی tigrəxdi دۇپۇرلىدى؛ گۇستى، چوڭ بولدى. اَتْلارْ اَذاقِی تِكْرَشْدی *atlar azaki tigrəxdi* — گاتالارنىڭ

tərilmaqay tərkünüm
əmdi qərik qərkəxür

[ئەگەر تەركەنىم كەلسە،
تورگۇنۇم ئوگشىلىدۇ،
توپۇم (جامائىتىم) چېچىلىپ كەتمەيدۇ،
ئەمدى چېرىك سەپ تارتماقتا.]

ئەگەر خاقانىم كېلىش بىلەنلا ياردەم بەرسە، جامائىتىمنىڭ ئەھۋالى ئوگشىلىدۇ، ئۇرۇق - ئايماقلىرىم تېرى - پېرەن بولمايدۇ، ھازىر جەڭچىلەر سەپكە تىزىلىپ بولدى (جَرْكَشُور- جَرْكَشْماكْ *qərkəxmək - qərkəxür*).

جَرْلَشْدى qarlaxdi چىقراپ يىغلاشتى؛ نەرە تارتىشتى.

اُغْلانْ جَرْلَشْدى *oğlan qarlaxdi* — بالىلار چىقراپ يىغلاشتى. يَنكانْلارْ جَرْلَشْدى *yaŋanlar qarlaxdi* — پىللار نەرە تارتىشتى (جَرْلَشُورْ- جَرْلَشْماقْ - *qarlaxur qarlaxmak*).

جَكْلَشْدى qəkləxdi چەك تاشلاشتى، قۇرئى سېلىشتى. اُلْ مَنِكْ يِرْلا جَكْلَشْدى *ol məniŋ birlə qəkləxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن چەك تاشلاشتى، قۇرئى سېلىشتى (جَكْلَشُورْ- جَكْلَشْماكْ *qəkləxür - qəkləxmək*).

جِكِلِشْدِي qiglixdi چىگىلىشتى، چىك چىكىلدى. تُكُونْ قَمُغْ جِكِلِشْدِي *tügün kamuoq qiglixdi* — ھەممە تۇگۈنلەر چىك چىگىلدى (جِكِلِشُورْ - جِكِلِشْماكْ - *qiglixür - qiglixmək*).[1]

جَرْمَشْدِي qərməxdi چومەشتى، ئورۇشتى. اُلْ مَنكا جَغْ جَرْمَشْدِي *ol maŋa qaoɣoq qərməxdi* — ئۇ ماڭا قامچىنىڭ چۇچىسىنى چومشۇپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بەسلەشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جَرْمَشُورْ - جَرْمَشْماكْ *qərməxür - qərməxmək*).

سُرْتُشْدِي sürtüxdi سۈرتۈشتى، سۈركەشتى، سۈرمەلىشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا قُغْشْقا ياغْ سُرْتُشْدِي *ol mənin birlə kooquxka yaoq sürtüxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن كونگە (بەسلىشىپ) ياغ سۈرتۈشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا اَشْقْ سُرْتُشْدِي

---

① يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئۇچىلا شەكلىدە «ك - *k*» ھەرپى كەسرىلىك يېزىلغان. بىز بۇ يەردىكى ۋەزن ئېتىۋارى بىلەن ساكىنلىق بولۇشىنى توغرا تاپتۇق. شۇنىڭدەك، بىز بېسىم ئالاتالايىنىڭ بۇ پېئىلنىڭ ئەرەبچە مەنبىسى «اِسْتَدَّ» ئەمەس «اِشْتَدَّ» بولۇشى كېرەكلىگى توغرىسىدا بەرگەن ئىزاھىنى توغرا تېپىپ، شۇ مەنىدە تەرجىمە قىلدۇق.

ol mənin birlə axuk sürtüxdi — ئۇ مېنىڭ بىلەن ئۆشۈق سۈرمەللەشتى (سۈرتۈشۈر - سۈرتۈشمەك sürtüxür - sürtüxmək).

سَجْتَشْدى saqtaxdi چاچلاشتى. اُلار اِكى سَجْتَشْدى olar ikki saqtaxdi ئۇلار ئىككىسى چاچلاشتى (سَجْتَشُور - سَجْتَشْماق saqtaxur - saqtaxmak).

سِخْتَشْدى sihtaxdi ئوكسۈپ يىغلاشتى، قاقشاشتى. كِشى قَمُغْ سِخْتَشْدى kixi kamuoq sihtaxdi — ھەممە ئادەم ئوكسۈپ يىغلاشتى (سِخْتَشُور - سِخْتَشْماق sihtaxur - sihtaxmak). بۇ سوز «غ - oq» بىلەن «سِغْتَشْدى siotaxdi» مۇ دېيىلىدۇ.

سَذْرَشْدى səžrəxdi سۈزۈلدى، شالاڭلاشتى، سيرەكلەشتى. تُونْ سَذْرَشْدى ton səžrəxdi — تون سۈزۈلدى. بُدُونْ سَذْرَشْدى bodun səžrəxdi — خەلق سيرەكلەشتى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ زىچلىغى ئازىيىپ، سيرەكلىشىپ، يېنىكلىشىپ كەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَذْرَشُور - سَذْرَشْماك səžrəxür - səžrəxmək).

سِدْرِشْدى sidrixdi سيرىشتى، كۆرەشتى. اُلْ اَنَكَرْ قارْ سِدْرِشْدى

ol aŋar kar sïdrïxdï — ئۇ ئۇنىڭغا قار سىيرىشىپ (كۆرىشىپ) بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سِدْرِشُورْ - سِدْرِشْماقْ sïdrïxur - sïdrïxmak).

تُغْرَشْدِى tooqraxdï توغراشتى. اُلْ منكا اَتْ تُغْرَشْدِى ol — maŋa at tooqraxdï ئۇ ماڭا ئەت (گوش) توغراشتى، توغرىشىپ بەردى (تُغْرَشُورْ - تُغْرَشْماقْ tooqraxur - tooqraxmak).

تِغْرَشْدِى tïoqraxdï دىغراشتى، قەيسەرلەشتى. اُغْلانْ تِغْرَشْدِى ooqlan tïoqraxdï — بالىلار دىغراشتى. بۇ سوز «تِغْراقْ tïoqrak — كۆچلۈك، غەيرەتلىك» سوزىدىن ئېلىنغان.

تُغْرُشْدِى tooqruxdï ئاتلاندى، تۇتۇش قىلدى. اُلْ مَنِكْ بِلا يُولْقا تُغْرُشْدِى ol maniŋ bilə yolka tooqruxdï — ئۇ مېنىڭ بىلەن (بەسلىشىپ) يولغا ئاتلاندى.

تُغْرَشْدِى tooqraxdï تىتىلدى، قىرقىلىپ كەتتى. تُونْ كِيْرْدِنْ تُغْرَشْدِى ton kirdin taoqraxdï — تون كىردىن تىتىلدى. ھەرقانداق نەرسە پارچىلانسا ۋە يېرىلسىمۇ شۇنداق دىيىلىدۇ (تُغْرَشُورْ - تُغْرَشْماقْ tooqraxur - tooqraxmak).

سُغْرَشْدی sooqraxdï شوراشتی، سۇموۇرۇشتی. قُمْلارْ سُوقُغ سُغْرَشْدی *kumlar suvuoq sooqraxdï* — قۇملار سۇنی سۇموۇرۇشتی، سىڭدۇرۇۋالدی. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُغْرَشُورْ - سُغْرَشْماقْ *sooqraxur - sooqraxmak*).

سِغْرُشْدی sïoqruxdï سغدۇرۇشتی. اُلارْ بِيرْ بِيرِكْ سِغْرُشْدی *olar bir birig sïoqruxdï* — ئۇلار بىر - بىرىنى سغدۇرۇشتى (سِغْرُشُورْ - سِغْرُشْماقْ *sïoqruxur - sïoqruxmak*).

سَقْرُشْدی savruxdï سورۇشتى. اُلْ مَنكا تَرِغْ سَقْرُشْدی *ol maŋa tarïoq savruxdï* — ئۇ ماڭا ئاشلىق سورۇشۇپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. شورپىنى تېشىپ كەتمەسلىك ئۈچۈن سورۇشۇپ بېرىشكىمۇ شۇنداق دىيىلىدۇ (سَقْرُشُورْ - سَقْرُشْماقْ *savruxur - savruxmak*).

سِقْرِشْدی sïkrïxdï ئىسقىرتىشتى ~ ئىسقىرتىشتى. اُلارْ بَرْجا سِقْرِشْدی *ular barqa sïkrïxdï* — ھەممە ئۇلار (قۇش) ئىسقىرتىشتى. ئىلان ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار كۆشۈلدىسىمۇ شۇنداق دىيىلىدۇ (سِقْرِشُورْ - سِقْرِشْماقْ *sïkrïxur - sïkrïxmak*).

تُمْرُشْدی tomruxdï پەلدەشتى، يۇمۇلاق توغراشتى. اُلْ مَنِكْ

بِرْلا يِغاچ تُمْرُشْدِي — *ol mənin birlə yïoqaq tomruxdï*

ئُو مېنىڭ بىلەن (بەسلىشىپ) ياغاچ بەلدەشتى

(تُمْرُشُور - تُمْرُشماق *tomruxur - tomruxmak*).

سَمْرِشْدِي səmrixdi سەمرىشتى. اَتْلار قَمْغ سَمْرِشْدِي — *atlar kamuoj səmrixdi*

ئاتلار ھەممىسى سەمرىشتى. باشقىلار-

دەمۇ شۇنداق (سَمْرِشُور - سَمْرِشْماك *səmrixür-səmrixmək*)

سُمْرُشْدِي sümrüxdi سۈمۈرۈشتى. اُل مَنِڭ بِرْلا سُوڤ سُمْرُشْدِي

ol mənin birlə suv sümrüxdi — ئُو مېنىڭ بىلەن

(بەسلىشىپ) سُو سۈمۈرۈشتى (سُمْرُشُور - سُمْرُشْماك

sümrüxür - sümrüxmək)①.

سَنْرُشْدِي sanruxdi جويلۇشتى؛ تالاش - تارتىش قىلىشتى.

اَسْرُكْلار قَمْغ سَنْرُشْدِي — *əsrüklər kamuoj sanruxdï*

---

① يازما نۇسخىدا بۇ پېئلنىڭ بۇ يەردىكى ئوملۇك دەرىجىسى ۋە 311 - بەتتىكى ئاددى دەرىجىسىدە «س - ز» ھەرپى ھەم زەممىلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلغان. بىز يازما نۇسخا 311 - بەتتىكى چېتىگە بۇ پېئلدىكى «س - ز» ھەرپىنىڭ زەممىلىك قىلىپ تۈزىتىلگەنلىگى توغرىسىدا بېسىم ئاتالاينىڭ بەرگەن ئىزاھىغا ئاساسەن، «س - ز» ھەرپىنى ھەر ئىككى ئورۇندا زەممىلىك قىلىپ ئالدۇق.

مەسلەر ھەممىسى جويلىۇشتى. بۇ سوزنىڭ ئەسلى «سَنْدِرِشْدى *sandïrïxdï* — تالاش - تارتىش قىلىشتى» دۇر (سَنْرِشُور - سَنْرِشْماق *sanrïxur - sanrïxmak*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن: سَبَنْدا سَنْدِشْ بُلْسا اُرْتَكُونْدا اَرْتَشْ بُلْماس *sapanda sandrïx bolsa ertkündə irtəx bolmas*① — ساپان ۋاقتىدا تالاش - تارتىش قىلمىسا، خامان ۋاقتىدا جاڭجال بولماس.

سَتْغَشْدى *satoqaxdï* كەمستىشتى؛ قېرىشتى؛ دوقۇرۇشتى؛ خالاس قىلىشتى. اُلارْ بِرْ اِكْنْدى بِلا سَتْغَشْدى *olar bir ikindi bilə satoqaxdï* — ئۇلار بىر - بىرى بىلەن قېرىشتى. بىر - بىرىدىن ئۇستۈنلۈك تالىشىقمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اُلْ مَنْكا يُولْدا سَتْغَشْدى *ol maŋa yolda satoqaxdï* — ئۇ ماڭا يولدا دوقۇرۇشتى. اُلارْ اَلِمْ بِرِمْ بِرْلا سَتْغَشْدى *olar alïm bərim birlə satoqaxdï* —

---

① يازما نۇسخىدا بۇ ماقالنىڭ ئىككىنچى سوزى «سَنْدِشْ» شەكلىدە، بەشىنچى سوزى «اَرْتَشْ» شەكلىدە ئېنىقسىز يېزىلغان. بىز بۇ ماقالنىڭ يازما نۇسخا 203 - بەتتىكىسىگە ئاساسەن، بۇ سوزلەرنى «سَنْدِرِشْ *sandrïx*»، «اَرْتَشْ *irtəx*» دەپ ئالدۇق.

ئۇلار ئېلىم - بېرىمنى خالاس قىلىشتى. ئوغۇزچە (ستغشور - ستغشماق satoqaxur - satoqaxmak).

سِتْغَشْدى sitoqaxdi شىمىرىشتى، شىمايلاشتى. اَر قَمُغ بِلاكْ سِتْغَشْدى sitoqaxdi — ər kamuoq bilək — ئادەملەر ھەممىسى بىلەكلىرىنى شىمايلاشتى. يارەملىشىش ۋە بەسلىشىش ئۈچۈنمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سِتْغَشُور - سِتْغَشْماق sitoqaxur - sitoqaxmak).

سَرْقِشْدى sarkïxdï سارقىشتى، سارقىدى. بُوزْدِن سُوقْ سَرْقِشْدى buzdïn suv sarkïxdï — مۇزدىن سۇ (جق) سارقىدى (سَرْقِشُور - سَرْقِشْماق sarkïxur - sarkïxmak).

سَجْلَشْدى saqlaxdï چاچلاشتى. اُلْ اِكِي بِلا سَجْلَشْدى ol — ئۇ ئىككىسى بىر - بىرى بىلەن چاچلاشتى (سَجْلَشُور - سَجْلَشْماق saqlaxur - saqlaxmak).

سُجْلُشْدى suqluxdï سۇغرىشتى، چىقرىشتى. اُلْ مَنِكْ اَذاقْ تِنْ تِكانْ سُجْلُشْدى ol mənin azaktïn tikən — suqluxdï ئۇ مېنىڭ ئايىغىمدىن تىكەننى سۇغرىشىپ بەردى. قىلچىنى قىنىدىن سۇغرىشىپ بەرسىمۇ ياكى سۇغرىشىپ باقسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُجْلُشُور - سُجْلُشْماق suqluxur - suqluxmak).

سَرْلَاشْدِی sarlaxdī یوگەشتی، ئوراشنی. مَنکا سُمَاقْ سَرْلَاشْدِی *ol*① *maŋa suvluk sarlaxdī* — ئۇ ماڭا سەللە یوگشپ بەردی. ھەرقانداق بىر نەرسىنى یوگەشكە ۋە یوگەشتە بەسلىشىكسىمۇ شۇنداق دىيىلىدۇ (سَرْلَاشُورْ - سَرْلَاشْماقْ *sarlaxur - sarlaxmak*).

سُزْلَاشْدِی sezləxdi سوزلەشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا سُزْلَاشْدِی *ol mənin birlə sezləxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن سوزلەشتى (سُزْلَاشْرْ - سُزْلَاشْماكْ *sezləxür - sezləxmək*). بۇ سوزنىڭ ئەسلى «سُوزْلَاشْدِی *sezləxdi*» دۇر.

سُزْلُاشْدِی süzlüxdi سۈزۈلۈشتى ~ سۈزۈلدى. سُوقْلارْ قَمْغْ سُزْلُاشْدِی *suvlar kamuoq süzlüxdi* — ھەممە سۇلار سۈزۈلدى (سُزْلُاشُورْ - سُزْلُاشْماكْ *süzlüxür - süzlüxmək*).

سَفْلَاشْدِی savlaxdī تەمسىل ئېيتىشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا سَفْلَاشْدِی *ol mənin birlə savlaxdī* — ئۇ مېنىڭ بىلەن تەمسىل ئېيتىشتى، يەنى ئۇ ماڭا تەمسىل ئېيتتى، مەن ئۇنىڭغا تەمسىل ئېيتتىم. شۇنىڭدەك بىر-بىرىگە خەۋەر يەتكۈزۈش، پاراڭلىشىش ۋە چوچەك ئېيتىشقىمۇ شۇنداق دىيىلىدۇ.

① يازما نۇسخىدا «اُلْ» سوزى يوق. جۈملىنىڭ مەنىسىگە ئاساسەن، بىز بۇنى قوشۇپ قويدۇق.

(سَقْلَشُورْ - سَقْلَشْماقْ *savlaxur - savlaxmak*).

سَقْلَشْدى saklaxdï ساقلىنىشتى. بۇدۇن قَمغْ سَقْلَشْدى *bodun — kamuoq saklaxdï* ھەممە خەلق (بىر - بىرىدىن) ساقلىنىشتى (سَقْلَشُورْ - سَقْلَشْماقْ *saklaxur - saklaxmak*).

سُقْلُشْدى sukluxdï سۇقۇلۇشتى، تىقىلىشتى، جايلاشتى. سُقْلُشْدى نانْك *sukluxdï nəŋ* — نەرسە جايلاشتى، يەنى بىر نەرسە يەنە بىر نەرسىنىڭ ئىچىگە كىرىپ جايلاشتى. بۇ قىلىچنىڭ ساپ تەرىپى دەستىگە چىڭ جايلاشقىنىغا ئوخشاشتۇر (سُقْلُشُورْ - سُقْلُشْماقْ *sukluxur - sukluxmak*).

سِقْلِشْدى siklïxdï سقىلىشتى، قىسىلىشتى. بۇدۇن برْجا سِقْلِشْدى *bozun barqa siklïxdï* — ھەممە خەلق سقىلىشتى. باشقا نەرسىلەر يەر تارلىق قىلىپ سقىلىشمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. ئۇزۇم سقىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سِقْلِشُورْ - سِقْلِشْماقْ *siklïxur - siklïxmak*).

سُمْلِشْدى[1] sumlïxdï كالدىرلاشتى. تَتْ قَمغْ سُمْلِشْدى *tat —*

---

① يازما نۇسخىدا بۇ پېئلنىڭ ئۇچىنچى ھەرپى «ل - *l*» ھەم زەممىلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلغان. بىزنىڭ ئىتالاي بۇنى زەممىلىك قىلىپ ئالغان. بىز يازما نۇسخا 244 -

(تَرْمَقْلَنُورْ ـ تَرْمَقْلَنْماقْ *tarmaklanur ـ tarmaklanmak*).

تِغْرَقْلَنْدِی tïoqraklandi قەيسەرلەشتى، غەيرەتلەندى.

اَرْ تِغْرَقْلَنْدِی *ər tïoqraklandi* — ئادەم قەيسەرلەشتى، غەيرەتلەندى (تِغْرَقْلَنُورْ ـ تِغْرَقْلَنْماقْ *tïoqraklanur ـ tïoqraklanmak*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تِغْرَقْلَنِبْ سَكْرِتِی
اَرِنْ اَتِنْ يُگُرْتِی
بِزْنِی قَمُغْ اَنِكْتِی
اَنْدَغْ سُوكا كِمْ يَتَارْ

tïoqraklanïp səkirtti
ərin atïn yügürtti
bizni kamuoq aŋïttï
andaoq sügə kim yətər

[قەيسەرلىنىپ ئېتىلدى،
يىگىت، ئاتلىرىنى چاپتۇردى،
بىزنى تامام ھاڭ ـ تاڭ قالدۇردى،
ئۇنداق قوشۇنغا كىم تەڭ كېلەلەيدۇ؟]

kamuoj sumlïxdï پارسلار ئوز تىلىدا كالدىرلاشتى. ھەرقانداق كىشى تۇركچىدىن باشقا بىر تىل بىلەن سوزلەشسىمۇ شۇنداق دىيىلىدۇ (سُمْلِشُر - سُمْلِشْماق *sumlïxur - sumlïxmak*).

سَرْمَشْدى sarmaxdï باغلاشتى؛ يوگەشتى، چىگىشلەشتى. اُل مَنكا يِشغ سَرْمَشْدى *ol maŋa yïxïoj sarmaxdï* — ئۇ ماڭا ئارغامچا يوگىشىپ بەردى، خۇددى دەرەخكە ئارغامچا يوگەگەندەك (سَرْمَشُور - سَرْمَشْماق *sarmaxur - sarmaxmak*). ايش سَرْمَشْدى *ïx sarmaxdï* — ئىش چىگىشلەشتى. بۇ پىبل ھەم ئوتۇملۇك، ھەم ئوتۇمسىزدۇر.

سَرْمَشْدى sarmaxdï سۇزۇشتى. اُل مَنكا بَلِق سَرْمَشْدى *ol maŋa balïk sarmaxdï* ئۇ ماڭا بېلىق سۇزۇشۇپ بەردى. قازاندىن ئوتماچ (چوپ) سۇزۇشۇپ بەرسىمۇ شۇنداق دىيىلىدۇ. سۇيۇق نەرسە ئىچىدىن باشقا

بەتتىكى «سُمْلِم *sumlïm*» — تۇركچە بىلمەيدىغان كىشى» ۋە بۇ پىبلنىڭ يازما نۇسخا 574 - بەتتىكى ئاددى دەرىجىسى «سُمْلِدى *sumlïdï* — كالدىرلدى» ۋە 436 - بەتتىكى مەجبۇرى دەرىجىسى «سُمْلِتى *sumlïttï* — كالدىرلاتتى» غا ئاساسەن، كەسرىنى ئىناۋەتلىك قىلدۇق.

بىر نەرسىنى سۈزۈپ ئېلىشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سەرمىشۇر - سەرمىشماق sarmaxur - sarmaxmak)①.

تَنْجِشْدى tinqïxdï تىنچىشتى. اَتلار قَمۇق تَنْجِشْدى atlər — kamuq tinqïxdï گۆشلەر تىنچىپ قالدى (تَنْجِشُورْ - تَنْجِشْماق tinqïxur - tinqïxmak)②.

سَنْجِشْدى sanqïxdï سانچىشتى. اُلارْ اِكى سَنْجِشْدى olar — ikki sanqïxdï ئۇلار ئىككىسى (بىر - بىرىگە خەنجەر) سانچىشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَنْجِشُورْ - سَنْجِشْماق sanqïxur - sanqïxmak). بَكْلارْ سَنْجِشْدى bəglər — sanqïxdï بەگلەر بىر - بىرىنى سانچىشتى ۋە تارمار قىلىشتى.

---

① يازما نۇسخىدا بۇ يېرىنىڭ مەستىرى ئاۋال «ك - k» بىلەن يېزىلىپ، كېيىن «ق - q» غا ئۆزگەرتىلگەن. بىز بۇ يېرىنىڭ يازما نۇسخا 438 - بەتتىكى مەجبۇرى دەرىجىسىنىڭ شەكلىگە ئاساسەن، مەستىرىنى «ق - q» بىلەن ئالدۇق.

② يازما نۇسخىدا بۇ يېرىنىڭ بىرىنچى ھەرپى «ت - t» فەتھىلىك يېزىلغان. بىز يازما نۇسخا 565 - بەتتە بۇ يېرىنىڭ ئادەتتىكى دەرىجىسى «تَنْجِدى tinqïdï» شەكلىدە يېزىلغانلىقىنى ۋە ھازىرقى تىلىمىزدىكى قوللىنىلىشىنى ئاساس قىلىپ، «ت - t» ھەرپىنى كەسرىلىك ئالدۇق.

تَبْرَشْدی tapraxdï لوکۇلداشتی، سەکرەشتی. تَقی قَمغ تَبْرَشْدی *təvə kamuoj tapraxdï* — توگىلەر ھەممىسى سەكرەشتى (تَبْرَشُوْر - تَبْرَشْماق *tapraxur - tapraxmak*). بۇ توگىگە خاس سوز①.

تَتْرُشْدی tatruxdï تېتىتقۇرۇشتى ~ تېتىتقۇزۇشتى. اُلار بِيْر اِكْنْدِيكا اَتْ تَتْرُشْدی *olar bir ikindigə ət tatruxdï* — ئۇلار بىر - بىرىگە ئەت (گوش) تېتىتقۇرۇشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَتْرُشُوْر - تَتْرُشْماق *tatruxur - tatruxmak*).

تِتْرَشْدی titrəxdï تىترەشتى. كِشِي تُمْلِغْدِنْ تِتْرَشْدی *kixi tumlïoqdïn titrəxdï* — كىشىلەر سوغۇقتىن تىترەشتى. ھەرقانداق بىر نەرسە چۈۋۈلۈپ كەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تِتْرَشُوْر - تِتْرَشْماكْ *titrəxur - titrəxmək*).

قُبْرُشْدی kopruxdï قوپقۇرۇشتى ~ قوپقۇزۇشتى. اُلْ مَنكا تُشْ

---

① بۇ پېئىلنىڭ ئەرەپچىسى «قَفَرَتْ» ئەمەس «قفزت» بولۇشى كېرەكلىگى ھەققىدە بېسىم ئاتالاي ئىزاھ بەرگەن. ھەقىقەتەن يازما نۇسخا 566 - بەتتە بۇ پېئىلنىڭ ئاددى دەرىجىسى «تَبْرِيدی» ئەرەپچىدە «وَثَبَ — سەكرەش» دەپ ئىزاھلانغان. بىزمۇ شۇنى ئاساس قىلدۇق.

قُبرُشدی ol maŋa kux kopruxdī — ئۇ ماڭا قۇشنى قوپۇرۇشۇپ بەردى. ھەرقانداق نەرسىنى قوپۇرۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قُبرُشۇر - قُبرُشماق kopruxur - kopruxmak).

قُتُرُشدی kutruxdī قۇتراشتى. اُغلان قُتُرُشدی oŋlan — kutruxdī بالىلار قۇتراشتى (قُتُرُشۇر - قُتُرُشماق kutruxur - kutruxmak).

قُتُرُشدی kotruxdī توكۇشتى، بوشتىشتى. اُل مَنكا قاپ قُتُرُشدی ol maŋa kap kotruxdī — ئۇ ماڭا قاپ بوشتىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قُتُرُشۇر - قُتُرُشماق kotruxur - kotruxmak).

قَجرُشدی kaqruxdī قاچۇرۇشتى. اُلار اِكّى قَجرُشدی olar ikki kaqruxdī — ئۇلار ئىككىسى (بىر - بىرىنى) قاچۇرۇشتى (قَجرُشۇر - قَجرُشماق kaqruxur - kaqruxmak).

قُردَشدی kurdaxdī قۇرداشتى، قۇرداشلىق قىلدى. اُل بَكْ بِرلا قُردَشدی ol bəg birlə kurdaxdī — ئۇ بەگ بىلەن قۇرداشلىق قىلدى، يەنى بەگ بىلەن بىر قاتاردا

گولتۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قۇردشور - قۇردشماق *kurdaxur - kurdaxmak*).

قَذْرِشْدى kaźrïxdï قايرىشتى، تولغاشتى؛ رەت قىلىشتى.

اُل مَنِكْ بِرْلا بُيُونْ قَذْرِشْدِي — *ol mənïŋ birlə boyun kaźrïxdï* ئۇ مېنىڭ بىلەن (بەسلىشىپ) بويۇن قايرىشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُلارْ اِكِي سُوزْ قَذْرِشْدِي — *olar ikki səz kaźrïxdï* ئۇلار ئىككىسى (بىر-بىرىنىڭ) سوزىنى رەت قىلىشتى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

ايشِي اَنِكْ اَرْتَشِبْ
اُغْرَقْ بِلا اُرْتَشِبْ
بُيُنْ اَلِبْ قَذْرِشِبْ
تُتْغُنْ اَلِبْ قُلْ سَتارْ

ïxï anïŋ artaxïp
oqrak bilə ərtəxip
boynïn alïp kaźrïxïp
tutoqun alïp kul satar

[ئۇنىڭ ئىشى بۇزۇلۇپ،
ئوغراق بىلەن ئورتىشىپ (ئوت قويۇشۇپ)،

بويىنىنى ئېلىپ قايرىسىپ،
تۇتقۇن ئېلىپ قۇل ساتىدۇ.]

بىر تۇتقۇن تەسۋىرلىنىپ شۇنداق دېيىلىدۇ: ئۇنىڭ گۈشى چاتاق بولىدى، ئۇلارنىڭ ھەممە ئايماقلىرى باشقا قەبىلىلەرگە دەھشەت سالىدى، بىر-بىرىنىڭ بويۇنلىرىنى قايرىشقاندىن كېيىن ئۆسسۈ ئېلىنىدى، تولىمۇ ئۇچۇن قۇل قىلىنىپ سېتىلىدىغان بولىدى.

قِسْرُشْدِى kĭsruxdĭ قىسقارتىشتى. اُلْ اَنَكْرْ قِسْمَاقْ قِسْرُشْدِى *ol aŋar kĭsmak kĭsruxdĭ* — ئۇ ئۇنىڭغا ئۇزەكنى بېغىنى (قېيىشنى) قىسقارتىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قِسْرِشُوْرْ - قِسْرِشْمَاقْ *kĭsrĭxur - kĭsrĭxmak*)[1].

قَقْرُشْدِى kavruxdĭ قورۇشتى. اُلْ مَنكا تَرِغْ قَقْرُشْدِى *ol maŋa tarĭoq kavruxdĭ* — ئۇ ماڭا بۇغداي قورۇشۇپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇ سوز «ق-غ» ھەرپى بىلەن «قَغْرُشْدِى *kaoqruxdĭ*» مۇ دېيىلىدۇ (قَقْرُشُوْرْ - قَقْرُشْمَاقْ *kavruxur - kavruxmak*).

قَقْرُشْدِى kakraxdĭ قاقشىدى، تارتىلدى، قاغجىرىدى.

---

① يازما نۇسخىدا بۇ پېتلدىكى «ر-ر» ھەرپىگە ئوتكەن زامان شەكلىدە زەممە، كەلگۈسى زامان ۋە ھەستەر شەكلىدە كەسرە قويۇلغان. بىز ئەينەن ئالدۇق.

سُوقْلارْ قَمغْ قَقَرْشْدِي *suvlar kamuoq kakaxdi* — سۇلار پۈتۈنلەي تارتىلدى. ھەرقانداق سۇيۇق نەرسە ئازايسا ۋە تارتىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قَقَرْشُورْ - قَقَرْشْماقْ *kakraxur - kakraxmak*). شۇنىڭدەك ئىششىق يانسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قِقِرِشْدِي kikrïxdï قىقىراشتى، ۋاقىراشتى. اَرَنْ قَمغْ قِقِرِشْدِي *ərən kamuoq kikrïxdï* — ھەممە ئادەملەر قىقىراشتى(قِقِرِشُورْ - قِقِرِشْماقْ *kikrïxur - kikrïxmak*)[1].

قُبزَشْدِي kobzaxdï قوبۇز چېلىشتى. قِيزْلارْ قُبزَشْدِي *kïzlar kobzaxdï* — قىزلار (يىلىشىپ) قوبۇز چېلىشتى (قُبزَشُورْ - قُبزَشْماقْ *kobzaxur - kobzaxmak*).

قَرْغَشْدِي karoqaxdï قارغاشتى. اُلارْ اِكِي قَرْغَشْدِي *olar ikki karoqaxdï* — ئۇلار ئىككىسى (بىر - بىرىنى) قار-

---

① يازما نۇسخىدا بۇ يېرىنىڭ بىرىنچى «ق - *k*» ھەرپى ئوتتەن زاماندا ھەم فەتھىلىك، ھەم كەسرىلىك، كەلگۈسى زامان بىلەن مەسىتەردە ھەم زەممىلىك، ھەم كەسرىلىك بېزىلغان. بىز دىۋانىنىڭ باشقا ئورۇنلىرىدا بۇ يېرىنىڭ بىرىنچى«ق - *k*» ھەرپىنىڭ كەسرىلىك كەلگەنلىكىنى ۋە ھازىرقى قوللىنىلىشىنى نەزەردە تۇتۇپ، كەسرىلىك قىلىپ ئالدۇق.

غاشتى (قَرْغَشُورْ ـ قَرْغَشماقْ karoqaxur_karoqaxmak).

قِرْغَشْدى kiroqaxdi لەنەت ئوقۇشتى؛ كوز سېلىشتى. اُلارْ اِكّى قِرْغَشْدى olar ikki kiroqaxdi — ئۇلار ئىككىسى (بىر ـ بىرىگە) لەنەت ئوقۇشتى (قِرْغَشُورْ ـ قِرْغَشماقْ kiroqaxur ـ kiroqaxmak).

يَسْغَشْدى tasoqaxdi كاچاتلاشتى. اُلارْ اِكّى يَسْغَشْدى olar ikki tasoqaxdi — ئۇلار ئىككىسى (بىر ـ بىرىنى) كاچاتلاشتى. (يَسْغَشُورْ ـ يَسْغَشماقْ tasoqaxur ـ tasoqaxmak)[1]. ياردەملەشكەن ۋە بەلەشكەنلىكىنى شۇنداق دېيىلىدۇ.

تُلْغَشْدى toloqaxdi تولغاشتى، تولاشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا يُونْكْ تُلْغَشْدى ol mənin birlə yuŋ toloqaxdi — ئۇمېنىڭ بىلەن (بەلەشىپ) يۇڭ تولاشتى. ھەرقانداق نەرسىنى تولغاشقانلىقىنى شۇنداق دېيىلىدۇ. كىشىنىڭ قوسىقى تولغىنىمۇ

---

① يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ھەر ئۈچىلا شەكلىدە بىرىنچى ھەرپ «ى ـ يا» بىلەن يېزىلغان. بىز بۇ پېئىلنىڭ يازما نۇسخا 570 ـ بەتتىكى ئاددى دەرىجىسى «تَسْغَدى»ۋە 433-بەتتىكى مەجبۇرى دەرىجىسى «تَسْغَتى»غا ئاساسەن، ئۇنى «ت-» بىلەن ئالدۇق.

شۇنداق دېيىلىدۇ (تۆلەشۈر ـ تۆلەشمەك ـ *toloqaxur*
toloqaxmak).

قارۋىدى karvaxdï مالتىلاشتى، ئىزدەشتۈردى، قاراشتۇردى.
— *o lmaŋa suvda nəŋ* ئۇ ماڭا سۇدىن بىر نەرسە مالتىلىشىپ بەردى. *karvaxdï* قارا ئۆگۈدا قول بىلەن بىر نەرسىنى ئىزدەشتۈرسەمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قارۋاشۇر ـ قارۋاشماق *karvaxur ـ karvaxmak*).

قورقۇشدى korkuxdï قورقۇشتى. ئالار ئىككى قورقۇشدىلار
— *olar ikki korkuxdïlar* ئۇلا ئىككىسى (بىر ـ بىرىدىن) قورقۇشتى (قورقۇشۇر ـ قورقۇشماق ـ *korkuxur*
korkuxmak).

كىركىشدى kirkïxdï قىرقىشتى. ئۇ مېنىڭ يۈنۈمنى كىركىشدى
— *ol maŋa yuŋ kirkïxdï* ئۇ ماڭا يۈڭ قىرقىشىپ بەردى (كىركىشۇر ـ كىركىشمەك *kirkïxur ـ kirkïxmak*).

قىزلاشو kïzlaxu: ئۇ مېنىڭ بىرلا ئوق ئاتقىنى قىزلاشو
— *ol məniŋ birlə ok atti kïzlaxu* ئۇ مېنىڭ بىلەن دېدەك قىز تىكىشىپ ئوق ئېتىشتى (قىزلاشۇر ـ قىزلاشماق *kïzlaxur ـ kïzlaxmak*).

قارمىدى karmaxdï قارماشتى، بۇلاشتى، قارمالاشتى. ئۇ مېنىڭ

بِرْلا تَقارْ قَرْمَشْدِي — *ol mənin birlə tavar karmaxdi* ئۇ مېنىڭ بىلەن (بەسلىشىپ) مال بۇلاشتى. بۇلاشقا ياردەملەشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قَرْمَشُورْ - قَرْمَشْماقْ *karmaxur - karmaxmak*). بۇنىڭ ئەسلى «قَرْمالَشْدِي - قَرْمالَشُورْ - قَرْمالَشْماقْ - *karmalaxdi - karmalaxur - karmalaxmak*» دۇر.

قِسْتَشْدِي kistaxdi غەكشەشتى. اِتْ قَمَغْ تُمْلُغْدِنْ قِسْتَشْدِي — *it kamuoq tumluoqdin kistaxdi* ھەممە ئىتلار سوغۇقتىن (تىترەپ) غەكشەشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قِسْتَشُورْ[1] - قِسْتَشْماقْ *kistaxur - kistaxmak*).

كَكْتَشْدِي kəktəxdi كېك ساقلاشتى. اُلارْ اِكّي كَكْتَشْدِي — *olar ikki kəktəxdi* ئۇلار ئىككىسى كېك ساقلاشتى (كَكْتَشُورْ - كَكْتَشْماكْ *kəktəxur - kəktəxmək*).

كَرْتِشْدِي kərtixdi كەرتىشتى. اُنْ مَنكا يِغاچْ كَرْتِشْدِي — *ol maŋa yioqaq kərtixdi* ئۇ ماڭا ياغاچ كەرتىشپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كَرْتِشُورْ - كَرْتِشْماكْ *kərtixur-kərtixmək*).

---

① يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئوتكەن زامان شەكلى بېرىلگەن. بىز قائىدە بويىچە كەلگۈسى زامان شەكلىنى بەردۇق.

كُتْرُشْدِي kətrüxdi كوتـرىـشتى. اُلْ مَنكا يُكْ كُتْرُشْدِي
ol maŋa yük kətrüxdi — ئۇ ماڭا يۈك كوتىرىشىپ
بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُتْرُشُورْ - كُتْرُشْماكْ
kətrüxür - kətrüxmək).

كَجْرُشْدِي kəqrüxdi كەچۈرۈشتى. اُلارْ بِيرْ بِيرْنِكْ يازُوقِنْ
كَجْرُشْدِي olar bir birniŋ yazukin kəqrüxdi —
ئۇلار بىر - بىرىنىڭ گۇناھىنى كەچۈرۈشتى. ئىككى كىشى
بىر - بىرىنى دەريادىن ئوتكۈزۈش ئۈچۈن ياردەملەشىمۇ
شۇنداق دىيىلىدۇ (كَجْرُشُورْ - كَجْرُشْماكْ kəqrüxür -
kəqrüxmək).

كَذْرُشْدِي kəžrüxdi كىيدۈرۈشتى. اُلارْ اِكّى تُونْ كَذْرُشْدِي
olar ikki ton kəžrüxdi — ئۇلار ئىككىسى (بىر -
بىرىگە) تون كىيدۈرۈشتى (كَذْرُشُورْ - كَذْرُشْماكْ
kəžrüxür - kəžrüxmək).

كَذْرِشْدِي kəžrixdi قاقلاشتى. اُلْ مَنكا اَتْ كَذْرِشْدِي
ol maŋa ət kəžrixdi — ئۇ ماڭا گوش قاقلىشىپ
بەردى، (كَذْرِشُورْ - كَذْرِشْماكْ kəžrixür - kəžrixmək).

كُكْرَشْدِي kəkrəxdi گۈلدۈرلەشتى، گۈركىرەشتى، ھوكىرەشتى.

بُلِتْلارْ قَمُغْ كُكْرَشْدِي *bulïtlar kamuoj kökräxdi* —

ھەممە بۇلۇتلار گۈلدۈرلەشتى. بۇغرالارْ كُكْرَشْدِي *buoqralar kökräxdi* — بۇغرالار ھوكىرەشتى. جەڭ مەيدانىدا باتۇرلارنىڭ نەرە تارتقىنىمۇ شۇنىڭغا ئوخشىتىلىپ «اَلْپلارْ كُكْرَشْدِي *alplar kökräxdi*» دېيىلىدۇ. شېئىرنى مۇنداق كەلگەن:

كَلْدِي اَسِنْ اَسْنَيُو
قاذْقا تُكَلْ اُسْنَيُو
كِرْدِي بُدُونْ قَسْنَيُو
قَرا بُلِتْ كُكْرَشُورْ

käldi äsin äsnayü
*kazka tügäl üsnayü*①

① «ئوخشىماق» مەنىسىدىكى بۇ پېئىلنىڭ ئىككى خىل شەكلى بار. بىرى «اُسْنَامَاقْ *üsnamak*» شەكلىدە، مەجبۇرى ھالەتتە 147 - بەتتە مەسىلىسى يازما نۇسخا 137 - بەتتە «اُسْنَاتْمَاقْ *usnatmak*» شەكلىدە بېرىلگەن. بۇ سوز شۇ دەۋردە ئىككى خىل (تىل ئالدى ۋە تىل ئارقا) شەكلىدە قوللىنىلسا كېرەك. بىز بۇ يەردە تىل ئالدى شەكلىنى ئالدۇق.

*kirdi bodun kasnayu*①
kara bulït kəkrəxür

[غۇر - غۇر شامال ئەسسىدى،
ئۇ پۇتۇنلەي شۇنىڭغا ئوخشايتتى،
خەلق تىترىشىپ كەتتى،
قارا بۇلۇت گۈركىرىشەر.]

باھارنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دەيدۇ: غۇر - غۇر شامال چىقتى، ئۇ خۇددى شۇنىڭغا ئوخشايتتى، خەلق سوغۇقتىن تىترەشتى ۋە قارا بۇلۇت كېلىپ گۈلدۈرلىدى (كەكرەشۈر - كەكرەشماك kəkrəxür - kəkrəxmək).

كَمْرُشْدى kəmrüxdi كېمىرىشتى. اُلارْ اِكّى سُنُكوكْ كَمْرُشْدى *olar ikki səŋük kəmrüxdi* — ئۇلار ئىككىسى (بەستىشىپ) سوغۇق كېمىرىشتى (كَمْرُشْورْ-

① بۇ سوز يازما نۇسخىنىڭ مۇشۇ يېرىدە «قَسْنَيو» شەكلىدە يېزىلغان. بىزنىڭ ئاتالاي بۇ سوزنىڭ قاپىيە ۋە مەنە ئېتىۋارى بىلەن «قَسْنَيو» *kasnayu* بولۇشى كېرەكلىگى توغرىسىدا ئىزاھ بەرگەن (تۇركىچە II - تۇم، 223 - بەت). بىز بۇ سوزنىڭ يازما نۇسخا 508 - بەتتىكى شەكلىدا يېزىلىشىغا ۋە مەنىسىگە قاراپ، «قَسْنَيو» *kasnayu* بولۇشىنى مۇۋاپىق دەپ ھېسابلىدۇق.

كَمْرُشْماكْ (kəmrüxür - kəmrüxmək).

كِزْلَشْدِي kizləxdi يوشۇرۇشتى. اُلارْ اِكْي تَقارْ كِزْلَشْدِي olar ikki tavar kizləxdi — ئۇلار ئىككىسى (بىر-بىرىدىن) تاۋار يوشۇرۇشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كِزْلَشُورْ - كِزْلَشْماكْ kizləxür - kizləxmək).

كَزْلَشْدِي kəzləxdi گەزلەشتى، بەتلەشتى. اُلْ اَنَكَرْ اوْقْ كَزْلَشْدِي ol aŋar ok kəzləxdi — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن ئوق گەزلىشىپ باقتى، يەنى ئوققا گەز چىقىرىشىپ باقتى①. بۇ ئىشتا ياردەملەشسەمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كَزْلَشُورْ - كَزْلَشْماكْ kəzləxür - kəzləxmək).

كُزْلَشْدِي kəzləxdi كوزلەشتى، كوز تىكىشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا كُزْلَشْدِي ol məniŋ birlə kəzləxdi — ئۇ مېنىڭ بىلەن كوزلەشتى، كوز تىكىشتى (كُزْلَشُورْ - كُزْلَشْماكْ kəzləxür - kəzləxmək).

كَسْلِشْدِي kəslixdi كېسىلدى، ئۈزۈلدى. كَسْلِشْدِي نانِكْ kəslixdi nəŋ — نەرسە كېسىلدى، يەنى پارچە-پارچە

① بۇ مسالنىڭ ئەرەپچىسىدە «اعانني — ياردەملەشتى» سۆزىنىڭ ئورنىغا «المباراة — بەسلەشتى» سۆزى ئىشلىتىپ قالغان. بىز ئۆزگەرتمىدۇق.

بولدی (كَسْلِشُورْ ـ كَسْلِشْماكْ kəslixür ـ kəslixmək).

كُكْلَشْدی kəkləxdi كوكلەشتی، يېپىشتی، گىرەلەشتی.

اُلْ اَنِكْ بِرْلا كُكْلَشْدی kəkləxdi — ol anıŋ birlə kəkləxdi

ئۇ ئۇنىڭ بىلەن كوكلەشتی، گىرەلىشىۋالدی. بۇ سوز «كُكْتَشْدی kəktəxdi»مۇ دېيىلىدۇ.

كُكْلَشْدی kəkləxdi كوكلەشتی؛ تۇقۇنچىلىق قىلىشتی.

اُلْ اَنكَرْ اَذَرْ كُكْلَشْدی kəkləxdi — ol aŋar əžər kəkləxdi

ئۇ ئۇنىڭغا ئېگەر كوكلىشىپ بەردی. اُلْ اَنِكْ بِرْلا كُكْلَشْدی ol anıŋ birlə kəkləxdi — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن تۇقۇنچىلىق قىلىشتی (كُكْلَشُورْ ـ كُكْلَشْماكْ kəkləxür ـ kəkləxmək). بۇ سوز بۇلغارچە.

بۇ قىسمدىكی پېئىللار توت تۈرلۈك مەنىدە كېلىدۇ:

بىرىنچی، ئىش ـ ھەركەتنە يارەملىشىش ياكی بەسلىشىش مەنىسىنی ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

«اُلْ مَنكا يُكْ كُتْرُشْدی yük kətrüxdi — ol maŋa

ئۇ ماڭا يۈك كوتىرىشىپ بەردی» دىگەندەك. يۇقۇرىدا بايان قىلىنغىنىدەك، بۇ يەردە «مَنكا maŋa — ماڭا» سوزىنىڭ كەلتۈرۈلۈشی

پېئلىشىڭ يارەملىشىش مەنىسىدە كەلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. «مَنِڭْ بِرْلا *mənin birlə* — مېنىڭ بىلەن» ئىبارىسىنىڭ كەلتۈرۈلۈشى پېئلىشىڭ يەلىشىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ مَنِڭْ بِرْلا سَكْرِشْدِي *ol mənin birlə səkrixdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن (قايىسىمۇ ياخشى سەكرەيمىزكىن دەپ) سەكرىشىپ باقتى».

ئىككىنچى، ئىككى ھەرپلىك پېئللاردىن ياسالغان پېئللار نىڭ بىر تۈرى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن: «قَجْتِي *kaqti* — قاچتى» پېئلىدىن ياسالغان «قَجْرْدِي *kaqurdi* — قاچۇردى» دىن يەنە «قَجْرُشْدِي *kaqruxdi* — (ئىككى كىشى بىر - بىرىنى) قاچۇرۇشتى» دېگەن پېئل ياسالغانغا ئوخشاش. بۇ يەردە «ش - x» ھەرپى «مُفاعَلَة» ۋەزىنىدىكى پېئللارغا ئوخشاش ئوملۇكنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «سُوقْ كَجْتِي *suv kəqti* — سۇ كەچتى» پېئلىدىن «كَجْرْدِي *kəqürdi* — كەچتۈردى» پېئلى ياسالىپ، بۇنىڭدىن يەنە «سُوقْ كَجْرُشْدِي *suv kəqrüxdi* — (ئىككى كىشى بىر - بىرىنى) سۈزدىن ئوتكۈزۈشتى» دېگەن پېئل ياسالغانغا ئوخشاش.

بۇ شەكىلدە ئىككى ھەرپلىكلەر ئاۋال بىر ھەرپ قوشۇلۇش بىلەن ئۈچ ھەرپلىككە، ئاندىن يەنە بىر ھەرپ

(«ش - x») قوشۇلۇش بىلەن توت ھەرپلىككە ئايلىنىدۇ.

ئۇچىنچى، ئۈچ ھەرپلىك ئىسىملاردىن تۈزۈلگەن پېئل بولۇپ، ئۇ تىكىشىش ۋە قىمار مەنىسىنى بېرىدۇ. بۇ مەنىنى ئىپادىلەيدىغان قوشۇمچە «ل - l» بىلەن «ش - x» (لَشُو laxu // ləxü) دۇر. مەسىلەن: «كىم ئۇتسا، تىكىلگەن نەرسىنى شۇ ئالىدۇ» دېگەن مەنىدە «اُلْ مَنِڭْ بِرْلا اُقْ اَتِّى اَتْلَشُو ol mənin birlə ok attī atlaxu — ئۇ مېنىڭ بىلەن ئات تىكىپ ئوق ئېتىشتى» دېگەنگە ئوخشاش.

بۇ كەڭ قوللىنىلىدىغان قائىدە، بۇ قائىدە بويىچە ئىسىملاردىن (ئۇ ئىسىملار ئۈزۈراپ كەتكەن بولسىمۇ) مۇشۇ مەنىدىكى پېئللار ياسىلىۋېرىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ مَنِڭْ بِرْلا اُيْنادِى كُكُرْجْكُونْلَشُو ol mənin birlə oynadī kəgürqgünləxü — ئۇ مېنىڭ بىلەن كەپتەر تىكىپ ئويناشتى». مۇنىڭدەك، «كىم ئۇزۇپ چىقسا، شۇ يەڭگەن بولۇپ، توشقاننى ئالىدۇ» دېگەن مەنىدە «اُلْ اَتْ يَرِشْدِى مَنِڭْ بِيلا تَقْشْغانْلَشُو ol at yarïxdī mənin bilə tavïxqanlaxu — ئۇ مېنىڭ بىلەن توشقان تىكىپ ئات چېپىشتى» دېگەنىدەك. بۇ قائىدە ھەممە پېئللارغا ئۇيغۇن كېلىدۇ.

توتىنچى، پېئل بۇ مەنىلەرنىڭ ھېچقايسىسىنى بىلدۈرمەي، ئۆز مەنىسىدىلا كېلىدۇ. مۇنداق شەكىل ئاز ئۇچرايدۇ.

مەسىلەن: «ايش بُرْشدى ix burbaxdi① — ئىش چىگىشلەشتى»، «يِپْ بُيْمشدى yip buymaxdi — يىپ يوممىشپ كەتتى» دېگەنگە ئوخشاش.

بَغْرِقْتى baoqrikti بېغىرقىدى، باغرى تارتىشتى. اَجْ اَرْ بَغْرِقْتى aq ər baoqrikti — ئاچ ئادەم بېغىرقىدى، ئاچ

---

① بۇ پېئل بۇ يەردە «بُرْشدى buruxdi» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، ئەرەپچە «النخ الامر» — ئىش چىرماشقان، چىگىشلەنگەن» دەپ تەرجىمە قىلىنغان. شۇنىڭدەك، بۇ پېئلنىڭ يازما نۇسخا 565 - بەتتىكى ئاددى دەرىجىسى «بُرْبادى burbadi»، 381 - بەتتىكى مەجھۇل دەرىجىسى «بُرْبلْدى burbaldi»، 428 - بەتتىكى مەجبۇرى دەرىجىسى «بُرْبَتْنى burbatti»، بولۇپ كەلگەن، 368 - بەتتىكى «بُرْباشْدى burbaxdi» بولسا ئوز مەنىسە - دىلا كەلگەن. شۇڭا، بۇ پېئلنىڭ يىلتىزى «بُرْبا burba» بولۇشى كېرەك. ئاخىرىغا «ش - x» قوشۇلۇش بىلەن ياسالغان بۇ پېئل ئاپتونىمنىڭ مۇشۇ قىسمىدىكى پېئللارنىڭ توتىنچى خۇسۇسىيىتى توغرىسىدا ئىنچىكىلىنىدەك، يۇقۇرىدىكى ئۈچ تۈرلۈك مەنىنى بەرمەي، يەنىلا ئاددى دەرىجىدىكى مەنىدە كەلگەن. شۇڭا بىز «بُرْباشْدى burbaxdi» دەپ ئالدۇق.

ئادەمنىڭ باغرى تارتىشتى، باغرى بىقىنغا چاپلاشتى (بَغْرِقار- بَغْرِقماق baoqrīkar - baoqrīkmak)[1].

بُلْدُقْتى buldukti تېپىلدى. بُلْدُقْتي نانْك buldukti nəŋ— نەرسە تېپىلدى (بُلْدُقار - بُلْدُقماق buldukar - buldukmak).

تُتْسُقْدى tutsukdi تۇتۇلدى، تۇتقۇن بولدى. اَر يَغِيقا تُتْسُقْدى ər yaoīka tutsukdi — ئادەم يېغىغا (دۇشمەنگە) تۇتۇلۇپ قالدى، تۇتقۇن بولدى (تُتْسُقار - تُتْسُقماق tutsukar - tutsukmak).

تُنْجُقْتى tunqukti تۇنجۇقتى. اَر تُنْجُقْتي ər tunqukti — ئادەم تۇنجۇقتى، يەنى قايغۇدىن نەپەس ئالالمىغۇدەك بولۇپ قالدى. سۇغۇر تُنْجُقْتي suoqur tunqukti — سۇغۇر تۇنجۇقتى، يەنى ئەتىياز كەلگۈچە، چىقايدىغان بولۇپ قىلىق ئىنىغا كىردى. ھەرقانداق ھايۋانىنىڭ قىلىق ئىنىغا كىرىشىگىمۇ شۇنداق دېيىدۇ (تُنْجُقار - تُنْجُقماق tunqukar - tunqukmak).

---

① بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكلى بېرىلمىگەن. بىز بېسىم ئاتالاينىڭ بۇ ھەقتىكى ئىزاھىنى لايىق كۆرۈپ، قوشۇپ قويدۇق.

سَنْجِقْتِی sanqïktï يېڭىلدى، تارمار قىلدى. يَغِي سَنْجِقْتِي *yaqï sanqïktï* — يېغا تارمار قىلدى. كىشىگە نەيزە سانچىلىشمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَنْجِقَار ـ سَنْجِقْماق *sanqïkar - sanqïkmak*).

بَسْسِقْتِی bassïktï بېسىقتى، بېسىلدى. اَر يَغِيقا بَسْسِقْتِي *ar yaqïka bassïktï* — ئادەم يېغا (دۇشمەن) تەرەپىدىن بېسىقتۇرۇلدى، دۇشمەننىڭ كېچىلىك باسقۇنىغا ئۇچرىدى ۋە تۇتۇلۇپ قالدى (بَسْسِقَار ـ بَسْسِقْماق *bassïkar - bassïkmak*).

سَفْرُقْتِی savrukti شۇقىرىدى، قۇيۇلدى، شاقىرىدى. كُوزْدَنْ ياش سَفْرُقْتِي *kөzdən yax savrukti* — كوزدىن ياش قۇيۇلدى. سۇ جىلغىلاردىن ئورگىلەپ دولقۇنلىنىپ ئاقسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كُوزُمْ يَشِي سَفْرُقْبْ قُوذِي اَقَارْ
بِلْنِبْ اَزُونْ اَمْكَكِنْ تُوكَلْ اُقَارْ

kөzüm yaxï savrukup kuzï akar
bilnip azun əmgəkin tügəl ukar

[كوزۇمنىڭ يېشى شۇقىراپ توۋەنگە ئاقىدۇ،
دۇنيانىڭ پۈتكۈل جاپا-ئەمگەكلىرىنى بىلىپ.]

دۇنيانىڭ پۈتۈن جاپا-مۇشەققەتلىرىنى ئويلىسام،
كوزۇمنىڭ يېشى شۇقىراپ ئاقىدۇ (سَقْرَقار-سَقْرَقماق
savrukar - savrukmak).

بِلْسِكْتِي bilsikti بىلىنىدى. اَنِڭْ يَشْتْ ايشِي بِلْسِكْتِي
anïŋ yaxut ïxī bilsikti — ئۇنىڭ ياكى ئىشى
بىلىندى (بِلْسِكار-بِلْسِكْماڭ *bilsikər - bilsikmək*).

بُرْبَلْدِي burbaldï چاتاقلاشتى، چىگىشلەشتى. اَنِڭْ ايشِي بُرْبَلْدِي
anïŋ ïxī burbaldï — ئۇنىڭ ئىشى چىگىشلەشتى
(بُرْبَلُور-بُرْبَلْماق *burbalur - burbalmak*).

بُگْسُلْدِي bøgsüldi بوسۇلدى، يېرىلدى. قابْ بُگْسُلْدِي
kap bøgsüldi — قاپ بوسۇلدى. ھەرقانداق قاپ بوسۇلسە ۋە يېرىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بُگْسُلُور-بُگْسُلْماڭ
bøgsülür - bøgsülmək).

تُرْبُلْدِي türpüldi تۇرپىكلەندى ~ چوپسىلاندى. يِغاچْ تُرْبُلْدِي
yïoqaq türpüldi — ياغاچ چوپسىلاندى (تُرْبُلُور-
تُرْبُلْماڭ *türpülür - türpülmək*).

تَرْتِلْدِی tartïldï تارتىلدى، ئولچەندى، كېرىلدى. يَرْماق تَرْتِلْدِی *yarmak tartïldï* — يارماق تارتىلدى. باشقىلار-دىمۇ شۇنداق (تَرْتِلُوْر - تَرْتِلْماق *tartïlur - tartïlmak*). تاتا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر تارتىلسا (كېرىلسە) مۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

تُرْتُلْدِی türtüldi سۇركەلدى، سۇرۇلدى، سۈۋالدى. تَرِيكا ياغ تُرْتُلْدِی *tərigə yaoq türtüldi* — تېرىگە ياغ سۈركەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُرْتُلُوْر - تُرْتُلْماك *türtülür - türtülmək*).

جَرْتِلْدِی cərtildi كەتتى، يوقالدى، قولدىن چىقتى. جَرْتِلْدِی نانْك *qərtildi nəŋ* — نەرسە يوقالدى، يەنى قولدىن چىقتى (جَرْتِلُوْر - جَرْتِلْماك *qərtilür - qərtilmək*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اَرْدَمْ سِزْدِنْ قُتْ جَرْتِلُوْر *ərdəmsizdin kut qərtilür* — ئەردەمسىزدىن قۇت كېتىدۇ، يەنى پەزىلەتسىز ئادەمدىن بەخت - دولەت كېتىدۇ.

تَتْرُلْدِی tətrüldi تەتۈر ئورۇلدى، تەتۈر بولدى. يِيلْ تَتْرُلْدِی *yəl tətrüldi* — يەل (شامال) تەتۈر ئورۇلدى،

یەنی جەنۇپ شاملی شىمالغا ۋە شىمال شاملىنى جەنۇبقا ئورۇلدى. تَتْرُلْدى نانْڭ *tətrüldi nəŋ* — نەرسە تەتۇر بولدى. اَر قلقى تَتْرُلْدى *ər kilikī tətrüldi* — ئادەم-نىڭ قىلىغى تەتۇر بولدى، يەنى ئادەم بەتخۇي بولدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَتْرُلُوْر ـ تَتْرُلْماقْ *tətrülür ـ tətrülmək*).

تُغْرَلْدى tooqraldī توغرالدى، ئورۇلۇپ كەتتى. اَتْ تُغْرَلْدى *ət tooqraldī* — ئەت توغرالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُغْرَلُوْر ـ تُغْرَلْماقْ *tooqralur ـ tooqralmak*). تُونْ كِيرْدَنْ تُغْرَلْدى *ton kirdən tooqraldī* — تون كىردىن توغرالدى (قىرقىلدى). پۇت يېرىلسا ۋە ھەر-قانداق بىر توقۇلما رەخت ئورۇلۇپ كەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُغْرَلُوْر ـ تُغْرَلْماقْ *tooqralur ـ tooqralmak*).

تَلْقِلْدى talkīldī كەينىگە سۇرۇلدى، داجدى، دوقۇرىدى. تَلْقِلْدى نانْڭ *talkīldī nəŋ* — نەرسە دوقۇردى، يەنى بىر نەرسىگە قېقىلىپ كەينىگە داجدى. ايْش تَلْقِلْدى *ix talkīldī* — ئىش (كەينىگە) سۇرۇلدى. يُكْ تَلْقِلْدى *yük talkīldī* — يۈك (تاقىلا ئورۇلۇپ) سۇرۇلدى (تَلْقِلُوْر ـ تَلْقِلْماقْ *talkīlur ـ talkīlmak*).

تِرْمَلْدِی tirmaldi تىرمالدى ~ تىرئالدى، تاتىلاندى. اَنلڭ يۈزى تِرْمَلْدِي *anïŋ yüzi tïrmaldi* — ئۇنىڭ يۈزى تىرمالدى (*tïrmalur - tïrmalmak* تِرْمَلُوْر - تِرْمَلْماقْ).

جَقْرُلْدِی qəvrüldi چورۇلدى، چوگىلدى. جِغْرِی جَقْرُلْدِی *qïoŋrï qəvrüldi* — چىغرىق چوگىلدى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ چوگىلىشىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جَقْرُلُوْر - جَقْرُلْماكْ *qəvrülür - qəvrülmək*).

جَرْمَلْدِی qərməldi چومەلدى، ئورۇلدى. جَقْغْ جَرْمَلْدِی *qavïoq qərməldi* — تارسىلداق (قامچىنىڭ چۇچىسى) چومەلدى (جَرْمَلُوْر - جَرْمَلْماكْ *qərmələr - qərmələmək*).

سُرْتُلْدِی sürtüldi سۇرتۇلدى، سۇرۇلدى. سُرْتُلْدِی نانْڭْ *sürtüldi nəŋ* — نەرسە سۇرتۇلدى. بۇ ئىشنى باشقىلار قىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ پېيل ھەم ئوتۇملۇك، ھەم ئوتۇمسىزدۇر. تَرِيكا يَاغْ سُرْتُلْدِي *təriqə yaoq sürtüldi* تېرىگە ياغ سۇرتۇلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُرْتُلُوْر - سُرْتُلْماكْ *sürtülür - sürtülmək*).

سَنْجِلْدِی sanqïldï سانچىلدى. بِجاكْ تامْقا سَنْجِلْدِی *piqək tamka sanqïldï* — پىچاق تامغا سانچىلدى.

باشقىلاردىمۇ شۇنداق. سۇ سەنجىلدى — *sü sanqïldï* قوشۇن تارمار قىلىندى. بۇ سوز «ارقا بىجاق سانچىلدى» *ərgə piqək sanqïldï* — ئادەمگە پىچاق سانچىلدى دېگەنىدىن ئېلىنغان (سەنجىلۇر - سەنجىلماق — *sanqïlur - sanqïlmak*).

سۈپرۈلدى süprüldi سۈپۈرۈلدى. ئاق سۈپرۈلدى *əv süprüldi* — ئوي سۈپۈرۈلدى. كىشىگە ئاچچىقى كەلسە «سۈپرۈك» دېيىلىدۇ. بۇ «سۈپۈرۈندىگە ئوخشاش سەنمۇ نېرى كەت» دېگەن بولىدۇ (سۈپرۈلۈر - سۈپرۈلماك — *süprülür - süprülmək*).

سىزرىلدى sïzrïldï سىيرىلدى ~ سىرىلدى. بالىق ئالكىدىن سىزرىلدى *balïk əlikdin sïzrïldï* — بېلىق قولدىن سىرىلدى. ھەرقانداق بىر سىلىق نەرسىنىڭ قولدىن ياكى باشقا نەرسىدىن سىرىلىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. يول سىزرىلدى *yol sïzrïldï* — يولنىڭ ئەگرى - توقايلىرىغا كوز يۈگۈرتۈلدى (سىزرىلۇر - سىزرىلماق — *sïzrïlur - sïzrïlmak*). ئادەم تامدىن سىزرىلدى *ər tamdïn sïzrïldï* — ئادەم تامدىن سىرىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

سەۋرۈلدى savruldi سەۋرۈلدى؛ شۇقىرىدى، شاقىرىدى، قۇيۇلدى.

سُوۋ سَۋرُلدى *suv savruldī* — سۇ شاقىرىدى. قازان-
دىكى شورپا تاشماسلىقى ۈچۈن، چۆمۈچ
بىلەن سورۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. تَرِغْ سَۋرُلدى
tarīoq savruldī— بۇغداي سورۇلدى. ياش كُوزْدِنْ سَۋرُلدى
yax køzdin savruldī — ياش كوزدىن قۇيۇلدى،
شۇقىرىدى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تُنْ كُنْ تُرُبْ يِغْلَيُو
ياشِمْ مَنِكْ سَۋرُلُورْ

tün kün turup yīoqlayu
yaxim mənin savrulur

[كېچە-كۈندۈز تۇرۇپ يىغلاپ،
يېشىم مېنىڭ قۇيۇلار.]

كېچە-كۈندۈز تىنماي يىغلاپ، كوزۇمدىن ياش
قۇيۇلىدۇ (سَۋرُلُورْ - سَۋرُلْماقْ *savrulur - savrulmak*).
سِغْزَلْدى sīoqzaldī سىغدالدى. بِيرْ نانْكْ بِيرْكا سِغْزَلْدى
bir nəŋ birgə sīoqzaldī — بىر نەرسە بىر نەرسىگە
سىغدالدى، يەنى گۇرجەك، پالتىلارنىڭ سېپى شىنا قېقىپ

چىگىتلىغاندەك ۋە قېيىش تىلى قېيىش ئارىسىغا سىغداپ كىرگۈزۈلگەندەك، بىر نەرسە بىر نەرسىگە سىغدالىدى (سِيْغَزَلُوْر ـ سِيْغَزْلَماق sīoqzalur ـ sīoqzalmak).

سَتْغَلْدى satoqaldï دەسسەلدى، خالاس قىلدى. اَر بَيْنِي سَتْغَلْدى ər boynī satoqaldī — ئادەمنىڭ بويىنى دەسسەلدى، يەنى ئادەم كەمستىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. شۇنىڭدەك، ئېلىمىزغا بېرىدىغان توغرىلاپ خالاس قىلىشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَتْغَلُوْر ـ سَتْغَلْماق satoqalur ـ satoqalmak).

سِتْغَلْدى sïtoqaldï تۈرۈلدى، شىمايلاندى. يِنْكْ سِتْغَلْدى yəŋ sïtoqaldï — يەڭ تۈرۈلدى (سِتْغَلُوْر ـ سِتْغَلْماق sītoqalur ـ sītoqalmak).

سَرْمَلْدى sarmaldï سۈزۈلدى. بَلِقْ سَرْمَلْدى balïk sarmaldī — بېلىق سۈزۈلدى، يەنى بېلىق سۈدىن سۈزۈپ ئېلىندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. تُتْماجْ سَرْمَلْدى tutmaq sarmaldī — تۇتماچ سۈزۈلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَرْمَلُوْر ـ سَرْمَلْماق sarmalur ـ sarmalmak).

سَرْمَلْدى sarmaldï يوگەلدى، يوگەشتى. اَنِكْ تُونِي بَشِنكا سَرْمَلْدى anïŋ tonï baxïŋa sarmaldï — ئۇنىڭ تونى

بېشىغا يوگىشىپ قالىدى (سَرْمَلُوْر ـ سَرْمَلْماقْ ـ *sarmalur* ـ *sarmalmak*). باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇ پىل ئوتۇمسىزدۇر.

قُرْتُلْدِى kurtuldi قۇتۇلدى، يەڭگىدى. اُراغْت قُرْتُلْدِى *uraqut kurtuldi* ـ خوتۇن يەڭگىدى. اَرْ اَمْكاكْتِنْ قُرْتُلْدِى *ar əmgəktin kurtuldi* ـ ئادەم جاپا ـ ئىمگەكتىن قۇتۇلدى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُذْلَكْ يَرَغْ كُزَتّى
اغْرِى تُزَقْ اُزَتّى
بَكْلارْ بَكِنْ اَزِتّى
قَجْسا قَلِى قُرْتُلُوْر

əzlək yaraq kəzətti
oqri tuzak uzatti
bəglər bəgin azitti
kaqsa kali kurtulur

[زامانە پۇرسەت كۆزەتتى،
ئوغرى (يوشۇرۇن) تۇزىغىنى قۇردى،

بەگلەر بېگىنى ئازدۇردى،
قاچسا قانداق قۇتۇلار؟]

زامانە پۇرسەت كۆزەتتى، يەر ئاستىغا يوشۇرۇن تۇزىغىنى قۇردى؛ بەگلەر بېگىنى ئازدۇردى، ئۇ بۇنىڭدىن قانداق قېچىپ قۇتۇلالايدۇ؟ بۇ يەردىكى بەگلەر بېگى دېگىنى ئىمپراسىيا پىتۇر (قۇرتۇلۇر ـ قۇرتۇلماق ـ *kurtulur ـ kurtulmak*). بۇ سوزنىڭ ئەسلى «قۇتۇلدى *kutuldi*» دۇر.

قَرْتَلْدِي kartaldi سويۇلۇپ كەتتى، ئېغىز ئالدى. اَنَكْ قَرْتِي قَرْتَلْدِي *aniŋ karti kartaldi* ـ ئۇنىڭ يارىسى (چاقىسى) سويۇلۇپ كەتتى (قَرْتَلُوْر ـ قَرْتَلْماقْ ـ *kartalur ـ kartalmak*).

قِرْجَلْدِي kirqaldi قىرچالدى، تېگىپ كەتتى، سۈرۈۋەتتى. اَنَكْ بَشِنكا تاشْ قِرْجَلْدِي *aniŋ baxiŋa tax kirqaldi* ـ ئۇنىڭ بېشىغا تاش تېگىپ كەتتى (قِرْجَلُوْر ـ قِرْجَلْماقْ *kirqalur ـ kirqalmak*).

قُتْرُلْدِي kotruldi بوشىتىلدى، قۇيۇلدى، توكۈلدى. سُوقْ اُلْمادِنْ قُتْرُلْدِي *suv olmadiŋ kotruldi* ـ سۇ كوزىدىن قۇيۇلدى. ھەرقانداق سۇيۇقلۇق ئۇچۇنمۇ شۇنداق

دېيىلىدۇ (قَتْرُلُوْر ـ قَتْرُلْماق kotrulur ـ kotrulmak).

قَذْرِلْدى każrīldī قايرىلدى. اَنَكْ بوينني قَذْرِلْدى *anīŋ boyni*① *każrīldī* ئۇنىڭ بوينى قايرىلدى. باشقا بىر كىم تەرىپىدىن قايرىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ پېئل ھەم ئوتۇملۇك، ھەم ئوتۇمسىزدۇر (قَذْرِلُوْر ـ قَذْرِلْماق *każrīlur ـ każrīlmak*).

قَفْرُلْدى kavruldī قورۇلدى. بُغداى قَفْرُلْدى *buoqday kavruldī* بۇغداي قورۇلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇ سوز «غ ـ ق» بىلەنمۇ ئېيتىلىدۇ (قَفْرُلُوْر ـ قَفْرُلْماق *kavrulur ـ kavrulmak*).

قُبْزَلْدى kobzaldī: قُبُز قُبْزَلْدى *kobuz kobzaldī* ـ قوبۇز چېلىندى (قُبْزَلُوْر ـ قُبْزَلْماق *kobzalur ـ kobzalmak*). بەزى شۇنىڭدەك بۇ سوز «س ـ ز» ھەرپى بىلەن «قُبْسالْدى *kobsaldī*»مۇ دېيىلىدۇ. مۇنداق ئىككى ئاۋال ئەرەپچىدىمۇ كوپ. مەسىلەن: «كَبْش رِيز و رِيس» دېگەندەكلىگە ئوخشاش.

---

① يازما نۇسخىدا بو سوز «بوينى» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، خەۋەرنىڭ مەجھۇل دەرىجىدىكى پېئل بىلەن ئىپادىلەنگەنلىگىنى ھېسابقا ئېلىپ، بىز «بُوْيْنِى *boyni*» شەكلىدە ئالدۇق.

تَقْشَلْدی təvxəldi ئۇۋالدی، پۇچۇلدی. اَتماك اُشَلْدی تَقْشَلْدی *atmək üxəldi təvxəldi* — نان ئۇشالدی. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇ سوزنىڭ ئەسلى «اُشَلْدی *uxaldi*»دۇر① (تَقْشَلُوْر ـ تَقْشَلْماك *təvxəlür ـ təvxəlmək*).

تَقْشُلْدی təvxəldi چىگىشلىەشتى. يِبْ تَقْشُلْدی *yip təvxəldi* يىپ (قول كوپ تەككەنلىكتىن) چىگىشلەشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَقْشُلُوْر ـ تَقْشُلْماك *təvxəlür ـ təvxəlmək*)②.

---

① بۇ يەردە «اُشَلْدی تَقْشَلْدی» جۈپ سوزنىڭ‌تەر كەلگەن «اُشَلْدی» نىڭ ئەسلى «اُشَلْدی *uxaldi*» دەپ كورسىتىلگەنىگە قارىغاندا، ئاپتور يازما نۇسخا 107 ـ بەتتىكى «اُشالُر ـ اُشالْماق *uxalur ـ uxalmak*» ۋە 114 ـ بەتتىكى «اُشْنُر ـ اُشْناق *uxatur ـ uxatmak*» شەكىللىرىنى نەزەردە تۇتۇپ، بۇ سوزنى ئۆزىدىن كېيىنكى سوز بىلەن ماسلىشىش تۈپەيلىدىن تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش بىلەن «*üxəldi*»دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ، دېگەن بولسا كېرەك.

② يازما نۇسخىدا بۇ پىيلنىڭ ھەر ئۈچ شەكلى يۇقۇرقىدەك ئۈچ شەكىلدە يېزىلغان، بىز بۇ پىيلنىڭ يازما نۇسخا 432 ـ بەتتىكى مەجبۇرى دەرىجىسى، 569 ـ بەتتىكى ئادەتى دەرىجىسىگە ئاساسەن، مەجھۇل شەكلىنى «*təvxəldi ـ təvxəlür ـ təvxəlmək*» دەپ ئالدۇق.

قۇشۇلدى kovxaldi پاقىرتىلدى، پەدەزلەندى. ئاق قۇشۇلدى *ok kovxaldi* — ئوق (قوغۇش بىلەن سۈركەپ) پاقىرد- تىلدى (قۇشۇلۇر - قۇشۇلماق *kovxalur - kovxalmak*).

قۇرغىلدى karoqaldi قارغىلدى. ياك قۇرغىلدى *yak karoqaldi* شەيتان قارغىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قۇرغاۋۇر - قۇرغىلماق *karoqalur - karoqalmak*).

قورقۇلدى korkuldi قورقۇلدى. ئىشتىن قورقۇلدى *ixdin korkuldi* ئىشتىن قورقۇلدى (قورقۇلۇر - قورقۇلماق *korkulur - korkulmak*).

قىرقىلدى kirkildi قىرقىلدى. يۇڭنى قىرقىلدى *yuŋ kirkildi* قوي قىرقىلدى①. باشقا بىر ھايۋان قىرقىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قىرقىلۇر - قىرقىلماق *kirkilur - kirkilmak*).

كەرتىلدى kərtildi كەرتىلدى، ئەن سېلىندى، خارلاندى. يىغاچ كەرتىلدى *yioqaq kərtildi* — ياغاچ كەرتىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. قۇل بوينى كەرتىلدى *kul boyni kərtildi* قۇل بويىنغا ئەن سېلىندى، يەنى خارلاندى.

① بۇ جۈملە «يۇڭ قىرقىلدى» مەنىسىدە بولسىمۇ، ئەرەپچىدە «قوي قىرقىلدى» دەپ بېرىلگەن. بىز ئەسلىنى ئوزگەرتمىدۇق

بۇ سوز ئاساسەن «كەرتىش، ئەن سېلىش» مەنىلىرىدە بولىسىمۇ، بۇ يەردە «خارلاش» مەنىسىدە كەلگەن (كَرْتِلُوْر ـ كَرْتِلْماكْ kərtilür ـ kərtilmək).

كَذْرُلْدى kəżrüldi كىيدۈرۈلدى تُونْ كَذْرُلْدى ton — kəżrüldi تون كىيدۈرۈلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كَذْرُلُوْر ـ كَذْرُلْماكْ kəżrülür ـ kəżrülmək).

كَذْرِلْدى kəżrildi قاقلاندى، تىلىپ قاقلاندى. قُوىْ كَذْرِلْدى koy kəżrildi — قوي (گوشى) تىلىپ قاقلاندى (كَذْرِلُوْر ـ كَذْرِلْماكْ kəżrilür ـ kəżrilmək).

كِكْرُلْدى kikrüldi كىرگۈزۈلدى. تَقارْ اَوْكا كِكْرُلْدى tavar əvgə kikrüldi — تاۋار ئويغە كىرگۈزۈلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كِكْرُلُوْر ـ كِكْرُلْماكْ kikrülür ـ kikrülmək).

بۇ قىسىمدىكى پىللار ئىككى خىل مەنىدە بولىدۇ: يىرىنچى، ئۇچ ھەرپلىك بولۇپ، مەجھۇل دەرىجىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «يَرْماقْ تَرْتِلْدى yarmak — tartildī ياراماق (تاراپتى) تارتىلدى»، «ايشْ اَرْتِلْدى iх ertüldi — ئىش پىپىلىپ قالدى، يەنى تۈتۈقلاشتى» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ تۈردىكى پىللاردا مۇشۇ مەنىدە «ن ـ n» مۇ كېلىشى مۇمكىن.

ئىككىنچى، باشقا مەنىنى ئاڭلاتمايۋ ئوز مەنىسىدىلا كېلىدۇ. مەسىلەن: «قۇرتۇلدى kurtuldi — قۇتۇلدى»، «سىرمالدى sarmaldi — يوگەندى» دېگەندەك ئوخشاش.

بەرتىندى bərtindi زەخمىلەندى، زەخمىلەنىدى. ئالىك بەرتىندى alik bərtindi — قول (زەربىدىن ياكى شۇنىڭغا ئوخشاش بىر سەۋەپتىن) زەخمىلىنىپ بوشىشىپ كەتتى (بەرتىنۈر - بەرتىنمەك bərtinür - bərtinmək).

بۈرلەندى bürləndi پورلەندى، پوره چىقاردى، مۇدۇر سۈردى. يىغاچ بۈرلەندى yïoqaq bürləndi — دەرەخ پوره چىقاردى. دەرەخ بىخ چىقارسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بۈرلەنۈر - بۈرلەنمەك bürlənür - bürlənmək).

بوشقۇندى boxoqundï بوشاندى، بوشىدى. ئار ئالكى بوشقۇندى ar əliki boxoqundï — ئادەمنىڭ قولى بوشىدى. ئادەم ئىشتىن بوشانسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بوشقۇنۇر - بوشقۇنماق boxoqunur - boxoqunmak). بۇ سوزنىڭ ئەسلى «بوشۇندى boxundï» دۇر.

بولغاندى buloqandï بۇلغاندى، ئايىندى، قالايمىقانلاشتى؛ سۇ ئاچچىقلىدى. سۇ بولغاندى suv buloqandï —

بولغاندى. كُنكُل بُلغَندى *køŋül buloqandï* — كوگۈل بۇلغاندى. بىر كىم پاسكىنا يىمەكدىكلەرنى يىگەنلىكتىن كوگلى ئاينىسا ۋە قۇسسىمۇ «كُنكُل بُلغَندى *køŋül buloqandï*» دىيىلىدۇ. بَگ اَنكَر بُلغَندى *bəg aŋar buloqandï* بەگ ئۇنىڭغا ئاچچىقلىدى. اِيل بُلغَندى *əl buloqandï* — ئەل قالايمىقانلاشتى (بُلغَنُور ـ بُلغَنماق *buloqanur ـ buloqanmak*).

بَشلَندى *baxlandï* باشلاندى، تۇتۇندى؛ باشاقلاندى، باش ئالدى. اَر ايشقا بَشلَندى *ər ixka baxlandï* — ئادەم ئىشقا تۇتۇندى، يەنى ئىشنى باشلىدى ۋە ئىشى كورۇڭ-دى. قُوى تاغقا بَشلَندى *koy taoqka baxlandï* — قوي تاققا باشلاندى. تَرِغ بَشلَندى *tarïoq baxlandï* — ئاشلىق باش ئالدى (بَشلَنُور ① ـ بَشلَنماق *baxlanur ـ baxlanmak*).

بَغلَندى *baoqlandï* باغلاندى، باغلۇالدى. اُتنكْ بَغلَندى *otuŋ baoqlandï* — ئوتۇن باغلاندى. اُوزِنكا اُتنكْ

① بۇ پېئلنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى يازما نۇسخىدا بېرىلمىگەن، بىز قوشۇپ قويدۇق.

بَغْلَنْدِی *baqlandï* — ئۇ ئۆزىگە ئۇ *öziŋə oluŋ baqlandï*[1] — ئوتۇن باغلىۋالدى (بَغْلَنُور - بَغْلَنْماق *baqlanur - baqlanmak*). قوي بَغْلَنْدِی *koy baqlandï* — قوي باغلاندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

بَغْلَنْدِی *booqlandï* بوغجۇملاندى. تُونْ بَغْلَنْدِی *ton booqlandï* تون بوغجۇملاندى (بَغْلَنُور - بَغْلَنْماق *booqlanur - booqlanmak*).[2]

بُغْلُنْدِی *booqlundï* بوغۇلدى. اَتْ بُغْلُنْدِی *at booqlundï* — ئات بوغۇلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُغْلُنُور - بُغْلُنْماق *booqlunur - booqlunmak*).

بَكْلَنْدِی *bəkləndi* بېكىدى، چىڭدى، مۇستەھكەملەندى؛ بېكىندى، ساقلاندى. بَكْلَنْدِی نانْاَ *bəkləndi nəŋ* — ئەرسە بېكىدى. اَرْ اَفِنْدا بَكْلَنْدِی *ər əvində* —

---

① يازما نۇسخىدا «اُل» سوزى يوق. بىز ئەرەپچىگە ئاساسەن، بۇ سوزنى قوشۇپ قويدۇق.

② يازما نۇسخىدا بۇ پېئلنىڭ ئوتكەن زامان ۋە كەلگۈسى زامان شەكلى «ب - *b*» ھەرپىنىڭ فەتھىلىك شەكلى بىلەن ئىپادىلەنگەن. بىز بۇ پېئلنىڭ مەستەر شەكلى ۋە يازما نۇسخا 572 - بەتتىكى ئاددى دەرىجىسىنىڭ يېزىلىشىغا ئاساسەن، «ب - *b*» ھەرپىنى زەممىلىك قىلىپ ئالدۇق.

bəkləndi ئادەم ئويدە بېكىندى. ئويگە سولاپ قويۇلسمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بَكْلَنْدى نانْ bəkləndi nəŋ — نەرسە ساقلاندى. بۇ ئوغۇزچە. بۇ پېيل ھەم ئوتۇملۇك، ھەم ئوتۇمسىزدۇر (بَكْلَنُورْ - بَكْلَنْماكْ bəklənür - bəklənmək).

بَگْلَنْدى bəgləndi ئەرگە تەگدى. اُراغْتْ بَگْلَنْدى — ura - خوتۇن ئەرگە تەگدى (بَگْلَنُورْ - بَگْلَنْماكْ oqut bəgləndi bəglənür - bəglənmək).

بُكْلُنْدى büklündi پۈكلەندى. بُكْلُنْدى نانْ büklündi nəŋ — ئەرسە پۈكلەندى (بُكْلُنُورْ - بُكْلُنْماكْ büklünür - büklünmək).

بُگْلُنْدى bəglündi بوگۇلسدى ~ بوكۇلسدى، يىغىلدى. سُوقْ بُگْلُنْدى suv bəglündi — سۇ بوگۇلسدى. سُو بُگْلُنْدى sü bəglündi — قوشۇن يىغىلدى (بُگْلُنُورْ - بُگْلُنْماكْ bəglünür - bəglünmək).

تَلْبِنْدى talpïndï تەلپۈندى، ئىنتىلدى. قُشْ تَلْبِنْدى kux — talpïndï قۇش تەلپۈندى. ھەرقانداق بىر ئەرسىنىڭ تەلپۈنۈشىگمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَلْبِنُورْ - تَلْبِنْماقْ talpïnur - talpïnmak).

تَرْتِنْدِی tartïndï تارتىشتى، قىسىندى؛ تارتىسى، توشدى، تۇگۈندى. اَرْ اُغْلىنكا تَرْتِنْدِی — *ər ooqlïŋa tartïndï* ئادەم بالىسىغا قىسىندى، يەنى ئوزىگە قىلىنغان ياخشىلىق ياكى يامانلىقدىن يەمەكلىكنىڭ بالىسىغا بولۇشىنى ئارزۇ قىلدى. اُلْ اَفْكا تَرِغْ تَرْتِنْدِی — *ol avgə tarïoq tartïndï* ئۇ ئويگە بۇغداي توشۇغاندەك قىلدى. كوچىلەردىن شەھەردىن بۇغداي تارتىسمۇ شۇنداق دېيىلدۇ (تَرْتِنُوْر ـ تَرْتِنْماقْ *tartïnur ـ tartïnmak*).

تُرْتُنْدِی türtündi سۇركىدى، سۇركىۋالدى، سۇركەۋاتقاندەك كورۈندى. اُلْ اُوزِينكا يَاغْ تُرْتُنْدِی — *ol özïŋə yaoq türtündi* ئۇ ئوزىگە ياغ سۇركىۋالدى. ياغ سۇركەۋاتقاندەك كورۈنسمۇ شۇنداق دېيىلدۇ (تُرْتُنُوْر ـ تُرْتُنْماكْ *türtünür ـ türtünmək*).

تَبْرَنْدِی təbrəndi تەۋرەندى. تَبْرَنْدِی نَانْكْ — *təbrəndi nəŋ* نەرسە تەۋرەندى (تَبْرَنُوْر ـ تَبْرَنْماكْ *təbrənür ـ təbrənmək*).

تُغْرَنْدِی tooqrandï توغراۋاتقاندەك كورۈندى. اُلْ اوزِينكا اَتْ تُغْرَنْدِی — *ol özïŋə ət taoqrandï* ئۇ ئوزىگە ئەت

(گوش) توغرا ۋاتقاندەك كورۈندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تۇغرانۇر ـ تۇغرانماق *tooʃranur ـ tooʃranmak*).

تَقْرَنْدِى tavrandï ئالدىرا ۋاتقاندەك كورۈنىدى. ئار تَقْرَنْدِى *ar tavrandï* — ئادەم ئالدىرا ۋاتقاندەك كورۈندى، يەنى ئالدىراپ كېتىپ بارغاندەك كورۈندى (تَقْرَنُوْر ـ تَقْرَنْماق *tavranur ـ tavranmak*).

تَرْسِنْدِى tərsindi تەتۈر (تەرىس) ئورۇلدى، ئاچچىقلاندى؛ قايتىلىدى. بَكْ اَنكَرْ تَرْسِنْدِى *bəg aŋar tərsindi* — بەگ ئۇنىڭغا ئاچچىقلانىدى. باقْ تَرْسِنْدِى *bax tərsindi* — يارا تەسلەندى، يەنى ساقايغاندىن كېيىن قايتىلىدى (تَرْسِنُوْر ـ تَرْسِنْماك *tərsinür ـ tərsinmək*).

تَقْشِنْدِى təvxindi تەپچىدى، كۈچەندى، ھەپىلەشتى، پىتىرلىدى. اَر اِيْشتا تَـاْم تَقْشِنْدِى *ar ïxta təlim təvxindi* — ئادەم ئىشتا كوپ تەپچىدى (تَقْشِنُوْر ـ تَقْشِنْماك *təvxinür ـ təvxinmək*).[1]

---

① يازما نۇسخىدا بۇ پىلانماك كەلگۈسى زامانى «تَقْشِنُوْر» شەكلىدە بېرىلگەن بولسىمۇ، بىز ئۇتتۇرا زامان ۋە ھەستەر شەكلىگە ئاساسەن، «ش ـ x» ھەرپىنى كەسرىلىك قىلىپ «*təvxinür*» دەپ ئالدۇق.

تَتْغَنْدِی tatoqandï تاتلىق هېسابلىدى، لەززەتلەندى. اَر اَشْغ تَتْغَنْدِی *ər axïoq tatoqandï* — ئادەم ئاشنى تاتلىق هېسابلىدى (تَتْغَنُور ـ تَتْغَنْماق *tatoqanur ـ tatoqanmak*).

تُلْغَنْدِی toloqandï تولغاندى، تولغاق تۇتتى، تولغۇالدى. اَرْ اُلْدِی تُلْغَنْدِی *ər olïndï toloqandï* — ئادەم (ئاغرىق سەۋەبىدىن) ئۇۋۇلىنىپ تولغاندى، بىر ياندىن بىر ياڭا دومىلىدى. اَرْ اُوزِی تُلْغَنْدِی *ər özi toloqandï* — ئادەمنىڭ (ئادەمنىڭ ۋۇجۇدىنى) تولغاق تۇتتى. اَرْ اُوزِینکا یُونْكْ تُلْغَنْدِی *ər özinə yuŋ toloqandï* — ئادەم ئوزىگە يۇڭ تولغۇالدى (تُلْغَنُور ـ تُلْغَنْماق ـ *toloqanur ـ toloqanmak*).

تُرْقِنْدِی turkïndï تارتىندى، ئۇيالدى، هېيىقتى. اُل مَنْدِن تُرْقِنْدِی *ol məndin turkïndï* — ئۇ مەندىن تارتىندى، يەنى ئۇ (قىلماقچى بولغان ئىشنى) مەندىن ئۇيالدى ۋە (ئۇ ئىشنى قىلىشتىن) ياندى (تُرْقِنُور ـ تُرْقِنْماق ـ *turkïnur ـ turkïnmak*).

تَزْكِنْدِی təzgindi ئايلاندى، چوگىلدى، پېقىرىدى؛ تاۋاپ قىلدى. جِغْرِی تَزْكِنْدِی *qïoqrï təzgindi* — چىغرىق

ئايلاندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُلْ يِيرِكْ تَزْكِنْدِي *ol yərig təzgindi* — ئۇ يەرنى چوگىلىدى، تاۋاپ قىلدى. ھەرقانداق كىشىنىڭ بىر يەرنى زىيارەت (تاۋاپ) قىلىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَزْكِنُورْ ـ تَزْكِنْماكْ *təzginür ـ təzginmək*).

تَلْكَنْدِي təlgəndi ئاچچىقلاندى، تېرىكتى. اُلْ اَنَكَرْ بِلْغَنْدِي تَلْكَنْدِي *ol aŋar buloqandi tə gəndi* — ئۇ ئۇنىڭغا ئاچچىقلاندى. «تَلْكَنْدِي *təlgəndi*» سوزى يالغۇز قولـ لىنىلماستىن، «بِلْغَنْدِي *buloqandi*» سوزى بىلەن بىرلىكتە قوللىنىلىدۇ (تَلْكَنُورْ ـ تَلْكَنْماكْ *tə'gənür ـ təlgənmək*).

تُبْلُنْدِي toplundi تېشىلدى. تامْ تُبْلُنْدِي *tam toplundi* — تام تېشىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُبْلُنُورْ ـ تُبْلُنْماقْ *toplunur ـ toplunmak*).

تُبْلَنْدِي tüpləndi تۆپلەندى، تۆۋلىدى. يِغاجْ تُبْلَنْدِي *yïoqaq tüpləndi* — دەرەخ تۆۋلىدى. اَرْ تُبْلَنْدِي *ər tüpləndi* ئادەم تۆۋلىدى، يەنى مېلى كوپەيدى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ يىلتىز تارتىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُبْلَنُورْ ـ تُبْلَنْماكْ *tüplənür ـ tüplənmək*).

تِذْلِنْدِی tizlïndi تىيىلدى، تىيقىتتى. اَر ايشتِن تِذْلِنْدِی *ər ixtin tizlïndi* — ئادەم ئىشتىن تىيىلدى. باشقىلار-دىمۇ شۇنداق. سوزدىن توختىتمۇالسىمۇ شۇنداق دىيىلمدۇ (تِذْلِنُورْ ـ تِذْلِنْماقْ *tizlïnur ـ tizlïnmak*).

تُشْلَنْدِی tüxləndi ئارام ئالدى، قونىدى. اَلْكِنْ تُشْلَنْدِی *əlkin tüxləndi* — مۇسابىر قونىدى، يەنى دەم ئېلىپ ھېكمىش ئۈچۈن قونالغۇغا قونىدى (تُشْلَنُورْ ـ تُشْلَنْماكْ *tüxlənür ـ tüxlənmək*).

تَرْلَنْدِی tərləndi تەرلەندى. اَتْ تَرْلَنْدِی *at tərləndi* — ئات تەرلەندى (تەرلىدى). باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَرْلَنُورْ ـ تَرْلَنْماكْ *tərlənür ـ tərlənmək*).

تُرْلُنْدِی türlündi تۈرۈلدى، پۈكلەندى، يوگەلدى. تُرْلُنْدِی نانْكْ *türlündi nan* — نەرسە تۈرۈلدى، پۈكلەندى (تُرْلُنُورْ ـ تُرْلُنْماكْ *türlünür ـ türlünmək*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اِذْمِنِي اَكْرَمَنْ

بِلْكِنِي يُكْرَمَنْ

كُنكُلْنِي تُكَرْمَنْ
اَرْدَمْ اُوزا تُرْلُنُورْ

izimni egərmən
bilikni yügərmən
kəŋülni tügərmən
ərdəm üzə türlünür

[ئىگەمنى ماختايمەن،
بىلىمنى توپلايمەن،
كوگۈلنى تۈگىمەن،
پەزىلەت ئۈستىگە يوگىلىدۇ.]

تەگرىنىڭ بەرگەن ئېمىتى ئۈچۈن تەگرىمنى ماختايمەن، تەگرىنىڭ كەرىمى بىلەن كەلگەن بىلىمنى توپلايمەن، كوگلۇمنى مۇشۇ بىلىمگە باغلايمەن، چۈنكى مېنىڭ كوگلۇم ياخشى ئەخلاق ۋە ياخشى پەزىلەتلەرگە يوگىلىدۇ.

تُزْلُنْدِي tüzlündi تۈزلەندى، تۈزەلدى. تُزْلُنْدِي يِيرْ *tüzlündi yər* — يەر تۈزلەندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇ سوزنىڭ «تُزْلْدِي *tüzüldi*» شەكلىمۇ بولۇپ، «اِيشْ تُزْلْدِي *iš tüzüldi* — ئىش تۈزەلدى» مۇ دېيىلىدۇ.

باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تۈزلۈنۈر ـ تۈزلۈنمەك ـ *tüzlünür* ـ *tüzlünmək*).

تۈزلەندى tuzləndi تۇزلاندى. اَت تۈزلەندى *at tuzləndi* — گەت (گوش) تۇزلاندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تۈزلۈنۈر ـ تۈزلەنمەك *tuzlanur* ـ *tuzlanmak*).

تىزلىندى tizlindi تىزىلدى. يىنجو تىزلىندى *yinqü tizlindi* — ئۇنچە تىزىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تىزلىنۈر ـ تىزلىنمەك *tizlinür* ـ *tizlinmək*).

تۇشلاندى tuxlandi تۇش كەلدى، ئۇدۇل كەلدى. بىر نانك بىرگا تۇشلاندى *bir nəŋ birgə tuxlandi* — بىر نەرسە بىر نەرسگە تۇش كەلدى (تۇشلانۈر ـ تۇشلانماق ـ *tuxlanur* ـ *tuxlanmak*).

تىشلەندى tixləndi چىشلاندى، چىشى چىقتى، چىشلىق بولدى؛ بىلەندى. اغلان تىشلەندى *oqlan tixləndi* — بالا چىشلاندى، يەنى بالىنىڭ چىشى چىقتى. ارغاق تىشلەندى *oroqak tixləndi* — ئوغاق بىلەندى (تىشلەنۈر ـ تىشلەنمەك *tixlənür* ـ *tixlənmək*).

تُكْلُنْدِى tüglündi تۈگۈلدى، تۇرۇلدى. سُوقْ بُغزدا تُكْلُنْدِى *suv boquzda tüglündi* — سۇ بوغۇزدا تۇرۇلدى، يەنى بوغۇزدا سۇ تۇرۇپ قالدى. يِپ تُكْلُنْدِى *yīp tüglündi* يىپ تۈگۈلدى، چىگىشلەشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُكْلُنُورْ - تُكْلُنْماكْ *tüglünür - tüglünmək*).

تُكْلُنْدِى təklündi توكۇلدى. سُوقْ تُكْلُنْدِى *suv təklündi* سۇ توكۇلدى (تُكْلُنُورْ - تُكْلُنْماكْ *təklünür - təklünmək*).

تِكْلِنْدِى tiklindi تىكلەندى. يِغاچ تِكْلِنْدِى *yïoqaq tiklindi* ياغاچ تىكلەندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تِكْلِنُورْ - تِكْلِنْماكْ *tiklinür - tiklinmək*).

جَرْلَنْدِى qərləndi كېسەل بولدى، ئاغرىدى، ئېغىرلاشتى. اَرْ اُوزِى جَرْلَنْدِى *ər özi qərləndi* — ئادەمنىڭ تېنى ئاغرىدى (كېسەل بولدى)، ئېغىرلاشتى (جَرْلَنُورْ - جَرْلَنْماكْ *qərlənür - qərlənmək*). شۇنىڭدەك «اَنِكْ كُوزِى جَرْلَنْدِى *anïŋ közi qərləndi* — ئۇنىڭ كوزى ئاغرىدى» دېيىلىدۇ.

جۈرلەندى qürləndi ئەرسە ئۈندۈرۈۋالدى. ال اندىن نانلىق جۈرلەندى *ol andïn nəŋ qürləndi* — ئۇ ئۈنگدىن ئەرسە ئۈندۈرۈۋالدى (جۈرلەنۈر - جۈرلەنماق - *qürlənür - qürlənmək*).

جوغلاندى qooqlandï چوغلاندى، يالقۇنلىدى. اوت جوغلاندى *ot qooqlandï* — ئوت يالقۇنلىدى. ئاپتاپتا يەر لاۋۇلدىسىمۇ شۇنداق دېيىلدۇ (جوغلانۈر - جوغلانماق - *qooqlanur - qooqlanmak*).

جوقلاندى quoqlandï جۇغلاندى، توپلاندى، يىغىلدى. سۈ قەدەر جوقلاندى *sü kamuoq quoqlandï* — ھەممە قوشۇن جۇغلاندى، يەنى ئەسكەرلەر تەرەپ - تەرەپتىن كېلىپ يىغىلىشتى. ھەرقانداق ئەرسە توپلانسىمۇ شۇنداق دېيىلدۇ (جوقلانۈر - جوقلانماق *quoqlanur - quoqlanmak*).

جاقلاندى qaoqlandï چالا پىشتى. ات جاقلاندى *at qaoqlandï* ئەت (گوش) چالا پىشتى (جاقلانۈر - جاقلانماق *qaoqlanur - qaoqlanmak*)①.

جاۋلاندى qavlandï شوھرەت قازانىدى، داڭق چىقاردى.

① يازما نۇسخىدا بۇ پېيلنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكلى بېرىلمىگەن، بىز قوشۇپ قويدۇق.

ئار جۇقلاندى ar qavlandi — ئادەم داغلىق چىقاردى (جۇقلانۇر - جۇقلانماق qavlanur - qavlanmak).

سۈرتۈندى sürtündi سۈرتۈندى، سۈركەندى؛ سۈركىتۈالدى.

ئات ياغاچقا سۈرتۈندى at yïoqaqka sürtündi — ئات ياغاچقا سۈركەندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ئار ئوزنىكا ياغ سۈرتۈندى ar öziŋə yaoq sürtündi — ئادەم ئوزىگە ياغ سۈركىتۈالدى. بىرسى بىرنەرسىنى سۈركەتۈاتقاندەك كورۈنسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سۈرتۈنۇر - سۈرتۈنمەك sürtünür - sürtünmək).

سىتۇقاندى sïtoqandï شىمايلاندى. ئار سىتۇقاندى ar sïtoqan-dï — ئادەم شىمايلاندى. كىيىمنى قاتلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ پىچىل ھەم ئوتۇملۇك، ھەم ئوتۇمسىزدۇر (سىتۇقانۇر - سىتۇقانماق sïtoqanur - sïtoqanmak).

سىلكىندى silkindi سىلكىندى، سىلكىتۈالدى، دىرىلدىدى.

ئار تونىن سىلكىندى ar tonïn silkindi — ئادەم توننى سىلكىتۈالدى. ئار سىلكىندى ar silkindi — ئادەم (سوغۇق- تىن) سىلكىندى، دىرىلدىدى. تەڭى سىلكىندى təvə —

silkindi توگه سلکندی. ماقالدا مؤنداق کەلگەن:
تَقَی سِلْکِنسا اَشاڭکا یُوكْ جِقارْ — *təvə silkinsə*
əxəkkə yük qikar توگه سلکنسه، ئېشەككە
یۈك چقار. بۇ ماقال کىچىك ئىشنى تاشلاپ، چوڭ
ئىشقا کىرىشىشكە ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ (سِلْکِنُورْ ـ سِلْکِنْماكْ
silkinür ـ silkinmək).

سَجْلَنْدِی saqlandï چاچلاندى، چېچى چقتى. اَرْ سَجْلَنْدِی
ər saqlandï — ئادەمنىڭ چېچى چقتى (سَجْلَنُورْ ـ
سَجْلَنْماقْ *saqlanur ـ saqlanmak*).

سُجْلُنْدِی suqlundï چۇچۇلاندى، سۇغىرىلدى. قِلِیجْ قِینْدَنْ
سُجْلُنْدِی *kïliq kïndïn suqlundï* — قىلىچ قىنىدىن
سۇغىرىلدى. ھەرقانداق نەرسە ئوز ئورنىدىن سۇغىرىلىپ
چقسىمۇ شۇنداق دىيىلىدۇ (سُجْلُنُورْ ـ سُجْلُنْماقْ
suqlunur ـ suqlunmak).

سَرْلَنْدِی sarlandï يوگەندى ~ يوگەلدى، ئورالدى، ئوردى.
اَرْ سُوْلُقْ سَرْلَنْدِی *ər suvluk sarlandï* — ئادەم سەللە
يوگەندى. اَرْ يُرْكَانْجُو سَرْلَنْدِی *ər yərgənqü*
sarlandï ئادەم پايتىما ئوردى. يِبْ يِغَاجْقا سَرْلَنْدِی

yïp yïoqaqka sarlandï — ئاغامچا دەرەخكە ئورالدى.
بۇ پېيل ھەم ئوتۇملۇك، ھەم ئوتۇمسىزدۇر (سَرْلَنُور - سَرْلَنْماقْ sarlanur - sarlanmak).

سرلَنْدى sarlandï ھازىرلاندى. اَرْ ايشْقا سرلَنْدى ər — ïxka sarlandï ئادەم ئىشقا ھازىرلاندى.

سِرْلَنْدى sïrlandï سىرلاندى. اَيَاقْ سِرْلَنْدى ayak — sïrlandï ئاياق سىرلاندى، يەنى ئاياقتىكى ئۇستىگە ئەقىتىلەش ئۈچۈن سىر سۈرتۈلدى (سِرْلَنُور - سِرْلَنْماقْ sïrlanur - sïrlanmak).

سُوْزْلَنْدى səzləndï سوزلىۋالدى. اُلْ سُوزُنْ مَنكا سُوْزْلَنْدى ol səzïn maŋa səzləndï — ئۇ سوزىنى ماڭا سوز - لىۋالدى، يەنى سوزلىرىنى ئاشكارا قىلدى (سُوْزْلَنُور - سُوْزْلَنْماكْ səzlənür - səzlənmək).

سُوْزْلُنْدى süzlündï سۈزۈلدى. سُوقْ سُوْزْلُنْدى suv — süzlündï سۇ سۈزۈلدى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق (سُوْزْلُنُور - سُوْزْلُنْماكْ süzlünür - süzlünmək).

سَشْلِنْدى səxlïndï شېشىلدى ~ يېشىلدى، بوشاندى.
اَتْ سَشْلِنْدى at səxlïndï — ئات يېشىلدى. باشقىلار -

دىمۇ شۇنداق (سَخْلِنُوْر ـ سَخْلِنْماكْ *səxlinür ـ səxlinmək*).

سُوْلَنْدِى suvlandï سۇلاندى، سۇلۇق بولدى. سُوْلَنْدِى نانْكْ *suvlandï nəŋ* — نەرسە سۇلاندى. مەسىلەن: مېۋىنىڭ سۇيى كوپەيگەنلىكتىن يۇمشىغىنىغا، يارىنىڭ سېرىق سۇ يىغىلىپ شىلۋىرىگىنىگە ئوخشاش (سُوْلَنُوْر ـ سُوْلَنْماقْ *suvlanur ـ suvlanmak*). اَنِكْ كُوزِى سُوْلَنْدِى *aniŋ kəzi suvlandï* ئۇنىڭ كوزى سۇلاندى (ياشانغىنىدى).

سَقْلَنْدِى saklandï ساقلاندى. اُلْ مَنْدِنْ سَقْلَنْدِى *ol mən ـ din saklandï* ئۇ مەندىن ساقلاندى (سَقْلَنُوْر ـ سَقْلَنْماقْ *saklanur ـ saklanmak*).

سُوْقْلُنْدِى suklundï سۇقۇلدى، كىردى، تىقىلدى. اَنِكْ اَذاقِى اُوْتْكا سُوْقْلُنْدِى *aniŋ ažaki ətkə suklundï* — ئۇنىڭ ئايىغى ئوڕەككە تىقىلدى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ بىر نەرسىگە كىرىپ يېقىپ قېلىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سُوْقْلُنُوْر ـ سُوْقْلُنْماقْ *suklunur ـ suklunmak*).

سُوْغْلُنْدِى søglündi قورۇلدى، كاۋاپ قىلىندى؛ كاۋاپ قىلىنىدىغان ئىت (گوش) — *ət søglündi* كاۋاپ قىلىندى. اُلْ اِزِنكا اَتْ سُوْغْلُنْدِى *ol əziŋə ət*

سُكْلُنُورْ - سُكْلُنْماقْ *søglünür - søglünmak*).

سَتْلَنْدِى satlandï جۈرئەت قىلدى، پېتىندى. ال بۇ ايشقا سَتْلَنْدِى[1] — *ol bu ixka satlandï* — ئۇ بۇ ئىشقا جۈرئەت قىلدى. چىگىلچە (سَتْلَنُورْ - سَتْلَنْماقْ - *satlanur - satlanmak*).

قَرْتَنْدِى kartandï ئېغىز ئالدۇردى، داۋالىدى. ار قَرْتِنْ قَرْتَنْدِى *ar kartïn kartandï* — ئادەم يارىسىنى (چاقىسىنى) ئېغىز ئالدۇردى، يەنى داۋالىدى. «ئوز يارالىنى داۋالا» دېگەن مەنىدە «اوز قَرْتِنْكْ قَرْتَنْ *øz kartïŋ kartan*» دېيىلىدۇ. بۇنىڭدىن «ھەددىدىن ئاشما» دېگەن مەنە چىقىدۇ (قَرْتَنُورْ- قَرْتَنْماقْ-*kartanur-kartanmak*).

---

① بەسىم ئاتالاي بۇ پېئىلنىڭ ئەرەپچىسى يازما نۇسخىدا يېزىلمىغاندەك «اِحْتَرا» ئەمەس، «اِجْتَرا — جۈرئەت قىلماق» بولۇشى كېرەك. دەپ كەڭ ئىزاھ بەرگەن. بىزمۇ بۇ پىكىرنى توغرا تاپتۇق. چۈنكى، بۇ پېئىلنىڭ تومۇرى «شْتْ *xat*» (يازما نۇسخا 161 - بەت) بولۇپ، جۈرئەت مەنىسىدە كەلگەن، چىگىل شۇنىسىدە «سَتْ *sat*» دەپ ئېيتىلسا كېرەك.

قُرْتَنْدِی kurtandï تاتىلاندى، قاشلاندى. كُنْڭ قُرْتَنْدِی *küŋ kurtandï* — چوره (پت ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئەرسىلەردىن) قاشلاندى. بۇ سوز ئەسلىدە «قوينىڭ قۇرۇتسىنى ئادالاش» دىگەن سوزدىن كەلگەن (قُرْتَنُورْ - قُرْتَنْماقْ *kurtanur - kurtanmak*).

قَفْدُنْدِی kavdundï قوۋداندى، كويۇندى. اَرْ اُغْلِنْكا قَفْدُنْدِی *ər oŋliŋa kavdundï* — ئادەم ئوغلىغا كويۇندى، ئۇنى دوڭ كەلگەن پىشكەللىكلەردىن ساقلاش ئۈچۈن چارە ئىزدىدى (قَفْدِنُورْ - قَفْدِنْماقْ - *kavdïnur - kavdïnmak*).①

قَتْرُنْدِی katrundï قېتىۋالدى، توختىۋالدى، يېنىۋالدى. كُلارْ اَرْ قَتْرُنْدِی *külər ər katrundï* — كۈلۈۋاتقان ئادەم قېتىۋالدى. بۇ سوزنىڭ ئەسلى «قېتىۋالماق، يەنى بىر ئىشتا قاتتىق تۇرۇۋالماق» دۇر. اُلْ مَنكا يَرْماقْ بِيرُرْ اَرْكانْ قَتْرُنْدِی *ol maŋa yarmak bərür ərkən katrundï* — ئۇ ماڭا يارماق بېرىۋاتقان ئىدى، يېنىۋالدى.

① يازما نۇسخىدا بۇ يېرىنىڭ يىلتىزىدىكى «د-*d*» ھەرپىگە ئوتكەن زامان شەكلىدە زەممە، كەلگۈسى زامان ۋە ممستەر شەكلىدە كەسرە قويۇلغان. بىز ئەينەن ئالدۇق.

باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَتْرُنُور- قَتْرُنْماق - *katrunur - katrunmak*).

قَدْرَنْدى kaźrandï قېيىدىدى، قاتتىق تەگدى، كۆپتى. بَكْ انكارْ قَدْرَنْدى *bəg aŋar kaźrandï* — بەگ ئۇنىڭغا قېيىدىدى، يەنى ئۇنىڭغا قاتتىق مۇئامىلىدە بولدى (قَدْرَنُور - قَدْرَنْماق *kadranur - kadranmak*).

قُرْشَنْدى kurxandï قۇر باغلىدى. اَر قورِن قُرْشَنْدى *ər kurin kurxandï* — ئادەم قۇرىنى باغلىدى (قُرْشَنُور - قُرْشَنْماق *kurxanur - kurxanmak*).

قَرْغَنْدى karoqandï قارغىدى. اَر اوزِن قَرْغَنْدى *ər өzin karoqandï* — ئادەم ئوزى دوچ كەلگەن بىر پۇشايمانلىق سەۋەبىدىن ئوزىنى قارغىدى (قَرْغَنُور- قَرْغَنْماق *karoqanur - karoqanmak*)

قَزْغَنْدى kazoqandï قازاندى، ئىگە بولدى. اَر تَوارْ قَزْغَنْدى *ər tawar kazoqandï* — ئادەم تاۋار قازاندى، مالغا ئىگە بولدى (قَزْغَنُور- قَزْغَنْماق *kazoqanur-kazoqanmak*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بَقْمَس بِدُن سَقْسِز
يُذْقى يُذى سَرْنقا

قَزْغَن اِلْج تُزْنْلِكْ
قَلْسُنْ جَفْنْكْ يَرِنْقا

bakmas bodun səvüksüz
yudkï yüzi saranka
kazoqan olïq tüzünlük
kalsun qavïŋ yarïnka

[خەلق سۆيكۈمسز -
سورۇن چىراي، بېخىلغا قارىمايدۇ،
كۆڭلۈڭنىڭ! تۆزۈتلۈك بولغىن،
داڭقىڭ كەلگۈسىگە قالسۇن.]

كۆڭلىنى نەسىھەت قىلىپ شۇنداق دەيدۇ: خەلق يارامسىز، سورۇن چىراي، بېخىل ئادەمگە قارىمايدۇ، كۆڭلۈم تۆزۈتلۈك، مۇلايىم بولغىن، نامىڭ كەلگۈسىگە قالسۇن.

قِسْغَنْدِي kïsoqandi قىزغاندى، قىسندى، پىخسىقلىق قىلدى.

اَرْ تَقارِنْ قِسْغَنْدِي *ər tavarïn kïsoqandi* — ئادەم مېلىنى قىزغاندى، يەنى مېلىنى كىشىلىشكە كوزى قىيمىدى. بۇ سوز باشقا نەرسىلەرنى قىزغىنىشقىمۇ كىشىلىدۇ (قِسْغَنُور- قِسْغَنْماق *kïsoqanur - kïsoqanmak*).

قَرْڤَنْدِی karvandï ئاختۇردى، ئىزدەندى. اُل يَنْجِق اِجْرا يَرْماق قَرْڤَنْدِی — *ol yanqïk iqrə yarmak karvandï* ئۇ يانچۇق ئىچىدىن يارماق (پۇل) ئاختۇردى. ھەرقاندا ق كىشى بىرەر نەرسىنى ياندۇرمىلاپ ئىزدىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قَرْڤَنُور- قَرْڤَنْماق - *karvanur karvanmak*).

قُرْقُنْدِی korkundï قورقۇندى، قورقۇمسىرىدى، خەۋپسىرىدى. اَر ايْشِدْن قُرْقُنْدِی — *ər ïxdïn korkundï* ئادەم ئىشتىن خەۋپسىرىدى (قُرْقُنُور- قُرْقُنْماق - *korkunur korkunmak*).

قُرْلَنْدِی korlandï ئۇۋۇلاندى، قورۇنۇپ كەتتى، ئىچىندى؛ ئىچىدى. اَر تَڤارِنكا قُرْلَنْدِی — *ər tavarïŋa korlandï* ئادەم مېلىغا ئۇۋۇلاندى، يەنى مېلىنىڭ قولدىن چىقىپ كەتكىنىگە ئىچىندى ۋە بۇنى زىيان ھېسابلىدى (قُرْلَنُور- قُرْلَنْماق - *korlanur korlanmak*). بۇ سوزنىڭ ئەسلى «و- ۋاۋ» بىلەن «قُورْلَنْدِی *korlandï*» شەكلىدە كېلىدۇ. يُغُرْت قُرْلَنْدِی — *yoqurt korlandï* قېتىق ئىچىدى.

قِرْلَنْدِی kïrlandï قىرلاشتى. يِيرْ قِرْلَنْدِی — *yər kïrlandï*

يەر قىرلاشتى، يەنى يەر بۇدۇر - چوقۇر بولۇپ كەتتى (قِرْلَنُور- قِرْلَنْماق kirlanur - kirlanmak).

قِزْلَنْدِي kizlandi قىممەت كوردى، قىممەت سانىدى. اُلْ بُو اَتِغْ قِزْلَنْدِي ol bu atiq kizlandi — ئۇ بۇ ئاتنى قىممەت كوردى. باشقا نەرسىنى قىممەت كورسەمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قِزْلَنْدِي kizlandi قىز قىلىۋالدى. اُلْ اَنِي قِزْلَنْدِي ol ani kizlandi ئۇ ئۇنى قىز قىلىۋالدى (قِزْلَنُور - قِزْلَنْماق kizlanur - kizlanmak).

قَزْلِنْدِي kazlindi قېزىلدى. يِيرْ قَزْلِنْدِي yər kazlindi — يەر قېزىلدى (قَزْلِنُور- قَزْلِنْماق kazlinur - kazlinmak).

قِسْلِنْدِي kislindi قىسىلدى. قِسْلِنْدِي نانْكْ kislindi nəŋ نەرسە قىسىلدى، يەنى نەرسە خۇددى ئۇزەڭگىنىڭ قېيىشى ئارىسىدا ياكى پۇت بوسۇغا بىلەن ئىشىك ئارىسىدا قىسىلىپ قالغاندەك، ئىككى نەرسىنىڭ ئارىسىدا قىسىلدى (قِسْلِنُور- قِسْلِنْماق kislinur - kislinmak).

قُشْلُنْدِي koxlundi قوشلاندى، قوش بولدى؛ قوشۇلدى. ايكِي نانْكْ قُشْلُنْدِي iki nəŋ koxlundi — ئىككى نەرسە

قوشۇلدى، يەنى ئىككى قوي يانمۇ - يان كېلىپ باشلىرد - نى تەڭ قىلىپ ماڭغاندەك ياكى ئىككى ئاتلىق يانمۇ - يان كېلىپ ئاتلىرىنىڭ باشلىرىنى تەڭ قىلىپ ماڭغاندەك بىر - بىرىگە قوشۇلىدى (قُشْلُنُورْ - قُشْلَنْمَاقْ - *koxlunur - koxlunmak*).

قُشْلَنْدِى koxlandi قوش قىلىۋالدى، يانداشتۇرالدى. اَرْ اُزِنكا اَتْ قُشْلَنْدِى *ər oziŋə at koxlandi* — ئادەم ئوزىگە (يەنە بىر) ئات يانداشتۇرالدى (قُشْلَنُورْ - قُشْلَنْمَاقْ - *koxlanur - koxlanmak*).

قَقْلَنْدِى kaklandi قاقلاندى، قاق قىلىندى، قۇرۇتۇلدى. اَتْ قَقْلَنْدِى *at kaklandi* — گوش قاقلاندى، قاق قىلىندى.

قَقْلَنْدِى kaklandi يېغلىدى، توپلاندى. سُوقُ قَقْلَنْدِى *suv kaklandi* — سۇ قاقما (كولىچەكتە) يېغلىدى (قَقْلَنُورْ - قَقْلَنْمَاقْ *kaklanur - kaklanmak*).

كَفْشَنْدِى kəvxəndi كوشەندى، كوشدى. تَقِى كَفْشَنْدِى *təvə kəvxəndi* — توگە كوشەندى (كَفْشَنُورْ - كَفْشَنْمَاقْ *kəvxənür - kəvxənmək*). باشقىلار دېمۇ شۇنداق.

كُجْلَنْدِى küqləndi كۆچەندى. اَرْ كُجْلَنْدِى *ər küqləndi* —

ئادەم كۆچلەندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كۈچلەنۈر - كۈچلەنمەك küqlənür - küqlənmək).

كۈرلەندى kürləndi گۈلدۈرلىدى، گۈرۈلدىدى. كۆك كۈرلەندى kək kürləndi — ھاۋا گۈلدۈرلىدى (كۈرلەنۈر - كۈرلەنمەك kürlənür - kürlənmək).①

كىرلەندى kirləndi كىرلەندى ~ كىرلەشتى؛ چاپاقلاندى. تۇن كىرلەندى ton kirləndi — تون كىرلەندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كىرلەنۈر - كىرلەنمەك kirlənür - kirlənmək). كۆز كىرلەندى köz kirləndi — كوز چاپاقلاندى.

كەزلەندى kəzləndi كەزلەندى، كەز باغلىدى. ئوق كەزلەندى ok kəzləndi — ئوق كەزلەندى، يەنى ئوقنىڭ قۇيرۇغىغا كەز چىقىرىلدى. ئاشىق كەزلەندى axiq kəzləndi — قازان كەز باغلىدى (كەزلەنۈر - كەزلەنمەك kəzlənür - kəzlənmək).

كىزلەندى kizləndi يوشۇرۇۋالدى. ئۇ تەقارىن كىزلەندى ol tavarīn kizləndi — ئۇ مېلىنى يوشۇرۇۋاتقاندەك كورۈندى.

① يازما نۇسخىدا بۇ پېتىلغان كىلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكلى بېرىلمىگەن، بىز قوشۇپ قويدۇق.

مېلىنىش ئۈزى يوشۇرۇۋالىشىۋ شۇنداق دېيىلىدۇ (كِزْلَنُورْ - كِزْلَنْماكْ kizlənür - kizlənmək).

كَسْلِنْدِي kəslindi كېسىلدى، كەسىلەندى. كَسْلِنْدِي نانْ kəslindi nəŋ — نەرسە كەسىلەندى (كَسْلِنُورْ - كَسْلِنْماكْ kəslinür - kəslinmək).

كُكْلَنْدِي kəkləndi كوكلەندى؛ كوكلىدى، راۋاج تاپتى. اَذَرْ كُكْلَنْدِي ažər kəkləndi — ئېگىر كوكلەندى. اَرْ كُكْلَنْدِي ər kəkləndi — ئادەم كوكلىدى. بېيىسە - مۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كُكْلَنُورْ - كُكْلَنْماكْ kəklənür - kəklənmək).

كُكْلَنْدِي kəkləndi كوكلەندى، كوك چۈشتى. يُوزِي اَنِلِكْ كُكْلَنْدِي yüzi aniŋ kəkləndi — ئۇنىڭ يۈزى كوكلەندى، يۈزىگە كوك چۈشتى.

كُكْلَنْدِي kügləndi كۈيلىدى، ناخشا ئېيتتى. اَرْ كُكْلَنْدِي ər kügləndi — ئادەم كۈيلىدى، ناخشا ئېيتتى (كُكْلَنُورْ - كُكْلَنْماكْ küglənür - küglənmək). بۇ سوزنىڭ ئەسلى «كُوكْلَنْدِي kügləndi» دۇر.

كَمْلَنْدِی kəmlərdi ئاغرىدى، كېسەل بولدى. اَتْ كَمْلَنْدِی at kəmləndi ــ ئات ئاغرىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

بۇ سۆز ئەسلىدە ئاتقىلا قوللىنىلىدۇ (كَمْلَنُوْر ـ كَمْلَنْماك kəmlənür ـ kəmlənmək).

بۇ قىسمىدىكى پېئللار توت تۈرلۈك مەنىدە يۈرىدۇ:

بىرىنچى، بايان قىلىنغان نەرسىنىڭ ئېگىسى بولۇپ قالغانلىقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اُراغْتْ بَكْلَنْدِی uraqut bəgləndi ــ خوتۇن خوجايىنلىق بولدى، يەنى ئەرلىك بولدى»، «اَرْ اَنِی قِزْلَنْدِی ər ani kizlandi ــ ئادەم ئۇنى قىز قىلىۋالدى، يەنى ئۇنى قىز قىلىۋېلىپ، قىزلىق بولدى» دېگەنگە ئوخشاش.

ئىككىنچى، ئىككى ھەرپلىك ئىسىملاردىن ياسالغان پېئللىق رولنى ئوتەيدۇ. مەسىلەن: «اَرْ اَتْلَنْدِی ər atlandi ــ ئادەم ئاتلاندى، ئاتقا مىندى»، «اَتْ تَرْلَنْدِی at tərləndi ــ ئات تەرلەندى» ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش.

ئۈچىنچى، ئىش ـ ھەرىكەتنى ئىشلەشنى ئىشلىگۈچى ئوزىلا ئۈستىگە ئالغانلىقنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن: «اَرْ اُوزِنكا يَمِشْ اَفْدِنْدِی ər özinə yəmix əvdindi ــ ئادەم ئوزىگە يېمىش تېرىدۇالدى»، «اُلْ اُوزِنكا اَتْ سُكْلَنْدِی ol özinə at səglündi ــ ئۇ ئوزىگە

(ئوزىلا) گوش كاۋاپ قىلىۋالدى» دىگەنگە ئوخشاش.

بۇ قىسمىدىكى توت ھەرپلىك ئىسىم ۋە پېئللار قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنغاندا ھەرپى ئىللەت چۈشۈپ قېلىپ، سەھىە (ھەرپى ئىللەتسىز) سوزلەرگە ئايلىنىپ قالىدۇ. مەسىلەن: «اَر قَرتِن قَرتَندى *ər kartin kartandi* — ئادەم چاقماسنى ئېغىز ئالدۇردى» دىگەندەكتەك. بۇ پېئل ئوتۇمسىز پېئل ئورنىدا كېلىدۇ، ئەسلى «قَرتادى *kartadi*» دۇر. شۇنىڭدەك «اَر كُگلَندى *ər kügləndi* — ئادەم كۈيلەندى، ناخشا ئېيتتى»، بۇنىڭ ئەسلى «كُوگلادى *kügladi*» دۇر. «قُر قُرشَندى *kur kurxandi* — قۇر باغلىدى، بەلۋاغ باغلىدى»، بۇنىڭ ئەسلى «قُورشادى *kurxadi*» دۇر.

توتىنچى، بۇ مەنىلەرنىڭ ھېچبىرىنى بىلدۈرمەي، پېئلنىڭ ئوز مەنىسىنىلا ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن: «تَفَى كَفشَندى *təvə kəvxəndi* — توگە كوشىدى». «اَر تُرقُندى *ər turkundi* — ئادەم (بىر ئىشنى قىلىشتىن) ھېيىقتى»، «چِغرى تَزگِندى *qiqri təzgindi* — چىغرىق ئايلاندى». باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

قائىدە: بۇ قىسمىدىكى پېئللارنىڭ بۇيرۇق شەكلى توت ھەرپتىن تۇزۇلگەن بولىدۇ. مەسىلەن:

«مَنِي تُذْغُر *məni tożoqur* — مېنى تويدۇر»، «اَتْ سۇقْغَر *at suvoqar* — ئات سۇغار»، «مَنِي اُذْغُر *məni ożoqur* — مېنى ئويغات» دېگەنگە ئوخشاش. «ر - *r*» بىلەن تۈرلەنگەن پېللالار قىسمىدا ئىككى ئىشلىگۈچىدىن بىر مەقسۇلغا ئوتسىدىغان ئوتۇملۇك پېل ياساش ئۈچۈن، «ر-*r*» دىن كېيىن بىر «ت - *t*» قوشۇلىدۇ. بۇلار «د - *d*»غا قوشۇلۇش بىلەن «د - *d*» ھەرپى «ت - *t*»غا ئىدغام بولۇپ، قوش (تەشدىتلىك) «ت - *t*» ھەرپى پەيدا بولىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ اَتِنْ سُقْغَرْتِي *ol atin suvoqartti* — ئۇ (بىر كىشىگە) ئېتىنى سۇغارتتى». بۇ يەردە ئىككى ساكىن بىلله كەلگەن. «مَنْ اَنِي تُذْغُرْتُم *mən ani tożoqurttum* — مەن ئۇنى تويدۇرتتۇم». بۇنى چۈشىنىۋال.

بۇ قىسمىدىكى سۆزلەت تۈركىلەردە «سُقْغُوجِي *suvoqaroquqi*»، «تُذْغُوجِي *tożoquroquqi*» بولۇپ كەلسە، ئوغۇزلاردا «تُذْغُرْدَجِي *tożoqurdaqi*»، «سُقْغُرْدَجِي *suvoqardaqi*» بولۇپ كېلىدۇ.

ئىش - ھەركەتنى داۋاملاشتۇرۇشنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەت پۈتۈن تۈركىلەردە ئوخشاش، يەنى تەركىۋىدە «ق - *k*» ۋە «غ - *oq*» ھەرپلىرى كەلگەن ھەم قاتتىق ئېيتىلىدىغان سوزلەردە «اُذْغَرْغَان *ożoquroqan* — (دائىم)

ئويغىتىدىغان»، «تۇغۇرۇغان tożoquroqan — (داۋىم) توي-
دۇرىدىغان»؛ تەركىۋىدە «ك ـ k، g» كەلگەن سوزلەر-
دە «كۈلسىرگەن ار külsirgən ər — كۈلۈمسىرەپلا
تۇرىدىغان ئادەم» شەكىلدە كېلىدۇ. شۇنىڭدەك توگىگە
قارىتا «كەۋشەنگەن تەۋە kəvxəngən təvə — كوشەپلا
تۇرىدىغان توگە» دېيىلىدۇ.

بىر ئىشنى قىلىش ئىشلىگۈچىنىڭ بۇرچى ئىكەن-
لىگى ۋە ئۇ شۇ ئىشنى قىلىشقا جەزم قىلغانلىقىنى
بىلدۈرىدىغان سۆيەت «ال ات سۇغۇرغۇلۇق ئەردى ol at —
suvoqaroquluk ərdi ئۇ ئات سۇغارغۇلۇق ئىدى، ئۇ
ئات سۇغىرىشى كېرەك ئىدى»، «ال انى تۇغۇرغۇلۇق ئەردى
ol ani tożoquroquluk ərdi — ئۇ ئۇنى تويدۇرغۇلۇق
ئىدى، ئۇ ئۇنى تويدۇرۇشى كېرەك ئىدى» شەكىلدە
بولىدۇ.

بىر ئىشنى قىلىشنى ئارزۇ قىلىش ۋە ئۇنىڭغا جەزم
قىلىش مەنىسىدە كەلگەن سۆيەتلەر مۇنداق بولىدۇ: «ال ات
سۇغارىوسەق ئەردى ol at suvoqarioqsak ərdi —
ئۇنىڭ ئات سۇغارغۇسى كەلدى، ئات سۇغارماقچى بولدى»،
«ال انى سۇدىن كەچرۈشمەك ئەردى ol ani suvdin —
kəqrüxsək ərdi ئۇنىڭ ئۇنى سۇدىن ئوتكۈزۈشكۈسى

كەلدى، ئۇ ئۇنى سۇدىن ئوتكۈزۈشمەكچى بولدى».
ئەمما بۇ باپتا مۇنداق شەكىل ئاز قوللىنىلىدۇ.

ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىشنى قىلىشنى كۆزلىگەن پۈكىلىدىگىنى ياكى ئۇ ئىشنى قىلىپ بولغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەر مۇنداق بولىدۇ: «اۇل اَتْ سۇغَرغُلى اَردى *ol at suvoqarioqli ərdi* — ئۇ ئات سۇغىرىقلىق ئىدى، ئۇ ئاتنى سۇغىرىپ بولغان ئىدى»، «اۇل انى تۇغُرغُلى اۇل *ol ani tożoquruoqli ol* — ئۇ ئۇنى تويغۇزۇقلۇق، ئۇ ئۇنى تويغۇزۇپ بولغان». سوز مۇشۇ مەنىدە كەلگەندە، ئاخىرقى ھەرپى ھەرىكەتلىك بولىدۇ.

سۈپەتداشلار (ئىسمى مەفئۇل) مۇنداق بولىدۇ: «اۇغُرمِش اۇل[1] *ożoqurmix ər* — ئويغىتىلغان ئادەم»، «تۇغُرمِش *tożoqurmix* — تويغۇزۇلغان». سۈپەتداشلار (ئىسمى مەفئۇل) يۇقۇرىدا كۆرسىتىپ ئوتكىنىمىزدەك بىر تەرزدە كېلىدۇ.

توت ھەرپلىكلەر باپلىرى تۈگىدى.

---

① بۇ سوز يازما نۇسخىدا «اۇل» دەپ خاتا يېزىلىپ قالغان. ئەرەپچە مەنىسىگە ئاساسەن، «اَر *ər*» دەپ ئالدۇق.

بەش ھەرپلىكلەر باپلىرى

ئوتتۇرا ھەرپى ھەر خىل ھەرىكىلىك

فَعَلْعَلْدى Fəəl'əldi شەكلىدىكى

سوزلەر بابى

سَلِمْلَشْدى salïmlaxdï جىدەللەشتى، تاكالىشتى. اَنِڭ بِرْلا سَلِمْلَشْدى *anïŋ birlə salïmlaxdï* ــ ئۇنىڭ بىلەن جىدەللەشتى (سَلِمْلَشُورْ ـ سَلِمْلَشْماقْ ـ *salïmlaxur* ـ *salïmlaxmak*).

قُنْقَلَشْدى konuklaxdï مېھمان قىلىشتى. اُلارْ اِكّى قُنْقَلَشْدى *olar ikki konuklaxdï* ــ ئۇلار ئىككىسى (بىر ـ بىرىنى) مېھمان قىلىشتى (قُنْقَلَشُورْ ـ قُنْقَلَشْماقْ ـ *konuklaxur* ـ *konuklaxmak*).

بۇ خىل پېئىللارنىڭ ئالدىنقىسى («سَلِمْلَشْماقْ») دىن باشقىسى تۆپ پېئىل ئىمەس، لېكىن ئۇلار ھەرپلىك

گىسىملاردىن قىمارداا تىكىش (دو چقىش) مانىسىنى بىرىدىغان پىللار ياسىلىدۇ. «اَنَاڭ بِرْلا اُيْنادِي يَرِقْلَشْو anïŋ birlə oynadi yarïqlaxu — ئۇنىڭ بىلەن ساۋۇت تىكىشىپ ئويناندى، كىم ئوتسا (ساۋۇتنى) شۇ ئالىدۇ». بۇ پىل بەسلىشىش ياكى بىر - بىرىگە ئۇيغۇنلىشىش مەنىسىدىمۇ كېلىدۇ. «اُلارْ اِكّي قُنْقَلْشْدِي olar ikki konuklaxdï — ئۇلار ئىككىسى (بىر - بىرى - نى) مېھمان قىلىشىشتى». مۇشۇنداق مەنىنى بىلدۈرۈشتە ئۇچ خەرپ، توت خەرپ ۋە ئۇنىڭدىن كوپ خەرپلەردىن تۇزۇلگەن سوزلەر مۇشۇ ئولچەم بويىچە ياسىلىدۇ.

بَرِمْسِنْدِي barïmsïndï بارىدىغاندەك كورۈندى. اُلْ اَفْكا بَرِمْسِنْدِي ol əvgə barïmsïndï — ئۇ ئويگە (بارماي - دىغان بولسىمۇ) بارىدىغاندەك كورۈندى (بَرِمْسِنُوْر - بَرِمْسِنْماقْ barïmsïnur - barïmsïnmak).

تَرِمْسِنْدِي tarïmsïndï تېرىيدىغاندەك كورۈندى. اُلْ تَرِغْ تَرِمْسِنْدِي ol tarïoq tarïmsnïdï — ئۇ (ئاشلىق تېرىماي - مايدىغان بولسىمۇ) ئاشلىق تېرىيدىغاندەك كورۈندى (تَرِمْسِنُوْر - تَرِمْسِنْماقْ tarïmsïnur - tarïmsïnmak).

كَلِمْسِنْدِي kəlimsindi كېلىدىغاندەك كورۈندى. اُلْ بَرُو

كَلِمْسِنْدِي *ol bərü kəlimsindi* — ئۇ بېرى كېلىدە-غاندەك كورۈندى (كَلِمْسِنُورْ-كَلِمْسِنْمَاكْ - *kəlimsinür - kəlimsinmək*).

كُلُمْسِنْدِي külümsindi كۈلگەندەك كورۈندى. اَرْ كُلُمْسِنْدِي *ar külümsindi* — ئادەم كۈلگەندەك كورۈندى، يەنى ئوزىنى كۈلگەن قىلىپ كورسەتتى (كُلُمْسِنُورْ-كُلُمْسِنْمَاكْ *külümsinür - külümsinmək*).

بۇ پېئللار ئەسلىدە ئىككى ھەرپلىك ئىدى. يىلتىزغا «مْسِن *msin // msin*» قوشۇمچىسى قوشۇلۇش بىلەن باش ھەرپلىككە ئايلانىدى. بۇ قوشۇمچە ئەشۇنداق مەنىلەرنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئوچ ھەرپتىن، توت ھەرپتىن، بەش ھەرپتىن تۇزۇلگەن پېئللارغىمۇ قوشۇلىدۇ. بۇ پېئل ئەرەپچىدىكى «تَفَاعُل *təfaul*» ۋەزنىدىكى سوزلەرگە ئوخشايدۇ. مەسىلەن: «تَفَاقَلَ الرَّجُلُ — ئادەم (مەلۇم ئىشتىن) خەۋىرى بولمىدى، ئوزىنى خەۋىرى يوقتەك قىلىپ كورسەتتى»، «تَصَاحَكَ — ئۇ ئەمەلدە كۈلمىگەن بولسىمۇ، ئوزىنى كۈلۈۋاتقاندەك قىلىپ كورسەتتى» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ مەنە ئېيادىلەنمەكچى بولسا، ئۇنىڭ قائىدىسى مۇنداق بولىدۇ: ئەسلى سوزنىڭ ئاخىرقى ھەرپى فەتھىلىك بولسا فەتھىلىك، زەممىلىك بولسا زەممىلىك، كەسرىلىك بولسا كەسرىلىك پېتىچە قالىدۇ. فەتھىلىك كېلگىنىگە

مسال: «اۇ اَندىن نانلىق تِلَمسِندى ـ *ol andīn nəŋ tiləm-sindi* ـ ئۇ ئۇنىڭدىن بىر نەرسە تىلەۋاتقاندەك كورۇندى»، «اۇ بِچاق بِلَمسِندى *ol piqək biləmsindi* — ئۇ پىچاق (بىلىمگەن بولسىمۇ) بىلەۋاتقاندەك كورۇندى». بۇلارنىڭ بۇيرۇق شەكلى «تِيلا *tilə*ـ تىلە»، «بِيلا *bilə*ـ بىلە» بولۇپ، «ل ـ *l*» ھەرپى ئەسلىدە فەتھىلىك ئىدى، ئۇز پېتىچە قېلىۋەردى. زەمىسلىك كەلگىنىگە مسال: «اۇ مَنكا تِلِم كِلمِسِندى *ol maŋa təlim külümsindi* — ئۇ ماڭا كوپ كۇلىدىغاندەك كورۇندى»، «اۇ يُقارو تُرمِسِندى *ol yokaru turumsindi* — ئۇ (قوپمىغان بولسىمۇ) قوپۇۋاتقاندەك كورۇندى». بۇلارنىڭ بۇيرۇق شەكلى «كُل *kül* ـ كۇل»، «تُر *tur* ـ تۇر، قوپ» بولۇپ، «ل ـ *l*» ۋە «ر ـ *r*» ھەرپلىرى ئەسلىدە ساكىنلىق ئىدى. مۇشۇ مەنىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن زەمىسلىك قىلىندى. چۈنكى، بۇ سوزلەرنىڭ بىرىنچى ھەرپلىرى زەمىسلىك بولغاچقا شۇنىڭغا ماسلاشتى.

پەقەت ئىككى ھەرپتىن تۈزۈلگەن پېئىللاردىلا بىرىنچى ھەرپ فەتھىلىك كەلسە، ئىككىنچى ھەرپ كەسرىلىك قىلىنىدۇ، فەتھىلىك كەلگەن بىرىنچى ھەرپكە ماسلاشتۇرۇلمايدۇ. مەسىلەن: «اۇ اَۋكا بَرِمسِندى *ol əvgə barīmsindī* ئۇ ئويگە بارىدىغاندەك كورۇندى»، «اَر

سُقْقا قَرِمْسِنْدِی ar suvka karimsïndi — ئادەم سۇغا قاقاۋاتقاندەك كورۇندى، يەنى بوغۇزدىن سۇ تۇرۇپ قالغاندەك كورۇندى». يۇقۇرىدا ئېيتىلغان سۆزلەر تۇپەيلىدىن، بۇ پېئىللارنىڭ يىلتىزىدىكى ئىككىنچى ھەرپ فەتھىلىك قىلىنمىدى.

ئىككى ھەرپتىن تۈزۈلگەن پېئىللارنىڭ ئاۋالقى ھەرپى كەسرىلىك بولسا، كەسرىلىك پېتى قالدۇرۇلمىدى: «اُلْ اَفْكا كِرِمْسِنْدِی ol avgə kirimsindi — ئۇ ئويگە كىرىدىغاندەك كورۇندى»، «اُلْ يَرْماقْ تِرِمْسِنْدِی ol yarmak tərimsindi — ئۇ پۇل (ۋە باشقا نەرسىلەرنى) تېرىيدىغاندەك كورۇندى».

بۇ قوشۇمچىدىكى «م - m» ھەرپى ھېمىشە ساكىن، «س - s» ھەرپى ھېمىشە كەسرىلىك، «ن - n» ھەرپى ساكىنلىق بولىدۇ. ھەرىكەلەرنىڭ ھەممىسى قوشۇمچىنىڭ ئالدىدىكى ھەرپكە باغلىق بولىدۇ. مەن بۇ توغرىدا ئىككى ھەرپلىك پېئىللار بايقىدىم.

ئۇچ ھەرپلىك پېئىللارغا كەلسەك: «اُلْ اَنِي قَجْرُمْسِنْدِی ol ani kaqrumsïndi—ئۇ ئۇنى (قاچۇرمىغان بولسىمۇ) قاچۇرىدىغاندەك كورۇندى»، «اُلْ اَنِكْ يازُقِنْ كَجْرُمْسِنْدِی ol aniŋ yazukïn kəqrümsindi — ئۇ ئۇنىڭ گۇناھىنى (ئەملىيەتتە كەچۈرمىگەن بولسىمۇ)

كەچۈرگەن بولۇپ كورۇندى». بۇ يەردە «ر - r» ھەرپى زەممىلىك كەلگەن. چۈنكى، بۇ قىسىمدا «قجر kaqur» سۆزىدىكى «ج - q» ھەرپىنىڭ ھەرىكىسى (زەممە) «ر-r» ھەرپىگە يوتكىلىپ، «ج - q» ھەرپى ساكىنلىق قىلىنغان. ئۇچ ھەرپلىكلەردە سوزۇنۇق ئوتتۇرا ھەرپى ئاخىرقى ھەرپىگە يېقىن بولغانلىقتىن ئۇنىڭ ھەرىكىسى قىسقارتىلىدۇ. توت ھەرپلىكلەرگە مىسال: «ار اتْ سُقْغَرِمْسِنْدِى ar — at suvoqarimsindi ئادەم ئات سۇغىرىۋاتقان بولۇپ كورۇندى». بۇنىڭدا «غ - oq» ھەرپى فەتھىلىك بولغاچقا، «ر - r» ھەرپى كەسرىلىك قىلىندى، چۈنكى، فەتھە بىلەن كەسرە خۇددى ئىككى ھەرپلىكلەردە قارىمۇ-قارشى بولمىغىنىدەك، بۇ يەردىمۇ قارىمۇ - قارشى بولمايدۇ. مەسىلەن: «بَرِمْسِنْدِى barimsindi — باردىغاندەك كورۇندى»، شۇنىڭدەك «تىلەيدىغاندەك كورۇندى» سۆزى «تِلْمْسِنْدِى tilimsindi» دېيىلمەي «تِلَمْسِنْدِى tilamsindi» دېيىلىدۇ. چۈنكى، بۇنىڭ ئەسلى توت ھەرپلىك «تِلا tila — تىلە»[1] دۇر. بۇ سوزنىڭ ئاخىرقى ھەرپى يەنى «ا - ئېلىف» قىسقارتىلغان. چۈنكى، پەقەت بۇ قوشۇمچىلار قوشۇلۇش بىلەن سوزنىڭ ئاخىرقى ھەرپى

① بۇ سوز بۇ يەردە ئۇچ ھەرپلىك قىلىپ يېزىلىپ قالغان بولسىمۇ، يازما نۇسخا ٣٩٤ - بەتتە «تِيلا» شەكلىدە توت ھەرپلىك قىلىپ يېزىلغان.

بولغان «ا ـ ئېلىق» تەلەپپۇزدا سىڭىشىپ كېتىدۇ ۋە يېزىقتا ساقلانمايدۇ. ئۇچ ھەرپلىك پېيل ئىككى ھەرپلىك پېيلغا ئوخشاپ قالماسلىقى ئۈچۈن «ا ـ ئېلىق» قىسقارتىلغاندىن كېيىن، «ل ـ l» ھەرپىنى كەسرىلىك قىلىش توغرا بولمايدۇ. مەسىلەن: «يېرىندەق تىلمسىندى yarïndak — tilimsindi تاسما تىلىدىغاندەك كورۈندى، ئۇزىنى تاسما تىلىدىغاندەك قىلىپ كورسەتتى»، «بىجاق بىلەمسىدى - pi — qək biləmsindi پىچاق بىلەيدىغاندەك كورۈندى» سوزلىرىدىكى «ل ـ l» ھەرپى كەسرىلىك قىلمىسا، «ئىشنى بىلىدىغاندەك كورۈندى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «ايش بىلمسىدى ix bilimsindi» دېگەندىكى «بىلمسىدى bilimsindi» گە ئوخشاپ قالىدۇ. بۇ سوز ئىككى ھەرپ ـ تىن تۈزۈلگەن، ئالدىنقىلىرى ئۈچ ھەرپتىن تۈزۈلگەن. يۇقۇرىدا، ئۈچ ھەرپلىكلەر توغرىسىدىكى قائىدىدە، «قجر kaqur»، «كجر kəqür» دېگەن پېيلالاردىكى ئوتتۇرانچى ھەرپنىڭ ھەرىكىسى قىسقارتىۋېتىلىدۇ، دېگەن ئىدۇق. بۇ قىسىمدا «ج ـ q» ھەرپىنى ساكىنلىق قىلىپ «قجرمسىدى kaqrumsïndi — قاچۇرىدىغاندەك كورۈندى» دېسەك، بۇ سوزدىكى «ج ـ q» ھەرپىنىڭ ھەرىكىسى ئۇنىڭدىن كېيىنكى «ر ـ r» ھەرپىگە كوچۇرۇلگەن بولىدۇ. فەتھە كەسرە بىلەن زىت بولمىغىنى ئۈچۈن ئوز پېتىچە قېلىۋەرگەن. زەممە كەسرىگە زىت بولغىنى ئۈچۈن

«ر ـ ر» هەرپىي كەسرلىك قىلىنىشقان. مەسىلەن:
«اۇ اَنِي تۇغۇرمسىندى *ol anï tożoqurumsïndï* ـ
ئۇ ئۇنى تويغۇزدىدىغاندەك كورۇندى». مەن سوزلەپ
ئوتكەن بۇ قائىدىلەر پۈتۈن تۈركى تىللاردىكى هەممە
پىىلالارنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. هېچقايسىسى بۇ قائىدىدىن
چەتەپ كەتمەيدۇ.

بۇ باپتا بەش هەرپتىن تۈزۈلگەن پىىلالاردىن مۇشۇ
مەنىنى ئىپادىلەيدىغان بىرلا پىىل بولۇپ، ئۇ بولسىمۇ
«اۇ مَنكا يَرمسىندى *ol maŋa yaramsïndï* ـ ئۇ ماڭا
(ئوزىنى) ئوبدانچاق قىلىپ كورسەتتى، خوشامەت قىلدى»
دۇر (يَرمسىنۇر ـ يَرمسىنماق *yaramsïnur ـ yaramsïnmak*).

قِسِرقَندى kïsïrkandï قىزغاندى، قىسىپ تۇتتى. اَر تَمارِن
قِسِرقَندى *ər tavarïn kïsïrkandï* ـ ئادەم مېلىنى
قىزغاندى، (سەرپ قىلىۋېتىشتىن ئەنسىرەپ) قىسىپ
تۇتتى (قِسِرقَنۇر ـ قِسِرقَنماق *kïsïrkanur ـ kïsïrkanmak*).
شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اِلتِبْ تَرِغْ قَذْمَدِي
سِجْغَانْ تَقِي سِقِرقَانْ

كِزْلَبْ نالْكْ كُتَرْسَنْ
اَمْدِي اَنِي قِسِرْقَانْ

əltip tarïoq kożmadī
sīqoqan takï sīkīrkan
kizləp nəlük kütərsən
əmdi anï kisīrkan

[ئاشلىقنى توشۇپ قويمىدى،
چاشقان بىلەن تۇلۇم چاشقان،
ئېمىسنى يوشۇراتتىڭ،
ئەمدى ئۇنى قىزغان.]

ئوز بالا - چاقسىغىمۇ يېخىشلىق قىلغان كىشىگە كىنايە قىلىپ مۇنداق دەيدۇ: يىقىلان ئاشلىغىنى چاشقان ۋە ھۇدىگەن (تۇلۇم چاشقان) بىر تالمۇ قالدۇرماي توشۇپ بولدى؛ ئەمدى قىسۋال، ئۇنى بالا - چاقاڭغىمۇ يىدۇرمە.

بُلِتْلَنْدِى bulïtlandï بۇلۇتلاندى. كُوكْ بُلِتْلَنْدِى — *kök bulïtlandï* كۆك (ئاسمان) بۇلۇتلاندى (بُلِتْلَنُورْ - *bulïtlanur* - بُلِتْلَنْماقْ *bulïtlanmak*).

بَغِرْلَنْدِى baqïrlandï بېغىرداك بولدى، ئۆيىدى. قانْ

بَغرلَنْدی *kan baqïrlandï* — قان بېسىردەك بولدى، تۇگۇر - تۇگۇر بولۇپ ئۇيدى. سۈت قېتىق بولۇپ ئۇيسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بَغرلَنور - بَغرلَنماق *baqïrlanur - baqïrlanmak*).

بُتَقْلَنْدی pütaklandï پۈتاقلاندى، شاخلاندى؛ تارماقلاندى.

يِغاچ بُتَقْلَنْدی *yïoaq putaklandï* — دەرەخ پۈتاقلاندى.

سُوقْ بُتَقْلَنْدی *suv putaklandï* — سۇ تارماقلاندى. بۇنىڭ ئەسلى «بُتَقْ *putak* — پۈتاق، شاخ» تۇر (بُتَقْلَنور - بُتَقْلَنماق *putaklanur - putaklanmak*).

بَشَقْلَنْدی baxaklandï باشاقلاندى، باشاق بېكتىلدى. سُنكُو بَشَقْلَنْدی *süŋü baxaklandï* — نەيزە باشاقلاندى، نەيزىگە ئوچ بېكتىلدى. ئوققا ئوچ بېكتىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بَشَقْلَنور - بَشَقْلَنماق - *baxaklanur baxaklanmak*).

بَلِقْلَنْدی balïklandï بېلىقلاندى. كُول بَلِقْلَنْدی *köl balïklandï* كول بېلىقلاندى. بېلىقلىق بولدى. ئارغۇلار بىر يەر پاتقاق بولسا شۇنداق دەيدۇ. ئۇيغۇرلار بىر يەر شەھەرلىك (قەلئەلىك) بولسا شۇنداق دەيدۇ

(بَلِقْلَنُورْ - بَلِقْلَنْماقْ balïklanur - balïklanmak).

بِجاكْلَنْدِی piqəkləndi پىچاقلاندى، پىچاقلىق بولدى.

اَرْ بِجاكْلَنْدِی ər piqəkləndi — ئادەم پىچاقلىق بولدى (بِجاكْلَنُورْ - بِجاكْلَنْماكْ piqəklənür - piqəklənmək).

تُبْتُلْنْدِی tübütləndi تۈبۈت بولۇۋالدى. اَرْ تُبْتُلْنْدِی ər — tübütləndi ئادەم تۈبۈت بولۇۋالدى، تۈبۈت قىياپىتىگە كىردى. تۈبۈتلەر تۇرك ئېلىگە باشقا جايلاردىن كېلىپ ئورۇنلىشىپ قالغان كىشىلەردۇر (تُبْتُلْنُورْ - تُبْتُلْنْماكْ tübütlənür - tübütlənmək).

تَتْغُلْنْدِی tatïoqlandï تەم كىردى، تاتلىق بولدى. اُزُمْ تَتْغُلْنْدِی üzüm tatïoqlandï — ئۈزۈم تاتلىق بولدى، ئۈزۈمگە تەم كىردى. ھەرقانداق نەرسىگە تەم كىرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَتِغْلَنُورْ - تَتِغْلَنْماقْ tatïoqlanur - tatïoqlanmak).

تُتُقْلَنْدِی tutuklandï تۇتۇقلۇق بولدى. اُراغْت تُتُقْلَنْدِی uraqut tutuklnadï — ئايال تۇتۇقلۇق بولدى، ئالدىدا خىزمەت قىلىدىغان ئاغۋات ئاغىسىغا ئېگە بولدى (تُتُقْلَنُورْ - تُتُقْلَنْماقْ tutuklanur - tutuklanmak).

تُرُقْلَنْدِی turuklandi تُورُق کوردی، ئُورُق هیساپلدی.

اُلْ بُو اَتِغْ تُرُقْلَنْدِی *ol bu atïoq turuklandi* ــ ئُو بُو ئاتنی ئُورُق کوردی. ئاتتن باشقسنی ئورُق کورسمُو شُونداق دییلدُو (تُرُقْلَنُورْ - تُرُقْلَنْماقْ - *turuklanur - turuklanmak*).

تُلُمْلَنْدِی tolumlandi قورالـلاندی. اَرْ تُلُمْلَنْدِی *ər* ــ *tolumlandi* ئادەم قورالاندی، قورال - یاراقلرینی ئاستی (تُلُمْلَنُورْ - تُلُمْلَنْماقْ *tolumlanur - tolumlanmak*).

جُبُرْلَنْدِی qüpürləndi چُوپُورلاندی، چُوپُورلُوق بولدی.

اَجْکُو جُبُرْلَنْدِی *əqkü qüpürləndi* ــ ئُوچکه چُوپُورلاندی (جُبُرْلَنُورْ - جُبُرْلَنْماكْ *qüpürlənür - qüpürlənmək*).

جَبِشْلَنْدِی qəbixləndi چۇشلەندی، چسۇش بولدی.

اُغْلاقْ جَبِشْلَنْدِی *ooqlak qəbixləndi* ــ ئُوغلاق چۇش بولدی. ئُوغلاق ئالته ئایلق بولغاندا چۇش دییلدُو (جَبِشْلَنُورْ - جَبِشْلَنْماكْ *qəbixlənür - qəbixlənmək*).

جَرُقْلَنْدِی qaruklandi چورُوقلـلُوق بولدی. اَر جَرُقْلَنْدِی *ər qaruklandi* ــ ئادەم چورُوقلـلُوق بولدی،

چورۇقتا ئىگە بولدى (جَرْقَلْنُوْر - جَرْقَلْنَماقْ - *qaruklanur - qaruklanmak*).

جَجَكْلَنْدِى qəqəkləndi چىچەكلىدى. يِغاچ جَجَكْلَنْدِى *yïoqaq qəqəkləndi* — دەرەخ چېچەكلىدى. باشقىلار - قەمۇ شۇنداق (جَجَكْلَنُوْر - جَجَكْلَنْماكْ - *qəqəklənür - qəqəklənmək*).

سُكْتْلَنْدِى səgütləndi سوگەتلەنىدى، سوگەتلىك بولدى. يِرْ سُكْتْلَنْدِى *yər səgütləndi* — يەر سوگەتلىك بولدى (سُكْتْلَنُوْر - سُكْتْلَنْماكْ - *səgütlənür - səgütlənmək*).

سُغْقْلَنْدِى sooqUklandï سوغۇق كوردى، سوغۇق ھېسابلىدى. اُلْ بُو يِرِكْ سُغْقْلَنْدِى *ol bu yərig sooqUklandï* — ئۇ بۇ يەرنى سوغۇق كوردى. ھەرقانداق نەرسىنى سوغۇق كورسەمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سُغْقْلَنُوْر - سُغْقْلَنْماقْ - *sooqUklanur - sooqUklanmak*).

سُوِغْلَنْدِى suvïoqlandï سۇيۇق كوردى، سۇيۇق ھېسابلىدى. اُلْ بالِغْ سُوِغْلَنْدِى *ol balïoq suvïoqlandï* — ئۇ بال (ھەسەل)نى سۇيۇق كوردى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق (سُوِغْلَنُوْر - سُوِغْلَنْماقْ - *suvïoqlanur - suvïoqlanmak*).

قَنَتْلَنْدی kanatlandï قانالاندی. ار قَنَتْلَنْدی ـər kanat ـ landï ئادەم قانالاندی، یەنی ئوچقۇر ئاتقا ئوگە بولدی، تىلىگگە يېتىدىغان بولدی. قۇش قَنَتْلَنْدی ـkux kanatlandï قۇش قانالاندی، قانات چىقاردی (قَنَتْلَنُور ـ قَنَتْلَنْماق ـ kanatlanur ـ kanatlanmak).

قِلِجْلَنْدی kïlïqlandï قىلىچلاندی، قىلىچلىق بولدی. ار قِلِجْلَنْدی ər kïlïqlandï ـ ئادەم قىلىچلاندی (قِلِجْلَنُور ـ قِلِجْلَنْماق kïlïqlanur ـ kïlïqlanmak).

جَغِرْلَنْدی qaoğïrlandï شەرۋەتلىك بولدی، شاراپلىق بولدی. ار جَغِرْلَنْدی ər qaoğïrlandï ـ ئادەم شەرۋەتلىك بولدی، ياكى شاراپلىق بولدی (جَغِرْلَنُور ـ جَغِرْلَنْماق ـ qaoğïrlanur ـ qaoğïrlanmak).

جِغِرْلَنْدی qïoğïrlandï چىغىرلاندی، چىغىر يول پەيدا بولدی. يِر جِغِرْلَنْدی yər qïoğïrlandï ـ يەر چىغىرلاندی، يەردە چىغىر يول پەيدا بولدی (جِغِرْلَنُور ـ جِغِرْلَنْماق ـ qïoğïrlanur ـ qïoğïrlanmak).

قَذِرْلَنْدی kaźïrlandï بەتخۇيلاندی، مىجەزى قوپاللاشتی،

زالىملاشتى، ار قَدِرْلَنْدِى ər kažirlandī — ئادەم قوپاللاشتى. بۇ سوزنىڭ ئەسلى «قَدْرِنْدِى kadrïndï» بولۇپ، توغرىسى مۇشۇ (قَدِرْلَنُور ـ قَدِرْلَنْماق ـ kažirlanur ـ kažirlanmak).

قَدِزْلَنْدِى kažizlandï قوۋزاقلاندى. يىغاچ قَدِزْلَنْدِى yïoqaq — kažizlandī ده‌ره‌خ قوۋزاقلاندى (قَدِزْلَنُور ـ قَدِزْلَنْماق kažizlanur ـ kažizlanmak).

قُذُزْلَنْدِى kužuzlandï چوكانغا ئويلەندى. ار قُذُزْلَنْدِى ər kužuzlandï — ئادەم چوكانغا ئويلەندى. ئارغۇچە (قُذُزْلَنُوز ـ قُذُزْلَنْماق kužuzlanur ـ kužuzlanmak).

قِمِزْلَنْدِى kïmïzlandï قىمزلىق بولدى. ار قِمِزْلَنْدِى ər kïmïzlandï — ئادەم قىمزلىق بولدى. قىمز — ئېچىتىلغان بايتال سۆتى (قِمِزْلَنُور ـ قِمِزْلَنْماق ـ kïmïzlanur kïmïzlanmak).

قُغُشْلَنْدِى kooquxlandï ئۇرۇغۇپ ئاقتى. سۇ قُغُشْلَنْدِى suv kooquxlandï — سو (تودىن ئاققاندەك) ئۇرۇغۇپ ئاقتى (قُغُشْلَنُور ـ قُغُشْلَنْماق kooquxlanur ـ kooquxlanmak).

قَمِشْلَنْدِى kamïxlandï قومۇشلۇق بولدى. يِير قَمِشْلَنْدِى

yər kamixlandi — یەر قومۇشلۇق بولدى (قَمِشْلَنُور - قَمِشْلَنماق kamïxlanur - kamïxlanmak).

قِذِغْلَنْدِى kïžïoqlandï قىرغاقلىق قىلىندى، قىرغاق چىقىرىلدى، جىيەكلەندى. قِذِغْلَنْدِى نانىڭ kïžïoqlandï nəŋ — نەرسە قىرغاقلىق قىلىندى (قِذِغْلَنُور - قِذِغْلَنماق kïžïoqlanur - kïžïoqlanmak).

قَتِغْلَنْدِى katïoqlandï قېتىقىندى. اَر قَتِغْلَنْدِى - ər katïoq - landï ئادەم قېتىقىندى (قَتِغْلَنُور - قَتِغْلَنماق katïoqlanur - katïoqlanmak). مىسالدا مۇنداق كەلگەن: كِچِكْدا قَتِغْلَنسا اُلْغاذُو سَوْنُور kiqikdə katïoqlansa uloqažu səvnür — كىچىگىدە قېتىقىنسا، ئۇلغايغاندا سۆيۈندۈرر.

قُرُغْلَنْدِى kuruoqlandï قۇرۇق كوردى. اُل اُتماكْنِى قُرُغْلَنْدِى ol ətməkni kuruoqlandï — ئۇ نانىنى قۇرۇق كوردى، يىمىدى (قُرُغْلَنُور - قُرُغْلَنماق kuruoqlanur - kuruoqlanmak).

قَشُقْلَنْدِى kaxuklandï قوشۇقلۇق بولدى. اَر قَشُقْلَنْدِى ər kaxuklandï — ئادەم قوشۇقلۇق بولدى

(قَشْقَلَنُور ـ قَشْقَلْنَماق kaxuklanur ـ kaxuklanmak).

كَلَبْلَنْدی kələpləndi كەلەپلەندی. تاغ كَلَبْلَنْدی taoj — kələpləndi تاغ كەلەپلەندی، تاغنی كەلەپ ئوتی قاپلندی.

بۇ قىسمدىكى پېللار بىرنەچچە خىل مەنىدە كېلىدۇ:

بىرىنچىسى، بايان قىلىنغان نەرسىگە ئىگە بولغانلىقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اَر تَرِغْلَنْدی ar tarïoqlandï — ئادەم ئېكىنلىك بولدی، ئېكىن ئىگىسى بولدی»، «اَر قَشْقَلَنْدی ar kaxuklandï — ئادەم قوشۇقلۇق بولدی، قوشۇق ئىگىسى بولدی» دىگەنلەرگە ئوخشاش.

ئىككىنچىسى، ئوزىنى بايان قىلىنغان نەرسىلەر قاتارىدا سانغانلىقنى ۋە ئۇلارنىڭ قىياپىتىگە كىرىۋالغانلىقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اَر اُغْزَلَنْدی ar ooquzlandï — ئادەم ئوغۇزلاشتی، ئوغۇز قىياپىتىگە كىردی»، «اَر چِگِلَنْدی ar qigillandï — ئادەم چىگىللەشتی، چىگىل قىياپىتىگە كىردی» دىگەندەك. بۇ ئەرەپچىدىكى «وَقَيْسٌ عَيْلَانُ وَمَنْ تَقَيَّسَا — قەيسلەر قىياپىتىگە كىردی» دىگەنگە ئوخشايدۇ. بۇ پۈتۈن پېللار ئۇچۇن ئومۇمى بىر قائىدىدۇر.

ئۇچىنچىسى، بايان قىلىنغان نەرسە ئوزىنىڭ ۋۇجۇدىدا بارلىققا كەلگەنلىكنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «يِغاچ بُتَقْلَنْدی yïoqaq putaklandï — دەرەخ پۈتاق-

لاندى، پۇتاق چقاردى»، «يِغاچ يَمشُلَندِى yïoqaq — yəmixləndi دەرەخ مېۋلىدى، مېۋلىك بولدى».

توتىنچىسى، بۇ مەنىلەرنىڭ ھېچقايسىسىنى ئاگلاتماي، پېئىلنىڭ ئوز مەنىسىنلا بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اَر قَتغَلَندِى ar katïoqlandï — ئادەم قېتىقلاندى»، «كِشِى يُمرُلَندِى kixi yumurlandï — كىشى توپلاندى» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

بۇ پېئىللارنىڭ ھەممىسى ئۈچ ھەرپلىك ئىسىملاردىن ياسالغان. بۇ قائىدە توت ھەرپلىك، بەش ھەرپلىك ۋە ئۇنىڭدىن ئارتۇق ھەرپلىك پېئىللارغىمۇ تولىرا كېلىۋېرىدۇ. بۇنى ياخشى چۈشەنسەڭ، بىلىمگە ئىگە بولىسەن.

بەش ھەرپلىكلەر باپلىرى تۈگىدى.

ئالتە ھەرپلىكلەر بابى

تُشْغُتْلَنْدى[1] boxoqutlandi شاگرتلىق بولدى. اَر تُشْغُتْلَنْدى ar boxoqutlandi ــ ئادەم شاگىرتلىق بولدى. (تُشْغُتْلَنُور ـ تُشْغُتْلَنْماق boxoqutlanur ـ boxoqutlanmak).

تَرْمُتْلَنْدى tarmutlandi تارماقلاندى، بولۇنۇپ ئاقتى. سُوْ تَرْمُتْلَنْدى suv tarmutlandi ــ سۇ بولۇنۇپ ئاقتى (تَرْمُتْلَنُور ـ تَرْمُتْلَنْماق tarmutlanur ـ tarmutlanmak)[2].

---

① بۇ يەردە «بُشغُت boxoqut ــ شاگىرت» سۆزىدىن ياسالغان بولسا كېرەك دەپ ھېسابلاپ، بىرىنچى ھەرپىنى «ب ــ b» بىلەن ئالدۇق. چۈنكى «دىۋان»دىكى ھەممە تومۇرلىرىدا «شاگىرت» مەنىسىدە كەلگەن «بُشغُت» دېگەن سۆز ئۇچرىمايدى.

② يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرىدە بىرىنچى ھەرپ زەممە بىلەن يېزىلغان. بۇ پېئىل ئەسلى «تَرْمُت tarmut ــ جىرا» سۆزىدىن ياسالغىنى ئۈچۈن، بىز «tarmutlanur ـ tarmutlanmak» دەپ ئالدۇق.

قِزْغُتْلَنْدِی kĭzoqutlandĭ قىزاردى، ئىبرەت ئالدى، ئوزىنى تارتتى. ار ايشتن قِزْغُتْلَنْدِی *ər ixtan kĭzoqutlandĭ* — ئادەم ئىشتىن ئىبرەت ئالدى، يەنى ئوز ئىشىنىڭ يامان ئاقىۋىتىنى تېتىپ، رەسۋا بولۇپ، ئۇ ئىشتىن ئوزىنى تارتتى (قِزْغُتْلَنُور - قِزْغُتْلَنْماق - *kĭzoqutlanur - kĭzoqutlanmak*).

تَقْغاجْلَنْدِی tavoqaqlandĭ تاۋغاچلاشتى، تاۋغاچ قىياپىتىگە كىردى. ار تَقْغاجْلَنْدِی *ər tavoqaq'andĭ* — ئادەم تاۋغاچ قىياپىتىگە كىردى (تَقْغَجْلَنُور - تَقْغَجْلَنْماق - *tavoqaqlanur - tavoqaqlanmak*).

سُرْقُجْلَنْدِی surkuqlandĭ سۈرغۈچلاندى، لاكقا ئىگە بولدى. بِجاك سُرْقُجْلَنْدِی *piqək surkuqlandĭ* — پىچاق سېپى سۈرغۈچلاندى، يەنى سىر دەرىخىنىڭ پېلىمى بىلەن يەملەندى، چىڭىتىلدى (سُرْقُجْلَنُور - سُرْقُجْلَنْماق - *surkuqlanur - surkuqlanmak*). ار سُرْقُجْلَنْدِی *ər surkuqlandĭ* — ئادەم لاكقا ئىگە بولدى، يەنى سىر دەرىخى پېلىمىگە ئىگە بولدى.

سُرْقُجْلَنْدِی surkuqlandĭ: يِيرْ سُرْقُجْلَنْدِی *yər* —

surkuqlandï يەر كاسپىلاندى، يەردە كاسپى (كوكچەچەك) ئوسۇنى (سۇرقۇجلۇنۇر - سۇرقۇجلۇنماق - *surkuqlanur - surkuqlanmak*).

سَفْدِجْلَنْدى safdïqlandï سېۋەتلىك بولدى. اَر سَفْدِجْلَنْدى *ər safdïqlandï* — ئادەم سېۋەتلىك بولدى (سَفْدِجْلَنُور - سَفْدِجْلَنْماق *safdïqlanur - safdïqlanmak*).

مَنْدَرْلَنْدى mandarlandï ماندارلاندى، ماندار يوگىشۇالدى. يِغاچ مَنْدَرْلَنْدى *yïqaq mandarlandï* — دەرەخ ماندارلاندى (مَنْدَرْلَنُور - مَنْدَرْلَنْماق - *mandarlanur - mandarlanmak*).

جَلْبُشْلَنْدى qulbuxlandï① شىردەشتى، شالتاق بولدى. اَلِك جَلْبُشْلَنْدى *ələk qulbuxlandï* — قول شىردەشتى. مېۋە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئىرسىلەرنى يىگەنلىكتىن قول شالتاق بولدى (جَلْبُشْلَنُور - جَلْبُشْلَنْماق *qulbuxlanur - qulbuxlanmak*).

---

① بۇ پېئلنىڭ بىرىنچى ھەرپى بۇ يەردە فەتھەلىك يېزىلغان. بىز بۇ پېئلنى يازما نۇسخا 231 - بەتتىكى «شالتاق، مېۋە شىرەسى» مەنىسىدىكى «جَلْبُش *qulbux*» دىگەن ئىسىم-دىن ياسالغان دەپ ھېسابلىدۇق ۋە ترانسكرىپسىيىدە بىرىنچى ھەرپىنى زەممىلىك قىلىپ ئالدۇق.

قِرْتِشْلَنْدِی kirtixlandi چرایلقلاشتی. قیز قِرْتِشْلَنْدِی kiz — kirtixlandi قیز چرایلقلاشتی، چرایلق بولدی (قِرْتِشْلَنُور - kirtixlanur - قِرْتِشْلَنْماق kirtixlanmak).

قُلْدَشْلَنْدِی koldaxlandi قولداشلاندی، قولداش بولدی. اُلْ مَنِكْ بِرْلا قُلْدَشْلَنْدِی ol mənin birlə koldaxlandi — اُلْ منك بلن قولداش بولدی، اوزینی منك دوستلریم قاتاریدا کوردی (قُلْدَشْلَنُورْ - قُلْدَشْلَنْماق koldaxlanur - koldaxlanmak).

بُشْلَغْلَنْدِی boxlaoqlandi اوز بشمچلق قلدی، بویونتاؤ - لق قلدی. اَرْ ایشْدا بُشْلَغْلَنْدِی - ər ixda boxlaoq — landi ئادەم ئشتا اوز بشمچلق قلدی، ئەسەەتکە قۇلاق سالمدی (بُشْلَغْلَنُورْ - بُشْلَغْلَنْماقْ - boxlaoqlanur boxlaoqlanmak). ماقالدا مۇنداق کەلگەن: بُشْلَغْلَنْسا بُخْسُقْلَنُورْ boxlaoqlansa bohsuklanur — بویونتاؤلق قلسا، بوینی زەنجرلنەدۇ. بۇ ماقال اوزی بلگنسچلا ئش قلدەغان کشیلەرگە قارتىپ ئېيتىلدۇ.

تُرْقِغْلَنْدِی turkuoqlandi تارتندی، ئۇیالدی، ئەیمەندی. اُلْ مَنْدِنْ تُرْقِغْلَنْدِی ol məndin turkuoqlandi —

ئۇ مەندىن تارتىندى، مەندىن ئەيمەندى (تَرْقَغْلَنُور- تَرْقَغْلَنْماقْ turkuoqlanur - turkuoqlanmak)[1].

تُغْرَغْلَنْدِى tuoqraoqlandi : اُغْلانْ تغرغْلَنْدِى ooqlan — tuoqraoqlandi يىگىت خانلىق ئاتقا ئىگە بولدى، يەنى خان تەرىپىدىن ئۇرۇش ۋاقتىدا بېرىلىپ، كېيىن قايتۇرۇۋېلىنىدىغان ئاتقا ئىگە بولدى (تُغْرَغْلَنُور - تَغْرَغْلَنْماقْ tuoqraoqlanur - tuoqraoqlanmak). خەت - چەك قاتارلىق نەرسىلەرگە تامغا بېسىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. ئوغۇزچە.

تُمْلُغْلَنْدِى tumluoqlandi: بُو اُغْرنِى تُمْلُغْلَنْدِى bu ooqurni — tumluoqlandi بۇ ۋاقتىنى سوغۇق كوردى، شۇڭا تىيىتىدىن ياندى (تُمْلُغْلَنُور - تُمْلُغْلَنْماقْ tumluoqlanur - tumluoqlanmak). اُلْ اَنگَرْ تُمْلُغْلَنْدِى ol aŋar — tumluoqlandi ئۇ ئۇنىڭغا سوغۇقلۇق قىلدى، قاپىقىنى تۇردى، ئوگدى.

---

① يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئوتكەن زامانى «تُرْقَغْلَنْدِى»، كەلگۈسى زامانى ۋە مەستىرى «تَرْقَغْلَنُور- تَرْقَغْلَنْماقْ» شەكلىدە پېزىلغان. بىز بۇ پېئىلنىڭ «تُرْقُغ turkuoq» سۆزىدىن ياسالغىنىنى نەزەردە تۇتۇپ، «turkuoqlandi - turkuoqlanur - turkuoqlanmak» دەپ ئالدۇق.

قِشْلَغْلَنْدِی kïxlaoqlandï: اُلْ بُو يِيرِكْ قِشْلَغْلَنْدِی — *ol bu yərig kïxlaoqlandï*

ئُو بُو يەرنی قىشلاق قىلىۋالدی ۋە ھۆ يەردە قىشلىدی(قِشْلَغْلَنُورْ - قِشْلَغْلَنْمَاقْ - *kïxlaoqlanur - kïxlaoqlanmak*).

قُشْلَغْلَنْدِی kuxlaoqlandï: خانْ بُو يِيرِكْ قُشْلَغْلَنْدِی — *han bu yərig kuxlaoqlandï*

خان بۇ يەرنی قۇش قۇشلايدىغان جاي قىلدی (قُشْلَغْلَنُورْ - قُشْلَغْلَنْمَاقْ - *kuxlaoqlanur - kuxlaoqlanmak*).

بُجْغَقْلَنْدِی puqoqaklandï: پۇچقاقلاندی ~ پۇچماقلاندی.

بُجْغَقْلَنْدِی نانْڭْ *puqoqaklandï nəŋ* — نەرسە پۇچماقلاندی، نەرسىدە بۇلۇڭ - پۇچقاق پەيدا بولدی (بُجْغَقْلَنُورْ - بُجْغَقْلَنْمَاقْ *puqoqaklanur - puqoqaklanmak*).

بُرْجَقْلَنْدِی burqaklandï: تَرْ بُرْجَقْلَنْدِی — *tər burqaklandï*

تەر پۈرچاقلاندی، تەر پۈرچاقتەك دانە - دانە بولدی. ھەرقانداق سۇيۇق نەرسىنىڭ دانە - دانە بولۇشىغا شۇنداق دېيىلىدۇ (بُرْجَقْلَنُورْ - بُرْجَقْلَنْمَاقْ - *burqaklanur - burqaklanmak*).

بَشْمَقْلَنْدِی baxmaklandï باشماقلىق بولدی. اَرْ بَشْمَقْلَنْدِی

ər baxmaklandï — ئادەم باشماقلىق (سەندەل كەشلىك) بولدى. ئوغۇزچە (بَشْمَقْلَنُور - بَشْمَقْلَنْماق *baxmaklanur - baxmaklanmak*).

بُغْنَقْلَنْدى *booqnaklandï* بوغۇناقلاندى، پارچىلاندى. بُلُت بُغْنَقْلَنْدى *bulut booqnaklandï* بۇلۇت بوغۇناقلاندى (بُغْنَقْلَنُور - بُغْنَقْلَنْماق *booqnaklanur - booqnaklanmak*).

بُغْمَقْلَنْدى *booqmaklandï* بوغمىقنى كەتتى، ئۈزمىسىنى كەتتى. اَر بُغْمَقْلَنْدى *ər booqmaklandï* — ئادەم (كوينەگىنىڭ) ئۈزمىسىنى كەتتى (بُغْمَقْلَنُور - بُغْمَقْلَنْماق *booqmaklanur - booqmaklanmak*).

تَرْمَقْلَنْدى *tarmaklandï* تارماقلاندى، يېيىلدى: شاخ ئايردى، تارماقلاندى ~ تارناقلاندى. بُوى تَرْمَقْلَنْدى *boy tarmaklandï* — خەلق ۋە قەبىلىلەر، ھەر تەرەپكە خۇددى قۇشنىڭ تارماقلىرىدەك شاخ ئايردى، يېيىلدى. بَلا تَرْمَقْلَنْدى *bala tarmaklandï* — قۇش بالىسى تارماقلاندى، يەنى تارمىقى چىقتى. سُوق تَرْمَقْلَنْدى *suv tarmaklandï* — سۇ تارماقلاندى، تارماقلارغا ئايردى

جەڭدە ھۇجۇم قىلغان بىر ئادەم شۇنداق تەسۋىرلىنىدۇ: ئۇ باتۇرلۇغىنى كۆرسەتتى، ئاتلىق ۋە پىيادە ئادەملەرنى بىزگە قارىتىپ چاپتۇردى، ماھارىتى بىلەن بىزنى ھەيران قالدۇردى، بۇنداق قوشۇنلا كىم تەڭ كېلەلەيدۇ؟

جُقْمَقْلَنْدِى qokmaklandï چوقماقلاندى، تۆگۈلۈۋالدى.

يِلاَنْ جُقْمَقْلَنْدِى *yïlan qokmaklandï* — يىلان چوقماقلاندى، تۆگۈلۈۋالدى (جُقْمَقْلَنُور - جُقْمَقْلَنْماق - *qokmaklanur - qokmaklanmak*).

جِمْغَقْلَنْدِى qïmoquklandï چېقىمچى بولدى. كِشِى جِمْغَقْلَنْدِى *kixi qïmoquklandï* — كىشى (ھەمىنى يامانلايدىغان) چېقىمچى بولدى (جِمْغَقْلَنُور - جِمْغَقْلَنْماق - *qïmoquklanur - qïmoquklanmak*).

سَغْلِقْلَنْدِى saoqlïklandï ساغلىقلىق بولدى. اَر سَغْلِقْلَنْدِى *ar saoqlïklandï* — ئادەم ساغلىقلىق بولدى (سَغْلِقْلَنُور - سَغْلِقْلَنْماق - *saoqlïklanur - saoqlïklanmak*).

قَبْغَقْلَنْدِى kapoqaklandï قاپقاقلاندى، بېكىتىلدى. كِيشْ قَبْغَقْلَنْدِى *kix kapoqaklandï* — ساداق قاپقاقلاندى، ئوقدانىڭ ئاغزى بېكىتىلدى (قَبْغَقْلَنُور - قَبْغَقْلَنْماق

(*kapojaklanur - kapojaklanmak*).

قَدْرُقْلَنْدی kadruklandï: تاغ قَدْرُقْلَنْدی - *taoj kadruk* — *landi* تاغنىڭ بۇلۇڭ - پۇچقاقلىرى، ئەگرى - بۇگرى چىقىرلىرى كوپەيدى (قَدْرُقْلَنُوْر - قَدْرُقْلَنْماق - *kadruklanur* - *kadruklanmak*).

قِسْرَقْلَنْدی kïsraklandï قىسراقلىق بولدى. اَر قِسْرَقْلَنْدی *ar kïsraklandï* — ئادەم قىسراقلىق (قىسىر بايتاللىق) بولدى (قِسْرَقْلَنُوْر - قِسْرَقْلَنْماق - *kïsraklanur* - *kïsraklanmak*).

قَرْلُقْلَنْدی karluklandï قارلۇقلاشتى، قارلۇق قىياپتىگە كىردى. اَر قَرْلُقْلَنْدی *ar karluklandï* — ئادەم قارلۇقلاشتى، قارلۇق قىياپتىگە كىردى. قارلۇق — تۇركمەنلەر - نىڭ بىر قىسمى (قَرْلُقْلَنُوْر - قَرْلُقْلَنْماق - *karluklanur* - *karluklanmak*).

قِفْجاقْلَنْدی kïvqaklandï قىپچاقلاشتى، قىپچاق قىياپتىگە كىردى. اَر قِفْجاقْلَنْدی *ar kïvqaklandï* — ئادەم قىپچاقلاشتى، قىپچاق قىياپتىگە كىردى ۋە قىپچاق خۇيىنى ئالدى (قِفْجاقْلَنُوْر - قِفْجاقْلَنْماق - *kïlqaklanur* - *kïlqaklanmak*).

مۇنچاقلاندى monquklandi مونچاقلاق بولدى. قىز مۇنچاقلاندى

kïz monquklanai — قىز مونچاقلاق بولدى، تاقايدىغان ئۇنچىسى. مارجانلاق بولدى (مۇنچاقلانۇر ـ مۇنچاقلانماق *monquklanur ـ monquklanmak*).

مەنجەلەندى manquklandï غالجۇغلاندى. ئار تونۇن مەنجەلەندى

ər tonïn manquklandï — ئادەم تونىنى غالجۇغلاندى، خورجۇنغا سېلىپ، ئېگەرنىڭ كەينىگە تېڭىۋالدى (مەنجەلەنۇر ـ مەنجەلەنماق *manquklanur ـ manquklanmak*)①.

بۈرگەلەندى bürqəkləndi كوكۈلدىق بولدى، كوكۈلسى ئوستى. ئات بۈرگەلەندى *at bürqəkləndi* — ئات كوكۈلدىق بولدى، كوكۈلسى ئوستى. ئادەمنىڭ ماگلاي چېچىنىڭ ئوسۈشىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بۈرگەلەنۇر ـ

① يازما نۇسخىدا بۇ پېيىلنىڭ ئوتكەن زامانى «مەنجەلەندى» شەكلىدە بېرىلگەن بولسىمۇ، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكلىلىرى «مەنجەلەنۇر ـ مەنجەلەنماق» شەكلىدە بېرىلگەن، بىز بۇ پېيىلنى يازما نۇسخا 239 ـ بەتتىكى «ئېگەرگە ئارتىلىدىغان خورجۇن، توربا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر» مەنىسىدىكى «مەنجق» سۆزىدىن ياسالغان دەپ ھېسابلاپ، ئوتكەن زامان شەكلىنى ئوخشىتىپ، «*manquklanur ـ manquklanmak*» دەپ ئالدۇق.

بۈرجەكلەنمەك bürçəklənmək - bürçəklənür).

تۈرمەكلەندى türməkləndi تۈرمەل قىلىندى. اتماك تۈرمەكلەندى

ətmək türməkləndi — ئات تۈرمەل قىلىندى

(تۈرمەكلەنمەك türməklənmək - türməklənür).

تەۋلۈگلەندى təvlüglərdi ھايۋەر بولدى. ار تەۋلۈگلەندى ər —

təvlüglərdi ئادەم ھايۋەر بولدى، ئالدامچىلارنىڭ

يولىنى تۇتتى (تەۋلۈگلەنمەك təvlüglənmək - təvlüglənür

təvlüglənmək).

قوكرەكلەندى qokrəkləndi يۇك تولۇق بولدى. قل جۈكرەكلەندى

kul qokrəkləndi — قول يۇك تولۇق بولدى، يۈك

تۇن كىيدى (جۈكرەكلەنمەك qokrəklənmək - qokrəklənür).

قالپاقلاشتى qəlpəkləndi كوز جالپاكلەندى

köz qəlpəkləndi — كوز چاپاقلاشتى (جالپاكلەنمەك

qəlpəklənmək - qəlpəklənür).

بوكسۈكلەندى bəksüklərdi كوكرەكلەندى، كوكسى كوتىرىلدى.

قىز بوكسۈكلەندى kız bəksüklərdi — قىزنىڭ كوكسى

كوتىرىلدى، كوكرەگى چوڭايدى (بوكسۈكلەنمەك

(*böksük'ənür - böksüklənmək*).

كِرْپُكْلَنْدِى kirpükləndi: اَنىڭ كُوزى كِرْپُكْلَنْدِى — *anıŋ kəzi kirpükləndi* ئۇنىڭ كوزىگە تەتۈر كىرپىك ئوستى (كِرْپُكْلَنُوْر - كِرْپُكْلَنْمَاقْ - *kirpüklənür - kirpüklənmək*).

كَنْجَكْلَنْدِى kənqəkləndi كەنچەكلەشتى، كەنچەك قىياپىتىگە كىردى. اَرْ كَنْجَكْلَنْدِى — *ər kənqəkləndi* ئادەم كەنچەكلەشتى، كەنچەك قىياپىتىگە كىردى. ئۇلارمۇ (تۈركلەردىن) بىر قەبىلىدۇر (كَنْجَكْلَنُوْر - كَنْجَكْلَنْمَاقْ - *kənqəklənür - kənqəklənmək*).

كُنْجُكْلَنْدِى kənqükləndi كونچۇكلەندى، ياقىدىق بولدى. تُوْنْ كُنْجُكْلَنْدِى — *ton kənqükləndi* تون كونچۇكلەندى (كُنْجُكْلَنُوْر - كُنْجُكْلَنْمَاقْ - *kənqüklənür - kənqüklənmək*).

بَجْكَمْلَنْدِى pəqkəmləndi: اَرْ بَجْكَمْلَنْدِى — *ər pəqkəmləndi* ئادەم (ئۇرۇش كۈنلىرىدە) بەلگە (نىشان) تاقىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بَجْكَمْلَنُوْر - بَجْكَمْلَنْمَاقْ - *pəqkəmlənür - pəqkəmlənmək*).

تُرْبُنْلَنْدِى turbunləndi ئىزدەندى، سۈرۈشتۈردى. اَرْ

تُرْبُنْلَنْدِی ər turbunlandi — ئادەم ئىزدەندى، بىر نەرسىنى سۈرۈشتۈردى (تُرْبُنْلَنُور - تُرْبُنْلَنْماق turbunlanur - turbunlanmak).

كِرْشَنْلَنْدِی kirxənləndi ئۇپسلاندى، ئۇپا - ئەگلىك سۈرتتى. اُراغْت كِرْشَنْلَنْدِی uraqut kirxənləndi — خوتۇن ئۇپا - ئەگلىك سۈرتتى (كِرْشَنْلَنُور - كِرْشَنْلَنْماك kirxənlənür - kirxənlənmək).

تُرْكُنْلَنْدِی tərkünləndi تورکۈنلەندى، تورکۈن قىلۇالدى. اُل بُو اَڤْنِی تُرْكُنْلَنْدِی ol bu əvni tərkünləndi — ئۇ بۇ ئويىنى تورکۈن قىلۇالدى ۋە ئۇنىڭغا ئورۇنلاشتى (تُرْكُنْلَنُور - تُرْكُنْلَنْماك tərkünlənür - tərkünlənmək).

تُشْكُنْلَنْدِی tüxkünləndi چۈشكىنىلەندى، چۈشكىنلىك بولدى. تاغ تُشْكُنْلَنْدِی taoj tüxkünləndi — تاغ چۈشكىنىلەندى، تاغدا چۈشكىنە كوپەيدى (تُشْكُنْلَنُور - تُشْكُنْلَنْماك tüxkünlənür - tüxkünlənmək).

جِڤْكُنْلَنْدِی qivgünləndi: اُل بُو اَشِغْ جِڤْكُنْلَنْدِی ol bu axïoq qivgünləndi — ئۇ بۇ ئاشنى قوساقنى تۇق

تۇتىدىغان قۇۋۇەتلىك ئاش دەپ ھېسابلىدى (جِقْكَنْلَنُورْ - *qivgünlənür* - جِقْكَنْلَنْماكْ *qivgünlənmək*).

سُكْمَنْلَنْدى *səkmənləndi* سوكمەنلەندى. اَرْ سُكْمَنْلَنْدِي *ər səkmənləndi* — ئادەم سوكمەنلەندى، ئوزىنى باتۇرلاردىن ھېسابلىدى (سُكْمَنْلَنُورْ - سُكْمَنْلَنْماكْ *səkmənlənür - səkmənlənmək*).

بۇ تۈردىكى پېئللارنىڭ بۇيرۇق شەكلى ئالتە ھەرپلىكتۇر: «سُكْمَنْلَنْ *səkmənlən* — باتۇرلان»، «كِرْشَنْلَنْ *kirxənlən* — ئۇپا - ئەگىنىك سۈرت» دېگەنگە ئوخشاش.

بۇ قىسىمدىكى پېئللار تۇت تۈرلۈك مەنىنى كېلتۈرۈ:

بىرىنچىسى، ئوزىنى ئەسمى ئاتالغان نەرسىلەر قاتارىدا سانىغانلىقنى ۋە ئۇلارنىڭ قىياپىتىگە كىرىۋالغانلىقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اَرْ قِفْجاقْلَنْدِي *ər kifqaklandi* — ئادەم قىپچاقلاشتى، قىپچاق قىياپىتىگە كىردى»، «اَرْ اُغْرَقْلَنْدِي *ər oqraklandi* — ئادەم ئوغراقلاشتى، ئوغراق قىياپىتىگە كىردى».

ئىككىنچىسى، ئەسمى ئاتالغان نەرسىگە ئىگە بولغانلىقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اَرْ قِسْرَقْلَنْدِي *ər kisraklandi* ئادەم قىسراق (قىسر پايتال) لىق بولدى»،

«ار يرمقلندی *ər yarmaklandi* — ئادەم يارماقلىق بولدی، پۇلغا ئىگە بولدی».

ئۇچىنچىسى، توت ھەرپلىك ئىسىملاردىن ياسالغان پېئل بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن: «اَنىڭ كوزی جَلْپَكْلَنْدی *aniŋ kəzi qəlpəkləndi* — ئۇنىڭ كوزی چاپاقلاندی، چاپاقلاشتی»، «اَنىڭ كوزی كِرْپُكْلَنْدی *aniŋ kəzi kirpükləndi* — ئۇنىڭ كوزىگە تەتۇر كىرپىك ئوستی».

توتىنچىسى، ئوز مەنىسىدىلا بىلدۇرىدىغان پېئل بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن: «تَر بُرْجَقْلَنْدی *tər burqak-landi* — تەر پۇرچاقلاندی، تەر پۇرچاقتەك دانە - دانە بولدی»، «يِلاَنْ جُقْمَقْلَنْدی *yilan qokmaklandi* — يىلان چوقماقلاندی، تۇگۈلۈۋالدی».

مۇشۇ خىلدىكى ئالتە ھەرپلىك پېئللارنىڭ ھەممىسی توت ھەرپلىك ئىسىملاردىن ياسالىدۇ، ئۇلار ئوز ئالدىغا مۇستەقىل پېئل ھالىتىدە كورۈلمەيدۇ.

ئىككی ھەرپلىك، ئۈچ ھەرپلىك، تەت ھەرپلىك ئىسىملاردىن مۇشۇ مەنىلەردىكی پېئللارنی ياساش زورۇر تېپىلسا، يىلتىزغا «اَنْ *lan/lən*» قوشۇمچىسی قوشۇلىدۇ. بۇ پۈتۈن تۈركی تىللاردا ھەرگىز ئەكسىچە بولمايدىغان ئومۇمی بىر قائىدە. بۇنی ئېسىگدە ياخشی تۇت.

خۇداغا شۈكرى، سالىم سوزلەر بولۇمی تۈگىدی.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمْ

ئايىغۇچى، كويۇنگۇچى تەگرىنىڭ ئېتى بىلەن
باشلايمەن

مۇزائىف سوزلەر بولۇمى

ئىككى ھەرپلىك ئىسىملار بابى

تَتْ tat تات. پۈتۈن تۈركىەرنىڭ ئەزىزىدە، پارسچە سوزلە - شىدىغان كىشى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: تَتْغْ كُوزْرا تِكانِكْ تُبْرا *tatïoq kəzrə tikənig tüprə* — تاتنىڭ كوزىگە (ئۇر)، تىكەننىڭ تۇۋىگە. تات — توخسى، ياغمە - لارنىڭ ئەزىزىدە مۇسۇلمان بولمىغان ئۇيغۇرلار. مەن بۇنى ئۇلارنىڭ ئوز يۇرتلىرىدا ئاگلىدىم، «تَتْ تَقْغاجْ *tat tavoqaq*» دەيدىكەن. بۇ «ئۇيغۇر ۋە چىنلىق» دىگەن بولىدۇ. يۇقۇرىدىكى ماقال بۇلارغا (ئۇيغۇرلار

بىلەن چىنلىقلارغا) قارىتىمۇ ئېيتىلىدۇ، چۈنكى ئۇلار ۋاپاسىز كېلىدۇ. شۇڭا تەكەللى يىلتىزلىدىن كېسىش لازىم بولغىنىدەك، ئۇيغۇرلىكىمۇ كوزىگە ئۇرۇش لازىم دېمەكچى. يەنە بىر ماقالدا مۇنداق كەلگەن: تَتْسِزْ تُرْكْ بُلْماسْ بَشْسِزْ بُرْكْ بُلْماسْ — *tatsïz türk bolmas baxsïz bork bolmas* تاتسىز تۈرك بولماس، باشسىز بوك بولماس. بۇنىڭ مەنىسى باشسىز بوك بولمىغىنىدەك، پارسلارسىز تۈركمۇ بولمايدۇ.

تت tat① دات ـ تات. قىلىچ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ يۈزىدە پەيدا بولغان دات. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: قِلِجْ تَتْقَسا ايشْ يَنْجِيرْ اَرْ تَتْقَسا اَتْ تَنْجِيرْ *kïlïq tatïksa ïx yunqïr ər tatïksa ət tunqïr* — قىلىچ داتلاشسا ئىش بۇزۇلىدۇ، ئادەم تاتلاشسا ۋۇجۇدى بۇلغىنىدۇ. قىلىچنى دات باسسا، يىگىتنىڭ ھالى خاراپلىشىدۇ، تۈرك پارس خۇلقىغا ئۆگىنىپ قالسا، ۋۇجۇدى بۇلغىنىدۇ. بۇ ماقال كىشىنى قايتماس باتۇر بولۇشقا، ھەر نەرسىنىڭ ئوز جىنسى بىلەن ياشىشى لازىملىغىغا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

---

① يازما نۇسخىدا بۇ سوزدىكى بىرىنچى «ت - *t*» ھەرپى ھەم فەتھىلىك، ھەم زەممىلىك بېرىلگان، مىسال كەلتۈرۈلگەن ماقالدا بولسا، پەقەت فەتھىلىك. يازما نۇسخا 327 - بەتتە زەممىلىك بېرىلگان. بۇ پېئىلنىڭ ئىككى خىل تەلەپپۇزى بولسا كېرەك. بىز بۇ جايدا فەتھىنى ئىناۋەتلىك قىلدۇق.

(بَكْلَتُورْمَنْ ـ بَكْلَتْماكْ *bəklətürmən ـ bəklətmək*).

تَبْلَتِّمْ taplattïm ئۇناتتىم، رازى قىلدۇردۇم. مَنْ اَنِي بُو ايشْقا تَبْلَتِّمْ *mən anï bu ïxka taplattïm* ـ مەن ئۇنى بۇ ئىشقا ئۇناتتىم (تَبْلَتُورْ ـ تَبْلَتْماقْ ـ *taplatur ـ taplatmak*).

تُبْلَتّى tüplətti تەكشۈرتتى، تېگى ـ تەكتىنى سۈرۈشتۈردى. اُلْ بُو ايشِغْ تَلِمْ تُبْلَتّى *ol bu ïxïoq təlim tüplətti* ـ ئۇ بۇ ئىشنى تولا تەكشۈرتتى، يەنى راسا تۈۋىگە يەتكۈچە سۈرۈشتۈردى (تُبْلَتُورْ ـ تُبْلَتْماكْ ـ *tüplətür ـ tüplətmək*).

تَرْلَتّى tərlətti تەرلەتتى؛ تاراتتى، تاتىلاتتى. اُلْ اَتِنْ تَرْلَتّى *ol atïn tərlətti* ـ ئۇ ئېتنى تەرلەتتى. اُلْ اَتِغْ تَرْلَتِّي[1] *ol atïoq tərlətti* ـ ئۇ ئېتنى تاراتتى

---

① بۇ يېرىل يازما نۇسخىدا «تَرْلَتّى *tərlətti*ـ تەرلەتتى» يېرىلى بىلەن ئۇنىڭ كەلگۈسى زامان ھەم ھەسىتەر شەكىللىرى ئارىسىغا «تَرْلَتّى» شەكلىدە يېزىپ قويۇلغان. بىز «دىۋان» دا مۇنداق يېرىل كۆرۈلمىگەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ،

حُجْ حُجْ hoq hoq چەك - چەك. ئوچكىنى ھايداشتا قوللىنىدىغان ئىملىق سوز.

حَجْ حَجْ həq həq چۇھ - چۇھ. ئاتلارنى ئىتتىكلىتىش ۋە غەيرەتكە كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئېيتىلىدىغان ئىملىق سوز. ئەسلى «اَجْ اَجْ aq aq» بولۇپ، «ا - ئېلىف» «ھ - h» غا ئايلىنىپ كەتكەن. بۇ قوي بېشى قايغان تەرەپكە ماگغاندا، ئەرەپلەرنىڭ «هَجْهَجْتُ بِالْغَنَمْ — قويغا ۋاقىرىدىم، قوينى قايرىدىم» دېگىنىگە ئوخشايدۇ.

شِشْ xix شىش، چوكا. تۇتماچ يەنى چوپ يېيىلىدىغان ئەسۋاپ.

قَقْ kak قاق. اَرُكْ قَقِي arük kaki — ئۇرۇك قېقى، گۈلە. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

قَقْ kak: قَقْ اَتْ kak at — قاق گوش، قاق قىلىنغان گوش. قۇرۇتۇلغان ھەرقانداق نەرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قَقْ kak قاق، قۇرىغان كول. شېبردا مۇنداق كەلگەن:

قَقْلَرْ قَمُغْ كُلَرْدِي

تَغْلَرْ بَشِي اِلَرْدِي

ئاڑۇ تىنى يىلىردى
تۇتۇ جەجلىك جىرىكشۇر

kaklar kamuoq kələrdi
taoqlar baxī ilərdi
*azun tini*① *yilirdi*
tütü qəqək qərkəxür

[قاقاسلىقلار پۈتۈنلەي كولگە ئايلاندى،
تاغلارنىڭ بېشى (كوزگە) ئىلىندى،
دۇنيانىڭ تىنىقى ئىلىدى،
تۈرلۈك چېچەكلەر تىزىلدى.]

باھارنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دەيدۇ: سۇلار كوپەيىپ، قاقاس ئويمانلىقلار كوللىرگە ئايلاندى، تاغلارنىڭ چوققىلىرى غۇۋا كورۈندى، دۇنيانىڭ تىنىقى ئىلىدى، گۈل - چېچەكلەر كەينى - كەينىدىن سەپ تارتتى.

كَاكْ kək كەك، ئوچ، ئادەمت. اُجْلُكْ كَكْلِكْ كِشِي *oqlüg — kəklig kixi* ئوچ - كەكلىك كىشى، ئوچ - كېكى بار كىشى.

---

① بۇ سوز يازما نۇسخىدا «تَنِي *təni*» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بىز ئەدەبىچە مەنىسىگە ئاساسەن، «تِنِي *tini*» دەپ ئالدۇق.

كَكْ kək قىينچىلىق. كَكْ كُرْدى اَرْ — *kək kərdi ər*

ئادەم قىينچىلىق تارتتى.

كُكْ kök ئېگەرنىڭ كوكى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اَرْ سُوزى بِرْ اَذَرْ كُكِى اُوچْ — *ər sözi bir əžər köki üq*

ئەرنىڭ سوزى بىر، ئېگەرنىڭ كوكى ئۈچ. ئەرلىكنىڭ بەلگىسى سوزى بىر بولۇش، سوزىدىن يېنىۋالماسلىق؛ ئېگەرنىڭ كوكى ئۈچ بولىدۇ، توشۇك كوپىيىپ كەتسە، ئېگەرنىڭ قېشى سۇنۇپ كېتىدۇ، توشۇك ئۈچتىن كەم بولسا، ئىككىسى كىشىنى كوتىرەلمەيدۇ. بۇ ماقال كىشىنى دىگەن سوزىدە تۇرۇشقا ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

كُكْ kök ئەسىل، تەكت. كُكُنْكْ كِمْ *köküŋ kim* — ئەسلىك كىم (يەنى سەن قايسى ئاتىدىن)، قايسى قەبىلىدىن سەن؟ ئوغۇزچە، قىپچاقچە.

ئىككى ھەرپلىكلەر بابى تۈگىدى.

ئۇچ هەرپلىكلەر باپلىرى

فَعَلْ fəəl شەكلىدە ئوتتۇرا هەرپى هەر خىل هەرىكىلىك سوزلەر بابى

قَتُتْ katut قېتىش، قوشۇش. قَتُتْلُغْ اۇق *katutluq ok* — باشىغا زەھەر قېتىلغان (باشىغى زەھەردە سۇغىرىلغان) ئوق.

قَتُتْ katut قاق. اَرْمُتْ قَتُتِي *armut katutï* — ئامۇت قېقى. بارسىغانچە.

قَتُتْ katut سىراچ. مۇزدۇزلار ئىشلىتىدىغان سىراچ.

كَتُتْ kətüt: كَتُتْ كِشِي *kətüt kixi* — تۇرتۇك چىراي، يۈزى سورۇن كىشى.

قَجَجْ kaqaq قاچاچ. بىر خىل چىن دۇردۇنى. بۇنىڭ توغرا يېزىلىشى «قَجاجْ» دۇر. دىنەكلەرگىمۇ شۇنداق دەپ ئات قويۇلىدۇ.

قَجاْ kaqaq قەقەچ، كىر. تُونْ قَجاْ بُلْدِي *ton kaqaq boldi* نون كىر بولدى. بۇ سوزنىڭ ئەسلى «قَقاْ *kakaq*» بولۇپ، «ج - *q*» ھەرپى «ق - *k*» نىڭ ئورنىدا كەلگەن.

بُقَقْ bokak پوكان.

بُقُقْ bokuk پورەك، پوقاق، غۇنچە. جَجَكْ بُقْقَلَنْدِي *qəqək bokuklandi* چېچەك (گۈل) پورەكلەندى. بۇ گۈلنىڭ گۈچىلىش ئالدىدىكى ھالىتى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تَكْما جَجَكْ اُكْلْدِي
بُقْقَلَبْ بُكْلْدِي
تُكْسِنْ تُكُنْ تُكْلْدِي
يَزْلِبْ يَنا يُرْكَشُورْ

təgmə qəqək ügüldi
bokuklanip büküldi
tügsin tügün tügüldi
yazlip yana yərgəxür

[ھەممە چېچەك يېغىندى،
پوقاقلىنىپ پۈكۈلدى (غۇنچىلىدى)،

(خۇددى) توت بۇرجەكلىك تۇگۇن تۇگۇلدى،
ئېچىلىپ يەنە يوگىشىپ كېتىدۇ.]

باھارنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دەيدۇ: ھەرخىل گۈل - چېچەكلەر توپلاندى، غۇنچىلار پوقاق بولۇشتى، غۇنچىلىرى خۇددى تۇگۇنلەردەك تۇگۇلدى ۋە ئېچىلىپ يەنە بىر - بىرىگە چىرمىشىپ كەتتى①.

بۇقۇق bokuk پوقاق. بوغۇزنىڭ ئىككى يېنىدا، تېرە بىلەن گوش ئارىلىقىدا پەيدا بولىدىغان بىر خىل بەزسىمان گوش. فەرغانە بىلەن شىقنى شەھەرلىرىدە مۇشۇنداق كېسەل تەككەن كىشىلەر بار. پوقاق نەسلىدىن نەسلىگە ئوتىدۇ. بەزىلىرى شۇنداق يوغۇناپ كېتىدۇكى، ئوزىنىڭ كوكسىنى ۋە پۇتىنى كورەلمەيدۇ.

مەن كېسەلنىڭ كېلىپ چىقىشىنى سوردىم. ئۇلار ماڭا مۇنداق دەپ جاۋاپ بېرىشتى: «بىزنىڭ بوۋىلىرىمىز ناھايىتى ئۇناۋلۇق كاپىرلار ئىكەن، تەڭرى يارلىقىغۇچى پەيغەمبەرنىڭ ساھابىلىرى ئۇلار بىلەن ئۇرۇشقاندا ئاتا - بوۋىلىرىمىز كېچىلەپ چۇقان - سۇرەن سېلىپ، باسقۇن ياساپتۇ، ئۇلارنىڭ بۇ چۇقان - سۇرەنلىرىدىن مۇسۇلمانلار ھودۇقۇپ كېتىپ، مەغلۇبىيەتكە يۇز تۇتۇپتۇ. بۇ خەۋەر

① بۇ شېئىر ئۇيغۇرچە I توم 568 - بەتتە «تۈكسىن tügsin» سوزىگىمۇ مىسال قىلىپ كەلتۈرۈلگەن. بىراق بۇ ئىككى ئورۇندىكى شېئىرنىڭ 4 - مىسرالىدا ئاز - تولا پەرق بار.

خۇدا رازى بولغۇچى ئومەرگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن، ئومەر ئۇلارنى قاغاپتۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ بوغۇزىدا بۇ كېسەل پەيدا بولۇپتۇ ۋە ئەۋلادىغا مىراس بولۇپ قاپتۇ». ھازىر ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئۇنلۇك گەپ قىلىدىغان ھېچقانداق ئادەم يوق.

تَقُقْ takuk توخۇ. تۇركمەنچە.

سَقَقْ sakak ساقاق، ئېگىك. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: سَقَقْ اُخْشارْ سَقالْ بِجارْ[1] *sakak piqar sakal ohxar* — ساقالنى ئويناپ، ساقالنى ئويناپ، ساقالنى پىچار. ساقالنى ئويناپ بولۇپ، ئېگىكىنى كېسەر. بۇ ئەرەپلەرنىڭ «يُسْرٌ حَسْوًا فِي اَرْتِغاءٍ» دېگەن ئىبارىسىگە ئوخشايدۇ.

سُقَقْ sokak بوكەن.

سُقَقْ sokak سوقاق[2]. ئۇيغۇزلار پارسلارنى كىنايە قىلىپ

---

① بۇ ماقال يازما نۇسخا 409 - بەتتە مۇشۇنداق يېزىلىپ قالغان. بىز يازما نۇسخا 144 - - بەتتە بېرىلگەن شەكلىنى توغرا ھېسابلاپ، ترانسكرىپسىيىدە «اُخْشارْ» سۆزى بىلەن «بِجارْ» سۆزىنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇپ ئالدۇق.

② بۇ سۆز ھازىر ئۇيغۇر تىلىدا (كۆپرەك ئېلى شۇنىسىدە) «ئۇرۇشقاق، پېتىشمايدىغان» دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ، كوپىنچە بالىلارغا قارىتا ئېيتىلىدۇ.

شۇنداق ئاتايدۇ. بۇ سُقَقْ نا تِيرْ *bu sokak nə tər* — بۇ پارس نىمە دەيدۇ؟

تُگَكْ tügək توقۇناق. ئاغامچىنىڭ ئۇچىغا باغلىنىپ، ئارتىقنى (يۈكنى) چىگىتىدىغان ياغاچ ھالقا.

جَكُكْ qəkük چەكچەگ، بولقا. ئوغۇزچە.

جَكِكْ qəkik چېكىت.

جَكِكْ qəkik سۈكە، سۈكەك. كىچىك بالىنىڭ چوچقىسى.

جَكِكْ qəkik قارا قىيالاردا ياشايدىغان، قۇشقاچقا ئوخشاش ـ دىغان ئالا ـ چىپار قۇش.

گَكُكْ kəkük كاككۇك. بىر خىل قۇش. سوگىگى ئەفسۇنده ۋە سېھىرگەرلىكتە ئىشلىتىلىدۇ.

يَتُتْ yətüt يارىمەم، قوشۇنغا كەلگەن يارىمچى كۈچ. بۇ سوز «يَتُتْ سَجْ *yətüt saq* — كېيىن يېتىلگەن چاچ» سوزىدىن كېلىپ چىققان.

بۇ باپتىكى مىسال

كُكاكُنْ kəkəgün كوكۈيۇن. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

ئىككى بۇغرا ئىكاشۇر ئۇترا كۆكاكۇن يېنجىلۇر — *ikki buoqra ikəxür otra kəkəgün yanqilur*

ئىككىشەر، ئارىدا كوكۇيۇن يانچىلار. بۇ ماقال ئىككى بەگ تىركەشسە، ئوتتۇرىدا ئاجىزلارنىڭ ھالاك بولىدىغانلىقىغا تەمسىل قىلىنىدۇ.

ئۈچ ھەرپلىكلەر باپلىرى تۈگىدى.

توت هەرپلىكلەر باپلىرى

فَعْلاَلْ fə'lal شەكلىدە هەر خىل هەرىكىلىك سوزلەر بابى

تُلْغاغْ toloqaoq سوكە؛ ھالقا. قۇلاققا تاقىلىدىغان سوكە.

يِنْجُو تُلْغاغْ *yinqü toloqaoq* — ئۇنچە ھالقا.

تُلْغاغْ toloqaoq تولغاق، جابا. «اَمْكاكْ تُلْغاغْ *əmgək* — *toloqaoq*» مۇ دېيىلىدۇ. بۇ سوزنىڭ ئەسلى مەنىسى «تولـ غاق (قۇلۇنچ)» دۇر. اَنِكْ قَرْنِي تُلْغارْ *anïŋ karnï* — *toloqar* ئۇنىڭ قارنى تولغىدى، يەنى قوسىغى تولغاپ ئاغرىدى.

تَلْغاغْ taloqaoq شۇرغان، قار - بوران. ئادەمنى كومۇۋەتكۇ - دەك، ھەتتا ئولتۇرگۇدەك دەرىجىدە شىدەتلىك بولغان قار - بوران. تاغْ اُزا تَلْغاغْ بُلْدِي *taoq üzə taloqaoq boldï* — تاغدا شۇرغان بولدى.

قَرْغاق karoqak قارغىش، لەنەت. تَنْگْرِي قَرْغاغِنكا اِلِنْما *təŋri karoqaoqīŋa ilinmə* — تەڭرىنىڭ قارغىشىغا ئۇچرىما.

قِرْغاغْ kïroqaoq قىرغاق، كىيىمنىڭ قىرغىقى.

قِرْغاغْ kïroqaoq كايىش. بەگ ياكى خانىنىڭ ئۆز قول ئاستىدىكىلەرگە غەزەپلىنىشى. خانْ آنِي قِرْغادِي *han anī kïroqadī* — خان ئۇنى كايىدى، ئۇنىڭدىن يۈز ئوردى. ئۇيغۇرچىدا تەڭرىنىڭ ئەلچىسى «يَلافَچْ *yalalaq*»، خانىنىڭ ئەلچىسى «يَلافَرْ *yalalar*» دەپ پەرقلەندۈرۈلگەنلىكى، تەڭرىنىڭ بەندىسى قارغىشى بىلەن بەندىنىڭ قول ئاستىدىكىلەرنى قارغىشى، ئۇلارغا غەزەپلىنىشىنى پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن، «ق - *k*» ھەرپى ئالدىنقى مەنىدە فەتھىلىك، كېيىنكى مەنىدە كەسرىلىك قىلىنىدۇ.

تُلْقُقْ tulkuk پۈدەلگەن تۇلۇم.

يُرْكَكْ yərgək يوگەك، پۇركەنجە. كُوكْ يُرْكَكْ بُلْدِي *kək yərgək boldī* — كوك پۇركەندى، ئاسمان (قارا بۇلۇتلار بىلەن) پۇركەندى.

بَزْكاكْ bəzgək بەزگەك.

تُرْكاكْ türgək تۇرگەك، بوخچا، بوغجىما.

تَزْكَاكْ təzgək تەزگەك، قاچقاق. تَزْكَاكْ اَرْ *təzgək ar* — تەزگەك ئادەم، ئەمگەك ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئىشلاردىن قاچىدىغان ئادەم.

سَرْكَكْ sərgək دەلدەڭشش، سەنتۈرۈلۈش. اَسْرُكْ سَرْكَكْلَنْدِي *asrük sərgəkləndi* — مەس دەلدەڭشىدى.

كَرْگُكْ kərgük كەرگۈك. قوينىڭ قېرىنىدا توقۇز تورلۇق بىلەن بىللە جايلاشقان «ئوپكە ئاغزى» دېيىلىدىغان نەرسە.

كَسْكُكْ kəsgük كەسگەك، تەرەڭگە. ئىتنىڭ بوينىغا ئېسىلىدىغان كەسگەك.

كُسْكُكْ kəsgük قارانچۇق. كوز تېگىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن كوكتاتلىق ۋە ئۈزۈملۈك باغلارغا ئېسىپ قويۇلىدىغان قارانچۇق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اَلْپ اَرْسْلاْنْ تُتْرْ كُوجُونْ كُسْكُكْ تُتْماسْ *alïn arslan tutar küqün kəsgük tutmas* — ھىلە بىلەن ئارسلان تۇتۇلار، كۈچ بىلەن قارانچۇقمۇ تۇتۇلماس.

كُرْگاكْ kürgək كۈرەك. قېيىقنىڭ پالىغى ۋە ھەر تۈرلۈك كۈرەك.

كَفْكاكْ kəfgək كېكەچ. تىلنى چاپناپ سوزلەيدىغان كىشى.

فَعَلْعَلْ fəəl'əl شەكلىدە بەش
ھەرپلىك سوزلەر بابى

سَمُرْكُوكْ səmürgük سومۇرگۇك. بۇلبۇلغا ئوخشايدىغان
بىر قۇش. بالاساغۇن تىلىدا، شېرىدا مۇنداق كەلگەن:

بُجْ بُجْ اَتَرْ سَمُرْكُوكْ
بُغْزِى اُجُونْ مَنْكْلَنُورْ

buq buq ətər səmürgük
boqzï üqün mənlənür

[ۋىچ - ۋىچ سايراپ سومۇرگۇك،
گېلى ئۈچۈن داناليدۇ.]

خۇش ئاۋاز قۇشمۇ گاڭ ئۈچۈن دان تېرىدۇ.

كِذِزْكَاكْ kiżizgək: كِذِزْكَاكْ تاغُونْ *kiżizgək kaoqun* —
سۇيى قېچىپ (شۇمۇقۇپ) كەتكەن قوغۇن.

كِشِرْكَاكْ kixirgək: كِشِرْكَاكْ اَرْ *kixirgək ər* — كىشىدىن

قاچىدىغان ئادەم، ئويمگە بىرسى كېلىشى بىلەن ئىچى سقىلىدىغان ۋە ئويى كوزىگە تار كورۈنىدىغان ئادەم.

بۇ باپتىكى غۇنىلىكلەر

جَنكَلْ qəŋəl ئوسال. جَنكَلْ آرْ *qəŋəl ər* — ئوسال ئادەم.

جُنكَكْ qʊŋək ماتال، ياغاچ چېلەك. چىگىلچە.

تَرْنكَكْ[1] tərŋək سىزغندى سۇ. بۇ سوزنىڭ ئەرەپچىسى «تَرنقْ — لېيى تىنغان» بولۇپ، «ق - *q*» ھەرپى «ك - *k*» گە ئالمىشىپ كەتكەن. بۇ سوز ئەرەپچىگە توغرا كېلىدۇ.

خۇداغا شۈكرى، مۇزائەف ئىسىملار بولۇمى تۈگىدى.

---

① بۇ سوز يازما نۇسخا 266 - بەتتە «تَرنكُكْ *tərŋük*» شەكلىدە يېزىلغان.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمْ

ئايىغۇچى، كويۇنگۇچى تەگرىنىڭ ئېتى بىلەن
باشلايمەن

مۇزائەف پىللار بولۇمى

ئىككى ھەرپلىكلەر بابى

شۇنى بىلگىنىكى، تۈركى تىللاردا ھەقىقى مۇزائەف سوزلەر ئاز ئۇچرايدۇ. پەقەت پەيل «ت ـ t» بىلەن ئاياقلاشىپ، ئاخىرىغا ئوتكەن زامان قوشۇمچىسى بولغان «د ـ d» قوشۇلغاندىلا مۇزائەف بولىدۇ. بۇ چاغدا «تەشدىت» (شددەت بىلەن قاتتىق ئېيتىلىدىغان ئىككى «ت ـ t») بارلىققا كېلىدۇ. شۇڭا بىز ئۇنى مۇزائەف دەپ ئاتىمىدۇق. كەلگۈسى زامان ۋە مەستەردە «د ـ d» چۈشۈپ قالغانلىقى ئۈچۈن، مۇزائەف بولمايدۇ. دىمەك، ھەقىقى مۇزائەف ئاز بولغاچقا، مۇشۇ ئۇزۇندىلا كورسىتىپ قويدۇق.

تُتّى tutti توتتى، ئاغرىق تۇتتى. باش تُتّى — *bax tutti*

یارا ئاغرىغى تۇتتى، یارا لوقۇلداپ ئاغرىدى (تارتماق ـ tutmak ـ tutar).

تۇتتى tutti ـ تۇتتى. ات كېيىك تۇتتى ـ it kəyik tutti ـ ئىت كېيىك تۇتتى. باشقا نەرسىلەرنى تۇتسىمۇ شۇنداق دەيىلىدۇ. شۇنىڭدەك ھەرقانداق كىشى بىرەر نەرسىنى تۇتسىمۇ شۇنداق دەيىلىدۇ. مەسىلەن: ال منكا الىك تۇتتى ol maŋa əlik tutti ـ ئۇ ماڭا كېپىل بولدى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: الىك تۇتۇنجا ات تۇت ـ əlik tutoqin qa ot tut ـ كېپىل بولغۇچە، ئوت تۇت. كېپىل بولغۇچە ئوت تۇتقان ياخشى، چۈنكى كېپىل بولغان ئادەم كېيىن پۇشايمان قىلىدۇ (تارتماق ـ tutar ـ tutmak).

تىتتى titti تىدى، چەكتى. ال انى تىتتى ol ani titti ـ ئۇ ئۇنى تىدى، (بىر نەرسىدىن) توستى. ئەسلى «تىڭتى tiźti» بولۇپ، «ذ ـ ź» ھەرپى ئىدغام قىلىنىش نەتىجىسىدە «ت ـ t»غا ئايلىنىپ كەتكەن (تىڭار ـ تىڭماق tiźar ـ tiźmak).

تىتتى titti // tütti تىتتى؛ تىكلەپ قارىدى، ھومىيىپ قارىدى. ال ات تىتتى ol ət titti ـ ئۇ ئەت تىتتى، يەنى ئېزىلىپ پىشقان گوشنى تىتتى. كېيىنكى بەك يىرتىۋەتسىمۇ شۇنداق

دېيىلىدۇ. قُل بَكْ كا تِتّي *kul bəgkə titti* — قۇل بەگ بىلەن تىركەشتى، يەنى بەككە قارشى چىقتى. باشقىلارغا قارشى چىقىشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اُل اَنكارْ تِتْرُو بَقْدي *ol aŋar titrü bakdi* — ئۇ ئۇنىڭغا تىك (تىكلىپ) قارىدى. گۇزەل ھەققىدە شۇنداق دېيىلگەن: اَنكارْ تِتْرُو بَقْسا بُلْماسْ *aŋar titrü baksa bolmas* — ئۇنىڭغا تىكلىپ قارىغىلى بولماس. بۇ سوز بەزىدە ھويىش مەنىسىدىمۇ كېلىدۇ (تِتارْ ـ تِتْماكْ *titər ـ titmək*). گوش تىتىش ۋە كىيىم يىرتىش مەنىسىدە كەلسە، سوزنىڭ مەستىرى قاتتىق «ق ـ *k*» بىلەن (تِتارْ ـ تِتْماقْ *titar ـ titmak*) بولۇپ كېلىدۇ.

سُسْدي süsdi ئۇستى ~ سۇزدى. اوُذْ سُسْدي *uz süsdi* — كالا ئۇستى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُسارْ ـ سُسْماكْ *süsər ـ süsmək*).

شَشْدي xəxdi شەشتى ~ يەشتى. اَرْ تُكُونْ شَشْدي *ər tügün xəxdi* — ئادەم تۈگۈن يەشتى. ئات ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ھايۋانلارنى چۈشەكتىن يېشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (شَشارْ ـ شَشْماكْ *xəxər ـ xəxmək*).

قَقْتي kakti قاقتى، نوقتى. اَني بَشْرا قَقْتي *ani baxra* —

kakti ئۇنداق بېشىغا قاقتى، ئوقۇپ قويدى (قَقَارْ- قَقْماقْ *kakar - kakmak*).

قُقْتى kokti قوقۇدى. ياغْ اُوتّا قُقْتى *yaoq otta kokti* — ياغ ئوتتا قوقۇدى. بۇ چىراق ئوچۇرۇلگەندە تۈتەپ كەتكىنىگە ئوخشايدۇ. گوش كويۇپ بۈس كوتۈرىلسمۇ «اَتْ قُقْدى *at kokdi*» دىيىلىدۇ (قَقَارْ- قَقْماقْ *kokar - kokmak*).

كِكْدى kikdi بىلدى، جەيلدى. بِجاكْ كِكْدى اَرْ *piqak kikdi ar* — ئادەم پىچاق بىلدى، ياكى ئىككىسىنى بىر-بىرىگە جەيلدى (كِكارْ- كِكْماكْ *kikar - kikmak*).

بۇلار ھەقىقى مۇزائەفدۇر. بۇنىڭدىن باشقىلىرى ياسالما مۇزائەفدۇر. ياسالما مۇزائەفلەر توۋەندىكىلەر:

بَتّى patti پاتتى، چوكتى. كُونْ بَتّى *kün patti* — كۈن پاتتى. قُرغُرِينْ سُقْقا بَتّى *koruoqzin*① *suvka patti* — قوغۇشۇن سۇغا چوكتى. ھەرقانداق بىر نەرسە كۈزدىن يوقتسمۇ شۇنداق دىيىلىدۇ (بَتارْ-بَتْماقْ *patar-patmak*).

---

① بۇ سوز بۇ ئورۇندا «قُرغُرِينْ» شەكلىدە يېزىلغان بولسمۇ، يازما نۇسخا 256 - بەتتە «قُرغُژِينْ» شەكلىدە يېزىلغان. توغرىسى شۇ. شۇڭا بىز «*koruoqzin*» دەپ ئالدۇق.

بُتّی pütti پۇتتى، چىن پۇتتى، ئىشەنىدى. ئار ئۇنى بُتّی *ər üni pütti* — (كوكسىدىكى بىرەر كېسەل سەۋەب-لىدىن ياكى تاياق يېگەنلىكتىن) ئادەمنىڭ ئۇنى پۇتتى. ئانىڭ ئالىمى بُتّی *anïŋ alimï pütti* — ئۇنىڭ ئېلىمى پۇتتى، يەنى بىركىمدىن ئالمىدىغان قەرزى توغرىسىدا كېلىشىم ھاسىل قىلدى. باش بُتّی *bax pütti* — يارا پۇتتى، يەنى ساقايدى. قۇل تەڭرىكا بُتّی *kul təŋrigə pütti* قۇل (بەندە) تەڭرىگە پۇتتى، خۇدانىڭ بىرلىگىگە چىن پۇتتى (بُتار ـ بُتماك *pütər ـ pütmək*).

بُتّی bütti: ئات بُتّی *ot bütti* — ئوت ئۇندى. مېۋە بولسە ـ ھۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. ئاغلان بُتّی *ooɣlan bütti* — بالىنىڭ ئاي ـ كۈنى پۇتتى، يەنى بالا تۇغۇلدى. ھەر-قانداق نەرسە ئۇنسە، تۇغۇلسا ياكى يارىتىلسا، «بُتّی *bütti*» دېيىلىدۇ. قىيچاقچە (بُتار ـ بُتماك *bütər ـ bütmək*).

جَتّی qattï چاتتى، قاتتى. ئار ئاغلاق ئۆزىگا جَتّی *ər ooɣlak kozika qattï* ئادەم ئوغلاقنى قوزىغا قاتتى. باشقىلار-دىمۇ شۇنداق (جَتار ـ جَتماق *qatar ـ qatmak*). ئوغۇز-چە. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُرْذُلَنِبْ يُكْسَكْ تاغْ اُغْلاقْ جَتارْ

اُيْغُرْ تَتِنْ يُفْغا اَلْبْ يُمْغِنْ سَتارْ

orżulanïp yüksək taoqïoq ooqlak qatar
uyoqur tatïn yuloqa alip yumoqïn satar

[يۇكسەك تاغلى ماكان قىلىپ ئوغلاق چاتىدۇ،
ئۇيغۇر تاتتىن ئەرزەن ئېلىپ جۇغلاپ (قىممەت)ساتىدۇ.]

تاغ توپىسىنى ماكان قىلغان بىرسى توغرىسىدا شۇنداق دېيىلىدۇ: ئۇ تاغنىڭ توپىسىگە جايلاشتى، ئۇنىڭ ئىشى شۇكى، داۋىم ئوغلاق، قوزا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنى بىر - بىرىگە قاتىدۇ، يەنى قارا - قويۇق ئارىلاشتۇرۇپ پادىچىلىق قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇ ئۇيغۇرلاردىن بۇلاپ تالاڭلىرىنى جۇغلاپ ساتىدۇ.

سَتّى satti ساتتى. اُلْ تَغارْ سَتّى *ol tavar satti* — ئۇ مال ساتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَتارْ - سَتماقْ - *satar - satmak*).

سُتّى sutti تۇكۇردى. اُلْ كِشِي يُوزِينكا سُتّى *ol kixi yüziŋə sutti* — ئۇ كىشىنىڭ يۈزىگە تۇكۇردى. ئەسلى «سُوذْتِي *suzti*» بولۇپ، ئىدغام قىلىنىش نەتىجىسىدە

«ذ ـ ż» همرپی «ت ـ t» غا ئايلىنىپ كەتكەن (سُذار ـ سُذماق sużar ـ sużmak).

سِتّي sitti سيىدى. اَر سِتّي ər sitti ـــ ئادەم سيىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ئەسلى «سِيذْتي siżti» بولۇپ، ئىدغام قىلىنىش ئەتىجىسىدە «ذ ـ ż» همرپى «ت ـ t» غا ئايلىنىپ كەتكەن (سِذار ـ سِذماك siżar ـ sizmək).

قَتّي katti قاتتى، قوشتى. اُل سِرْكاني يُغرتقا قَتّي ol ـــ sirkəni yoqurtka katti ئۇ سىركىنى قېتىققا قاتتى. همرقانداق نەرسە باشقا نەرسىگە قېتىلىسىمۇ (ئارىلاش ـ تۇرۇلسىمۇ) شۇنداق دىيىلىدۇ.

قَتّي katti قاتتى. يُمشاق نانْكْ قَتّي yumxak nəŋ ـــ katti يۇمشاق نەرسە قاتتى (قَتار ـ قَتماق katar ـ katmak).

قُتّي kotti قويدى، تاشلاپ قويدى. اُل نانْكْ قُتّي ol nəŋ ـــ kotti ئۇ نەرسىنى تاشلاپ قويدى. ئەسلى «قُوذْتي kożti» بولۇپ، ئىدغام قىلىنىش ئەتىجىسىدە «ذ ـ ż» همرپى «ت ـ t» غا ئايلىنىپ كەتكەن (قُذور ـ قُذماق kożur ـ kożmak).

كَتّي kətti كىيدى. اَر تُونِنْ كَتّي ər tonin kətti ـــ

ئادەم تونىنى (كىيىمنى) كىيدى. ئەسلى «كَذْتى kəžti» دۇر (كَذار ـ كَذْماك kəžmək ـ kəžər).

كِتّى kətti كەتتى. اَرْ بِيرِنْدِنْ كِتّى ər yərindin kətti ـ ئادەم يېرىدىن كەتتى، ئوز جايىدىن يوتكەلدى (كِذار ـ كِذْماك kəžmək ـ kəžər).

قائىدە: بۇ باپتىكى پىسىلارنىڭ بۇيرۇق شەكلى ئىككى ھەرپلىك بولىدۇ. شۇڭا «ئىككى ھەرپلىكمۇ بابى» دەپ ئاتىدۇق. مەسىلەن: «اَتْ تُتْ at tut ـ ئات تۇت»، «تَوَارْ سَتْ tavar sat ـ مال سات» دېگەن جۈملىلەر- دىكى «تُتْ tut»، «سَتْ sat» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ باپتىكى پېئىللارنىڭ ئوتكەن زامان شەكلىدە ئوخشاش بىر ھەرپ قوشلاپ كەلگەنلىگى ئۈچۈن، مۇزائىف دەپ ئاتى- دۇق. بۇ ئىھۋال ئەرەپچىدە كىلگۈسى زامان ۋە مەستەر- لەردىمۇ ئۇچرىغىنى بىلەن، تۈركچىدە ئۇچرىمايدۇ. لېكىن ئوتكەن زاماندا ئوخشىغانلىغى ئۈچۈنلا شۇنداق دېدۇق. بۇ باپتىكى سۆزلەر تۈركىيدە «تتغوجى tutoquqi ـ تۇتقۇچى»، «ستغوجى satoquqi ـ ساتقۇچى» شەكلىدە بولۇپ كېلىدۇ. تۈركمەنلەر بىلەن ئۇلارنىڭ خوشنىلىرى بۇنى «تتجى tuttaqi»، «ستجى sattaqi» دەپ قوللىنىدۇ.

ئىش - ھەركەتنىڭ كوپ قېتىم قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت «تۇتۇغان tutoqan — تۇتۇۋېرىدىغان»، «ساتۇغان satoqan — سېتىۋېرىدىغان» شەكلىدە كېلىدۇ. مەلۇم بىر ئىش - ھەركەتنى قىلىشقا خۇشتار (ئامراق) ئىكەنلىكنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت «تۇتۇشاق tutuoqsak — تۇتۇشقا ئامراق»، «ساتىشاق satioqsak — سېتىشقا ئامراق» شەكلىدە كېلىدۇ. بىر ئىش - ھەركەتنى ئىشلەش ئىشلىگۈچىنىڭ بۇرچى ئىكەنلىكنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت «ئول تۇتۇلۇق ئەردى ol tutoquluk ərdi — ئۇ تۇتقۇلۇق ئىدى، ئۇ تۇتۇشى كېرەك ئىدى»، «ئول ساتۇلۇق تۇرۇر ol satoquluk turur — ئۇ ساتقۇلۇق ئىدى، ئۇ سېتىشى كېرەك ئىدى» شەكلىدە ھوللىدۇ. ئوغۇزلار مۇشۇ مەنىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، بۇ يەردىكى «l - ل» ھەرپى ئورنىغا «s - س» ھەرپىنى ئىشلىتىپ، «ئول انى تۇتۇسۇق ئەردى ol ani tutuoq- sak ərdi — ئۇ ئۇنى تۇتقۇلۇق ئىدى، تۇتۇشى كېرەك ئىدى»، «ئول انى ساتۇسۇق ئول ol ani satioqsak ol — ئۇ ئۇنى ساتقۇلۇق ئىدى، ئۇ ئۇنى سېتىشى كېرەك ئىدى» دەيدۇ. ھەر ئىش - ھەركەتنى قىلغىلىۋاتقانلىقنى (قىلغىلى قويقانلىقنى) بىلدۈرىدىغان سۈپەت «ئول انى تۇتۇغلى ئول ol ani tutuoqli ol — ئۇ ئۇنى تۇتقىلىۋا -

قىلدۇ»، «ئۇل تىجارەتنىڭ ساتىغلىق ئۇل — *ol tavarin satioqli ol*

ئۇ مېلىنى ساتقىلىق ئىدۇ» شەكلىدە كېلىدۇ.

باشقا قائىدىلەر ئوتتۇرا باپلاردا كۆرسىتىلگەنلىرى بىلەن ئوخشاش، بۇلارنىڭ ھەممىسىدە قائىدە بىر خىل بولىدۇ، ئۇزگەرمەيدۇ.

ئىككى ھەرپلىكلەر بابى تۆگىدى.

ئۇچ هەرپلىكلەر باپلىرى

فَـعَلْدى fəəldi شەكلىدە ئوتتۇرا هەرپى هەر خىل هەرىكىلىك سوزلەر بابى

جَبِتّى qapïttï چېپىلدى؛ چاپتۇردى. اِتْ كِشِى كا جَبِتّى *it kixigə qapïttï* — ئىت (چىشلەش ئۇچۇن) كىشىگە چېپىلدى. شۇنىڭدەك «بَلْ اَنلِكْ بِيْنِنْ جَبِتّى *bəg anïŋ boynïn qapïttï* بەگ ئۇنىڭ بويىنىنى چاپتۇردى» مۇ دېيىلىدۇ. ئۇيغۇرچە (جَبِتُور - جَبِتْماقْ *qapïtur-qapïtmak*).

سَبِتّى sapïttï شىپاگىلاتتى، پۇلاگىلاتتى. اَتْ قُذْرُقْ سَبِتّى *at kuzruk sapïttï* — ئات قۇيرۇق شىپاگىلاتتى. اِتْ قُذْرُقْ سَبِتّى *īt kuzruk sapïttï* — ئىت قۇيرۇق شىپاگىلاتتى (سَبِتُرْ - سَبِتْماقْ *sapïtur - sapïtmak*).

سُبِتّى supïttï ئۇچلىدى. اُلْ نانْكْنِى سُبِتّى *ol nəŋni* —

supitti ئۇ نەرسىنى ئۇچلىدى، يەنى مىققا ئوخشاش ئۇچلۇق قىلدى (سۇپىتۇر ـ سۇپىتماق *supitur ـ supitmak*).

كَپِتّى kəpitti ئەكچىتتى، قۇرۇتتى، يىلْ تونُغْ كَپِتّى *yəl tonuoq kəpitti* — يەل (شامال) تونىنى ئەكچىتتى (كَپِتُورْ ـ كَپِتْماكْ *kəpitür ـ kəpitmək*).

كُبِتّى kəbitti يومەتتى، يومەپ تىكتۇردى. اُلْ تُونِنْ كُبِتّى *ol tonïn kəbitti* — ئۇ تونىنى يومەتتى (كُبِتُورْ ـ كُبِتْماكْ *kəbitür ـ kəbitmək*).

بِتِتّى bititti پۈتتۈردى ~ پۈتكۈزدى. اُلْ بِتِكْ بِتِتّى *ol bitik bititti* — ئۇ پۈتۈك پۈتتۈردى، يەنى كىتاپ يازدۇردى (بِتِتُورْ ـ بِتِتْماكْ *bititür ـ bititmək*).

تَتِتّى tatïtti تېتىتتى، تەملىك قىلدى، تەم كىرگۈزدى. تُوزْ اَشْغْ تَتِتّى *tuz axïoq tatïtti* — تۇز ئاشنى تېتىتتى. ھەرقانداق نەرسە باشقا نەرسىنىڭ تەمىگە تەسىر قىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَتِتُورْ ـ تَتِتْماقْ *tatïtur ـ tatïtmak*).

تُتَتّى tütətti تۈتەتتى. اُتْ تُتُونْ تُتَتّى *ot tütün tütətti* —

ئوت تۇتۇن تۇتەتتى، ئوت تۇتۇن چىقاردى (تُتُورْ ـ تُتْمَاكْ① *tütətür ـ tütətmək*).

قُتَتّى kutatti قۇتاتتى، قۇتلۇق بولدى. اَرْ قُتَتّى *ar* — *kutatti* ئادەم قۇتلۇق بولدى، يەنى ئادەم بەخت ـ دولەتلىك بولدى. ھەرقانداق نەرسە بەختكە ۋە مەرتىۋىگە ئىگە بولسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قُتاتْر ـ قُتَتْماقْ ـ *kutatur ـ kutatmak*).

سَجِتّى saqïttï چاچقۇزدى، چاچراتتى. اُلْ اَنَكَرْ سُفْ سَجِتّى *ol aŋar suv saqïttï* — ئۇ ئۇنىڭغا سۇ چاچقۇزدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَجِتُورْ سَجِتْماقْ ـ *saqïtur ـ saqïtmak*). اُلْ اَنِكْ مِنكِسِنْ سَجِتّى *ol anïŋ məŋisin saqïttï* — ئۇ ئۇنىڭ مېڭىسىنى چاچراتتى، يەنى ئۇرۇپ چۈۋۈۋەتتى. ھەرقانداق نەرسىنى چاچقۇرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

---

① بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرى يازما نۇسخىدا «تُتُورْ ـ تُتْمَاكْ» شەكلىدە يېزىلغان، ئەسلى پېئىل «تُتَتّى *tütətti*» بولغىنى ئۈچۈن، بىز «*tütətür ـ tütətmək*» دەپ ئالدۇق.

سُجِتّی süqitti چۇچۇك قىلدى؛ تاتلىق قىلدى؛ ياخشىلىدى، مۇنبەت قىلدى. اُل اَجغْ نانكْنِي سُجِتّي — ol aqïoq nəŋni süqitti ئۇ ئاچچىق نەرسىنى چۇچۇك قىلدى. اُل يِيرِكْ سُجِتّي — ol yərig süqitti ئۇ يەرنى ياخشى - لىدى، يەنى ئۇ شورلۇق يەرنى ئوغۇتلاپ مۇنبەت قىلدى (سُجِتُورْ - سُجِتْماكْ süqitür - süqitmək).

سِجِتّی siqïtti چىچتۇردى. اُل اَنِي سِجِتّي — ol anï sïqïtti ئۇ ئۇنى چىچتۇردى (سِجِتُورْ - سِجِتْماقْ sïqïtur - sïqïtmak).

سُجِتّی suqïtti سەكرەتتى. اُل اَتِغْ سُجِتّي — ol atïoq suqïtti ئۇ ئاتنى سەكرەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُجِتُورْ - سُجِتْماقْ suqïtur - suqïtmak).

قَجِتّی kaqïtti قاچۇردى ~ قاچتۇردى. اُل انِي قَجِتّي — ol anï kaqïtti ئۇ ئۇنى قاچۇردى (قَجِتُورْ - تَجِتْماقْ kaqïtur - kaqïtmak).

كَجِتّی kəqitti كەچتۇردى ~ كەچكۈزدى. اُل اَنكَرْ سُوقْ

كَجِتّي *kəqitti* — *ol aŋar suv* ئۇ ئۇنىڭغا سۇ كەچتۇردى (كَجِتُورْ - كَجِتْماكْ *kəqitmək - kəqitür*).

كُجَتّي küqətti بۇلاتتى. اُلْ اَنِكْ تَقارِنْ كُجَتّي — *ol aniŋ tavarïn küqətti* ئۇ ئۇنىڭ مېلىنى بولاتتى (كُجَتُورْ - كُجَتْماكْ *küqətmək - küqətür*).

كِجِتّي kiqitti قىچشتۇردى. اَنِكْ اُذُوزِي كِجِتّي — *aniŋ uzuzï kiqitti* ئۇنىڭ قوتۇرى قىچشتۇردى (كِجِتُورْ - كِجِتْماكْ *kiqitmək - kiqitür*).

كَجِتّي kəqitti كېچكتۇردى. اُلْ اِيشِغْ كَجِتّي — *ol ïxïoq kəqitti* ئۇ ئىشنى كېچكتۇردى (كَجِتُورْ - كَجِتْماكْ *kəqitmək - kəqitür*).

بَدُتّي bədütti چوڭ قىلدى. اُلْ اُوغْلانِغْ بَدُتّي — *ol ooqlanïoq bədütti* ئۇ بالىنى چوڭ قىلدى (بَدُتُورْ - بَدُتْماكْ *bədütmək - bədütür*).

قَذِتّي kaẓïttï قايتتى، ياندى. اَرْ بَرِيرْ اَرْكانْ قَذِتّي — *ar barïr ərkən kaẓïttï* ئادەم كېتىۋېتىپ قايتتى (قَذِتارْ - قَذِتْماقْ *kaẓïtmak - kaẓïtar*). ئادەم سوغۇقتىن

ئولۇپ قېتىپ قالسىمۇ، «ار تۇلۇققا قَذِّتى *ər tumluoqka kəžittī*» دېيىلىدۇ.

قَذِّتى kəžittī قېيىتتى، قېيىتىپ تىكتۇردى. اۇل تونۇغ قَذِّتى *ol tonuoq kəžittī* — ئۇ تونۇنى قېيىتتى (قَذِّتۇر- قَذِّتماق *kəžitur - kəžitmak*).

قِذِّتى kīžittī قىرغاقلاتتى، جىيەكلەتتى. اۇل بۇركىن قِذِّتى *ol borkin kīžittī* — ئۇ بۆكسىنى جىيەكلەتتى (قِذِّتۇر - قِذِّتماق *kīžitur - kīžitmak*)[1].

بۇ پېئللارنىڭ ھەممىسىدىكى «د - *d*» ھەرپىنى «ذ - *ž*» دەپ گۇمان قىلىپ، ئۇنىسى «ى - يا»غا ئالماشتۇرىدىغانلار بار. مەن بۇنىسى ياغما، توخسى، ئوغۇزلاردا ۋە ئۇيغۇرلار تەرەپتە ئاڭلىدىم. «د - *d*» نى «ذ - *ž*» بىلەن ئالماشتۇرۇش ئەرەپلەردىمۇ بار. مەسىلەن: «ماذُقْتُ عَذُوفاً وَ لَاعَذُوفاً» دىگەندەكىگە ئوخشاش.

① يازما نۇسخىدا بۇ ۋە بۇنىڭدىن ئالدىنقى ئىككى پېئل توۋەندىكى قائىدە بويىچە «د - *d*» بىلەن يېزىلىشى كېرەك بولسىمۇ، «ذ - *ž*» بىلەن يېزىلىپ قالغان. بىز شۇ زامان تىلىدا «د - *d*» بىلەن «ذ - *ž*» نۇۋەتلىشىشىنىڭ نورمال ئەھۋال ئىكەنلىگىنى ۋە يازما نۇسخىنىڭ باشقا ئورۇنلىرىدا بۇ پېئللار يىلتىزىنىڭ بەزىدە «د - *d*»، بەزىدە «ذ - *ž*» بىلەن يېزىلغانلىغىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئەسلىنى ئۇزگەرتمىدۇق.

بۇزۇتتى buzutti مۇزلاتتى، توڭلاتتى. ئۇل كىشىنى تۇمۇقنى بۇزۇتتى — *ol kixini tumluoqka buzutti* — ئۇ كىشىنى سوغۇققا مۇزلاتتى، ھەتتا توڭلىتىپ ئولتۇردى (بۇزۇتۇر - بۇزۇتماق *buzutur - buzutmak*).①

بۈزۈتتى büzütti ئويناتتى، بىيلەتتى. ئۇل ئوغلىنى بۈزۈتتى — *ol oqlini büzütti* ئۇ ئوغلىنى (سەكىرىتىپ) ئويناتتى (بۈزۈتۈر - بۈزۈتمەك *büzütür - büzütmək*).

سىزىتتى sizitti سىيدۇردى. ئۇراقنى ئوغۇل سىزىتتى *uraoqut oqlin sizitti* — خوتۇن بالىسىنى سىيدۇردى. شۇنىڭدەك ئاتلىق ئادەم ئېتىنى سىيدۇرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سىزىتۇر - سىزىتماك *sizitür - sizitmək*).

بۇرۇتتى burutti قاگىستتى، بۇس چىقىرىۋەتتى؛ پۇراتتى. ئوت ئاشقىنى بۇرۇتتى *ot əxiqni burutti* — ئوت قازانغا قاگىستتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ئوغلان بۇرۇتتى

---

① بۇ سوز كەلگەن ئورنىنىڭ ھەرپ تەرتىۋىگە ۋە سوزنىڭ ھەنىسىگە قارىغاندا، ئۇنىڭ بىرىنچى ھەرپى «ى - يا» بولۇشى مۇمكىن ئەمەس، بەز بېسىم ئاتالاينىڭ بۇ ھەقتىكى ئىزاھىنى ماقۇل كورۇپ، بۇ سوزنىڭ بىرىنچى ھەرپىگە « ب - *b*» بىلەن ترانسكرىپسىيە بەردۇق.

oqlan burutti — بالا پۇرىتىۋەتتى (سېپىستى يەل چىقاردى). بۇ سوز «بۇرتتى *burütti*» مۇ دېيىلىدۇ (بۇرتۇر - بۇرتماق *burutur - burutmak*).

تَرُتّى tarutti تارايتتى. اُل اَفِن تَرُتّى① — *ol avin tarutti* ئۇ ئويىنى تارايتتى. شۇنىڭدەك ھەرقانداق نەرسە تارايتىلىسمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَرُتُور - تَرتماق *tarutur - tarutmak*).

تُرُتّى tərütti تورەتتى، تورەلدۇردى. تَنگرِي يَلِنگُق تُرُتّى — *tənri yaliŋuk tərütti* تەڭرى ئادەمنى تورەلدۇردى. باشقا مەخلۇقاتلارنى تورەلدۇرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُرتُور - تُرتماق *tərütür - tərütmək*). ئوغۇزچىدا بىر نەرسىنى ئولچەمگە مۇۋاپىق تۇزىتىشكىمۇ «تُرتّى *tərütti*» دېيىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تَنگرِي اَژُن تُرُتّى جِغرِي اذ تَزكِنُور

يَلدزلَرِي جَركَشب تُن كُن اُوزا يُركَنُور

① يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلغا مىسال قىلىپ كەلتۈرۈلگەن جۈملە - نىڭ بىرىنچىسى سوزى «اُل *ol*» دىن كېيىن «اَنكار *aŋar*» سوزى قۇر ئۈستىگە قوشۇپ قويۇلغان. بىز ئەرەپچە - سىگە ئاساسەن، كېيىن قوشۇلغان بۇ سوزنى ئوشۇق ھېسابلىدۇق.

*təŋri azun tərütti qiqri uzu*① *təzginür*
yulduzlari qərkəxip tün kün üzə yərgənür

[تەڭرى ئالەم ياراتتى، چەرىق تىنماي ئايلنۇر،
يۇلتۇزلىرى سەپ تارتىپ، كۈندۈزگە تۈن يوگلۇر.]

تەڭرى ئالەمنى تورەلدۇردى، پەلەك داۋاملىق ئايلىنىپ تۇرىدۇ، يۇلتۇزلىرى رەت - رەت تىزىلىپ، كېچىسى كۈندۈزنى ئوراپ تۇرىدۇ.

تَرِتّى təritti تەرلىدى. اَر تَرِتّى *ər təritti* — ئادەم تەرلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇ سوز «تَرى *təri* — تېرە» دىگەن سوزدىن كېلىپ چىققان. مۇنداقتا بۇ يەردىكى مەنە «تَرى اَتّى *təri ətti* — تېرىدىن تەر چىقتى» دىگەن بولىدۇ. دىمەك، «ھەمزە - ا» تاشلىنىپ، ئىككى سوزنىڭ قوشۇلۇشىدىن بىر پىل ياسالغان ياكى «تَر *tər* — تەر» سوزىدىن ياسىلىپ «تَر اَتّى *tər atti* (بەدەن) تەر ئاتتى، تەر چىقاردى» دىگەن مەنىدە كەلگەن، بۇ يەردە «ھەمزە - ا» تاشلىنىپ، ئىككى

① يازما نۇسخىدا بۇ سوز «اذ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بېسىم ئاتالايىنىڭ بۇ ھەقتىكى ئىزاھىنى توغرا تېپىپ، بۇنى «داۋاملىق، تىنماي» دىگەن مەنىلەردىكى «اذو *uzu*» سوزى دەپ تونىدۇق ۋە شۇنداق ئالدۇق.

سوزلىك قوشۇلۇشىدىن بىر پىيل ياسالغان (تَرِتار ـ تَرِتماك təritər ـ təritmək).

سَرْتّى[1] sarïttï يوگەتتى، ئوراتتى. اُل اَنكَرْ سُقْلُق سَرْتّى ol aŋar suvluk sarïttï — ئۇ ئۇڭنىكغا سەللە يوگەتتى، يەنى ئۇنى سەللە يوگەشكە ئۇندىدى (سَرِتُوْر ـ سَرِتماق saritur ـ saritmak). ھەرقانداق نەرسىنى يوگەتتۇرسەمۇ شۇنداق دىيىلىدۇ.

سُرْتّى sorutti شوراتتى، ئەمدۇردى، ئېمىتتى؛ پۇرۇشتۇردى. اُراغْتْ كَنْجكا سُوتْ سُرْتّى uraqut kənqkə süt sorutti خوتۇن بالىغا سۈت شوراتتى (ئېمىتتى). اَر يُوزِنْ سُرِتّى ər yüzin soritti — ئادەم يۈزىنى پۇرۇشتۇردى (سُرِتُوْر ـ سُرِتماق soritur ـ soritmak).

سِرِتّى sirïttï سىرتتى ~ شىرتتى، شىرىغۇزدى. اُل قِيزْقا كِذِزْ سِرِتّى ol kïzka kiziz sirïttï — ئۇ دېدەك قىزغا كىگىز (شرداق) شرىتتى. بۇ كىيىمنى شرىدىغا

① يازما نۇسخىدا بۇ پېيلنىك ئوتكەن زامان شەكلىدە «ر ـ ر» ھەرپى زەمىلىك قىلىنغان. بىز بۇ پېيلنىك كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر، شۇنىڭدەك دىۋاننىك باشقا جايلىرىدىكى شەكىللەرىگە قاراپ، «ر ـ ر» ھەرپىنى كەسرىلىك ئالدۇق.

ئوخشاش (سِرِتُورْ - سِرِتْماقْ *sirïtur - sirïtmak*).

قَرِتّى karïttï قىرىتتى. اُذْلَكْ اَنِي قَرِتّي — *özlək anï karïttï* زامان ئۇنى قىرىتتى (قَرِتُورْ - قَرِتْماقْ *karïtur - karïtmak*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اُذْلَكْ قَرِتْمِشْقا بُذْغْ تَلْقماسْ — *özlək karïtmïxka bʉdʉɣ talkïmas bożuoj* زامانە قىرىتقانغا بويىاق (پەدەز) ئەيىپ ئەمەس.

قُرِتّى kurïttï قۇرۇتتى. كُونْ تُونْغْ قُرِتّي — *kün tonuoj kurïttï* كۈن تونى قۇرۇتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قُرِتُورْ - قُرِتْماقْ *kurïtur - kurïtmak*).

كُرَتّى kürətti قاچۇردى. اُلْ اَنَكْ قُلْنْ كُرَتّي — *ol anïŋ kulïn kürəʲti* ئۇ ئۇنىڭ قولىنى قاچۇردى (كُرَتُورْ - كُرَتْماكْ *kürətür - kürətmək*).

كُرَتّى kürətti كۆرەتتى، كۆرسەتتى. اُلْ اَنَكْرَقارْ كُرَتّي — *ol aŋar kar kürəʲti* ئۇ ئۇنىڭغا قار كۆرەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُرَتُورْ - كُرَتْماكْ *kürətür - kürətmək*).

كَرِتّى kəritti قاۋاتتى. اُلْ اِتِنْ كَرِتّي — *ol ïtïn kəritti*

كۆ كىتىنى قاۋاتتى (كَرِتُورْ - كَرِتْماكْ - *kəritür - kəritmək*). قارلۇقچە.

بَزَتّي bəzətti بېزەتتى. اُلْ اَفْنْ بَزَتّي — *ol əvin bəzətti* كۆ كويىنى بېزەتتى (بَزاتُورْ - بَزْتْماكْ - *bəzətür - bəzətmək*).

تَزِتّي təzitti تەزدۇردى، قاچۇردى. اِتْ كَيِكْني تَزِتّي — *it kəyikni təzitti* ئىت كېيىكنى تەزدۇردى (تَزِتُورْ - تَزِتْماكْ *təzitür - təzitmək*).

بَزِتّي bəzitti تىترەتتى. تُمْلُغْ اَني بَزِتّي — *tumluq ani bəzitti* سوغۇق ئۇنى تىترەتتى. تىترىتىدىغان تەپسى «بَزْكاكْ *bəzgək*» دېيىش شۇنىڭدىن كېلىپ چىققان (بَزِتُورْ - بَزِتْماكْ *bəzitür - bəzitmək*).

تُزُتّي tozutti توزۇتتى. اُلْ تُبْراقْ تُزُتّي — *ol toprak tozutti* ئۇ توپراق توزۇتتى (تُزُتُورْ - تُزُتْماقْ - *tozitur - tozitmak*).

سِزِتّي sizitti ئېرىتكۈزدى. اُلْ اَنكَرْ ياغْ سِزِتّي — *ol aŋar yaoq sizitti* ئۇ ئوڭىغا ياغ ئېرىتكۈزدى. باشقىلار-

دىمۇ شۇنداق (سِزِتُورْ - سِزِتْماقْ sizitur - sizitmak).

قُزُتّى kuzutti قۇرۇتتى، ئىشتىينى كەلتۈردى. اُلْ اَنِكْ بُغْزِنْ قُزُتِى ol anin boqzin kuzutti — ئۇ ئۇنىڭ گېلىنى قۇرۇتتى، ئۇنىڭ ئىشتىينى كەلتۈردى. بۇ سوز-دىكى «ز - z»نىڭ ئەسلى «ر - r» بولۇپ، بىر كىم تاماق يېگۈسى كەلگەن بىرسىنىڭ بوغۇزىنى قۇرۇتۇپ قويدى دىگەن مەنىدە كەلگەن (قُزُتُورْ - قُزُتْماقْ kuzutur - kuzutmak)①. بۇ قائىدىگە يات ئەھۋال. چۈنكى ئۇتۇمسىز پېئللارنى ئوتۇملۇككە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن، پەقەت «ر - r» ھەرپىلا قوللىنىلىدۇ②.

كَزِتّى kəzitti كەزدۈردى. اُلْ مَنِي يِيرْ كَزِتِي ol məni —

① يازما نۇسخىدا بۇ پېئلنىڭ ئىككىنچى ھەرپى ھەر ئۈچىلا شەكلىدە «ر - r» يېزىلغان. بىز ئاپتورنىڭ بۇ يەردىكى «ز - z» نىڭ ئەسلى «ر - r» ئىكەنلىگى توغرىسىدا بەرگەن قائىدىسىگە ۋە بېسىم ئاتالايىنىڭ ئەسلى قوليازمىدا «ر - r» ئۇستىدىكى زەمىمىنىڭ ئاخىرىغا ئۇلاپ قىزىل سىيا بىلەن چېكىت قويۇلغانلىغى توغرىسىدىكى ئىزاھىغا ئاساسەن، بۇ ھەرپنى«ز - z» قىلىپ ئالدۇق.

② ئاپتور گەرچە بۇ يەردىكى «ز - z» نىڭ ئوتۇملۇك پېئل ياسىيالمايدىغانلىغىنى، ئوتۇملۇك پېئل ئۈچۈن بىر «ر - r» نى كەلتۈرۈش لازىملىغىنى كورسەتكەن بولسىمۇ، بۇ پېئلدا مەيلى «ز - z»، مەيلى «ر - r» بولسۇن، ھېچقايسىسى پېئلنىڭ

yər kəzitti ئۇ مېنى يەر كەزدۈردى (كَزِتْتُورْ - كَزِتْماكْ *kəzitür - kəzitmək*).

كُزَتّى kəzətti كۆزەتتى؛ كوز تىكتى، ئىنتىزار بولدى، كۆتتى. اُلْ مَنِي كُزَتّي *ol məni kəzətti* — ئۇ مېنى كۆتتى. بۇنىڭ ئەسلى «كُوزْ اَتّي *kəz atti* — ئۇ ماڭا كوز ئاتتى، كوز تىكتى» دۇر (كُزَتْتُورْ - كُزَتْماكْ *kəzətür - kəzətmək*).

بُشَتّى boxatti بوشاتتى؛ قويۇپ بەردى. اُلْ تَغارْ بُشَتّي *ol taoqar boxatti* — ئۇ تاغار بوشاتتى. ھەرقانداق قاپ (ياكى قاچا) ئىچىدىكى نەرسىلەردىن بوشىتىلسا، شۇنداق دېيىلىدۇ. اُلْ تُكُونْ بُشَتّي *ol tügün boxatti* — ئۇ تۇگۈن بوشاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُلْ اُراغْتْ بُشَتّي *ol uraoqut boxatti* — ئۇ خۇتۇنىنى قويۇپ بەردى. ئارغۇچى. اُلْ بُلُنغْ بُشَتّي *ol bulu- nuoq boxatti* — ئۇ ئەسىرنى قويۇپ بەردى. شۇنىڭدەك ھەرقانداق كىشى باشقا نەرسىلەرنى باغلاقتىن بوشتىپ

ئوتۇملۇكلۇگىدىن دەرەك بەرمەيدۇ. بۇ پېئىلنىڭ ئوتۇملۇكلۇگى قاتار كەلگەن ئىككى «ت - *t*» ھەرپىنىڭ ئالدىنقىسى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

قويۇۋەتسىمۇ مۇشۇنداق دېيىلىدۇ (بۇشتۇرۇ ـ بۇشتماق boxatur ـ boxatmak).

تَشِتّى taxïtti توشۇتتى، تَرِغْ تَشِتّى tarïoq taxïtti — بۇغداي توشۇتتى، يەنى بۇغداي ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى بىر يەردىن بىر يەرگە توشۇتتى (تَشِتُورْ ـ تَشِتْماقْ taxïtur ـ taxïtmak).

تُشَتّى tөxətti توشەك سالدۇردى، كورپە سالدۇردى. اُلْ تُشاكْ تُشَتّى ol tөxək tөxətti — ئۇ توشەك سالدۇردى (تُشاتُورْ ـ تُشاتْماكْ tөxətür ـ tөxətmək).

تِشَتّى tixətti بىلدى، ئۇققىتتى؛ چىش چىقاردى. اُلْ اُرْغاقْ تِشَتّى ol oroqak tixətti — ئۇ ئوغاقنىڭ بىسىنى (چىشلىرىنى) ئۇققىتتى. شۇنىڭدەك تۇڭمەن تېپىش چەكتۈرۈلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تِشاتُورْ ـ تِشَتْماكْ tixətür ـ tixətmək).

جِشَتّى qixətti چىچتۇردى ~ چىچۇردى. اُراغْتْ كَنْجِنْ جِشَتّى uraoqut kənqin qixətti — خوتۇن بالىسىنى چىچتۇردى (جِشَتُورْ ـ جِشَتْماكْ qixətür ـ qixətmək).

قَشِتّى kaxïtti قاشلاتتى، تاتىلاتتى. اَرْ تَنِينْ قَشِتّى ər —

yənin[1] *kaxïtti* ئادەم بەدىنىنى قاشلاتتى (قَشْتُوْر - قَشْتِماق *kaxītur - kaxītmak*).

كَشْتِّي kəxitti قاپلىدى، ياپتى. بُلْتْ كُوكْكْ كُشْتِّي *bulït* — *kəküg kəxitti* بۇلۇت كوكنى قاپلىدى (كُشْتُوْر - كُشْتِماكْ *kəxitür - kəxitmək*). ھەرقانداق نەرسە يەنە بىر نەرسىنى يېپىۋالسىمۇ شۇنداق دىيىلىدۇ.

بَقْتِّي bakïtti باقتۇردى، قاراتتى. اُلْ انِي اَقْدِنْ بَقْتِي *ol oni əvdin ɬakïtti* — ئۇ ئۇنى ئويدىن باقتۇردى، قاراتقۇزدى. ھەرقانداق ئادەم باشقا بىرسىنى بىر ئورۇنغا قاراتسىمۇ (قارىتىپ باقسىمۇ) شۇنداق دىيىلىدۇ (بَقْتُوْر - بَقْتِماقْ *bakītur - bakïtmak*).

بُقْتِّي bukatti بۇقا بولدى. بُزاغُو بُقْتِي *buzaoqu bukatti* — موزاي بۇقا بولدى، بۇقا قاتارىغا كىردى. بۇنىڭ

---

① بۇ سوز بۇ يەردە «تَنِبْن» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بىز ئۇنى پارسچە «تن» بولماستىن، قەدىمقى تىلىمىزدىكى «بَنْ *yən* — تەن» ۋە ھازىرقى تىلىمىزدا قوللىنىلىۋاتقان «*ət - yən*» دىگەن جۈپ سوزدىكى «*yən*» سوزى دەپ ھېسابلاپ، «*yənin*» دەپ ئالدۇق. بۇ ھەقتە «دىۋان» ئۇيغۇرچە 1 - توم، 226 - بەتتىكى ئىزاھقا قارالسۇن.

گەسلی «بقاذتی *bukażti*» دۇر (بقاتۇر - بقتماق *bukatur - bukatmak*).

تقتّی tokïttï① گۇردۇردی، سوقتۇردی، قاقتۇردی. اۇل انڭ بۇينىن تقتّی *ol anïŋ boynïn tokïttï* — گۇ گۇنىڭ بوينىنى گۇردۇردی (تقتۇر - تقتماق *tokïtur - tokïtmak*).

تُقتّی tokïttï توقۇتتی؛ سوقتۇردی، گۇردۇردی، قاقتۇردی. اۇل بوز تُقتّی *ol bөz tokïttï* — گۇ بوز توقوتتی. اۇل قلچ تُقتّی *ol kïlïq tokïttï* — گۇ قلىچ سوقتۇردی. پىچاق سوقتۇرسمۇ شۇنداق دەيىلمدۇ (تقتۇر - تقتماق *tokïtur - tokïtmak*). اۇل قبغ تُقتّی *ol kapuoq tokïttï* — گۇ ئىشكنى قاقتۇردی.

تِقتّی tïkïttï تىقتۇردی. اۇل انكر اش تقتّی *ol aŋar ax tïkïtlï* — گۇ گۇنكفا ئاش تىقتۇردی. بۇ سوز ئىسلىدە ھەرقانداق نەرسىنى چىكداپ كىرگۇزۇش دىگەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ (تقتۇر - تقتماق *tïkïtur - tïkïtmak*).

ققتّی kakïttï ئاچچىقلاندۇردی، قاخشاتتی. اۇل انى ققتّی

① بۇ پېلىنىك ئوتكەن زامان شەكلىدە «ق - *k*» ھەرپى ھەم زەمەم - لىك، ھەم كەسر لىك كەلگەن. بىز كەسرىنى ئىناۋەتلىك ھېسابلىدۇق.

ol ani kakïtti — ئۇ ئۇنى ئاچچىقلاندۇردى. بىرام قىلدى، قاخشاتتى (قَقْتُورْ - قَقْتماقْ *kakïtur - kakïtmak*).

قُقْتّى kokïtti قوقىتتى، قوقا قىلدۇردى. اُلْ اَنَكَرْ سُكْلُنْجو قُقْتّى *ol aŋar soglünqü kokïtti* — ئۇ ئۇنىڭغا كاۋاپنى (كويدۇرۇپ) قوقا قىلدۇردى (قُقْتُورْ - قُقْتماقْ *kokïtur - kokïtmak*). چىراقنى ئوچۇرۇپ قوقتسىمۇ ئۇنداق دېيىلدۇ.

بَكْتّى bəkitti[1] بەكتتى، چىڭىتتى، پۇختىلدى. اُلْ ايشغْ بَكْتّى *ol ïxïoq bəkitti* — ئۇ ئىشنى پۇختىلدى. بۇ سوز ئىسىلىدە تۇگۇنىنى چىڭىتىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ (بَكْتُورْ - بَكْتماكْ *bəkitür - bəkitmək*).

بُكْتّى bəkütti بوكۈتتى، غىدىقتتى، كوكۈلگە تەگدى. ياغْلغْ اَشْ مَنِي بُكْتّى *yaqlïoq ax məni bəkütti* — ياغلىق

---

① يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئوتكەن زامان شەكلىدە «ك - *k*» ھەرپى ھەم زەمىلىك، ھەم كەسىرلىك قىلىپ بېرىلگەن. بىز ئۇنىڭ كەلگۈسى زامان ھەم مەستەر شەكىللىرىگە ۋە بۇ پېئىلنىڭ يازما نۇسخا 433 - بەتتىكى «بَرْكْتّى *bərkitti*» شەكلىگە ۋە 321 - بەتتىكى ئوملۇق دەرىجىسىگە ئاساسەن، «ك - *k*» ھەرپىنى كەسىرلىك قىلىپ ئالدۇق.

گاش مېنى بوكۈتتى (ياغلىق گاش كوگلۈمگه تەگدى، قوسىمچە تويماستىن كوگلۈمنى غلىغىتتى). شۇنىڭدەك باشقا بىركىمگه كوزى تويغۇدەك مال بەرگەن كىشىگىمۇ هۇشۇ سوز قوللىنىلىدۇ. اُلْ مَنِي تَقارِنْ بُكْتِي — *ol mani tavarin bəkütti* ئۇ مېنى مال بىلەن بوكۈتتى، يەنى تويغۇزدى (بُكْتُورْ - بُكْتْماكْ - *bəkütür - bəkütmək*).

تُگَتّي tügətti تۇگەتتى. اُلْ ايشِنْ تُگَتّي — *ol ixin tügətti* ئۇ ئىشنى تۇگەتتى (تُگاتُورْ - تُگَتْماكْ - *tügətür - tügətmək*).

سِكِتّي sikitti سكىتۈردى. اُراغْتْنِي سِكِتّي — *uraqutni sikitti* ئۇ خوتۇننى سكىتۈردى (سِكِتُورْ - سِكِتْماكْ - *sikitür - sikitmək*).

سَكِتّي səkitti سەكرەتتى، ئاتلاتتى. اُلْ اَنِي سَكِتّي — *ol anī səkitti* ئۇ ئۇنى سەكرەتتى (سَكِتُورْ - سَكِتْماكْ - *səkitür - səkitmək*).

بُلَتّي bulatti بۇلا قىلدۇردى. اُلْ قُوزِي بُلَتّي — *ol kozi bulatti* ئۇ قوزىنى بۇلا قىلدۇردى، يەنى قازانىنىڭ هورىدا مەررە قىلدۇردى. هەرقانداق نەرسە قازانىنىڭ

هورىدا پىشۇرۇلىسىمۇ شۇنداق دىيىلىدۇ. بۇنىڭ ئەسلى «بُولاذْتى bulażti» بولۇپ، يېنىكلەشتۈرۈش ئۈچۈن «و ـ ۋاۋ» قىسقارتىلغان ۋە «ذ ـ ż» ھەرپى «ت ـ t» غا ئىىدغام قىلىنغان (بُلَتُورْ ـ بُلَتْماقْ ـ bulatur bulatmak).

بِلَتّى bilətti بىلەتتى. اُلْ بِجاكْ بِلَتّى ol piqək bilətti — ئۇ پىچاق بىلەتتى، يەنى ئۇ پىچاقنى بىلەيگە سۈركەتتى (بِلَتُورْ ـ بِلَتْماكْ bilətür ـ bilətmək).

تِلَتّى tiləttiتىلەتتى، ئىزدەتتى. اُلْ اَنِى تِلَتّى ol ani — tilətti ئۇ ئۇنى ئىزدەتتى (تِلَتُورْ ـ تِلَتْماكْ tilətür ـ tilətmək).

تُلَتّى tülətti تۇللەتتى. اُلْ قُوْى تُلَتّى ol koy tülətti — ئۇ قوي تۇللەتتى. ئوغۇزچە. بۇ سوزنىڭ ئەسلى تۆلەش، يەنى يۈكْ (تۆك) تاشلاشتۇر (تُلَتُورْ ـ تُلَتْماكْ tülətür ـ tülətmək).

جِلَتّى qilattiئەملەتتى، ھوللەتتى؛ تەرلەتتى. اُلْ كَباكْ جِلَتّى ol kəpək qilatti — ئۇ كېپەك ئەملەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (جِلَتُورْ ـ جِلَتْماقْ qilatur ـ qilatmak).

ئەسلى «جِيلَتتِي qïylattï» بولۇپ، «ى - يا» چۈشۈرۈپ قالدۇرۇلغان. اُلْ اَتغْ جِلَتتِي qïlattï ol atïoq — ئۇ ئېتنىنى (چاپتۇرۇپ) تەرلەتتى.

قَلَتتِي kalattï قاپلاتتى. اُلْ تُونغْ قَلَتتِي ol tonuoq kalattï — ئۇ تونىنى قاپلاتتى. ھەرقانداق نەرسىنى بوقچىغا ئورىسا ياكى ساندۇققا سالسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ سوزنىڭ ئەسلى «قالَتتِي kalattï»دۇر (قَلَتتُورْ - قَلَتمَاقْ - kalatur - kalatmak).

كُلِتتِي külitti كومدۇردى. اُلْ اُلْكُنِي كُلِتتِي ol ölügni külitti — ئۇ ئولۇكنى كومدۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُلِتتُورْ - كُلِتمَاكْ külitür - külitmək).

تَمِتتِي tamïttï تېمىتتى. اُلْ سُوقْنِي تَمِتتِي ol suvnï tamïttï — ئۇ سۇنى تېمىتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَمِتتُورْ - تَمِتمَاقْ tamïtur - tamïtmak).

قَمَتتِي kamattï قاماتتى، قاماشتۇردى. كُونْ كُوزُكْ قَمَتتِي kün közüg kamattï — كۈن كوزنى قاماشتۇردى (قَمَتتُورْ - قَمَتمَاقْ kamatur - kamatmak). اَجِغْ اَقْيا

تِيشِغ قَمَتّى *aqïoq avya tïxïoq kamatti* — ئاچچىق بىھى چىشنى قاماتتى. باشقا نەرسىلەر قاماشتۇرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. ماقالىدا مۇنداق كەلگەن: اَتاسِي اَجِغ اَلْمِلا يِسا اُغْلِىنِنْڭ تِيشِي قَمارْ — *atasï aqïoq almïla yəsə ooqlïnïŋ tïxï kamar* ئاتىسى ئاچچىق ئالما يىسە، ئوغلىنىڭ چىشى قامار. بۇ ماقال ئاتىنىڭ ئوتكۈزگەن جىنايىتى ئاتىدىن كېيىن بالىغا ئارتىلىدىغانلىقىغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

قُمِتّى komïtti ھاياجانلاندۇردى، قوزغاتتى، ھەركەتلەندۈردى.

اُذُكْ مَنِي قُمِتّى *üzik məni komïtti* — مەھبۇپقا ياكى ۋەتەنگە بولغان ئۇدۇك (ئىشتىياق) مېنى ھاياجانلاندۇردى (قُمِتُورْ - قُمِتْماقْ *komïtur - komïtmak*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بَسْمِلْ سُوسِنْ قُمِتّى
بَرْجا كَلِبْ يِمِتّى
اَرْسْلَنْ تَبا اَمِتّى
قُرْقُبْ بَشِي تَزْكِنُورْ

basmïl süsin komïttï
barqa kəlip yumïttï
arslan taba əmitti
korkup baxï təzginür

[باسمل قوشۇننى قوزغاتتى،
بارچه كېلىپ توپلاندى،
ئارسلان تەرەپكه يونەلدى،
قورقۇپ بېشى ئايلىنار.]

باسمل قوشۇنلىرىنىڭ ئارسلان تېگىن غازى بىلەن سوقۇشقانلىقىنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دەيدۇ: بىز بىلەن سوقۇشۇش ئۈچۈن باسمل ئوز قوشۇنلىرىنى ھەركەتلەندۈردى، ھەممىسى توپلاندى، ئارسلان تېگىنگه يۈزلەندى، بىزنى كورۈش بىلەن قورقۇپ، كوزلىرى قاراڭغۇلىشىپ، باشلىرى ئايلاندى.

تَنُتّى tanutti تونۇتتى، جېكىلەتتى. اُل مَنكا سُوز تَنُتّى
ol maŋa səz tanutti — ئۇ ماڭا سوز تونۇتتى،
يەنى ئۇ مەندىن بىر كىمگه سوز ئېيتىپ بەردى
(تَنُتُور ـ تَنُتماق ـ *tanutur ـ tanutmak*).

تُنَتّى tünətti تۈنەتتى، قوندۇردى. اُل قُنقُغ اقدا تُنَتّى
ol konukuq əvdə tünətti — ئۇ مېهمانىنى ئويده

تۈنەتتى، قوندۇردى (تُنَتُور ـ تُنَتْماقْ ـ tünətür ـ tünətmək).

تُنَتّى tonattï تون كيدۈردى، تون هەدىيە قىلدى. اُل مَنِي تُنَتّى ol məni tonattï — ئۇ ماڭا (هەدىيە قىلىپ) تون كيدۈردى. بۇنىڭ ئەسلى «تُون اَذْتى ton azti — تون ئەۋەتتى» دۇر.

سِنَتّى sïnattï سىناتتى. اُل مَنِي بُو ايشتا سِنَتّى ol məni bu ïxta sïnattï — ئۇ مېنى بۇ ئىشتا (بىر كىمگە) سىناتتى (سِنَتُور ـ سِنَتْماقْ sïnatur ـ sïnatmak).

قَنَتّى kanattï قاناتتى. اُل اَنِينْكْ بُرُنْ قَنَتّى ol anïŋ burnïn kanattï — ئۇ ئۇنىڭ بۇرنىنى قاناتتى (قَنَتُورْ ـ قَنَتْماقْ kanatur ـ kanatmak).

قُنَتّى konattï قوندۇردى، خوشنا قىلدى، ئورۇنلاشتۇردى، جايلاشتۇردى. اُل اُوزِنكا قُنُمْ قَنَتّى ol əziŋə konum konattï — ئۇ ئوز يېنىغا جەمەتلىرىنى ئورۇنلاشتۇردى، يەنى ئۇ ئوز ئويى ئەتراپىغا جەمەتلىرىنى، ئوز ئەتراپىغا ئويۇشقانلارنى ۋە ئوزىگە ياردەم بېرىدىغانلارنى ئورۇنلاشتۇردى (قُنَتُورْ ـ قَنَتْماقْ konatur ـ konatmak).

قِنَتّى kïnattï قىيناتتى، قىيىن ـ قىستاققا ئالدۇردى.
بَكْ اَنى قِنَتّى bəg anï kïnattï — بەگ ئۇنى قىيناتتى (قِنَتُورْ ـ قِنَتْماقْ kïnatur ـ kïnatmak).

كُنِتّى kənitti كونىدۇردى، رۇسلىدى. اَرْ يِغاجْ كُنِتّى ər yïoqaq kənitti — ئادەم ياغاچ كونىدۇردى، رۇسلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُنِتُورْ ـ كُنِتْماكْ kənitür ـ kənitmək).

بۇ باپتىكى مىساللار

يَتّى yattï ياتتى. اَرْ يَتّى ər yattï — ئادەم (ئۇخلاش ئۈچۈن) ياتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَتُورْ ـ يَتْماقْ yatur ـ yatmak).

يُتّى yuttï يۇتتى. اُلْ يُمرتْغانى يُتّى ol yumurtoqanï yuttï ئۇ تۇخۇمنى يۇتتى، يەنى ئىچتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ئوغۇزچە ۋە قىپچاقچە (يُوتارْ ـ يُوتْماقْ yutar ـ yutmak).

يَتّى yattï يايدى. اُلْ تُونغْ كُونكا يَتّى ol tonuq küngə —

yatti ئۇ تونىنى كۇنگە يايدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.
بۇنىڭ ئەسلى «ياذْتي *yaẓti*» بولۇپ، «ذ ـ *ẓ*» ھەرپى
«ت ـ *t*»غا ئىدغام قىلىنغان (يَذار ـ يَذْماق ـ *yaẓar*
yaẓmak).

يِتّي yitti يىتتى ~ يۇتتى. يِتّي نانْكْ *yitti nəŋ* — نەرسە
يۇتتىسى، يوقالدى (يِتار ـ يِتْماكْ *yitər* ـ *yitmək*).

يَتّي yətti يەتتى. اُلْ مَني يَتّي *ol məni yətti* — ئۇ ماڭا
يەتتى. باشقا بىر كىمگە يەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ
(يَتار ـ يَتْماكْ *yətər* ـ *yətmək*).

يَتّي yətti يېتىلدى، يېتەكلىدى. اُلْ اَتْ يَتّي *ol at*
yətti ئۇ ئات يېتىلدى. قارىغۇ ۋە باشقىلارنى يېتىلە-
سىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يَتار ـ يَتْماكْ *yətər* ـ *yətmək*).
ئۇغۇزلار بىلەن قىپچاقلار سوزنىڭ بېشىدىكى
«ى ـ يا» ھەرپىنى «ج ـ *j*» بىلەن سوزلەيدۇ. مەسىلەن:
«اُلْ مَني جَتّي *ol məni jətti* — ئۇ ماڭا يەتتى».
بۇنىڭ ئەسلى «ى ـ يا» بىلەن «يِتّي *yətti*»دۇر.
تۈركىلەر «سُڤْدا يُنْدُم *suvda yundum* — سۇدا يۈيۈ-
دۈم» دىسە، ئۇلار «جُنْدُم *jundum*» دەيدۇ. مۇشۇ

قائىدە تۈركىلەر بىلەن تۈركمەنلەر ئوتتۇرىسىدا ئوخشاش قوللىنىلىدۇ①.

بۇ باپتىكى مىساللار

يۇبَتّى yubatti يوپۇتتى. اُل ايشغْ يُبَتّي *ol ixioq yubatti* — ئۇ ئىشنى يوپۇتتى (يُبتُور - يُبتماق - *yubatur - yubatmak*). بۇ سوزنىڭ ئەسلى مەنىسى «ئالداش» دىگەن بولىدۇ. ئوغۇزلار «اُل انَي يُبيلادي *ol ani yubiladi* — ئو ئۇنى ئالدىدى» دەيدۇ.

يَرَتّى yaratti ياراتتى، لايىق قىلدى؛ ئويدۇرۇپ چىقاردى. تَنْكْرِي يَلِنكُقْ يَرَتّي *təŋri yalīŋuk yaratti* — تەڭرى ئادەمنى (ۋە باشقا مەخلۇقلارنى) ياراتتى. ئوغۇزلار «اُل تُونُغْ يَرَتّي *ol tonuoq yaratti* — ئو تونىنى (بەدىنگە) لايىق قىلىپ بەردى»، «بُو اَتاكْنِي مَنكا يَرَتْ *bu ətükni maŋa yarat* — بۇ ئوتۇكنى ماڭا (پۇتۇمغا) لايىق قىلىپ بەر» دەيدۇ. اُل اُوزِنْدِنْ سُوز يَرَتّي

① بۇ باپتىكى مىساللار بولۇمىدە كەلتۈرۈلگەن سوزلەر «فَعْلدى *fəəldi*» ۋەزنىگە توغرا كەلمەيدۇ. يازما نۇسخىدا مۇشۇ جايدا بېرىلگەنلىگى ئۈچۈن، بىزمۇ ئورنىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

ئۇ ئۆزىدىن سۆز ياراتتى — *ol özindin söz yarattï*
ئويدۇرۇپ چىقاردى (يَرَتُورْ - يَرَتْماقْ - *yaratur - yaratmak*).

يُرِتّى yorïttï يورۇتتى، ماڭدۇردى؛ سۈردۈردى. اُلْ مَنِي تَلِمْ يُرِتّي — *ol məni tələm yorïttï* ئۇ مېنى تالاي ماڭدۇردى. اُتْ اَنلِكْ قَرْنِنْ يُرِتّى — *ot anïŋ karnïn yorïttï* ئوت (دورا) ئۇنىڭ قارنىنى (ئىچىنى) سۈردۈردى (يُرِتُورْ - يُرِتْماقْ *yorïtur - yorïtmak*).

يِرَتّى yïrattï يىراقلاشتۇردى. اُلْ اَنِي يِرَتّي — *ol anï yïrattï* ئۇ ئۇنى يىراقلاشتۇردى (يِرَتُورْ - يِرَتْماقْ *yïratur - yïratmak*).

يَرَتّى yərətti يىرگەندى، سەسكەندى، بەزدى. اَرْ اِيشْكا يَرَتّي — *ər ixkə yərətti* ئادەم ئىشقا يىرگەندى (يَرَتُورْ - يَرَتْماكْ *yərətür - yərətmək*).

يَغُتّى yaoqutti يېقىنلاشتۇردى، يېقىنلاتتى؛ كەلتۈردى. اُلْ اَتِغْ مَنكا يَغُتّي — *ol atïoq maŋa yaoqutti* ئۇ ئاتنى ماڭا يېقىنلاتتى، كەلتۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق

(يَغْتُورْ - يَغْتْماقْ yaoqutur - yaoqutmak). شېرىدا مۇنداق كەلگەن:

كَلْسا اُما تُشْرْكِلْ تِنْسُنْ اَنِكْ اَرْقُلْقْ
اَرْبا سَمَنْ يَغْتُغْلْ بُلْسُنْ اَتِي يَرْقُلْقْ

kəlsə uma tüxürgil tinsun anïŋ arukluk
arpa saman yaoqutoqïl bulsun atï yarukluk

[مېھمان كەلسە چۈشۈرگىن، ئۇنىڭ ھاردۇغى چىقسۇن، ئارپا، سامان كەلتۈرگىن، ئېتى يالتىراپ كەتسۇن (راھەت تاپسۇن).]

مېھمان كەلسە چۈشۈرۈپ قوندۇرغىن، ئۇنىڭ ھاردۇغى چىقسۇن، ئارپا - سامانىنى ئېتىنىڭ يېنىغا ئەكېلىپ قوي، ئېتىمۇ راھەت ئالسۇن.

يَغِتِّي yaoqïttï ياغدۇردى. تَنْكْرِي يَغْمُرْ يَغِتِّي *təŋri* — *yaoqmur yaoqïttï* تەڭرى يامغۇر ياغدۇردى (يَغْتُورْ - يَغْتْماقْ *yaoqïtur - yaoqïtmak*).

يُلْتِّي yülïttï① چۈشەرتتى. اَرْ سَجِنْ يُلْتِّي *ər saqïn* —

① يازما نۇسخىدا بۇ يېرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا زامان شەكلىدە «ل - *l*» ھەرپى زەممىلىك كەلگەن بولسىمۇ، بىز ئۇنىڭ كەلگۈسى

yülitti ئادەم چېچىنىسى چۈشەرتىتى (يۈلىتۇر - يۈلىتماك *yülitür - yülitmək*)

يُلتّى yulutti يۇلدۇردى، تالاتتى، تالاك قىلدۇردى. بَكْ بُويْنِي يُلتّى *bəg boynï yulutti* — بەگ خەلقنى تالاتتى (يُلتُور- يُلتْماق *yulutur - yulutmak*).

يِلتّى yïlïttï يىلدى، يىلتتى، قىزدى، قىزىتتى. ار يِلتّى *ər yïlïttï* — ئادەم (تەپ بولغانلىقتىن) قىزدى. بۇ مەنىدە پېيل ئوتۇمسىز. اَر سُوقْغ يِلتّى *ər suvïoq yïlïttï* — ئادەم سۇنى يىلتتى. بۇ مەنىدە پېيل ئوتۇملۇك (يِلتُور- يِلتْماق *yïlïtur - yïlïtmak*).

يُمتّى yumïttï توپلاندى، جۇغلاندى، جەم بولدى. كِشِي يُمتّى *kixi yumïttï* — كىشىلەر توپلاندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُمتُور - يُمتْماق *yumïtur - yumïtmak*).

يِتتّى yïtïttï ئىتتىتكۈزدى ~ ئىشتىتكۈزدى، بىلەتتى. اُل

زامان ۋە مەستەر شەكىللىرىگە ھەم يازما نۇسخا 482 - بەتتىكى ئاددى دەرىجىسىگە ئاساسەن، «ل - *l*» ھەرپىنىسى كەسرىلىك قىلىپ ئالدۇق.

اَنكَرْ بِجاكْ يِتِّي *ol aŋar piqək yītītti* ــ ئۇ ئۇنىڭغا پىچاق ئىشتىتكۈزدى، يەنى ئۇنىڭغا پىچاقنى بىلەتتى ياكى ئالقىنىغا كاپىلاتقۇزدى (يِتِتُوْر ــ يِتِتْماقْ - *yītītur - yītītmak*).

يَنَتِّي yənətti يېنىكلىدى، ياخشىلاندى. باش يَنَتِّي *bax yənətti* يارا يېنىكلىدى، ياخشىلاندى (يَنَتُوْر - يَنَتْماكْ *yənətür - yənətmək*). بۇ سوزنىڭ ئەسلى «ينَاذْتِي *yənəzti*» دۇر، «ذ ــ z» ھەرپى «ت ــ t» غا ئىدغام قىلىنغان.

يَنِتِّي yənitti يەڭگىتتى، تۈغدۇردى. اَرْ اُرَاغُتْنِي يَنِتِّي *ər uraqutnī yənitti* ــ ئادەم ئايالىنى يەڭگىتتى، تۈغدۇردى (يَنِتُوْر - يَنِتْماكْ *yənitür - yənitmək*).

قائىدە: تۈركى تىللاردا مۇزائەف (بىر ھەرپىنىڭ تەكرارلىنىشى) «ت - t» بىلەن ئايالاشقان سوزلەردىن باشقا سوزلەردە كورۈلمەيدۇ. پېئللاردىكى ھەممە ھەرپلەردە مۇزائەف كورۈلمۈەرمەيدۇ. ئىسىملاردا بولسا مۇزائەف ئانچە-مۇنچە ئۇچراپ تۇرىدۇ.

بىزنىڭ بۇ باپتىكى پېئللارنى مۇزائەف دېگىنىمىز-نىڭ سەۋىۋى، پېئلنىڭ ئوتكەن زامان شەكلىدە بىر ھەرپ-نىڭ تەكرارلانغانلىقىدۇر. بۇ ھەرپلەرنىڭ بىرى سوزنىڭ

يىلتىزىدىكى «ت ـ t»دۇر؛ يەنە بىرى ئوتكەن زامان بەلگىسى «د ـ d» بولۇپ، بۇ ھەرپ قاتتىق «ت ـ t»غا خوشنا بولۇپ كەلگەندە، شۇنىڭ تەسىرى بىلەن «ت ـ t» غا ئايلىنىپ، نەتىجىدە ئىككى «ت ـ t» مەيدانغا كەلگەن. ئەسلى مۇزائىفى سوزلەر يۇقۇرىدا كورسىتىپ ئوتكىنىمىزدەك بەك ئاز ئۇچرايدۇ.

بۇيرۇق شەكلى: بۇ باپتىكى پىللارنىڭ بۇيرۇق شەكلى ئۇچ ھەرپلىك بولىدۇ. مەسىلەن: «اَفْ بَزْتْ *av bəzət* — ئوي بېزەت»، «بِتِكْ بِتِتْ *bitik bitit* — پۈتۈك پۈتتۈر» دىگەنگە ئوخشاش.

سۇپەت: بۇ باپتىكى سالىم پىللاردىن ياسالغان سۇپەتلەر مۇنداق بولىدۇ: «بِتِكْ بِتْكُوجِي *bitikb ititgüqi* — پۈتۈك پۈتتۈرگۈچى»، «اَتْ كَزْتْكُوجِي *at kəzətgüqi* — ئات كۆزەتكۈچى» دىگەنگە ئوخشاش. ئوغۇز ۋە قىپچاق تىلىدا بۇنى «بِتِتْدَجِي[1] *bititdəqi*»، «كَزْتَجِي *kəzəttəqi*» دەيدۇ. بۇنىڭ ئەسلى بِتِتْدَجِي[2] *bititdəqi*»، «كَزْتْدَجِي

---

① بۇ سوز «بِتِتَّجِي» شەكلىدە يېزىلىشى كېرەك ئىدى. چۈنكى ئايالقتىكى جۈملىدە بۇ يەردىكى ئەسلى «د ـ d»نىڭ ئىدغام قىلىنىشى نەتىجىسىدە «ت ـ t»غا ئايلانغانلىغى كورسىتىلگەن. بىز «*bititdəqi*» دەپ ئالدۇق.

② يازما نۇسخىدا بۇ سوز يېزىلمىغان. يۇقۇرقى ئىككى مىسالنىڭ ئەسلىنى كورسىتىش نىيىتىدە قوشۇپ قويدۇق.

«*kəzətdəqi* بولۇپ، «د ـ *d*» ھەرپى ئىدغام قىلىنىش نەتىجىسىدە «ت ـ *t*»غا ئايلىنىپ كەتكەن.

ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىش ـ ھەرىكەتنى داۋاملىق قىلىشىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت «غان ـ *oqan*» ياكى «كان ـ *gan*» ئارقىلىق ياسىلىدۇ. بۇنىڭ قائىدىسى سوزلەپ ئوتۇلدى. مەسىلەن: «اُلْ اَتْغْ كَزَتْكَانْ اُلْ *ol atïoq kəzətgan ol* ـ ئۇ ئات كۆزىتىپلا يۈرىدىغان ئادەم ئۇ»، «اُلْ اَۋْنْ بَزَتْكَانْ اُلْ *ol əvin bəzətgan ol* ـ ئۇ ئويىنى بېزىتىپلا يۈرىدىغان ئادەم ئۇ» دېگەندەك ئوخشاش. تولدۇرۇپ (قاتتىق) ئېيتىلىدىغان سوزلەردە «اُلْ تَرِغْ تَرْتْغَانْ اُلْ *ol tarïoq taritoqan ol* ـ ئۇ ئاشلىق تېرىتىپلا يۈرىدىغان ئادەم ئۇ»، «اُلْ بُغْدَىْ اَرِتْغَانْ اُلْ *ol buoqday aritoqan ol* ـ ئۇ بۇغداي (ۋە باشقا ئەرسىلەرنى) تېرىغداپلا يۈرىدىغان ئادەم ئۇ» دېگەندەك ئوخشاش.

بۇ قائىدىدە سوزنىڭ تەركىۋىدە «ك ـ *g*» ياكى «غ ـ *oq*» كېلىشى، سوزنىڭ يۇمشاق ياكى تولدۇرۇپ (قاتتىق) ئېيتىلىشى ئېتىۋارغا ئېلىنىدۇ.

ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىش ـ ھەرىكەتنى قىلىشىنى ئىستەيدىغانلىقىنى، قىلىشقا ئامراق (ھېرىس)لىقىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت شەكلى مۇنداق بولىدۇ: «اُلْ تَرِغْ

تَرِتغساق اُل ol tarïoq tarïtïoqsaq ol — ئۇ ئاشلىق تېرىتىشقا ئامراق (ھېرىس)، ئاشلىق تېرىتىش كويىدۇ»،

«اُل اَڤْن بَزَتْكساكْ اُل ol əvin bəzətigsək ol — ئۇ ئۆيىنى ياخشىلىشقا ئامراق (ھېرىس)» دېگەنلىك گوخشاش.

بۇنىڭدا تولدۇرۇپ (قاتتىق) ئېيتىلىدىغان ياكى تەركىبىدە «ق ـ k»، «غ ـ oq» ھەرپلىرى كەلگەن سوزلەردە يىلتىزغا ئاۋال «غ ـ oq» ھەرپى، ئاندىن «ساق ـ sak» قوشۇمچىسى، تەركىبىدە «ك ـ k» ھەرپى كەلگەن سوزلەردە ياكى ئاجىزلاشتۇرۇپ، يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سوزلەردە يىلتىزغا ئاۋال «ك ـ g» ھەرپى، ئاندىن «سەك ـ sək» قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. بۇ قائىدە ساپ پېئللار قىسمىدا سوزلەپ ئوتۇلگەنگە گوخشاش.

بىر ئىش ـ ھەركەتنى قىلىش ئىشلىگۈچىنىڭ بۇرچى ئىكەنلىگى ۋە ئىشلىگۈچىنىڭ ئۇ ئىشنى قىلىشقا جەزم قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ:

«اُل تَرِغْ تَرِتغْلِكْ اُل ol tarïoq tarïtïoqlïk ol — ئۇ ئۇ ئاشلىق تېرىتقۇلۇق ئۇ، ئۇ ئاشلىق تېرىتماقچى»،

«اُل اَتْ كزَتْكِلِكْ اُل ol at kəzətiglik ol — ئۇ ئات كۆزەتكۈلۈك ئۇ، ئۇ ئات كۆزەتمەكچى» دېگەنگە ئوخشاش. بۇنىڭدا سوزنىڭ تەركىبىدە «ك ـ k // g» ۋە

«ғ - oɣ» هەرپلىرىنىڭ كېلىشى ئېتىۋارغا ئېلىنىدۇ①.

ئوغۇزلارنىڭ يەزىلىرى، يۇقۇرىدا كورسىتىپ ئوتكىنىمىدەك، بۇ يەردىكى «ل - l» ئورنىغا «س - s»نى قوللىنىدۇ.

ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىش - ھەرىكىتىنى قىلىشنى كوڭلىگە پۈككەنلىگىنى، يەنى قىلغىلىۋاتقانلىغىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت مۇنداق بولىدۇ: «اۇل تَرِغْ تَرِتغُلِي اَرْدِي ol tarïoq tarïtïoqlï ardï — ئۇ ئاشلىق تېرىتقىلىۋاتىدۇ»، «اۇل اَتِغْ كُزَتكُلِي اَرْدِي ol atïoq kөzatigli ardï — ئۇ ئات كۈزەتكىلىۋاتىدۇ» دېگەنگە ئوخشاش.

بۇ قائىدە سالىم پېئىللاردىن ياسالغان سۈپەتلەرنىڭ بىرىنچى قائىدىسىگە يېقىن كېلىدۇ.

سۈپەتداشلار مۇنداق بولىدۇ: «كُزَتمِش اَتْ

---

① بۇ مىسالالاردىكى «تَرِتغُلْ» «كُزَتكُلْ» سوزلىرى، شۇنىڭدەك يازما نۇسخا 443 - بەتتىكى «تَفْرَتغُلْ»، «تَبْرَتكُلْ» سوزلىرى بىر ئىش - ھەرىكەتنى ئىشلەش ئىشلىگۈچىنىڭ ھەقىقى ئىكەنلىگىنى ۋە ئىشلىگۈچىنىڭ ئۇ ئىشنى قىلىشقا جەزم قىلغانلىغىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەرنىڭ قائىدىسى بويىچە (يازما نۇسخا 351 - بەتكەقارالسۇن) «فَعْلَالْ faul'alul» ۋەزنىدە (يەنى «تَرِتغُلْ، كُزَتكُلْ، تَفْرَتغُلْ، تَبْرَتكُلْ») بولۇشى كېرەك ئىدى. بىز ئەسلىنى ئوزگەرتمىدۇق.

közətmix at—كۆزىتىلگەن ئات»، «بىتىمىش بىتىك bititmix—
bitik پۈتتۈرۈلگەن (يازدۇرۇلغان) پۈتۈك» دېگەنگە
ئوخشاش. «ش - x» قوشۇمچىسىنىڭ مۇشۇ قائىدە بويىچە
كېلىشى سەن كورۇپ ئوتكەن ئالدىنقى باپلارنىڭ
مەسىلىرىدە بېرىلگەن ئوتۇلدى.

ۋاقىت - پەيت ئىسىملىرى، ئورۇن - جاي ئىسىم -
لىرى، قورال - جابدۇق ئىسىملىرى ئوخشاش ياسىلىدۇ.
مەسىلەن: «بىتىك بىتىكو اغر bitik bititgü ooqur —
پۈتۈك پۈتتۈرىدىغان ۋاقىت»، «ات كۆزىتكو اغر at —
közətgü ooqur ئات كۆزىتىدىغان ۋاقىت» دېگەندەك.

ئورۇن-جاي ئىسىملىرى: «تېرىغ تېرىغو يېر tarïoq —
tarïtoqu yər ئاشلىق تېرىيدىغان يەر»، «تېرىغ ارىتغو يېر
tarïoq arïtoqu yər — بۇغداي ئېرىغدايدىغان يەر»
دېگەنگە ئوخشاش.

قورال - جابدۇق ئىسىملىرى: «تېرىغ ارىتغو نانىك
tarïoq arïtoqu nəŋ — ئاشلىق ئېرىغدايدىغان نەرسە»،
«بىتىك بىتىكو نانىك bitik bititgü nəŋ — پۈتۈك پۈتتۈرۈلە-
دىغان (يازدۇرۇلىدىغان) نەرسە» دېگەنگە ئوخشاش.

ۋاقىت - پەيت، ئورۇن - جاي، قورال - جابدۇق
ئىسىملىرىنىڭ ئارىسىدىكى پەرق توۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

ۋاقىت - پەيت ئىسىملىرىدىن كېيىن، «اوذ oz»

ياكى «اُغْر *ooqur*» سوزلرى كەلتۈرۈلىدۇ. مەسىلەن: «تَرِغْ اَرِتْغُو اُغْر *tarïoq arïtoqu ooqur* — ئاشلىق ئېرىغدايىدىغان ۋاقىت» دېگەنگە ئوخشاش.

ئورۇن - جاي ئىسىملىرىدىن كېيىن، «يِيْر *yər*— يەر» سوزى كەلتۈرۈلىدۇ. مەسىلەن: «اَرِتْغُو يِيْر *arïtoqu yər* — ئېرىغدايىدىغان يەر» دېگەنگە ئوخشاش.

قورال - جابدۇق ئىسىملىرىدىن كېيىن، «نانْكْ *nəŋ* — نەرسە» سوزى كەلتۈرۈلىدۇ. مەسىلەن: «تَرِغْ اَرِتْغُو نانْكْ *tarïoq arïtoqu nəŋ* — بۇغداي ئېرىغدايىدىغان نەرسە» دېگەنگە ئوخشاش.

ئۇيغۇزلار بۇ ئىسىملارنىڭ ھەممىسىدە قوشۇمچىدىكى «غ - *oq*» ۋە «ك - *k // g*» ئورنىغا «ا - ئېلىف» نى، «و - ۋاۋ» ئورنىغا «س - *s*» نى قوللىنىدۇ. مەسىلەن: «تَرِغْ اَرِتاسِي اُغْر *tarïoq arïtasï ooqur* — ئاشلىق ئېرىغدايىدىغان ۋاقىت»، «تَرِغْ اَرِتاسِي يِيْر *tarïoq arïtasï yər* — ئاشلىق ئېرىغدايىدىغان يەر»، «تَرِغْ اَرِتاسِي نانْكْ *tarïoq arïtasï nəŋ* — ئاشلىق ئېرىغدايىدىغان نەرسە» دېگەنگە ئوخشاش.

بۇ ھەممە تۈپ پېئىللار ۋە ياسالما پېئىللارغا ئومۇمى بولغان ئېنىق قائىدىدۇر.

بىر ئىش - ھەركەتنىڭ ئىككى ۋە ئۇنىڭدىن ئارتۇق شەخس ئوتتۇرىسىدا بولۇشىنى ئىپادە قىلىش ئۈچۈن، بۇ ھەركەت مەيلى بەسلىشىش مەنىسىدە بولسۇن ياكى يارەملىشىش مەنىسىدە بولسۇن، ئوخشاشلا يىلتىزغا «ش - x» قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

«اۇل مَنكا تَرِغْ اَرِتْشدِي *ol maŋa tariƣ aritixdi* —

ئۇ ماڭا بۇغداي ئېرىغدىشىپ بەردى»، «اۇل مَنكا اَتْ كْزَتْشدِي *ol maŋa at kəzətixdi* — ئۇ ماڭا ئات كۆزىتىشىپ بەردى، ياكى مەن بىلەن ئات كۆزىتىشىپ باقتى». باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

بۇ باپقا كىرىدىغان پېئىللارنىڭ ئىككى خىل بولىدىغانلىقىنى بىلىۋال. بىرىنچىسى، مەنقۇس تۈرىگە كىرىدىغان ئۈچ ھەرپتىن ياكى تۆت ھەرپتىن تۈزۈلگەن ئوتۇمسىز پېئىللار بولۇپ، بۇ پېئىللار «ت - t» قوشۇمچىسى قوشۇلۇش بىلەن ئۇتۇملۇك بولغان ياكى ھەرپى ئىللەت چۈشۈپ قالغاندىن كېيىن ھەرپى ئىللەتنىڭ ئورنىنى مەزكۇر «ت - t» ئىگىلەش بىلەن ئۇ ئۈچ ھەرپلىك بولۇپ قالغان.

ئۈچ ھەرپلىك مەنقۇس پېئىلغا مىسال: «اَر بُرْنِي قانْدِي *ar burni kanadi*— ئادەمنىڭ بۇرنى قانىدى». ئەگەر بۇ ئۇتۇملۇك پېئىلغا ئايلاندۇرۇلسا، «اَر بُرْنْ قَنَتِي

ər burnïn kanattï — ئادەم (بىر كىشىنىڭ) بۇرنىنى قاناتتى» دېيىلىدۇ. بۇيرۇق شەكلىدە «اَنِڭْ بُرْنِنْ قَنَتْ anïŋ burnïn kanat — ئۇنىڭ بۇرنىنى قانات» دېيىلىدۇ. دېمەك، «قانَدِي kanadï — قانىدى» دېگەندەكى «ا ئېلىش» چۈشۈپ قالغان. «اُل بِلْكِنِي قُوقَتِي ol bəlikni kokittï — ئۇ پىلىكنى قوقاتتى، يەنى چىراقنى ئۆچۈرۈپ قوقا پۈراتتى»، بۇنىڭ ئەسلى «قُوقْدِي kokdï — قوقىدى» دۇر[1].

بۇنىڭ بۇيرۇق شەكلى «قُقِتْ kokït — قوقات» بولىدۇ. بۇ يەردە «و - ۋاۋ» چۈشۈپ قالغان.

توت ھەرپلىك مەنقۇس پېئىلغا مىسال: «اَر قُمِنْدِي ərkomïndï — ئادەم ھاياجانلاندى، ئادەم (ئىشقا) قوزغالدى»، بۇ ئۇتۇمسىز پېئىل بولۇپ، ئوتۇملۇككە ئايلاندۇرۇلسا، ئۇنىڭ بۇيرۇق شەكلى «اَنِي قُمِتْ ani komït — ئۇنى (بىر ئىشقا) قوزغات» بولىدۇ. بۇنىڭدا «ى - يا» چۈشۈپ قېلىپ، ئۇنىڭ ئورنىنى «ت - t » ئىگىللىگەن. «اِلْيِدِي اِنَنْڭْ elidi nəŋ — نەرسە ھول بولدى». بۇ پېئىل

[1] مەنقۇس پېئىلغا كەلتۈرۈلگەن بۇ مىساللارغا قارىغاندا، ئاپتور سوزنىڭ ئوتتۇرىسىدا ھەرپى ئىللەت كېلىش ھادىسىنىمۇ تۈركى تىلدا ئوخشاشلا مەنقۇس دەپ ھېسابلىغان.

ئوتۇملۇككە ئايلاندۇرۇلسا، «اُلتّى *olitti* — هول قىلدى» بولىدۇ. بۇيرۇق شەكلى «اُلِتْ *olit* — هول قىل» بولىدۇ①.

مەنقۇس بابىغا كىرىدىغان، توت ھەرپتىن تۈزۈلگەن ئوتۇمسىز پېئللار «غُر - *oqur*»، «كُر - *gür*» بىلەن ئەمەس، بەلكى «ت - *t*» قوشۇمچىسى ئارقىلىقلا ئوتۇم-

① توت ھەرپلىك مەنقۇس پېئللارغا كەلتۈرۈلگەن مىسالاردا توۋەندىكى بەزى ئۇقۇشماسلىقلار بار:

بىرىنچى، توت ھەرپلىك مەنقۇس پېئللار ئوتۇملۇككە ئايلاندۇرۇلغاندىن كېيىن، يەنىلا توت ھەرپلىك بولۇپ قالمىدى-غانلىقى ئېنىق ئەمەس.

ئىككىنچى، توت ھەرپلىك مەنقۇس دەپ كورسىتىلگەن «قُمُندى *komindi*» پېئلى توت ھەرپلىكمۇ بولمىغان، مەنقۇسمۇ بولمىغان. بۇ سوز يازما نۇسخا 564 - بەتتىكىدەك «قُمِيدى *komidi*» شەكلىدە «ى - يا» بىلەن يېزىلغان بولسا، مەنقۇس بولغان بولاتتى. شۇنىڭدەك «ق - *k*» ھەرپىدىن كېيىن «و - ۋاۋ» يېزىلغان بولسا، توت ھەرپلىك بولاتتى. ئاپتۇر «ق - *k*» نىڭ زەممىلىك كېلىشىنى «و - ۋاۋ» غا ھېسابلىغان بولسا كېرەك.

ئۈچىنچى، «اُلِدى *olidi* — هول بولدى» سوزىدىمۇ شۇنداق. «ا - ئېلىف» نىڭ زەممىلىك كېلىشىنى «و - ۋاۋ» غا ھېسابلاپ، توت ھەرپلىك دەپ كورسەتكەن بولسا كېرەك.

لۈك بولىدۇ. «غُر - *oqur*»، «كُر - *gür*» قوشۇمچىلىرى ساپ پېئىللار بابىدىكى ئوتۇمسىز پېئىللارنىلا ئوتۇملۇككە ئايلاندۇرىدۇ. مەسىلەن: قُش اُجدى *kux uqdi* — قۇش ئۇچتى» ئىبارىسىدىكى پېئىلدىن «اجردى *uqurdi* — ئۇچۇردى» دەپ ياسالغىنىغا، «اُلُغ تِرِلدى *ölüg tirildi* ئولۇك تىرىلدى» ئىبارىسىدىكى پېئىلدىن «تَنگرى تِرگُردى *təŋri tirgürdi* — تەڭرى تىرىلدۈردى» دەپ ياسالغىنىغا، «اَر تُذتى *ər tozti* — ئادەم تويدى» ئىبارىسىدىكى پېئىلدىن «اُل تُذغُردى *ol tozqurdi* — ئۇ تويدۇردى» دەپ ياسالغىنىغا ئوخشاش. مۇزائىفى بابلە - رىدىكى ھەممە پېئىللارنىڭ قائىدىسى مۇشۇنداق بولىدۇ.

مەلقۇس تۇرىدىكى ئىشلىگۈچى ئوزى ئورۇنلىغان تۇت ھەرپلىك پېئىلنى مەجبۇرى دەرىجىگە ئايلاندۇرۇش ئۇچۇن، ئۇنىڭغا «ت - *t*» قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مۇنداق پېئىلدا ھەركەتنى ئىشلىگۈچى شەخس ئىككى بولىدۇ، ھەركەتنى قوبۇل قىلغۇچى بىر بولىدۇ. ئىشلىگۈچى شەخس ئىككىنچى بىرى بۇيرۇق قىلغۇچى، ئىككىنچىسى ھەركەتنى ئىجرا قىلغۇچى بولىدۇ. مەسىلەن: «اَر بِتِكْ بِتِيدى *ər bitik bitidi* — ئادەم پۈتۈك پۈتتى» دىسەك، بۇ پېئىلدا

گسپادىلەنگەن ھەركەتنى گىشلىگۈچى بىر بولۇپ، ھەركەتنى قوبۇل قىلغۇچىمۇ بىردۇر. گەگەر «اۇل انكر بتك بتتى *ol aŋar bitik bititti* — گۇ گۇنگىغا پۇتۇك پۇتكۇزدى» دىسەك، بۇ پېئىلدا گىشلىگۈچى شەخس گىككى، ھەركەتنى قوبۇل قىلغۇچى بىردۇر. «ار بجاق بلادى *ar piqək biladi* — ئادەم پىچاق بىلىدى» دىگەندەكى پېئىلمۇ شۇنداق. بۇ پېئىل مەجبۇرى دەرىجىگە ئايلاندۇرۇلسا، «بلتى *bilətti* — بىلەتتى» بولىدۇ.

گىككىنچىسى، گەسلى مۇشۇ باپقا كىرسىمۇ، يۇقۇرىدىكى مەنىلەرنىڭ ھېچقايسىسىنى ئاگالاتمايدىغان پېئىللار. «تام امتى *tam əmitti* — تام (ۋە شۇنىغا گوخشاش نەرسىلەر) قىيسايدى»، «ار سوز انتى *ər söz unitti* — ئادەم سوزنى گۇنۇتتى» دىگەنلەرگە گوخشاش.

بۇ باپتىكى مەنقۇسلار

بيتتى bayutti بېيىتتى، باي قىلدى. تنكرى منى بيتتى *təŋri məni bayutti* — تەڭرى مېنى بېيىتتى (بيتور - بيتماق *bayutur - bayutmak*).

تيتتى tayitti تايدۇردى، تېيىلدۇردى. اۇل انى سۇقا تيتى

تايدۇردى سۇغا ئۇنى ئۇ ـ *ol ani suvka tayitti*
(تَيِتُورْ ـ تَيِتْماقْ *tayitur — tayitmak*). ھەرقانداق
بىر كىشى بىر نەرسىنى تايدۇرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.
قُيُتّى kuyutti ئۇركۈتتى. اُلْ اَتْغْ قُيُتّى *ol atïoq kuyutti* —
ئۇ ئاتنى ئۇركۈتتى (قُيُتُورْ ـ قُيُتْماقْ *kuyutur*
kuyutmak)[1].

بۇ باپتىكى غۇننىلىكلەر

تُنِكتّى tüŋitti ئەگدى، ئېگىشتۇردى. اَرْ بَشْنْ تُنِكتّى *ar* —
baxïn tüŋitti ئادەم بېشىنى ئېگىشتۇردى، ئەگدى
(تُنِكتُورْ ـ تُنِكتْماكْ *tüŋitür ـ tüŋitmək*)
تُنِكتّى tüŋitti اَرْ اُقِنْ تُنِكتّى *ar okïn tüŋitti* — ئادەم
ئوقىنى ئاسمانىنىڭ قەرىگە ئاتتى (تُنِكتُورْ ـ تُنِكتْماكْ
tüŋitür ـ tüŋitmək).
گُنكُتّى kəŋütti كېگەيتتى. اَرْ اَفِنْ كَنكُتّى *ar əvin* —

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېتلىنىڭ ھەر ئۈچىلا شەكلىدە «ى ـ يا» ھەرپى ھەم زەممىلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلغان. بىز زەممىنى ئىناۋەتلىك ھېسابلىدۇق.

kəŋütti ئادەم ئويىنى كېچىكەيتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كَىنُكتُوْر ـ كىنُكتُماكْ *kəŋütür ـ kəŋütmək*).

بۇ باپتىكى مىساللار

يِنِكتّى yiŋitti مۇشقىردى. اَرْ يِنِكتّى *ər yiŋitti* — ئادەم مۇشقىردى. بۇنىڭ ئەسلى «يِنْكْ اَتّى *yiŋ attï* — ماگقا تاشلىدى» دۇر (يِنِكتُوْر ـ يِنِكتْماكْ *yiŋitür ـ yiŋtmək*).

يُنكَتّى yoŋatti چاقتى، چېقىشتۇردى. اُلْ اَنِي بَكا يُنكَتّى *ol anï bəgkə yoŋatti* ئۇ ئۇنى بەككە چاقتى. باشقىسىغا چاقسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يُنكاتُوْر ـ يُنكاتْماق[1] *yoŋatur ـ yoŋatmak*).

ئۇچ ھەرپلىكلەر باپلىرى تۈگىدى.

---

① يازما نۇسخىدا بۇ پېئلنىڭ مەستىرى ئاۋال «ك ـ *k*» بىلەن يېزىلىپ، كېيىن «ق ـ *q*»غا ئۆزگەرتىلگەن. بىز بۇ پېئلنى يازما نۇسخا 608 ـ بەتتە «چېقىمچى» مەنىسىدە كەلگەن «يُنكاغْ *yoŋaoq*» بىلەن بىر يىلتىزدىن ھېسابلاپ، مەستەرنى ئۆزگەرتىلگىنى بويىچە «ق ـ *q*» بىلەن ئالدۇق.

توت هەرپلكلەر باپلرى

فَعْلَنْدِى fə'ləndi شەكلىدە هەر خىل هەرىكە بىلەن «د - d» هەرپى تەشدىتلىك كېلىدىغان سوزلەر بابى[1]

بُرْبَتِّى burbattï چىگشىلەتتى، كېپچىكتۇردى. اُلْ اَنِكْ ايشِنْ بُرْبَتِّى *olanïŋ ïxïn burbattï* — ئۇ ئۇنىڭ ئىشىنى (چىگشىلەشتۈرۈپ) كېپچىكتۇردى (بُرْبَتُوْر - بُرْبَتْماقْ *burbatmak - burbatur*).

تُرْبِتِّى türpittï تۈرپىكلەتتى، چوپسىلاتتى، سىلقايتتۇردى. اُلْ مُنْكُزْ تُرْبِتِّى *ol müŋüz türpittï* — ئۇ مۈڭگۈز چوپسىلاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُرْبِتُوْر - تُرْبِتْماكْ *türpitmək - türpitür*).

بَغْدَتِّى baoqdattï چاپۇتلاتتى، چىماق سالدۇردى. اُلْ

---

[1] ئاپتور بۇ يەردە «فَعْلَنْدِى» ۋەزنىدىكى «د - d» هەرپىنىڭ ئورنىغا كەلگەن هەرپنى كوزدە تۇتىدۇ.

اَنِكْ اَذاقِنْ بَغْدَتّي *ol anïŋ aʒakïn baoqdatti* — ئۇ ئۇنىڭ ئايىغىنى چاپۇتلاتتى (بَغْدَتُورْ - بَغْدَتْماقْ *baoqdatur - baoqdatmak*).

سِخْتَتّي *sihtatti* يىغلاتتى. اُلْ اَنِي سِخْتَتّي *ol anï sihtatti* — ئۇ ئۇنى يىغلاتتى. بۇ سوز «سِغْدَتّي *sïoqdatï*» مۇ دىيىلىدۇ (سِخْتَتُورْ - سِخْتْماقْ *sihtatur - sihtatmak*).

كُكْلَتّي *kəoklətti* كوكلەتتى. اُلْ اَذَرْ يَلِغْنْ كُكْلَتّي *ol əʒər* — *yalïoïn kəoklətti* ئۇ ئېگەرنىڭ قاشلىرىنى كوكلەتتى (كُكْلَتُورْ - كُكْلَتْماكْ *kəoklətür - kəoklətmək*). بۇ سوز «كُكْدَتّي *kəokdədti*» مۇ دىيىلىدۇ.

سُرْجِتّي *sürqitti* مۇدۇرتتى، سۇرۇندۇردى. اُلْ اَتِنْ سُرْجِتّي *ol atïn sürqitti* — ئۇ ئېتىنى سۇرۇندۇردى. ئاتتىن باشقا نەرسىلەرنى سۇرۇندۇرۇشكىمۇ شۇنداق دىيىلىدۇ (سُرْجِتُورْ - سُرْجِتْماكْ[1] *sürqitür - sürqitmək*).

---

① يازما نۇسخىدا بۇ پېئلنىڭ مەستىرى ئاۋال «ق - *k*» بىلەن يېزىلىپ، كېيىن «ك - *k*» گە ئۆزگەرتىلگەن. بىز بۇ پېئلنىڭ يازما نۇسخا 626 - بەتتىكى ئاددى دەرىجىسىنىڭ مەستىرى «ك - *k*» بىلەن كەلگەنلىگىگە ئاساسەن، كېيىن ئۆزگەرتىلگەن شەكلىنى توغرا تاپتۇق.

قِرْجَتّي kirqatti قىرچىتتى، چەرپىتتى، سۇردۇردى. اُلْ اَنِكْ قاشْنْ قِرْجَتّي *ol aniŋ kaxin kirqatti* — ئۇ (تاش ئېتىپ) ئۇنىڭ قېشىنى قىرچىتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَلِكِمْ اَرِغْ قِرْجَتُورْ اُقْ بَشَقِي
اُنْمِشْ اُلُغْ تَرْنَكَكْ اُزا كُبْ قَشَقِي

əlikim arioq kirqatur ok bəxakï
ünmix uluoq tərŋək üzə kөp kaxakï

[ئوق باشقى قولۇمنى راسا قىرچىتۇر،
كوپ قومۇشلۇق چوڭ سازلىقتا (كېتىپ باردىمەن).]

ئوقنىڭ باشقى قولۇمنى سۇرۇپ، پۇتۇنلەي يارا قىلىۋېتىدۇ، مەن بولسام سىزنىدى سۇلار توپلانغان يەر (سازلىق) دە ئوسكەن قاشاق - قومۇشلۇق ئارىسىدا كېتىپ باردىمەن(قِرْجَتُورْ - قِرْجَتْماقْ *kirqatur-kirqatmak*).

اُقْ اَماجِغْ قِرْجَتّي *ok amaqioq kirqatti* — ئوق نىشانىنى قىرچىپ كەتتى.

تُرْجِتّي türqitti باشلاتتى. اُلْ اَنكَرْ ايِشْ تُرْجِتّي *ol* —

aŋar ix türqitti ئۇ ئۇنىڭغا ئىش باشلاتتى (تۈرجىتۇر - türqitür ~ türqitmək تۈرجىتماك).

قَفْجِتّى kafqïttï تەر قىلدى، چىشىغا تەگدى. اُل اَنى قَفْجِتّى ol anï kafqïttï — ئۇ ئۇنى تەر قىلدى، يەنى ئۇنى زادى قىلمايمەن دېگەن بىر ئىشنى قىلىشقا قوزغىدى. اُغْلانْ اَرِينِى قَفْجِتّى ooqlan arïnï kafqïttï — بالا ھەرىنىڭ چىشىغا تەگدى. اَرِى قَفْجِتْسا اِسْرُورْ arï kafqïtsa ïsrur — ھەرىنىڭ چىشىغا تەگسە چاقىدۇ. بۇ ماقال پىتىنىي كىم قوزغىسا، پىتنە ئۇنىڭ ئۆز بېشىغا چۈشىدىغانلىقىغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ (قَفْجِتُورْ ~ قَفْجِتْماقْ kafqïtur ~ kafqïtmak).

تَفْجِتّى təfqitti تەپچۈتتى، تەپچۈتۈپ تىكتۈردى. اُل تُونِنْ تَفْجِتّى ol tonïn təfqitti — ئۇ تونىنى تەپچۈتتى (تَفْجِتُورْ ~ تَفْجِتْماكْ təfqitür ~ təfqitmək).

تَبْرَتّى təbrətti تەۋرەتتى؛ ئېتىلدى. اُل تَبْرَتّى نانْكْنِى ol təbrətti nəŋni — ئۇ بىر نەمىنى تەۋرەتتى (تَبْرَتُورْ ~ تَبْرَتْماكْ təbrətür ~ təbrətmək). اَرْ يَغِيقا تَبْرَتّى

ər yaoʃika təbrətti — ئادەم دۇشمەنگە ئېتىلدى.

تَبْرَتّي təprətti لوكۇلداتتى، سەكرەتتى. **اَرْ تَقَيسِنْ تَبْرَتّي** *ər təvəsin təprətti* — ئادەم تۇگىسىنى سەكرەتتى. تۇگىنى ئادەەدىن باشقا نەرسە سەكرەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (**تَبْرَتُورْ - تَبْرَتْماكْ** *təprətür - təprətmək*).

بۇ سوز توگىدىن باشقا نەرسىگە ئىشلىتىلمەيدۇ.

تُبْرَتّي topratti توپا چىقىرىۋەتتى، توپىسىنى توزۇتتى. **قُوىْ اُتْغْ تُبْرَتّي** *koy otuoʃ topratti* — قوي ئوتنى قىر - تىشلاپ يىدى، يەنى قوي يەردە ھېچنەرسە قالدۇرماي يەپ، يەرنىڭ توپىسىنى توزۇتۇۋېتەي دىدى (**تُبْرَتُور - تُبْرَتْماقْ** *topratur - topratmak*).[1]

تُغْرَتّي tooqratti توغراتتى. **اُلْ اَنَكْرْ اَتْ تُغْرَتّي** *ol aŋar at tooqratti* — ئۇ ئۇنىڭغا ئەت توغراتتى. يېيىلمەيدىغان نەرسىلەردە بۇ سوز قوللىنىلمايدۇ (**تُغْرَتُورْ - تُغْرَتْماقْ** *tooqratur - tooqratmak*).

---

① يازما نۇسخىدا بۇ پېئلنىڭ مەستەر شەكلى ئاۋال «ك_k» يېزىلىپ، كېيىن «ق_q» قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن. بىز بۇ پېئلنىڭ يازما نۇسخا 369 - بەتتىكى ئوملۇق دەرىجىسى، 566 - بەتتىكى ئاددى دەرىجىسىنىڭ مەستەر شەكلىگە قاراپ، بۇ يەردىمۇ «ق - k» بىلەن ئالدۇق.

تَقْرَتّی tavratti ئالدىرىدى، ئالدىراتتى. اَر تَقْرَتّی ər — tavratti ئادەم (ئوزىنى) ئالدىراتتى (تَقْرَتُور ـ تَقْرَتْماق tavratur ـ tavratmak).

تَقْرَتّی tavratti تولدى، ئېگىرىدى، ئېگىرتتى. اُراغْت يِبْ تَقْرَتّی uraqut yip tavratti — خوتۇن يىپ تولدى، يىپ ئېگىرتتى.

تِغْرَتّی tioratti دىغراتتى، قەيسەرلەشتۈردى، چىنىقتۇردى. اُغْلِنْ ايشْقا تِغْرَتّی ooqlin ixka tioratti — ئوغلىنى ئىشقا قەيسەرلەشتۈردى، يەنى ئوغلىنى ھەرقانداق ئىشنى قىلالايدىغان قىلىپ چىنىقتۇردى (تِغْرَتُور ـ تِغْرَتْماق tioratur ـ tioratmak).

تِكْرَتّی tigrətti قاتراتتى، تېز يۈرگۈزدى. اُل اَتِن تِكْرَتّی ol atin tigrətti — ئۇ ئېتىنى تېز يۈرگۈزدى. «اُل اُغْلِنِي تِكْرَتّی ol ooqlini tigrətti» ـ ئۇ دېيىلدۇ. بۇ سوز «غ ـ o» بىلەنمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ (تِكْرَتُور ـ تِكْرَتْماكْ tigrətur ـ tigrətmək).

سَجْرَتّی saqratti چاچراتتى. اُل مَنكا سُوقْ سَجْرَتّی ol —

maŋa suv saqratti ئۇ ماڭا سۇ چاچراتتى، ئۇ ماڭا سۇ چاچرىتىپ قويدى. بۇ سۆز بىر قاچىدىن بىر قاچىغا سۇ، ياغ ياكى ھەرقانداق سۇيۇقلۇق قۇيۇلغاندا، ئۇنىڭ چاچراپ چاپلىنىپ ۋە باشقا نەرسىلەرگە تەككىنىگە ئېيتىلىدۇ. شۇنىڭدەك بىر كىم ئوتۇن سۇندۇرغاندا، ئوتۇن پارچىسىنىڭ چاچراپ چىقىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. تۇزاقنىڭ بىر خىلى «سَجرَتْغو saqratoqu — ساچراتقۇ» دېيىلىدۇ. بۇ مۇنداق بولىدۇ: ئىككى چۈنقىنىڭ ئىككى بېشى چىگىلىپ، ئىلغۇلار بەكتىلگەن يىپ بىلەن باغلىنىدۇ. ئاندىن توپىغا كومۇپ، توپىسىگە دان چېچىپ قويۇلىدۇ. قۇش داللىغىلى چۈشۈش بىلەن ئىلغۇ بوينىدىن، يا پۇتىدىن ئىلىنىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: سَجرَتْغودِنْ قُورْقمِشْ قُشْ قِرْقْ يِيلْ اَذْرِي يِغاجْ اُزا قُنْماسْ — saqratoqudin korkmix kux kirk yil azri yiqaq üzə konmas ساچراتقۇدىن بىر قېتىم قورققان قۇش قىرىق يىلغىچە ئاچا ياغاچ ئۈستىگە قونماس. بۇ پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ «لايُلْسَعُ الْمُؤْمِنُ مِنْ جُحْرٍ مَرَّتَيْنِ» دىگەن سوزدىكە ئوخشايدۇ (سَجرَتُور - سَجرَتْماق saqratur - saqratmak).

سَدْرَتّى sədrətti شالاڭلاتتى، سىيرەكلەشتۈردى، سۈزۈلدۈردى.

اُل تُونُغْ سَدْرَتّي ol tonuq sədrətti — ئۇ تونىنى سۈزۈلـ-

دۇردى. اُل كِشِنِي سَدْرَتِي *ol kixini sədrətti* — ئۇ كىشىلەرنى شالاڭلاتتى، يەنى كىشىلەردىكى قىستاڭچىلىقنى ئازايتتى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ زىچلىقىنى ئازايتسا ۋە يېنىكلەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَدْرَتُور - سَدْرَتماك *sədrətür - sədrətmək*).

سُغْرَتّى sooqratti تەكشۈردى، تىنتىدى. اُل اَنَاڭ اَفِنْ سُغْرَتِي *ol anıŋ əvin sooqratti* — ئۇ ئۇنىڭ ئۆيىنى تىنتىدى، ئۆيدىكى ھەممە نەرسىنى كوردى (سُغْرَتُور - سُغْرَتماق① *sooqratur - sooqratmak*).

سُفْرِتّى süvritti ئۇچلىدى، ئوتكور قىلدى. اُل يِغاجِغْ سُفْرِتِي *ol yiоqaqiоq süvritti* — ئۇ ياغاچنى ئۇچلىدى، يەنى ياغاچ ۋە شۇڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئۇچلىدى. ئوتكۇرلەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سُفْرِتُور - سُفْرِتماك *süvritür - süvritmək*).

سَفْرِتّى səvritti بوشاتتى. اُل اَفِنْ سَفْرِتِي *ol əvin səvritti* — ئۇ ئۆيىنى بوشاتتى، يەنى ئۆيىنى مال - مۈلۈكتىن

① يازما نۇسخىدا بۇ پېيلنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكلى «سُغْرَتُور - سُغْرَتماق» شەكلىدە يېزىلغان. بىز ئۇنىڭ ئوتكەن زامان شەكلىگە ئاساسەن، بۇ يەردە «*sooqratur - sooqratmak*» دەپ ئالدۇق.

بوشاتتى. اُلْ ايشْنْ سَقْرِتِّي *ol ıxın səvritti* — ئۇ ئىشنى پۈتتۈردى ۋە ئىشتىن قولىنى بوشاتتى (سَقْرِتُورْ - سَقْرِتْماكْ *səvritür - səvritmək*).

سَكْرِتِّى *səkritti* سەكرەتتى، ئاتلاتتى. اُلْ اَتِنْ اَرِقْتِنْ سَكْرِتِّي *ol atīn arīktīn səkritti* — ئۇ ئېتىنى ئېرىقتىن سەكرەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُلْ بِتِكْ اُقِرْ اَرْكانْ سَكْرِتِّي *ol bitik okīr ərkən səkritti* — ئۇ پۈتۈك (كىتاپ) ياكى قۇرئان ئوقۇۋېتىپ ئاتلاتتى، يەنى كىتاپ ياكى قۇرئان ئوقۇۋېتىپ بىر يەرنى ئاتلاپ كەتتى (سَكْرِتُورْ[1] - سَكْرِتْماكْ *səkritür - səkritmək*).

جِلْرَتِّى *qilratti* شاراقلاتتى. اُلْ اَتِنْ كِشْتا جِلْرَتِّي *ol okīn kixtə qilratti* — ئۇ ئوقنى ساداقتا شاراقلاتتى. ھەرقانداق نەرسىنى شاراقلاتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جِلْرَتُورْ - جِلْرَتْماقْ *qilratur - qilratmak*).

سَمْرِتِّى *səmritti* سەمرىتتى. اُلْ اَتِنْ سَمْرِتِّي *ol atīn səmritti* — ئۇ ئېتىنى سەمرىتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېيلنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى بېرىلمىگەن. بىز قوشۇپ قويدۇق.

(سَمْرِتُور- سَمْرِتْماك *səmritmək - səmritür*).

جِغْرِتّى qïoqrïttï چىگىتتى، چىگدىدى. اُل يِيرِكْ جِغْرِتِي *ol yərig qïoqrïttï* — ئۇ (پۇتى بىلەن) يەرنى چىگدىدى. شۇنىڭدەك، ھەرقانداق نەرسىنى كۆچ بىلەن چىگدىسمۇ، مەسىلەن: ئۇن ۋە ئۇنغا ئوخشاش نەرسىلەرنى قاپقا چىگ- داپ تەقسىمۇ شۇنداق دىيىلىدۇ. اَر اغْلِنْ ايشْتا جِغْرِتِي *ər oqlïn ïxta qïoqrïttï* — ئادەم ئوغلىنى ئىشتا چىگمەتتى (جِغْرِتُور- جِغْرِتْماق *qïoqrïtur - qïoqrïtmak*).

جُقْرَتّى qokratti پىتقلاتتى، پىتقلىتىپ قاينىتتى. اُل اَشِجْ جُقْرَتِي *ol əxiq qokratti* — ئۇ قازان (ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر) نى پىتىق - پىتىق قاينىتتى. بۇ قازاندا سۇنىڭ ئازلىقى، دورا، دانىلارنىڭ كوپلۇگىدىن بولغان قايناشتۇر (جُقْرَتُور- جُقْرَتْماق *qokratur - qokratmak*).

جَقْرَتّى qakratti چاقارتتى، پاقىراتتى. اَر كُوزِنْ جَقْرَتِي *ər kəzin qakratti* — ئادەم كوزىنى چاقارتتى، يەنى ئادەم كوزىنى پاقىرتىپ كوك كوز ئادەمدەك قىلىپ كورسەتتى (جَقْرَتُور- جَقْرَتْماق *qakratur -qakratmak*).

جِقْرَتّى qïkratti غىچىرلاتتى ~ غۇچۇرلاتتى. اُل تِيشِنْ

جِقْرَتِي *ol tïxïn qïkratti* — ئۇ چىشنى ىچچىرلاتتى.

بُغْرا تِيشِنْ جِقْرَتِي *buoqra tïxïn qïkratti* — بۇغرا چىشنى غۇچۇرلاتتى. ئىشىك ۋە قەلەم غىچىرلىسىمۇ شۇنداق دىيىلىدۇ (جِقْرَتُورْ - جِقْرَتْماقْ - *qïkratur - qïkratmak*).

قَقْرَتّى kakratti تاراقلاتتى، تاراڭلاتتى. اُلْ قَقْرَتْغُو قَقْرَتِي *ol kakratoqu kakratti* — ئۇ (قۇشقاچ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش قۇشلارنى زىرائەتتىن قاچۇرۇش ئۈچۈن) ئېتىز ساقچىسى دۇمبىنى تاراڭلاتتى. باشقىلارىمۇ شۇنداق (قَقْرَتُورْ - قَقْرَتْماقْ *kakratur - kakratmak*).

قُقْرَتّى kokratti كېمەيتتى، سۈيىنى قاچۇردى؛ قۇرۇتتى. اُلْ سُوقْغْ قُقْرَتِي *ol suvuq kokratti* — ئۇ سۇنى قاچۇردى. سۇنى ۋە سۇغا ئوخشاش ھەرقانداق سۈيۇقلۇقنى كېمەيتىشكىمۇ شۇنداق دىيىلىدۇ (قُقْرَتُورْ - قُقْرَتْماقْ - *kokratur - kokratmak*).

گَڤْرَتّى kəvrətti ئاجىزلاتتى، بوشاشتۇردى. اُلْ اَنِكْ كُوجِنْ كَڤْرَتِي *ol anïŋ küqin kəvrətti* — ئۇ ئۇنىڭ كۈچىنى ئاجىزلاتتى (كَڤْرَتُورْ - كَڤْرَتْماكْ - *kəvrətür - kəvrətmək*). شېرىدا مۇنداق كەلگەن:

اُذْلَكْ كُنِي تَقْرَتُورْ
يَالِنْكُقْ كُجِنْ كَفْرَتُورْ
اَرْدِنْ اَژْنْ سَفْرِتُورْ
قَجْسا تَقِي اَرْتِلُورْ

өžlək küni tavratur
yalīŋuk küqin kəvrətür
ərdin azun səvritür
kaqsa takï artïlur

[زامان كۈنلرى ئالدىراۋاتىدۇ،
ئىنسانلىق كۈچىنى ئاجىزلىتىدۇ،
ئادەملەردىن دۈنيانى بوشىتىدۇ،
قاچسا يەنە ئارتىلىدۇ.]

زامانلىق كۈنلرى ئىنسانلارنىڭ كۈچىنى ئاجىزلىتىشقا ئالدىراۋاتىدۇ، ئۇ دۈنيانى ئادەملەردىن بوشىتىدۇ — بۇنىڭدا ئافراسىياپ ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرى كوزده تۇتۇلىدۇ — كىم ئولۇمدىن قاچسا، ئولۇم ئۇنىڭغا ئارتىلىدۇ.

تَبْزَتّى təpzətti هەسەت قىلدۇردى. اُلْ مَنِى بُو ايشْقا تَبْزَتِى
ol məni bu ïxka təpzətti — ئۇ مېنى بۇ ئىشقا هەسەت

قىلدۇردى (تەپزەتۇر ـ تەپزەتماك *təpzətmək ـ təpzətür*).

قوبزاتتى kobzattï قوبۇز چالدۇردى. ئۇ ئانى قوبزاتتى *ol anï kobzatti* ـ ئۇ ئۇنى قوبۇز چالدۇردى (قوبزاتۇر ـ قوبزاتماق *kobzatur ـ kobzatmak*).

بۇخسىتتى buhsattï بۇخسۇتتى، كاج قىلىپ قويدى. ئۇ ئاغلىنى ايشقا بۇخسىتتى *ol oɣlïnï ïxka buhsatti* ـ ئۇ ئوغلىنى بۇخسۇتۇپ قويدى (بۇخسىتۇر ـ بۇخسىتماق *buhsatur ـ buhsatmak*).

تەپسەتتى təpsətti ھەسەت قىلدۇردى. ئۇ مېنى تەپسەتتى *ol məni təpsətti* ـ ئۇ مېنى ھەسەت قىلدۇردى. بۇ شۆبىدە بۇ سوز «ز ـ z» بىلەنمۇ ئېيتىلىدۇ (تەپسەتۇر ـ تەپسەتماك *təpsətür ـ təpsətmək*).

كەجسەتتى kəqsətti كەچتۇرمەك بولدى، ئوتكۈزگۈسى كەلدى. ئۇ مېنى سۇدىن كەجسەتتى *ol məni suvdïn kəqsətti* ـ ئۇ مېنى سۇدىن كەچتۇرمەك بولدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كەجسەتۇر ـ كەجسەتماك *kəqsətür ـ kəqsətmək*).

سارسىتتى sarsïttï دوشكەللىدى ~ دەشكۈشلىدى، ئەيىپلىدى.

اُل اَنی سَرسِتتی *ol anï sarsïttï* — ئۇ ئۇنى دوشكەل-
لىدى (سَرسِتۇر - سَرسِتماق *sarsïtur - sarsïtmak*).

سُوسَتتی suvsattï ئۇسساتتى. اُل اَنی سُوسَتتی *ol anï suvsattï* — ئۇ ئۇنى ئۇسساتتى (سُوسَتۇر - سُوسَتماق *suvsatur - suvsatmak*).

سَمسِتتی samsïttï رەنجىتتى؛ ئازار بەردى. اُل اَنی سَمسِتتی *ol anï samsïttï* — ئۇ ئۇنى (تىل ياكى قول بىلەن) رەنجىتتى (سَمسِتۇر - سَمسِتماق *samsïtur - samsïtmak*).

تَوسَتتی təvxətti تەپچىتتى؛ چىگىش قىلىۋەتتى، پوقۇلاشتۇرۇ-
ۋەتتى. اُل يِيغ تَوسَتتی *ol yïpïoŋ təvxətti* — ئۇ (ئېگىرىلگەن) يىپنى (ئۇچىنى تاپقىلى بولمىغۇدەك دەرد-
جىدە) پوقۇلاشتۇرۇۋەتتى، چىگىش قىلىۋەتتى، چىگىشلەش-
تۇرۇۋەتتى (تَوسَتۇر - تَوسَتماق *təvxətür - təvxətmək*).
اُل اَنَك تَرِن تَوسَتتی *ol anïŋ tərin təvxətti* — ئۇ ئۇنىڭ تەرىنى تەپچىتتى، يەنى ئۇ ئۇنى تەرلىتىپ تەپچىتىۋەتتى.

قُوسَتتی quvxattï ئېچىتتى. اَر قَغر قُوسَتتی *ər qaoŋïr quvxattï* — ئادەم شەرۋەت ئېچىتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

سِرْكا قَرِنْ جِقْشَتِّي sirkə karin qïvxattï — سركه قهرىنى ئېچىتتى. شۇنىڭدەك سركە يەرگە قۇيۇلۇپ، توپىنى قاينىتىسمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جِقْشَتُوْر - جِقْشَتْماق qïvxatur - qïvxatmak)[1].

شُقْشَتّى xuvxattï شۇرلاتتى، پىچىرلاتتى. اُلْ مَنِڭْ قُلاقّا سُوْز شُقْشَتّى ol mənïŋ kulakka səz xuvxattï — ئۇ بىر (كىشى) مېنىڭ قۇلىغىمغا سوز پىچىرلاتتى (شُقْشَتُوْر - شُقْشَتْماق xuvxatur - xuvxatmak).

قَرْشَتّى karxattï غېرىچلاتتى. اُلْ بُوْزْكْ قَرْشَتّى ol bəzüg karxattï — ئۇ بوزنى غېرىچلاتتى. باشقىلارىدەمۇ شۇنداق (قَرْشَتُوْر - قَرْشْتماق karxatur - karxatmak).

قُرْشَتِّم kurxattïm قۇرشاتتىم، قۇر باغلاتتىم. مَنْ اَنَكَرْ قُوْر قُرْشَتِّم mən aŋar kur kurxattïm — مەن ئۇنىڭغا قۇر باغلاتتىم، ئۇ قۇر باغلىدى (قُرْشَتُوْر - قُرْشْتماق kurxatur - kurxatmak).

قُغْشَتّى kooqxattï بوشاشتۇردى، كاۋاكلاشتۇردى. قُياشْ اَنسى

---

[1] بۇ پېئلدىكى «ق-ج» ھەرپى يازما نۇسخىدا يۇقۇرقىدەك ئىككى خىل ھەرىكە بىلەن بېرىلگەن. بىز ئۇزگەرتمىدۇق.

قُغْشَتِّي *kuyax anī kooqxattī* ــ قۇياش ئۇنى بوشاش ـ تۇردى، يەنى كۇننىڭ تەپتى ئۇنىڭ قۇۋۋەتىنى بوشاشتۇرۇدى. ھەرقانداق قاتتىق نەرسە بوشاشتۇرۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ سوزدىكى «غ ـ *oq*» ئورنىدا «خ ـ *h*» كەلسىمۇ بولىدۇ (قُغْشَتُورْ ـ قُغْشْتَماقْ *kooqxatur ـ kooqxatmak*).

قُقْشَتِّي kovxattī پەدەزلەتتى، پاقىراتقۇزدى. اُلْ اقْ قُقْشَتِي *ol ok kovxattī* ــ ئۇ ئوقنى (قوغۇش ياغچى بىلەن) پاقىراتقۇزدى (قُقْشَتُورْ ـ قُقْشْتَماقْ *kovxatur ـ kovxatmak*).

كَفْشَتِّي kəvxətti بوشاشتۇردى، يۇمشاتتى؛ كوشەتتى. اُلْ قَتِغْ نانْكْنِي كَفْشَتِي *ol katiŋ nəŋni kəvxətti* ــ ئۇ قاتتىق نەرسىنى يۇمشاتتى (كَفْشَتُورْ ـ كَفْشْتَماكْ *kəvxətür ـ kəvxətmək*). اُلْ تَفِي سِنْ كَفْشَتِي *ol təvisin kəvxətti* ــ ئۇ توگسىنى كوشەتتى. مەستىرى يۇقۇ قىلدى.

تَسْغَتِّي tasoqatti تەستەكلەتتى. اُلْ قُلْنِ تَسْغَتِي *ol kulīn tasoqattī* ــ ئۇ قۇلىنى تەستەكلەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَسْغَتُورْ ـ تَسْغْتَماقْ *tasoqatur ـ tasoqatmak*).

قَرْغَتِّي karoqatti قارغاتتى. اُلْ ياكْنِي قَرْغَتِي *ol yəkni karoqattī* ــ ئۇ شەيتاننى قارغاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق

(قَرْغَتُور ـ قَرْغَتْماق *karoqatur ـ karoqatmak*).

قُرْغَتّی kuroqatti قۇرغىدى، قۇرۇقسىرىدى. يِيرْ قُرْغَتّی *yər kuroqatti* — يەر قۇرۇقسىراپ كەتتى، يەنى نەملىكىنىڭ كەملىگىدىن قۇرغىدى (قُرْغَتُور ـ قُرْغَتْماق *kuroqatur ـ kuroqatmak*). بۇ سوزنىڭ ئەسلى «قُرْغاذْتی *kuroqaźti*» بولۇپ، «ذ ـ ź» ھەرپى «ت ـ t» غا ئىدغام قىلىنغان.

قِرْغَتّی kiroqatti غەزەپلەندۈردى، يامان كورسەتتى. اُلْ اَنِي بَكْكا قِرْغَتّی *ol ani bəgkə kiroqatti* — ئۇ ئۇنى بەككە يامان كورسەتتى، يەنى بەگنى ئۇنىڭغا غەزەپلەندۈردى (قِرْغَتُور ـ قِرْغَتْماق *kiroqatur ـ kiroqatmak*).

قَرْڤَتّی karvatti ئىزدەتتى، ئىاختۇرتتى. اُلْ اَزاكْ قُويْنْدا نانْكْ قَرْڤَتّی *ol anıŋ koyunda nəŋ karvatti* — ئۇ ئۇنىڭ قويىنىدىن بىرنەرسە ئىزدەتتى. ھەرقانداق بىركىم بىرەر نەرسىنى كوز بىلەن كورمەي، قول بىلەن سىلاپ ـ سىپاپ ئىاختۇرسىمۇ شۇنداق دىيىلىدۇ (قَرْڤَتُور ـ قَرْڤَتْماق *karvatur ـ karvatmak*).

بُرْقِتّی burkitti بۇرۇشتۇردى ~ پۇرۇشتۇرۇدى، تۇردى.

اُل يُوزِنْ بُرْقِتِي *ol yüzin burkïttï* — ئُو يۈزىنى پۈرۈشتۈردى (بُرْقِتُورْ - بُرْقِتْماقْ *burkïtur - burkïtmak*).

تِلْقَتِّي talkïttï① بۇراتتى، كېچىكتۈردى، سۈرگۈزدى. اُلْ اَنِكْ اِيشِنْ تِلْقَتِّي *ol anïŋ ïxïn talkïttï* — ئُو ئۇنىڭ ئىشنى كېچىكتۈردى. اُلْ يُكْنِي تِلْقَتِّي *ol yükni talkïttï* — ئُو يۈكنى سۈرگۈزدى. يۈك بىلەن ئاغامچا ئارىسىغا ئولغام سېلىپ، يۈكنى رۇسلاش ئُوچۇن بۇرىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَلْقُتُورْ - تَلْقْتْماقْ *talkïtur - talkïtmak*).

سَرْقِتِّي sarkïttï سارقىتتى. اُلْ تُونْدِنْ سُوفْ سَرْقِتِّي *ol* —

---

①يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئُوتكەن زامان شەكلى «تِلْقَتِّي» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، كەلگۈسى زامان ۋە ھەسىلەر شەكىللىرىدە سوز بېشىدىكى «ت - *t*» ھەرپى فەتھىلىك، «ق - *k*» ھەرپى كەسرىلىك يېزىلغان، بىز بۇ پېئىلنى يازما نۇسخا 370 - بەتتىكى «تَلْقْشْدِي *talkïxdï* — تۇرۇشۇپ بەردى»، 381 - بەتتىكى «تَلْقْلْدِي *talkïldï*— كېچىكتۈرۈلدى، سۈرۈلدى» بىلەن بىر دەپ ھېسابلاپ، سوز بېشىدىكى «ت-*t*» ھەرپىنىڭ فەتھىلىك كېلىشىنى تۇغرا دەپ قارىدۇق ۋە ئُوتكەن زامان شەكلىنى «*talkïttï*» دەپ ئالدۇق.

tondïn suf sarkïttï ئۇ تونىدىن سۇ سارقىتتى.
باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَرْقِتُورْ - سَرْقِتْماقْ - *sarkïtur*
sarkïtmak).

قُرْقِتّى korkïttï قورقۇتتى. اُلْ اَنِي قُرْقِتِي — *ol anï*
korkïttï ئۇ ئۇنى قورقۇتتىى (قُرْقِتُورْ - قُرْقِتْماقْ
korkïtur - korkïtmak).

بَرْكِتّى bərkitti بەكىتتى، چىڭىتتى. اُلْ بَرْكِتِي نانْكْنِي — *ol*
bərkitti nəŋni ئۇ بىر نەرسىنى بەكىتتى، يەنى بىرەر
نەرسە ۋە بىرەر ئىشنى چىڭىتتى (بَرْكِتُورْ - بَرْكِتْماكْ
bərkitür - bərkitmək).

كُرْكُتّى kərkütti كوركەتتى ~ كورسەتتى. اُلْ مَنكا نانْلٰكْ
كُرْكُتِي *ol maŋa nəŋ kərkütti* — ئۇ ماڭا بىر
نەرسە كورسەتتى (كُرْكِتُورْ - كُرْكْتْماكْ - *kərkütür*①
kərkütmək).

---

① يازما نۇسخىدا بۇ پېيلنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى «كُرْكِتُورْ *kərkitür*» شەكلىدە يېزىلغان، بىز ئۇيغۇر ئۇتۇكەن زامان ۋە مەستەر شەكىللىرىگە ئاساسەن، «*kərkütür*» دەپ ئالدۇق.

كُرْكَتّى kərkətti كورکەماەشتى، گۇزەللەشتى. قىز كُرْكَتّى kiz — kərkətti قىز كورکەماەشتى، يەنى قىزنىڭ رەڭگى-رويى چرايلىق بولدى (كُرْكَتُوْر - كُرْكَتْماڭ - kərkətür - kərkətmək). بۇنىڭ ئەسلى «كُرْكاذْتى kərkəżti» بولۇپ، «ذ - ż» ھەرپى «ت - t»غا ئىدغام قىلىنغان.

بِلْكَتّى bilkətti ئەقىلگە كەلدى، ئەقىللىق بولدى. اُغْلانْ بِلْكَتّى ooqlan bilkətti — بالا ئەقىلگە كەلدى. بۇ سوزنىڭ ئەسلى «بِلْكاذْتى bilkəżti» بولۇپ، «ذ - ż» ھەرپى «ت - t» غا ئىدغام قىلىنغان (بِلْكاتُوْر - بِلْكَتْماڭ bilkətür - bilkətmək).

قائىدە: «اَذْتى əżti // ażti» قوشۇمچىسى ئىنسانلىق تەبىي خۇسۇسىيەتىنىلا بىلدۇرىدىغان ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، ئۇنىڭدىن پېيل ياسايدۇ. مەسىلەن: «كُرْكْ kərk — كورك» سوزىدىن «كورکەماەشتى» دېگەن سوزنى ياسىماچى بولساڭ، «اَذْتى əżti»نى قوشۇپ، «كُرْكاذْتى kərkəżti — كورکەماەشتى» دەيسەن. يەنە شۇنىڭدەك «ئەقىل» مەنىسىدىكى «بِلِكْ bilik» سوزىدىن پېيل ياسىساڭ، «اُغْلانْ بِلْكاذْتى ooqlan bilkəżti — بالا ئەقىلگە كەلدى»

بولىدۇ. تەلەپپۇزدا «ا ـ ئېلىف» سىڭىپ كېتىدۇ، «ذ ـ ż» ھەرپى «ت ـ t» غا ئىدغام قىلىنىپ، «ث ـ t» ھەرپى تەشدىتلىك بولىدۇ.

بُزْلَتّى bozlattï بوزلاتتى. اُل بُتُونى بُزْلَتّى — ol botunï bozlattï ئۇ بوتىنى بوزلاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُزْلَتُورْ ـ بُزْلَتْماقْ bozlatur ـ bozlatmak).

بَشْلَتّىمْ baxlattïm باشلاتتىم. مَنْ اَنَكْر ايْش بَشْلَتّىمْ — mən anar ïx baxlattïm مەن ئۇنىڭغا ئىش باشلاتتىم (بَشْلَتُورْ ـ بَشْلَتْماقْ baxlatur ـ baxlatmak).

بَغْلَتّىمْ baqlattïm باغلاتتىم. اَنَكْر اُتْنىڭْ بَغْلَتّىمْ — anar otuŋ baqlattïm ئۇنىڭغا ئوتۇن باغلاتتىم. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اَنَكْر بُوغْ بَغْلَتّىمْ — anar booq baqlattïm ئۇنىڭغا بوخچا باغلاتتىم، يەنى ئۇنىڭغا (ئايالالارنىڭ كىيىمى ساقلىنىدىغان) بوخچىنى باغلاتتىم (بَغْلَتُورْمَنْ ـ بَغْلَتْماقْ baqlaturmən ـ baqlatmak).

بَكْلَتّى bəklətti قاماتتى؛ كۈزەتتۈردى. بَكْ اُغْرِينِي بَكْلَتّى — bəg oqrïnï bəklətti بەگ ئوغرىنى قاماتتى، قامىتىۋەتتى. مَنْ اَتْ بَكْلَتّىمْ — mən at bəklättïm مەن ئات كۈزەتتۈردۈم. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ئوغۇزچە

(تَرْلَتُورْ ـ تَرْلَتْماقْ tərlətmək ـ tərlətür).

تُزْلَتّی tuzlatti تۇزلاتتی. اُلْ اَتْ تُزْلَتّی ol ət tuzlatti — ئۇ گوش تۇزلاتتی. باشقىلاردەمۇ شۇنداق (تُزْلَتُورْ ـ تُزْلَتْماقْ tuzlatur ـ tuzlatmak).

تِزْلَتّی tizlətti تىزلاتتی. اُلْ تِزْلَتّی نانْكْنِی ol tizlətti nəŋni — ئۇ بىر نەرسىنى تىزلاتتى، يەنى تىز بىلەن باستۇرۇدى (تِزْلَتُورْ ـ تِزْلَتْماكْ tizlətmək ـ tizlətür).

تُشْلَتّی təxlətti توشگە ئۇردۇردى. اُلْ اَنِی تُشْلَتّی ol ani — təxlətti ئۇ ئۇنىڭ توشگە (كوكسىگە) ئۇردۇردى (تُشْلَتُورْ ـ تُشْلَتْماكْ təxlətmək ـ təxlətür).

تُشْلَتّی tuxlatti ئۇدۇللاتتى، ئۇدۇل قىلدۇردى. اُلْ يِرِكْ اَنَكْرْ تُشْلَتّی ol yərig aŋar tuxlatti — ئۇ ئۇنى ئوزىنىڭ ئۇدۇلىدىكى يەرگە تۇرغۇزدى. شۇنىڭدەك، ھەرقانداق ئۇدۇل توختىتىلغان نەرسىلەر ئۇچۇنمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُشْلَتُورْ ـ تُشْلَتْماقْ tuxlatmak ـ tuxlatur).

مەزكۇر «تَرْلَتّی tərlətti» پېئىلىنىڭ كوپ مەنىلىرىدىن بىرى بولسا كىيرەك دەپ تونۇدۇق ۋە «tərlətti» دەپ ئالدۇق.

تَشْلَتّی taxlattï تاش بىلەن ئۇردۇردى. اُل اَنى تَشْلَتّی *ol anï taxlattï* ــ ئۇ ئۇنى تاش بىلەن ئۇردۇردى.

تَشْلَتّی taxlattï تاشلاتتى، تاشلىتىپ قويدى. اُل اغْلْنی تَشْلَتّی *ol ooɣulnï taxlattï* ــ ئۇ ئوغلىنى (سەپەردە پىشىۋن دەپ) تاشلاتتى، چەتكە ئەۋەتتى (تَشْلَتُورْ ـ تَشْلَتْماق *taxlatur ـ taxlatmak*).

تِشْلَتّی tïxlattï تىشلەتتى ~ چىشلەتتى. اُل اَنى تِشْلَتّی *ol anï tïxlattï* ــ ئۇ ئۇنى چىشلەتتى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

جَغْرِی بِرِبْ قُشْلَتُو
تَيْغَنْ اِذْبْ تِشْلَتُو
تِلْكُو تُنُكْزْ تَشْلَتُو
اَرْدَمْ بِلا اُكْلَلِمْ

qaoqrï bərip kuxlatu
tayoɣan ïzïp tïxlatu
tilkü toŋuz taxlatu
ərdəm bilə oglələlim

[قارچىغا بېرىپ قوشلىتىپ،
تايغان سېلىپ چىشلىتىپ،

تۇلكە، توگفۇزنى تاش بىلەن ئۇرۇپ،
پەزىلەت بىلەن پەخرلىنەيلى.

ئوۋچىلىق ۋە كوگۇل ئازادىلىگىنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دەيدۇ: يىگىتلەرگە لاچىن بېرىپ قۇشلىتايلى، تايغان سېلىپ كېيىك، توگفۇز، تۇلكىلەرنى چىشلىتەيلى، تايغانغا يارەملىشىپ ئۇ هايۋانلارنى تاش بىلەن ئۇرايلى، پەزىلەتلىرىمىز بىلەن پەخرلىنەيلى (تِشْلَتُور ـ تِشْلَتْماق tïxlatur ـ tïxlatmak).

تَغْلَتّى taoqlatti داغلاتتى، داغمالاتتى، تامغىلاتتى. اُل اَتِنْ تَغْلَتّى ol atïn taoqlatti — ئۇ ئېتىنى تامغىلاتتى (تَغْلَتُورْ ـ تَغْلَتْماقْ taoqlatur ـ taoqlatmak). پارسلار بۇ سوزنى تۇركلەردىن ئېلىپ «داغ» دەپ قوللىنىدۇ. خوددى شۇنىڭدەك ئۇلار «قورغان» مەنىسىنى بىلدۇرىدىغان «دِز» سوزىنى تۇركلەردىن ئالغان. تۇركچىدە «تِيز يِر» taz yar نىڭ مەنىسى «ئېگىز يەر» دىگەن بولىدۇ.

تُمْلِتّى tumlïtti سوۋۇتتى، مۇزلاتتى. اُل سُوفْ تُمْلِتّى ol suv tumlïtti ئۇ سۇ سوۋۇتتى. سوت ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى سوۋۇتسىمۇ شۇنداق دەيىلىدۇ

(تُمْلِتُورْ - تُمْلِتْمَاقْ *tumlītur - tumlītmak*).

تُمْلُتّى tumlutti سوۋۇتتى، مۇزلاتتى. اُلْ اَنِكْ كُنكُلِنْ تُمْلُتّى *ol anïŋ keŋülin tumlutti* — ئۇ ئۇنىڭ كوڭلىنى سوۋۇتتى، يەنى ئۇ ئۇنى غەزەپلەندۈرۈپ، ئۇنىڭ كوڭلىنى سوۋۇتتى، شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۇنى سويمەيدىغان بولدى (تُمْلِتُورْ - تُمْلِتْمَاقْ *tumlītur - tumlītmak*)①.

سَبْلَتّى saplatti ساپلاتتى. اُلْ قِلِجْ سَبْلَتّى *ol kïlïq saplatti* — ئۇ قىلىچ ساپلاتتى. پىچاق، خەنجەر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ساپلاتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَبْلَتُورْ - سَبْلَتْمَاقْ *saplatur - saplatmak*).

جَرْلَتّى qarlatti چىقىراتتى، يىغلاتتى. اُلْ اَغْلاتِغْ جَرْلَتّى

① بۇ پېئل ئەسلىيەتتە يۇقۇرقى پېئلنىڭ بىر كوچمە مەنىسىنى ئىپادىلىسىمۇ، ئاپتور بۇلارنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرىنى ئىككى ئورۇندا بايان قىلغان، شۇڭا بىزمۇ ئىككى سوز قىلىپ ئالدۇق. لېكىن بۇ كېيىنكى پېئلنىڭ ئوتكەن زامان شەكلىدە «ل - *l*» ھەرپى زەممىلىك، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرىدە «ل - *l*» ھەرپى كەسرىلىك قىلىپ بېرىلگەن. بىز باشقا سوزلەردىمۇ لەۋلىشىش بىلەن لەۋلەشمەسلىك ھادىسىسىدە ئۇچراپ تۇرىدىغان مۇنداق ئىككى خىلالىقنىڭ مەۋجۇتلۇغىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئەسلىنى ئوزگەرتمىدۇق.

ol ooqlanïoq qarlattï — ئۇ بالىنى يىغلاتتى. پىلنى نەرە تارتقۇزسمۇ شۇنداق دىيىلىدۇ (جَرْلَتُورْ - جَرْلَتْماقْ *qarlatur - qarlatmak*).

جَرْلَتّى qərlətti بۇزدى، كاردىن چىقاردى، ئاغرىتتى، ئېغىر-لاشتۇردى. اُتْ اَنكْ كُوزِنْ جَرْلَتّى *ot anïŋ kəzin* — *qərlətti* ئوت (دورا) ئۇنىڭ كوزىنى بۇزۇپ قويدى. كىشى ئېغىر تاماق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى يىگەنلىكتىن ئېغىرلىشىپ، بىمارام بولسىمۇ شۇنداق دىيىلىدۇ (جَرْلَتُورْ - جَرْلَتْماكْ *qərlətür - qərlətmək*).

جُرْلَتّى qürlətti ئۈندۈردى. اُلْ اَنْدِنْ نانكْ جُرْلَتّى *ol andïn nəŋ qürlətti* ئۇ ئۇنىڭدىن نەرسە ئۇندۇردى (جُرْلَتُورْ - جُرْلَتْماكْ *qürlətür - qürlətmək*).

جُغْلَتّى qooqlattï بوخچىلاتتى، اُلْ تُونِنْ جُغْلَتّى *ol tonïn* — *qooqlattï* ئۇ تونىنى بوخچىلاتتى (جُغْلَتُورْ - جُغْلَتْماقْ *qooqlatur - qooqlatmak*).

جِغْلَتّى qïoqlattï گەزلەتتى. اُلْ بُوزْ جِغْلَتّى *ol bəz* — *qïoqlattï* ئۇ بوز گەزلەتتى. يەنى ئۇ تۈرك گېزى بىلەن بوز گەزلەتتى. تۈرك گېزى باشقا گەزنىڭ ئۈچتىن ئىككى ھەسسىسىگە باراۋەر كېلىدۇ (جِغْلَتُورْ - جِغْلَتْماقْ *qïoqlatur - qïoqlatmak*).

جِنْلَتّی qīnlattī چنفا چقارغۇزدی، راستقا چقارغۇزدی.

اۇل انلك ايشن جِنْلَتّی — *ol anīŋ īxīn qīnlattī*

ئۇ ئۇنىڭ ئىشنى (سوزلىگەن سوزى ۋە ئويلىغان ئويىنى) چىنفا چىقارغۇزدى (جِنْلَتُور - جِنْلَتْماق - *qīnlatur - qīnlatmak*).

سَرْلَتّی sarlattī ئوراتتى، يوگەتتى. اۇل سۇلۇق سَرْلَتّی — *ol suvluk sarlattī*

ئۇ سەللە ئوراتتى. ھەرقانداق بىر نەرسىنى يوگەتسەمۇ شۇنداق دەيىلىدۇ (سَرْلَتُور - سَرْلَتْماق - *sarlatur - sarlatmak*).

سِرْلَتّی sīrlattī سرلاتتى. اۇل ايَاق سِرْلَتّی — *ol ayak sīrlattī*

ئۇ ئاياق سرلاتتى، يەنى تۇرك ئايغىنى (قاچىسىنى) سرلاتتى (سِرْلَتُور - سِرْلَتْماق - *sīrlatur - sīrlatmak*).

سُزْلَتّی sözlətti سوزلەتتى. اۇل مَنى سُزْلَتّی — *ol mənisözlətti*

ئۇ مېنى سوزلەتتى (سُزْلَتُور - سُزْلَتْماك - *sözlətür - sözlətmək*).

سِزْلَتّی sizlattī سزلاتتى. بُوز تِيشِغ سِزْلَتّی — *buz tīxīq sizlattī*

مۇز چىشنى سزلاتتى. بۇ مۇزنىڭ چىشنى سقىرتقىشى ياكى چۇمۇلە ماگفاندەك قىلدىتىشىدۇر. قول

سوغۇق سۇغا كىرگەندە سوغۇق تۇيۇلسمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سِزلَتُورْ ـ سِزْلَتْماقْ sizlatur ـ sizlatmak).

سُغْلِتّى sooqlittï تەقتۇردى. اُلْ اَنِكْ قُوينكا اَلِكْ سُغْلِتّى — ol aniŋ koyniŋa əlik sooqlittï ئۇ ئۇنىڭ قوينىغا (بىر نەرسە ئىزلەش ئۈچۈن) قول تەقتۇردى (سُغْلِتُورْ ـ سُغْلِتْماقْ sooqlïtur ـ sooqlïtmak).

سُقْلَتّى suvlattï سۇلاتتى. اُلْ جُبْنِى سُقْلَتّى — ol qəpni suvlattï ئۇ تىرەپنى سۇلاتتى، يەنى بىر نەرسىنىڭ تىرىپى ئۈستىگە سۇ چاچتۇردى (سُقْلَتُورْ ـ سُقْلَتْماقْ suvlatur ـ suvlatmak).

سَنْلَتّى sənlətti سەنلەتتى. اُلْ اَنِى سَنْلَتّى — ol anï sənlətti ئۇ ئۇنى (بالىلارغا قارىتىپ گەپ قىلغاندەك) سەنلەتتى. يۇقۇرىدا سوزلەپ ئوتكىنىمىزدەك، تۈركلەر ئوزدىن چوڭلارنى «سِزْ siz» دەيدۇ، ئۇزىدىن مەرتىۋىدە كىچىكلەرنى «سِنْ sən» دەيدۇ. اُلْ اَنِى سَنْلَتّى — ol ani sənlətti ئۇ ئۇنى (كەمىتىش ئۈچۈن) سەنلەتتى» دەگەن ئىبارە شۇنىڭدىن ئىپلىنغان (سَنْلَتُورْ ـ سَنْلَتْماقْ sənlətür ـ sənlətmək).

سِزْلَتْتِمْ sizlərtim سىزلەتتىم. مَنْ اَنِى سِزْلَتْتِمْ — mən ani

sizlәttim مەن ئۇنى سىزلەتتىم، يەنى مەن ئۇنى چوڭ-لارغا ھورمەت قىلىپ سىز دېگۈزدۈم (سِزْلَتْۇرْمَنْ - سِزْلَتْمَاقْ *sizlətürmən - sizlətmək*).

سُمْلِتّى sumlïttï كالدىرلاتتى. اُلْ اَنِي سُمْلِتِي *ol anï* — *sumlïttï* ئۇ ئۇنى كالدىرلاتتى. يەنى تۇركلەر بىلمەي-دىغان تىل بىلەن سوزلەشكە مەجبۇر قىلدى. تۇركلەر تۇركچە بىلمەيدىغانلارنى «سُمْلِمْ *sumlïm*» دەيدۇ، خۇدى ئەرەپلەرنىڭ ئەرەپچە بىلمەيدىغانلارنى «اَعْجَمى» دېگىنىدەك. سوزنىڭ كېلىپ چىقىشى مۇشۇ. ئەرەپلەر ئىچىدە ياشىغانلار ئەرەپچىنى ئوبدان ئۇگەنسىمۇ، ئۇلاردىن بىرى نام كەتسەيدۇ. ئامما تۇركلەر ئىچىدە تۇركچىنى بىلسە، بۇ نامدىن قۇتۇلىدۇ (سُمْلِتُورْ - سُمْلِتْمَاقْ *sumlïtur - sumlïtmak*).

قَرْلَتّى karlattï قار ياققۇزدى. تَنْكْرِي قارْ قَرْلَتِي *tәŋri* — *karlattï* تەڭرى قار ياققۇزدى (قَرْلَتُورْ - قَرْلَتْمَاقْ *karlatur - karlatmak*).

قِرْلَتّى kïrlattï قىرلاتتى. اُلْ اَرِقْ قِرْلَتِي *ol arïk* — *kïrlattï* ئۇ ئېرىق قىرلاتتى (قِرْلَتُورْ - قِرْلَتْمَاقْ *kïrlatur - kïrlatmak*).

قُشْلَتّی kuxlattï قۇشلاتتی. اُلْ اَنکَرْ قُشْ قُشْلَتی — *ol aŋar kux kuxlattï* — ئۇ ئۇنىڭغا قۇش قۇشلاتتی (قُشْلَتُورْ ـ قُشْلَتْماقْ *kuxlatur ـ kuxlatmak*).

قِشْلَتّی kïxlattï قىشلاتتی. اُلْ اَنِي اَفْنْدا قِشْلَتّی — *ol anï əvində kïxlattï* ئۇ ئۇنى ئويىدە قىشلاتتی. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قِشْلَتُورْ ـ قِشْلَتْماقْ *kïxlatur ـ kïxlatmak*). بىر كىم بىر نەرسىنى (قىش ئوتكۇچە) هوددىگە ئالسا ۋە ساقلىسىمۇ شۇنداق دىيىلىدۇ.

قِغْلَتّی kïoqlattï قىغلاتتی، تەزەكلەتتی. اُلْ يِرِكْ قِغْلَتی — *ol yərig kïoqlattï* — ئۇ يەرنى قىغلاتتی. اُلْ اَتِنْ قِغْلَتی — *ol atïn kïoqlattï* — ئۇ ئېتنى تەزەكلەتتی (قِغْلَتُورْ ـ قِغْلَتْماقْ *kïoqlatur ـ kïoqlatmak*).

قَقْلَتّی kaklattï قاقلاتتی، قاق قىلدۇردی. اُلْ اَنکَرْ اَتْ قَقْلَتی — *ol aŋar ət kaklattï* — ئۇ ئۇنىڭغا گوش قاقلاتتی، گوشنى قاق قىلدۇردی (قَقْلَتُورْ ـ قَقْلَتْماقْ *kaklatur ـ kaklatmak*).

كُتْلَتّی kətlətti كوت قىلدۇردی. اُلْ اغْلانِغْ كُتْلَتی — *ol*

ئۇ بالىنى كوت قىلدۇردى، يەنى *ooqlanïoq kətlətti* بالىغا باسقۇنچىلىق قىلدۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُتْلَتُورْ - كُتْلَتْمَاكْ *kətlətmək - kətlətür*).

كَزْلَتّى kəzlətti گەزلەتتى. اُلْ اُقْ كَزْلَتِي *ol ok kəz-lətti* ئۇ ئوق گەزلەتتى، يەنى ئوقنى گەز چىقارغۇزدى (كَزْلَتُورْ - كَزْلَتْمَاكْ *kəzlətmək - kəzlətür*).

كِزْلَتّى kizlətti يوشۇرغۇزدى. اُلْ مَنكا سُوزْ كِزْلَتِي *ol maŋa səz kizlətti* ئۇ ماڭا سوز يوشۇرغۇزدى، سوزنى مەخپى ساقلاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كِزْلَتُورْ - كِزْلَتْمَاكْ *kizlətmək - kizlətür*).

كَمْلَتّى kəmlətti ئاغرىتتى. بُو اُتْ اَتِغ كَمْلَتِي *bu ot atïoq kəmlətti* بۇ ئوت (دورا) ئاتنى ئاغرىتتى، يەنى ئاتقا زەرەر قىلدى (كَمْلَتُورْ - كَمْلَتْمَاكْ *kəmlətmək - kəmlətür*).

تَرْمَتّى tarmattï تاملاتتى، تاتىلاتتى. اُلْ اَنِكْ يُوزِنْ تَرْمَتِي *ol anïŋ yüzin tarmattï* ئۇ ئۇنىڭ يۈزىنى تاملاتتى، مورلاتتى (تَرْمَتُورْ - تَرْمَتْمَاقْ *tarmatmak - tarmatur*).

جَرْمَتّى qərmətti چومەتتى، ئورۇتتى. اَلْبْ اَرْ اَتِنْ جَرْمَتِي

alp ər atīn qərmətti — باتۇر ئەر ئېتىنىڭ قۇيرۇ-
غىنى (يىپەك بىلەن) چومەتتى. بۇ باتۇرلۇقنىڭ بەلگىسى.
ھەرقانداق بىر نەرسىنى چىرماپ ئورۇتسىمۇ شۇنداق
دېيىلىدۇ (جرمتور - جرمتماك qərmətür - qərmətmək).
بۇ قامچىنىڭ ئۇچىنى ئىنچىكە تاسما بىلەن ئورۇگەندەك
ئورۇشتۇر.

سَرْمَتّى sərmətti سۇزدۇردى، سۇزۇپ ئالدۇردى. اُلْ اَنكَرْ
بَلِقْ سَرْمَتِي ol aŋar balik sərmətti — ئۇ ئۇنىڭغا
(سۇدىن) بېلىق سۇزدۇردى. شۇنىڭدەك «تُتْماجْ سَرْمَتِي
tutmaq sərmətti — (سۇدىن) تۇتماچىنى (چوپىنى)
سۇزدۇردى» دېيىلىدۇ. ھەرقانداق نەرسە سۇيۇقلۇق
ئىچىدىن سۇزۇپ ئېلىنسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَرْمَتُور-
سَرْمَتْماكْ sərmətür - sərmətmək).

سَرْمَتّى sarmattï يوگەتتى، ئوراتتى. اُلْ يِشغْنِي يِغاجْغا
سَرْمَتِي ol yïxïoŋnï yïoqaqka sarmattï — ئۇ
ئاغامچىنى دەرەخكە يوگەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق
(سرمتور - سرمتماق sarmatur - sarmatmak).

قَتْنَتّى katnattï قايتىلاتتى، ياندۇرمىلاتتى. اُلْ اَنِكْ سُوزِنْ
قَتْنَتِي ol anïŋ sɵzin katnattï — ئۇ ئۇنىڭ سوزىنى

(بىر قانچە قېتىم) قايتىلاتتى (قَتْنَتُورْ ـ قَتْنَتْماقْ katnatur ـ katnatmak).

قَسْنَتّى kasnatti جاقلىداتتى، تىترەتتى. تُمْلُغْ اَنِي قَسْنَتِي tumluq ani kasnatti — سوغۇق ئۇنى (چىشلىرى كاسىلداپ كەتكۈدەك دەرىجىدە) جاقىلداتتى (قَسْنَتُورْ ـ قَسْنَتْماقْ kasnatur ـ kasnatmak).

بُلْنَتّى bulnatti ئەسىر قىلدۇردى. اُلْ اَنِي بُلْنَتِي ol ani bulnatti — ئۇ ئۇنى ئەسىر قىلدۇردى (بُلْنَتُورْ ـ بُلْنَتْماقْ bulnatur ـ bulnatmak).

قَلْنَتّى kalnatti قېلىنلاشتى، قېلىنلىدى. يُفْقا نانْكْ قَلْنَتِي yufka nan kalnatti — يۇپقا نەرسە قېلىنلىدى. بۇ سوزنىڭ ئەسلى «قَلْنَاذْتِي kalnazti» بولۇپ، «ذ ـ z» ھەرپى «ت ـ t»غا ئىدغام قىلىنغان (قَلْنَتُورْ ـ قَلْنَتْماقْ kalnatur ـ kalnatmak).

ساپ مۇزائەف سوزلەردىن بەزىلىرى

شُقْشَقْدى xuvxaxdi شۇرلاشتى. اُلْ اَنِكْ بِرْلا شُقْشَقْدِي

ol anïŋ birlə xuvxaxdï — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن شۇرلاشتى (شُقْشُقْشُورْ ـ شُقْشُقْشَماقْ xuvxaxur-xuvxaxmak).

قُغْشُقْدى kooqxaxdï بوشاشتى، پۈسسىده بولدى. كشيلارْ قَمغْ قُغْشُقْدى kixilər kamuoq kooqxaxdï — كشىلەر ھەممىسى (قىزىق ئاپىتاپتا قېلىپ) بوشىشىپ كەتتى (قُغْشُقْورْ ـ قُغْشُقْماقْ kooqxaxur ـ kooqxaxmak). بەزىده بۇ سوزدىكى «غ - oq» ئورنىغا «خ - h» مۇ ئىشلىتىلىدۇ.

قُقْشُقْدى kovxaxdï پاقىرتىشتى. اُلْ اَنِكْ اُقِنْ قُقْشُقْدى ol anïŋ okïn kovxaxdï — ئۇ ئۇنىڭ ئوقىنى پاقىرتىشىپ بەردى (قُقْشُقْورْ ـ قُقْشُقْماقْ kovxaxur ـ kovxaxmak).

كَقْشُقْدى kəvxəxdï كوشەشتى. تَقَى اُوتْ كَقْشُقْدى tə ot kəvxəxdï — توگە (بىر ـ بىرىگە قارىشىپ) ئوت كوشەشتى (كَقْشُقْورْ ـ كَقْشُقْماقْ kəvxəxür ـ kəvxəxmək).

مۇزائەفنىڭ يەنە بىر تۈرى

تُلْقُقْلَنْدى tulkuklandï تۇلۇم بولدى، كوپتى، ئېسىلدى.

تُلْقُقْلَنْدِي نانْڭ *tulkuklandī nəŋ* — نەرسە تۇلۇمدەك ئېسىلدى، كوپتى (تُلْقُقْلَنُور ـ تُلْقُقْلَنْماق ـ *tulkuklanur ـ tulkuklanmak*).

تُرْكَكْلَنْدِي türgəkləndi تۇرگەكلەندى، تۇرتەكلەندى.

تُونْ تُرْكَكْلَنْدِي *ton türgəkləndi* — تون تۇرتەكلەندى ـ دى، يەنى تون بوخچىغا يوگەلدى (تُرْكَكْلَنُور ـ تُرْكَكْلَنْماق *türgəklənür ـ türgəklənmək*).

بۇ باپتىكى مىساللار

يَرْبَتّي yarpattī يەر دەسسىدى، ئوگلاندى؛ ئوستى، چوڭ بولدى، چوگايدى. اِكْلِمْ يَرْبَتّي *iglik yarpattī* — كېسەل ئادەم يەر دەسسىدى. اُغْلان يَرْبَتّي *ooqlan yarpattī* بالا چوڭ بولدى (يَرْبَتُور ـ يَرْبَتْماق ـ *yarpatur ـ yarpatmak*). بۇ سوزنىڭ ئەسلى «يَرْباذْتي *yarpażtī*» بولۇپ، «ذ ـ ż» ھەرپى «ت ـ t»غا ئىدغام قىلىنغان.

يِلْبِتّي yəlpitti نەمدەتتى، نەمدىدى. ئۇنتىتى. اُل اَتْقا اَشْبارْ يِلْبِتّي *ol atka axbar yəlpitti* — ئۇ ئاتقا

هەلەپ (سامان ھىلەن كېپەك) نەمدەتتى (يَلْپِتُورْ - يَلْپِتْماكْ *yəlpitür - yəlpitmək*)①. سىم - سىم يامغۇر يەر يۈزىنى نەمدىسىمۇ «يَغْمُرْ يِيرِكْ يَلْپِتِّي *yaoqmur yərig yəlpitti*» دىيىلىدۇ.

يَلْپِتِّي yəlpitti يەلپۈتتى. اُلْ اَنَكْرْ سِنَكاكْ يَلْپِتِّي *ol — aŋar siŋək yəlpitti* ئۇ ئۇڭنىڭغا چىۋىن يەلپۈتتى (يَلْپِتُورْ - يَلْپِتْماكْ *yəlpitür - yəlpitmək*)②.

يُنْجُتِّي yunqutti رەنجىتتى، ئاغرىتتى، ئازار بەردى. اُلْ اَنِي يُنْجُتِّي *ol ani yunqutti* — ئۇ ئۇنى رەنجىتتى

---

① يازما نۇسخىدا بۇ پىيىلدىكى «ب - *p*» ھەرپى ھەرىكەتسىز بېرىلگەن. بىز يازما نۇسخا 486 - بەتتىكى «كَبَكْ يَلْپِشْدِى *kəpək yəlpixdi* — كېپەك نەمدىدى» ئىبارىسىگە ئاساسەن، «ب - *p*» ھەرپىنى كەسرىلىك قىلىپ ئالدۇق.

② يازما نۇسخىدا بۇ پىيىلنىڭ ئوتكەن زامان شەكلى «يَلْپِتِّي» قىلىپ يېزىلغان، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرىدە «ب - *p*» ھەرپىگە ھەرىكە قويۇلمىغان. بىز بۇ پىيىلنىڭ يازما نۇسخا 486 - بەتتىكى ئۇملۇك دەرىجىسىگە ئاساسەن، «ب - *p*» ھەرپىنى كەسرىلىك قىلىپ ئالدۇق.

(يُنْجِتُوْر - يُنْجِتْماق *yunqïtur - yunqïtmak*)①.

يَبْرِتّى yaprïttï يوپۇردى. اَتْ قُلاقِنْ يَبْرِتِي *at kulakïn yaprïttï* — ئات قۇلىغىنى يوپۇردى. ئات بىر نەرسىنى تەپكەندە ياكى بىر نەرسىدىن قورقاندا شۇنداق قىلىدۇ (يَبْرِتُوْر - يَبْرِتْماق *yaprïtur - yaprïtmak*).

يَغْرِتّى yaoqrïttï يېغىر قىلدى. اُلْ مَنِكْ اَتِغْ يَغْرِتِي *ol mənïŋ atïoq yaoqrïttï* — ئۇ مېنىڭ ئېتىمنى يېغىر قىلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَغْرِتُوْر - يَغْرِتْماق *yaoqrïtur - yaoqrïtmak*).

يَفْرِتّى yavrïttï ئاجىزلاتتى، ئورۇقلاتتى. اُلْ اَنِي يَفْرِتِي *ol ani yavrïttï* — ئۇ ئۇنى ئاجىزلاتتى (يَفْرِتُوْر - يَفْرِتْماق *yavrïtur - yavrïtmak*).

يُلْرِتّى yolrïttï يالقۇنلاتتى؛ يالتىراتتى. اُلْ اَتْ يُلْرِتِي

---

① بۇ يېرىنىڭ مەسىتىرى يازما نۇسخىدا ئاۋال «ك - *k*» بىلەن يېزىلىپ، كېيىن «ق - *q*»غا ئۆزگەرتىلگەن. بىز يازما نۇسخا 462 - بەتتىكى «يُنْجِغْ *yunqïoq*» سۆزىنىڭ مۇشۇ پېئىل يىلتىزىدىن ياسالغانلىقىنى، يىلتىزنىڭ ئارقا سوزۇق تاۋۇشتىن تۆزۈلگەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، بۇ يېرىنىڭ مەسىتىرىنى «ق - *q*» بىلەن ئالدۇق.

ol ot yolrïttï — ئۇ ئوتنى يالقۇنلاتتى. اُلْ تُوجُغْ يُلْرِتِي *ol tuquq yolrïttï* — ئۇ توچنى (خۇددى كۇن چۇششىمۇ، چۇششىمۇ يالتىراپ تۇرىدىغان قالقاندەك ۋە لېگەندەك) يالتىراتتى (يُلْرِتُورْ - يُلْرِتماقْ - *yolrïtur - yolrïtmak*).

يُلْرَتّى yolratti ۋالىلداتتى، پاقىراتتى، يالتىراتتى. كِرْشانْ اَنَاڭْ يُوزِنْ يُلْرَتِي *kirxən anïŋ yüzin yolratti* — ئۇپا ئۇنىڭ يۈزىنى ۋالىلداتاتتى. ھەرقانداق نەرسە بىر نەرسىنى ۋالىلداتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اُلْ قُمْغانِغْ يُلْرَتِي *ol kumoqanïoq yolratti* — ئۇ قۇمغانىنى پاقىراتتى. ھەرقانداق نەرسە پاقىرىتىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يُلْرَتُورْ - يُلْرَتماقْ *yolratur - yolratmak*). بۇ پېئىلدا ۋە بۇنىڭدىن ئالىدىنقى پېئىلدا «ى - يا» ھەرپىنى زەمىلىك ئوقۇغاندىن كۇرە، فەتھىلىك ئوقۇغان ئەۋزەلرەكتۇر.

يَرْسِتّى yarsïtti يىرگەنىدۇردى، سەسكەنىدۇردى. اُلْ انِي يَرْسِتّى *ol anï yarsïttï* — ئۇ ئۇنى (تاماق يېيەلمىگۇدەك دەرىجىدە) بىر نەرسىدىن يىرگەندوردى. بۇنىڭ ئەسلى «يارْ سُوذْتِي *yar suzti* — سەسكىنىدىغان نەرسىنى (شولغەينى) تۇكۇرۇپ قويدى» دۇر، «ذ - ز» ھەرپى «ت - *t*» غا ئىدغام قىلىنغان.

يۈكسەتتى yüksətti يۇكسەلتتى ~ يۇكسەلدۇردى، ئېگىزلەتتى.

ئۇ تام يۈكسەتتى *ol tam yüksətti* — ئۇ تام ئېگىزلەتتى، مۇستەھكەملىدى. ھەرقانداق بىر نەرسە مۇستەھكەملەنسىمۇ شۇنداق دەيىلدۇ (يۈكسەتۈر ـ يۈكسەتمەك *yüksətür ـ yüksətmək*).

يۇمشاتتى yumxatti يۇمشاتتى. ئۇ تېرى يۇمشاتتى *ol təri yumxatti* — ئۇ تېرە يۇمشاتتى. ئۇ قېتىغ نانىنى يۇمشاتتى *ol katïoq nəŋni yumxatti* — ئۇ قاتتىق نەرسىنى يۇمشاتتى. ئۇ ئەر سۆزىنى يۇمشاتتى *ol ər səzüg yum-xatti* — ئۇ ئادەم سوزنى تېز ـ تېز (ئالدىراپ) سوزلىدى. قۇرۇلنى تېز ئوقۇپ، تېز يالتلىسمۇ شۇنداق دەيىلدۇ (يۇمشاتۇر ـ يۇمشاتماق *yumxatur ـ yumxatmak*).

يۇغاتتى yufoqatti بېشەملەشتى، ئوكتەم بولۇۋالدى. ئاغلان يۇغاتتى *oqlan yufoqatti* — بالا ئوكتەم بولۇۋالدى. بۇ سوزنىڭ ئەسلى «يۇغاذتى *yufoqaztï*» بولۇپ، «ذ ـ ز» ھەرپى «ت ـ *t*»غا ئىدغام قىلىنغان.

يالاتتى yaloqatti يالاتتى. ئۇ ئاكار بالا يالاتتى *ol aŋar bal yaloqatti* ئۇ ئۇنىڭغا بال (ھەسەل) يالاتتى

(يَلْغَتُورْ - يَلْغَتماقْ yaloqatmak - yaloqatur).

يَلْفَتّى yalfattï يالاتتى. اُلْ اَنكَرْ ياغْ يَلْفَتّى ol aŋar yaq yalfattï — «oq - غ» ئۇ ئۇنىڭغا ياغ يالاتتى. بۇ سوز بىلەنمۇ ئېيتىلىدۇ (يَلْفَتُورْ - يَلْفَتْماقْ yalfatur - yalfatmak).

يُرْكَتّى yərgətti يوگەتتى. اُلْ يِبْ يُرْكَتّى ol yïp yərgətti ئۇ (بىر نەرسىگە) يىپ يوگەتتى. پۇتقا پايتىما ۋە باشقا نەرسىلەرنى يوگەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يُرْكَتُورْ - يُرْكَتْماكْ yərgətür - yərgətmək).

يِبْلَتّى yïplattï يىپلاتتى، يىپ سالدۇردى. اُراغْتْ يُوزِنْ يِبْلَتّى uraoqut yüzin yïplattï — خوتۇن يۈزىنى يىپلاتتى، يەنى يۈزىنى يىپ بىلەن تەرىدۇردى (يِبْلَتُورْ - يِبْلَتْماقْ yïplatur - yïplatmak).

يَتْلَتّى yatlattï يادا قىلدۇردى. بَكْ يَتْلَتّى bəg yatlattï — بەگ (شامال چىقىرىپ، يامغۇر ياغدۇرۇش ئۈچۈن) يادا قىلدۇردى (يَتْلَتُورْ - يَتْلَتْماقْ yatlatur - yatlatmak). بۇ تۈرك يۇرتلىرىدا مەشھۇر بىر ئىشتۇر. ئۇلۇغ تەكرىنىڭ ئىزنى بىلەن، يادا تاشقا ئوقۇش ئارقىلىق شامال،

سالقىنلىق ۆه يامغۇر پەيدا قىلىنىدۇ.

يَزْلَتتى yazlattï ياياتتى. اۇ قويۇن يايلاغدا يَزْلَتتى *ol* —
koyïn yaylaqda yazlattï ئۇ قويىنى ياياقتا ياياتتى
(يَزْلَتۇر - يَزْلَتماق *yazlatur - yazlatmak*).

يِغْلَتتى yïoqlattï يىغلاتتى. اۇ انى يِغْلَتتى *ol anï* —
yïoqlattï ئۇ ئۇنى يىغلاتتى (يِغْلَتۇر - يِغْلَتماق
yïoqlatur - yïoqlatmak).

يَغْلَتتى yaoqlattï ياغلاتتى. اۇ قَغشىنى يَغْلَتتى *ol kooqïxnï* —
yaoqlattï ئۇ قېيىشنى ياغلاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق
(يَغْلَتۇر - يَغْلَتماق *yaoqlatur - yaoqlatmak*).

يُقْلَتتى yoklattï يۇقۇرىلاتتى، ئورلەتتى. اۇ انى تاغقا
يُقْلَتتى *ol anï taoqka yoklattï* — ئۇ ئۇنى تاققا
ئورلەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُقْلَتۇر - يُقْلَتماق
yoklatur - yoklatmak).

يُكْلَتتى yüklətti يۈكلەتتى. اۇ يۈك يُكْلَتتى *ol yük* —
yüklətti ئۇ يۈك يۈكلەتتى (يُكْلَتۇر - يُكْلَتماك
yüklətür - yüklətmək).

يُكْلَتتى yüklətti پەيلەتتى، پەي بەكىتتۈردى. اۇ اق يُكْلَتتى

ol ok yüklətti — ئۇ ئوق پەيلەتتى، يەنى ئۇ ئوققا پەي بەكستتۇردى (يُكْلَتُورْ - يُكْلَتْماكْ - yüklətür - yüklətmək)· بۇ سوزنىڭ ئەسلى «يُوكْلَتِّى[1] yüklətti» بولۇپ «ذ - ż» ھەرپى «ت - t»غا ئىدغام قىلىنغان·

يَمْلَتِّى yamlattï يامداتتى، سۇپۇرتتى· اُلْ اَڤْنْ يَمْلَتِّى ol — avin yamlattï ئۇ ئويىنى يامداتتى، يەنى سۇپۇرتتى (يَمْلَتُورْ - يَمْلَتْماڤْ yamlatur - yamlatmak)·

يَشْنَتِّى yaxnattï پىشىن پەيدا قىلدى، چاقتۇردى· تَنْكْرِى يَشْنْ يَشْنَتِّى təŋri yaxïn yaxnattï — تەڭرى چاقماق چاقتۇردى· بىر ئادەم قىلچىنى ۋالىلداتسمۇ شۇنداق دىيىلىدۇ· باشقىلاردىمۇ شۇنداق· ھەرقانداق بىر نەرسە ۋالىلدىسا ۋە پارىلدىسمۇ شۇنداق دىيىلىدۇ· شېئىرنى مۇنداق كەلگەن:

---

① بۇ يەردىكى «يُوكْلَتِّى» دىن ئەرەپچە ئىزاھىدا ئېيتىلغان «ئادْغَمَ — ئىدغام قىلىنغان، يەنى ھەرپىلەر بىر - بىرى بىلەن بىرىكىپ كەتكەن»لىك كورۇلمەيدۇ· شۇڭا بىز بۇ قىسمدا كېلىۋاتقان قائىدە بويىچە «ذ - ż» نىڭ «ت - t»غا ئىدغام قىلىنىپ كەتكەنلىگى كوزدە تۇتۇلغان دەپ مولچەرلەپ، «yüklətti» دەپ ئالدۇق· مۇنداقتا تۇركچە يېزىلىشى «يُوكْلاذْتِى» بولۇشى كېرەك ئىدى·

يَخْشَنْتْ قِلِجْ بَشِنِي اُزا قَقَلْ يَرا
بِجِلِبْ اَنِكْ بِينِي تَقِي قَلْقَنْ تُرا

yaxnat kïliq baxi① üzə kakkïl yara
piqlïp anïŋ boynï takï kalkan tura

[(دۇشمەن) بېشى ئۇستىدە قىلىچ يالتىراپ، (قىلىچ) ئۇر، ياردىلا، ئۇنىڭ بوينى ۋە قالقان - تۇرالىرىمۇ كېسىلىپ پىتچىت بولسۇن.]

دۇشمەننىڭ ئۇستىدە قىلىچ يالتىراپ، ئۇنىڭ بوينى ئۇزۇلسۇن، دۇشمەننىڭ بېشىغا قىلىچ ئۇر، ئۇنىڭ قالقان-تۇرالىرىمۇ پارچە - پارچە بولۇپ كەتسۇن.

بۇ باپتىكى باشقا بىر تۈر

يَيْلَتّى yaylatti يايلاتتى. اُلْ اَنِي تاغدا يَيْلَتّى — *ol ani taqda yaylatti* ئۇ ئۇنى تاغدا يايلاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَيْلَتُورْ - يَيْلَتْماقْ *yaylatur - yaylatmak*).

① بۇ سوز يازما نۇسخىدا «بَشِنى» شەكلىدە بېرىلغان. بىز بېسىم ئاتالاينىڭ ئىزاھىنى مۇۋاپىق كۆرۈپ، «بَشِي *baxi*» شەكلىدە ئالدۇق.

بۇ باپتىكى مەنقۇسلار

بَيْنَتّى boynatti بويۇنتاۋلىق قىلدۇردى. اُلْ اُغْلَنِي ايشْقا بَيْنَتِي — ol ooqlanni ixka boynatti ئۇ ئوغلىنى ئىشقا بويۇنتاۋلىق قىلدۇردى (بَيْنَتُورْ ـ بَيْنَتْماقْ boynatur ـ boynatmak).

سَيْبَتّى saypatti بۇزۇپ چاچتۇردى، ئىسراپ قىلدۇردى. اُلْ تَغارِنْ سَيْبَتِي — ol tavarin saypatti ئۇ تاۋرىنى (مېيلىنى) ئىسراپ قىلدۇردى (سَيْبَتُورْ ـ سَيْبَتْماقْ saypatur ـ saypatmak).

سَيْرَتّى sayratti سايراتتى، جىق گەپ قىلدۇردى. اُلْ اَنَكَرْ سَيْرَتِي سُوزُكْ — ol aŋar sayratti sөzüg ئۇ ئۇنىڭغا سوز سايراتتى، يەنى ئۇنى سايرىتىۋەتتى (جىق گەپ قىلدۇردى) (سَيْرَتُورْ ـ سَيْرَتْماقْ sayratur ـ sayratmak).

قَيْنَتّى kaynatti قاينىتتى. اُلْ اَشِجْ قَيْنَتِي — ol өxiq kaynatti ئۇ قازان قاينىتتى (قَيْنَتُورْ ـ قَيْنَتْماقْ kaynatur ـ kaynatmak).

بۇ باپتىكى غۇنداىكلەر

اِنْكْرَتّي iŋratti ئىكراتتى. اُلْ اَنِي اِنْكْرَتِي *ol ani iŋratti* — ئۇ ئۇنى ئىكراتتى (اِنْكْرَتُورْ - اِنْكْرَتْماقْ *iŋratur - iŋratmak*).

مِنْكْدَتّي miŋdətti يۇلدۇردى، يۇگۇزلاتتى. اُلْ اَنِكْ سَجِنْ مِنْكْدَتِي *ol aniŋ saqin miŋdətti* — ئۇ ئۇنىڭ چېچىنى يۇلدۇردى (مِنْكْدار - مِنْكْداماكْ *miŋdətur - miŋdətmək*)①.

جِنْكْرَتّي qiŋratti جىرىگلاتتى، جاراڭلاتتى. اُلْ قَنْكْراغُو جِنْكْرَتِي *ol koŋraqu qiŋratti* — ئۇ قوڭغۇراقنى جىرىڭلاتتى، يۇگەننى جىرىڭلاتسمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ

① يازما نۇسخىدا بۇ يېرىنىڭ ئوتكەن زامانى «مِنْكْدَتِي» شەكلىدە يېزىلغان، كەلگۈسى زامانى ۋە مەستىرى بولسا، ئاددى دەرىجە شەكلىدە بېرىلگەن. بىز ئوتكەن زامان شەكلىنى مۇنداق پىللارنىڭ مەجبۇرى دەرىجىسىنىڭ ياسىلىش قائىدىسى بويىچە تۈزەتتۇق ۋە شۇنداق ترانسكرىپسىيە بەردۇق، كەلگۈسى زامانى بىلەن مەستىرىنى ترانسكرىپسىيەدىلا تۈزەتتۇق، ئەسلى يېزىلىشىنى ئۇزگەرتمىدۇق.

(جِنْكْرَتُورْ - جِنْكْرْتماقْ qiŋratur - qiŋratmak).

مَنْكْرَتّي maŋratti ماڭراتتي، ۋاقىراتتي. اۆل اَنِي مَنْكْرَتِي ol ani maŋratti — ئۇ ئۇنى ۋاقىراتتى (مَنْكْرَتُورْ - مَنْكْرْتماقْ maŋratur - maŋratmak).

مُنْكْرَتّي məŋrətti موره‌تتى؛ پاراقلاتتى؛ هوكۇره‌تتى. اۆل اُوذْنِي مُنْكْرَتِي ol uzni məŋrətti — ئۇ ئۇينى موره‌تتى. اُوتْ اَشْجِنِي مُنْكْرَتِي ot əxiqni məŋrətti — ئوت قازاننى غوكۇلداتتى، ۋاراقشتىپ قاينىتتى، پاراقلاتتى. اۆل اَرْنِي اُرُوبْ مُنْكْرَتِي ol ərni urup məŋrətti — ئۇ ئاده‌متى ئۇروپ (ئوكۇزنى هوكۇره‌تكەندەك) هوكۇره‌تتى (مُنْكْرَتُورْ مُنْكْرْتماكْ məŋrətur - məŋrətmək).

مَنْكْزَتّي məŋzətti ئوخشاتتى. اۆل بِيرْ نانْكْنِي بِيرْكا مَنْكْزَتِي ol bir naŋni birgə məŋzətti — ئۇ بىر نەرسىنى بىرلەرسىگە ئوخشاتتى (مَنْكْزَتُورْ - مَنْكْزْتماكْ məŋzətur - məŋzətmək)

تَنْكْلَتّي taŋlatti تاڭ قالدۇردى، هاڭ - تاڭ قالدۇردى. اۆل مَنِي تَنْكْلَتِي ol məni taŋlatti — ئۇ مېنى تاڭ قالدۇردى (تَنْكْلَتُورْ - تَنْكْلْتماقْ taŋlatur - taŋlatmak).

تِنْكْلَتّى tiŋlattï تىڭلاتتى ~ تىڭشاتتى. اُلْ مَنكا سُوزْ تِنْكْلَتِي
ol maŋa søz tiŋlattï — ئۇ ماڭا سوز تىڭشاتتى
(تِنْكْلَتُورْ - تِنْكْلَتْماقْ tiŋlatur - tiŋlatmak).

سَنْكْلَتّى saŋlattï ساقلىتتى، مايالاتتى. اُلْ قُشْنِي سَنْكْلَتِي
ol kuxnï saŋlattï — ئۇ قۇشنى مايالاتتى.
saŋlatur - سَنْكْلَتُورْ - سَنْكْلَتْماقْ (باشقىلاردىمۇ شۇنداق
saŋlatmak).

مَنْكْلَتّى mənlətti دانىلاتتى، دان تەرگۈزدى. اُلْ قازِغْ مَنْكْلَتِي
ol kaziq mənlətti — ئۇ غازنى دانىلاتتى. باشقا-
mənlətür - مَنْكْلَتُورْ - مَنْكْلَتْماكْ لاردىمۇ شۇنداق
(mənlətmək.

بۇ باپتىكى مىساللار

يَنْكْزَتّى yaŋzattï ئاشكارىلاتتى، يارىاتتى. اُلْ اَنَكْرْ سُوزُكْ
يَنْكْزَتِي ol aŋar søzüg yaŋzattï — ئۇ ئۇنىڭغا (سىر
تۇتۇشقا كېرەك بولغان) سوزنى ئاشكارىلاتتى
(يَنْكْزَتُورْ - يَنْكْزَتْماقْ yaŋzatur - yaŋzatmak).

يَنْكْشَتّى yaŋxattï ئايلاندۇردى، قايدۇردى. اُلْ اَنِكْ بَشِنْ

يَنْكْشَتِي — ol anïŋ baxïn yaŋxattï — ئۇ (تولا گەپ قىلىپ) ئۇنىڭ بېشىنى قايدۇردى (يَنْكْشَتُورْ - يَنْكْشَتْماقْ yaŋxatur - yaŋxatmak).

يُنْكْلَتِّي yuŋlattï قىرقتتى، يۇڭ قىرقتتى. اُلْ قُويُغْ يُنْكْلَتِّي ol koyuoq yuŋlattï — ئۇ قوينى قىرقتتى. توگە ئۇچۇنمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يُنْكْلَتُورْ - يُنْكْلَتْماقْ yuŋlatur-yuŋlatmak).

قائىدە: بۇ باپتىكى پېئىللارنىڭ بۇيرۇق شەكلى توت ھەرپلىك بولىدۇ. مەسىلەن: «تَفْرَتْ tavrat — ئالدىرات»، «تَبْرَتْ təbrət — تەۋرەت» دېگەنگە ئوخشاش. بۇيرۇق شەكلىنىڭ بولۇشسىزلىغىدا «تَفْرَتْما tavratma — ئالدىراتما»، «تَبْرَتْما təbrətmə — تەۋرەتمە» دېيىلىدۇ. بۇ باپتا ئەسلى مۇزائەف بولغان پېئىللارنىڭ بۇيرۇق شەكلىدە ئوخشاش بىر ھەرپ تەكرارلانغان بولىدۇ. مەسىلەن: «ايشغْ اَرْتَتْ ixïoq artat — ئىشنى ئاردات (بۇز)»، «اَنِي سِغْتَتْ anï sïoqtat — ئۇنى يىغلات» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ باپتىكى ساپ سۆزلەت «تَفْرَتْغَجِي tavratoquqï — ئالدىراتقۇچى» «تَبْرَتْكُجِي təbrətgüqi — تەۋرەتكۈچى» شەكلىدە، ئوغۇزچە «تَفْرَتَّجِي tavrattaqï»،

«تَبرَتّجي *təbrəttəqi*» شەكلىدە بولىدۇ. ھەركەتنىڭ ئۈزۈلمەي داۋام قىلىشىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت «تَقْرَتْغان *tavratoqan* — ئالدىرىتىۋېرىدىغان»، «تَبْرَتْكان *təbrətgan* — تەۋرىتىۋېرىدىغان» شەكلىدە بولىدۇ. مەلۇم بىر ئىش-ھەرىكەتنى قىلىشقا مايىل ئىكەنلىكنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت «تَقْرَتْغاق ار *tavratoqsak ər* — ئالدىراتقۇسى بار ئادەم»، «اُل يِغاجِغ تَبْرَتْكاك اُل *ol yioqaqioq təbrətigsək ol* — ئۇ دەرەخ (ۋە باشقا نەرسىلەر)نى تەۋرەتكۈسى بار ئادەم ئۇ» شەكلىدە بولىدۇ.

بىرەر ئىشنى-ھەرىكەتنى ئىشلەش ئىشلىگۈچىنىڭ بۇرچى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت «اُل تَقْرَتْغَلْق اُل *ol tavratioqlik ol* — ئۇ ئالدىراتقۇلۇق ئىدى»، «اُل تَبْرَتْكَلْك اَرْدى *ol təbrətiglik ərdi* — ئۇ تەۋرەتكۈلۈك ئىدى» دېگەندەك ئوخشاش بولىدۇ. ئوغۇز-لارنىڭ بەزىلىرى بۇ يەردىكى «ل-*l*» ھەرپى ئورنىغا «س-*s*»نى قوللىنىدۇ. مەسىلەن: «اُل تَقْرَتْغَسْق اَرْدى *ol tavratioqsak ərdi* — ئۇ ئالدىراتقۇلۇق ئىدى، يەنى ئالدىرىتىشقا تېگىشلىك ئىدى»، «اُل تَبْرَتْكَسْك اَرْدى *ol təbrətigsək ərdi* — ئۇ تەۋرەتكۈلۈك ئىدى، يەنى ئۇ تىتىشكە تېگىشلىك ئىدى» دېگەندەك ئوخشاش.

ئوغۇزلارنىڭ باشقا بىر قىسىملىرى بۇ يەردىكى «ق - k» نى «ى - y» غا ئايلاندۇرىدۇ. مەسىلەن: «اۇل تەفرەتغىسى ارەدى ol tavratïoqsi ərdi»، «اۇل تەبرەتكىسى ارەدى ol təbrətigsi ərdi» دېگەندەك ئوخشاش①. بۇنىڭمۇ مەنىسى ئالدىنقىسىغا ئوخشاش. لېكىن ئالدىنقىسى توغرىراق. ئوغۇزلاردىن بەزىلىرى مۇشۇ تۈرده ساپ تۈركىلەرگە ئەگىشىدۇ.

ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىشنى قىلىشقا نىيەت باغلاپ، شۇ ئىشنى قىلغىلى تۇرغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۆيەت «اۇل تەفرەتغىلى اۇل ol tavratïoqlï ol — ئۇ ئالدىراتقىلى تۇرىدۇ»، «اۇل تەبرەتكىلى اۇل ol təbrətigli ol — ئۇ تەۋرەتكىلى تۇرىدۇ» دېگەندەك ئوخشاش بولىدۇ.

سۆيەتداش: «تەفرەتمىش يېپ tavratmïx yïp — تولانغان تاناً»، «تەبرەتمىش نانىڭ təbrətmix nəŋ — تەۋرىتىلگەن نەرسە» شەكلىده بولىدۇ.

ۋاقىت - پەيت ئىسىملىرى، ئورۇن - جاي ئىسىملىرى، قورال - جابدۇق ئىسىملىرى توغرىسىدىكى قاتىده يۇقۇرقىدەك.

تەفرەتقو يېپ tavratoqu yïp — تولايىدىغان تاناً؛

① يالغۇز «ق - k» ھەرپىلا ئەمەس، بەلكى «ق - k» بىلەن ئوخشاش رولدا كەلگەن «ك - k» مۇ «ى - y» غا ئايلاندۇرۇلغان.

تەبرەتگۈ نانىڭ *təbrətgü nəŋ* — تەۋرىتىدىغان نەرسە؛
تەبرەتگۈ يىر *təbrətgü yər* — تەۋرىتىدىغان يەر؛
تەبرەتگۈ ئاغۇر *təbrətgü oqur* — تەۋرىتىدىغان ۋاقىت؛
تەۋرەتقۇ يىر *tavratoqu yər* — ئالدىرىتىدىغان يەر؛
تەۋرەتقۇ ئاغۇر *tavratoqu oqur* — ئالدىرىتىدىغان ۋاقىت.
ئوغۇزلار «تەۋرەتاسى يىر *tavratasi yər* — ئالدىرىتىدىغان يەر»، «تەبرەتاسى ئاغۇر *təbrətəsi oqur* — تەۋرىتىدىغان ۋاقىت» دەيدۇ.

ئىككى شەخس ئارىسىدا بولغان ئىش-ھەرىكەتنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، پېئل يىلتىزىغا «ش - x» قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «ئۇ يىغاچ تەبرەتشىدى *ol yiqaq təbrətixdi* — ئۇ (ئۇنىڭغا) دەرەخ تەۋرىتىشىپ بەردى، ياكى (ئۇنىڭ بىلەن) دەرەخ تەۋرىتىشىپ باقتى». «ئۇ ئانىڭ بىرلا تەۋرەتشىدى *ol anıŋ birlə tavratixdi* — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن ئالدىرىشىپ باقتى، يەنى قايسىمز ئىتتىك ماگىمزكىن دەپ بەسلىشىپ ئالدىراشتى».

بۇ ياپقا كىرىدىغان پېئللار بىرقانچە خىل بولىدۇ:

ئاۋال، ئۇزىدە «ل - *l*» ھەرپى بار بولغان پېئللار. بۇنىڭ كۆپچىلىگى ئەسلى ئىككى ھەرپلىك ئىسىملار بولۇپ، «لەت - *lat* // *lət*» قوشۇلۇش بىلەن پېئلغا ئايلانغان.

مەسىلەن: «اُلْ اَنِي اَمْلَتِّي *ol anī əmlətti* — ئۇ ئۇنى ئەمەلىتتى، يەنى داۋالاتتى»، بۇ يەردىكى «اَمْ *əm*» سوزى «ئەم، داۋا» مەنىسىدۇر؛ «بۇغداي اَتِغْ كَمْلَتِّي *buoqday atioq kəmlətti* — بۇغداي ئاتنى ئاغرىتتى» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ يەردىكى «كَمْ *kəm*» سوزى «كېسەل، ئاغرىق» مەنىسىدۇر.

ئاندىن باشقا ھەرپلەردىن تۈزۈلگەن پېئىللار ھەر خىل بولىدۇ. بىر خىلى، توت ھەرپتىن تۈزۈلگەن پېئىللار. بۇلار ئوتتۇرىدا كەلگەن بەزى پېئىلاردەك ئەسلى توت ھەرپلىكتىن ئۇچ ھەرپلىك قىلىپ ئېلىنغان پېئىللار. بۇلاردا «ھەرپى لىن» چۈشۈرۈپ قالدۇرۇلغاندىقتىن، ئۇنىڭ ئورنىنى تەشدىد (ھەرپ تەكرارلىنىش) ئىگىلىگەن. مەسىلەن: «اُلْ اَنِڭْ يُوزِنْ تَرْمادِي *ol aniŋ yüzin tarmadi* — ئۇ ئۇنىڭ يۈزىنى تاماللىدى» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ يەردىكى پېئىل ئەسلى توت ھەرپلىك، چۈنكى ئۇنىڭ بۈيرۇق شەكلى «تَرْما *tarma* — تاماللا» دۇر. بۇ توت ھەرپلىك شەكىلدۇر. ئەگەر بۇ پېئىلنى ئىككى ئىشلىگۈچىدىن بىر زېرسىگە ئوتتىدىغان مەجبۇرى دەرىجە شەكلىگە ئايلاندۇرماقچى بولسا، «اُلْ اَنِي تَرْمَتِّي *ol ani tarmatti* — ئۇ ئۇنى تاماللاتتى» قىلىنىدۇ. توت ھەرپلىك پېئىللاردا «ت ـ *t*»دىن ئاۋال كەلگەن «ھەرپى لىن» چۈشۈپ قالغان، يەنى سەن كورۇپ تۇرغاندەك، «ت ـ *t*» قوشۇلۇش بەلگىلا «ا ـ ئېلىش» چۈشۈرۈلۈپ،

بۇيرۇق شەكلى «تَرْمَتْ tarmat — تاملا» بولۇپ كەلگەن.
«اُلْ اَنِي بَغْدادِي ol anī baoqdadī — ئۇ ئۇنى چماقلىدى» پېئىلىمۇ شۇنداق. بۇنىڭ بۇيرۇق شەكلى «بَغْدا baoqda — چماق سال» دۇر. بۇ تۇت ھەرپلىك پېئىل بولۇپ، ئەگەر ئىككى ئىشلىگۈچىدىن بىر نەرسىگە ئوتتىدىغان پېئىل ياسالماقچى بولسا، «اُلْ اَنِكْ اَذاقِنْ بَغْدَتِي ol anīŋ ažakīn baoqdatti — ئۇ ئۇنىڭ ئايىغىنى چماقلاتتى» دېيىلىدۇ. بۇ يەردە «ت - t» قوشۇلغىنى ئۈچۈن «ا - ئېلىف» چۈشۈپ قالغان. بۇنىڭ بۇيرۇق شەكلى «بَغْدَتْ baoqdat — چماقلات» بولىدۇ. يۇقۇرد - دىكىلەر مۇشۇ قائىدە بويىچە تۈزۈلىدۇ.

بەزىلىرى ئىسىمدىن ياسالغان پېئىللاردۇر. مەسىلەن:
«اُلْ بُوزُكْ قَرْشَتِي ol bəžüg karxatti — ئۇ بوزنى غېرىچلاتتى» دىگەن جۈملىدىكى پېئىلنىڭ ئەسلى «قَرِشْ karix — غېرىچ» دۇر. شۇنىڭدەك، «اُلْ اَنِي قَرْقَتِي ol anī korkutti — ئۇ ئۇنى قورقۇتتى» دىگەن جۈملىدىكى پېئىلنىڭ ئەسلى «قَرْقَنْجْ korkunq» دۇر.
«اُلْ يِرِكْ اَغْلَتِي ol yərig aoqlatti — ئۇ يەرنى بوشاتتى» دىگەندىمۇ شۇنداق. بۇنىڭ ئەسلى «اَغْلاقْ يِرْ aoqlak yər — بوش ئورۇن، خالى يەر» دۇر. «ت - t» قوشۇلغانلىغى ئۈچۈن، بۇ ئىسىملارنىڭ ئاخىرقى ھەرپى

چۈشۈپ قالغان.

يۇقۇرىدا بايان قىلىنىمىزدەك، بۇ باپتىكى پېئىللارنىڭ كوپىنچىسى ئىككى ئىشلىگۈچىدىن بىر نەرسىگە ئوتتىدىغان مەجبۇرى دەرىجىدىكى پېئىللار بولۇپ، ئىشلىگۈچىنىڭ بىرى بۇيرۇق قىلغۇچى، بىرى ھەرىكەتنى قىلغۇچى بولىدۇ.

بۇ باپتىكى پېئىللارنىڭ بەزىلىرى تۇت ھەرپتىن تۈزۈلگەن ئوتۇمسىز پېئىل بولۇپ، ئوتۇملۇككە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن بۇنىڭغا «ت ـ t» قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «اَتْ سَمْرِيدِي at səmridi — ئات سەمرىدى» نى «اَرْ اَتِنْ سَمْرِتِّي ər atin səmritti — ئادەم ئېتىنى سەمرىتتى»، «نانْكْ اُكْلِيدِي nəŋ üklidi — نەرسە كوپەيدى» نى «اَرْ نانكِنْ اُكْلِتِّي ər nəŋin üklitti — ئادەم نەرسىسىنى (مېلىنى) كوپەيتتى» دېگەنگە ئوخشاش.

بۇ باپقا كىرىدىغان پېئىللارنىڭ يەنە بىر خىلى يۇقۇرىدىكى مەنىلەرنىڭ ھېچقايسىسىنى بىلدۈرمەي، ئوز مەنىسىدىلا كېلىدىغان پېئىللاردۇر. مەسىلەن: «اَرْ تَفْرَتِّي ər tavratti — ئادەم ئالدىرىدى»، «اُغْلانْ اُلْغَتِّي oqlan uloqatti — بالا ئۇلغايدى، يەنى چوڭ بولدى» دېگەندەك. باشقىلارغىمۇ شۇنداق.

خۇداغا شۈكرى، مۇزاكىمە بولۇمى تۈگىدى.

ئىككىنچى توم ئاخىرلاشتى.

تۇركى تىللار دىۋانى (2)

مەھمۇت قەشقەرى

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائى پەنلەر ئاكادېمىيسى ئۇيغۇشتۇرغان «تۇركى تىللار دىۋانى»نى نەشرگە تەييارلاش گۇرۇپپىسى نەشرگە تەييارلىدى

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىر ئازادلىق كوچا №106)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇدىدا تىزىلدى
بېيجىڭ مىللەتلەر باسما زاۋۇدىدا بېسىلدى
فورماتى: 850 × 1168 مىللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىغى: 16.75 قىستۇرما ۋاراقى: 4
1983 ـ يىل 6 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
1984 ـ يىل 3 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
كىتاپ نومۇرى: M17098.19
تىراژى: 10,000 ـ 1
باھاسى: 5.00 يۈەن

突厥语大辞典（二） （维吾尔文版）
麻赫穆德·喀什噶里 著
新疆维吾尔自治区社会科学院
《突厥语大辞典》译审小组译审

新疆人民出版社出版
（乌鲁木齐市解放路306号）
新疆新华书店发行　新疆新华印刷厂排版
北京民族印刷厂印刷
850×1168毫米32开本　16.75印张　4插页
1983年6月第1版　1984年3月第1次印刷
印数：1——10,000

书号：M17098·19　　定价：5.00元

نومۆری: M 17089.19
باهاسی: 5.00 یۆەن